

OSMAN ÖDÄÝEW

ALTYNJAN HATYN

Roman
Birinji jilt

Türkmen döwlet neşirýat gullugy
Aşgabat – 2012

Ödäýew Osman.

Ö 16 Altynjan hatyn. /Roman/. Birinji jilt. A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012.

„Altynjan hatyn“ romany XI asyrdaky beýik şadöwlet döreden, adalaty, yslamy goramakda Gündogarda dabarasy dag aşan Togrul beg hem onuň ýakynlary hakda söhbet açýar.

Altynjan hatyn Togrul begiň hatynydyr. Awtor Altynjanyň durmuş ýolunyň, başdan geçirmeleriniň üsti bilen Togrul begiň hem onuň ýakynlarynyň keşplerini açyp görkezýär.

Romandaky dartgynly, adaty bolmadyk wakalar teswirlenýär. Şol wakalar gahrymanlaryň keşplerini has inçeden açyp görkezmäge hyzmat edýär. Romandaky dartgynly wakalar göz önünde janlanýar, seni özüne bendi eýleşýär. Gahrymanlaryň başdangeçirmeleri, beýik gahrymançylyklary hakda okap, ilkinji gezek edebi dolanyşyga giren birgiden taryhy maglumatlar bilen tanyşýarsyň, şeýle hem türkmen halkynyň şöhratly, gahrymançylykly taryhynyň bolandygyna, onda merdana pederlerimiziň öçmejek yz galdyrandygyna guwanýarsyň, romandaky taryhy şahsyýetleriň belent ahlaklylygy, deňsiz-taýsyz gaýduwsyzlygy, mertligi, wepalylygy türkmenligiňe buýsanjyňy goşalandyryýar, şeýle ajaýyp şahsyýetler durmuşyňa nurmany çaýýar.

ŞÖHRATLY TÜRKMEN TARYHYNÝŇ ÇEPER KEŞBI

Soňky ýyllarda edebiýatymyz hormatly Prezidentimiziň Goldawy, hemaýaty bilen barha kämilleşmek ýolunda. Geçen döwür içinde birnäçe kyssa hem sygryýet eserleri çap edildi, halk köpçüligine hödürlendi. Ol eserlerde kämilleşmek, bagtyýarlyk äsgär duýulýar. Men bu kämilleşmäni diňe bir romanyň – ýazyjy Osman Ödäýewiň “Altynjan hatyn” atly trilogiýasynyň mysalynda açyp görkezmek isleýärin.

Romanyň çeperçiligi, täze-täze keşpler toplumy, taryhy täzelikleri barada köp gürrüň edip boljak. Çünki romanda entek şu güne çenli çeper dolanyşyga girmedik täze taryhy maglumatlar, täzeçe garaýyşlar, del pikirler, pähimler, adalgalar, düşüňjeler, sözler kân.

Romanyň esasy aýratynlyklary hökmünde men turuwbaşdan şu aşakdakylary nygtamak isleýärin:

- türkmen edebiýatynda täze, özboluşly keşpleriň ençemesiniň döredilenligi;
- dil çeperçiligi, sünnäligi;
- del pikire, filosofiki oýlanmalara baýlygy;
- beýan edýän döwrüne beletligi;
- edebiýatda öz ýoluny döredenligi;
- taryha täzeçe garaýyş.

Meniň bu nygtan pikirlerimiň her biri barada aýratyn söhbet etsem gerek, ýöne bu gezekki söhbedim ýazyjynyň romanynyndaky nygtan alty aýratynlygymyň in soňkusy – taryha täzeçe garaýşy hakda.

Men ýazyjynyň taryha täzeçe çemeleşiş, taryhy wakalary logiki yzarlap, olardan dogry, ynandyryjy netijeleri çykaryşy – taryhyň mün bir sowally ýazuw boşluklaryny dolduryşy hakda öz pikirimi buýsanç bilen aýtmakçy. Çünki kalbyňy heýjana salýan duýgulardyr pikirler hakda ýazmak ruhy goldaw, ruhy hörek berýär. Elbetde, ýazyjynyň türkmen edebiýatyna getiren täzelikleri hakda has düýpli gürrüň etmek zerur, ýöne muňa mümkinçiligiň çäklidigini göz önünde tutup, men Osman Ödäýewiň “Altynjan hatyn” atly romanynyda taryhy maglumatlara täzeçe çemeleşiş we çykaran netijeleri, oýlanmalary barada gysgaça söhbet etmegi müwessa bildim, men bu babatda häzirlilikçe diňe ýedi sany pikiri aýdyp çäklenmekçi.

1.

Meniň birinji aýtmakçy pikirim XI asyrdaky beýik seljuk türkmenleri diýen şadöwleti döreden Muhammet Togrul begiň keşbiniň Görogly begdigi hakdaky täze pikirdir.

Türkmeniň milli taryhynyň şöhratly sahypasy bolup durýan Seljuk türkmenleriniň döwletini esaslandyran beýik Soltan Muhammet Togrul beg hakyndaky epos “Görogly” ady bilen meşhurlyga eýe boldy.

Muhammet Togrul beg türkmen halky üçin beýik hyzmatlar bitiren görnükli şahsyýet. Bu şahsyýet türkmen taryhynyň üçünjü eýýamynda türkmeniň in beýik döwletleriniň birini esaslandyrdy. Şeýle taryhy hyzmaty eden merdana ogluny türkmen halky ýatdan çykaryp biljek däldi. Şonuň üçin hem oňa bagyşlap şadessan döreden halk bu esere Togrul begiň şahsyýetiniň köp taraplaryny siňdirdi. Bu gün Görogly bilen Togrulyň şahsyýetini deňeşdirip, gaty köp umumylyklary tapyp bolar.

Birinjiden, ikisi hem bir menzil-mekanda – Balkan daglarynyň eteklerinde, Uzboýuň aşaky akymlarynda kemala geldiler.

Ikinjiden, olaryň ikisi hem asyl gelip çykyşy boýunça begdir, batyr ogullarydyr.

Üçünjiden, olaryň ikisiniň hem kakalary juda ir ýogaldy.

Dördünjiden, olaryň atalarynyň ykballary meňzeşdi.

Bäşinjiden, Togrul hem, Görogly hem atasynyň elinde terbiýelendi.

Altynjydan, olaryň ikisi hem serkerdedir we soltandyr.

Ýedinjiden, olaryň ikisi hem perzentsizligiň dagyny çekipdir.

Sekizinjiden, Göroglynyň Agaýunusa, Togrul begiň Altynjana öýlenişi gaty meňzeşdir.

Dokuzynjydan, Agaýunus hem, Altynjan hem ýanyoldaşlarynyň iň ýakyn maslahatçylarydyr, ikisi hem ýurdy edara etmek işine gatnaşýandyr.

Onunjydan, Togrul beg Alparslany, Görogly beg Öwezi ogullyga alýandyr.

On birinjiden, Agaýunusyň, Altynjanyň pendine gulak gartmadyk gezekleri Görogly beg, Togrul beg ýeňlişe sezewar bolýarlar, ýalňyşýarlar, soňundan puşman edýärler...

Bu sanawy ýigirmä-de, yüze-de ýetirse bolar, ondan-da köp delil tapyp bolar, ýöne subut edilen hakykaty subut etmegiň näme zerurlygy bar?!

Elbetde, taryhy ösüşiň dowamynda “Görogly” eposy çeper eser hökmünde köp üýtgeşmelere sezewar bolupdyr. Soňky nesiller Göroglä öz döwrüniň aýratynlyklaryny siňdiripdirler. Emma şoňa garamazdan, Göroglynyň esasyň Togrul begdigi taryhy maglumatlardan äşgär görnüp duran hakykatdyr. Bu hakykat romanda edebi dolanyşyga getirilipdir.

Biz Göroglyny edebi gahryman däl-de, türkmeniň üçünji orta asyrlar eýýamynyň şahsyýet görnüşi hökmünde görýäris. Şonda ol tutuş eýýamyň ruhuny özünde saklaýan umumylaşdyryjy şahsyýete öwrülýär. Beýle şahsyýet bolsa bize şol döwrüň taryhy ruhuna aralaşmaga, ony tutuş milli taryhyň bir eýýamy hökmünde aňlamaga, türkmeniň geçmişi bilmäge mümkinçilik berýär.

Romanda Altynjanyň hereketleri, oý-pikirleri Agaýunus periniňkiden görnetin hakyky, görnetin parhly, söweşeň, durmuşy. Ol parhlylyk, söweşeňlik, durmuşlyk Altynjanyň oý-pikirleriniň, gaýduwsyzlygynyň, batyrlygynyň, alyp baran söweşleriniň geriminiň

buýsandyryjylygyndadyr. Adamsynyň başyna agyr iş düşende Altynjan hatyn ägirt uly güýje, gaýduwsyzlyga öwrülýär, aňyndan ölüm gorkusy aýrylýar. Altynjanyň maksada okgunlylygy, gaýduwsyzlygy okyjyda guwanç hem buýsanç duýgusyny döredýär. Altynjanda türkmeniň mertligi, batyrlygy, gaýduwsyzlygy dartgynly, tolgundyryjy wakalaryň üsti bilen açylyp görkezilýär.

Yeri gelende aýtsam, Altynjan hatynyň keşbi türkmen edebiyatynda täzelikdir, täze keşpdir, hemme taraplaýyn açylyp görkezilen bitewi bir gahryman keşbidir.

2.

Ikinji nygtamakçy pikirim Soltan Mahmyt Gaznaly bilen baglanyşkly. XI asyrdan, ondan soňraký döwürlerde, şeýle hem häzirki döwürde ýazylan taryhy kitaplarda Ýsraýyl ibn Seljugyň Hindistandan iberen habaryna esaslanýlar. Ol habarda: “Eý, seljuklylar, Mahmyt Gaznaly asylsyz, onuň aňyrsy gul, seljuklylar bolsa begzada neberesi. Soltan Mahmyt Gaznaly patyşa bolmaga mynasyp däl. Siz iň soňky demniňize çenli oňa garsy söweşiň, şonda siz hökman ony ýeňersiňiz” diýilýär. Ýazyjy Osman Ödäýew hiç hili taryhy özeni bolmadyk bu maglumaty esassyz hasaplaýar. Bu garaýşyň nädogrudygyny subut etmek üçin köp sanly taryhy kitaplara salgylanýar.

Awtor Söbüktegininiň ogly Mahmyda niýetläp ýazan, öz şejeresini giňişleýin beýan edýän “Pentnama” kitabyndan başga-da, köp sanly taryhy çeşmelere salgylanýar. Ýazyjy çykygytda haýsy taryhy çeşmä salgylanýandygyny takyk ýazyppdyr. Taryhy anyklyk, takyklyk eseriň gadyr-gymmatyny has-da artdyrýar.

Romanda peýdalanylan ähli taryhy çeşmeleri men sanap çykjak bolmaýyn, olaryň köplügini romany okan okyjylar görerler.

Ine, Soltan Mahmyt Gaznalyň asly barada romanda nygtalýan pikir: Oguz hanyň kada-kanuny boýunça onuň birinji hatynyndan doglan üç oglunyň – Gün hanyň, Aý hanyň, Ýyldyz hanyň nebereleri patyşa bolmaly; ikinji hatynyndan bolan üç oglunyň – Gök (toprak) hanyň, Deňiz hanyň, Dag hanyň neberesi patyşanyň hyzmatyny etmeli, özem her bir neberäniň etmeli işi önünden jikme-jik kesgitlenilen.

Şu nukdaýnazardan aýtsak, kynyklaryň neberesi (seljuklylar) patşanyň hyzmatynda bolmaly. Has takygy, olar şalygyň serhetleriniň goragynda durmaly. Sebäbi seljuklylar Oguz hanyň körpe ogly Deňiz hanyň neberesi. Başgaça aýdylanda, Kynk – Oguz hanyň iň körpe, iň soňky, ýigrimi dördünji agtygy, Deňiz hanyň körpe ogly.

Soltan Mahmyt Gaznaly bolsa Oguz hanyň birinji Gün han oglunyň neberesi. Özem Gün hanyň birinji ogly Gaýalardan. Oguz hanyň agtyklary Gaýadan başlanýar. Gaýalar şalyk sürmeli.

Oguz hanyň bu kanuny boýunça Soltan Mahmyt Gaznaly patşalyk edýär. Özem ol bu Oguz han kanuny 1038-nji ýyla çenli saklanylýar. Oguz han kanuny boýunça gaýalara gulluk etmeli kynyklar ata-baba gelyän kanuna garşy gitmeli bolýarlar. Başda seljuklylarda tagta geçmek pikiri ýok. Olaryň esasy pikiri Oguz han düzgünini berjaý etmek, gaýa neberesiniň – Soltan Mahmyt Gaznalynyň şalygynyň serhetlerini ygtybarly goramak we bu hyzmaty üçin patşadan ýalkaw görmek.

Bu şeýle hem bolýar.

Seljuklylar soltanyň hyzmatynda durup köp ýeňişleri gazanýarlar, soltanyň ýalkawyna mynasyp bolýarlar.

Iki tarap biri-birindenrazy, hoşal. Onda bu düýpli öwrülişik, gahar-gazap nireden peýda boldy? Seljuklylaryň tagt üçin ata çykmaklarynyň aňyrsynda Soltan Mahmyt Gaznalynyň beg neberesinden dældigi hakdaky galp maglumat bilen Masudyň emelsizligi ýatyrmy?

Bu sowala “Altynjan hatyn” örän esasly, düýpli jogap berýär.

3.

Seljuk ýabgusy Ysraýyl üç yüz atlysy bilen Soltan Mahmyt Gaznalynyň ýanyna görme-görşe gelyär. Soltan ony mynasyp garşylap:

– Eger bize kömek gerek bolaýsa, näçe ýygyn berip biler-siňiz? – diýip, Ysraýyldan soraýar.

Ysraýyl sagdagyndan bir oky çykaryp:

– Şu oky ýollasaňyz, Balkandan otuz mün atly goşun geler – diýipdir.

– Eger köpräk gerek bolsa?

– Onda şu oky ýollasaňyz, ýene on mün atly-ýaragly ýigit geler.

– Eger has köprük goşun gerek bolsa?
– Şu oky Balkan daglaryna iberseňiz, ýüz müň atly goşun geler.
– Has köp goşun gerek bolaýdy-da?
– Şuny Türkmen diýaryna iberseňiz, baş ýüz müň atly goşun diýseň-de geler – diýip, Ysraýyl başga bir ok berýär”.

Soltan Mahmyt Gaznaly bilen seljuk jemagatynyň ýabgusy Ysraýyl (Arslan han) bilen bolup geçen bu duşuşyk taryhy kitaplaryň galabasynda gabat gelýär, sözme-söz gaýtalanýar, ýöne olaryň hiç birinde hem bu duşuşygyň aňyrsynda ýatan hakykat açylyp görkezilmeýär. Men “bu duşuşygyň aňyrsynda ýatan hakykat” diýenimde, nämeleri göz önünde tutýaryn?!

Näme üçin Orta Aziýada ýeke-täk kuwwatly şalygyň Soltany Mahmyt Gaznaly Buharadan 18 kilometr (F. Sümer) uzaklykdaky Nur etrabynda ýaşayan seljuk jemagatynyň kethudasyndan kömek sorayar?

Ol näme üçin kömegi Garahan döwletiniň hökümdary Gadyr handan ýa Ilekkandan soranok? Geň gerek?

Geň, juda geň.

Şeýle seretseň, ynandyryjy hem däl. Sebäbi bir obanyň kethudasy nire, müňläp-müňläp atly goşuna ygtyýarly bolmak nire?

Beýle köp atly goşuny bolan kethuda näme üçin bir etrapda oňnut edip ýör?

Ysraýyl hanyň berip biljek goldawyny Gadyr han-da, Ilekkandan edip biljek däl. Ýogsam biri goldaw etse, olar etmeli.

Hawa, Ysraýyl baş ýüz müň atly goşuny bir peýkam bilen getirip bilýän bolsa, onda ol Soltan Mahmyt Gaznalydan birjikke asgyn däl.

Akylly-başly serkerde Soltanyň ýanynda baş ýüz müň atly güýjüniň bardygyny gizlemeli, ýöne Arslan han gizlänok. Näme üçin gizlänok? Näme üçin aç-açan aýdýar? Şeýle uly goşuna ygtyýarly kişi özüne abanjak howpy bilmezmi?! Beýle köp güýji bolan kethuda näme üçin özbaşdak döwlet döretmeýär?! Näme üçin ol Soltanyň ýanyna barýar?! Beýle köp güýji bar bolsa, onuň ýanyna Soltan barmaly. Kömek bermek üçin çagyrylmaýar, kömek soramak üçin boýun burup barylýar.

Taryhy kitaplarda bu näme üçinlere jogap ýok, ýazyjy Osman Ödeýew ilkinji gezek şol hikmetli duşuşygyň uslybyny logiki taýdan yzarlaýar.

Ýazyjy taryhy kitaplardaky maglumatlary içgin öwrenipdir, netijede täze açyşyň üstünden barypdyr.

4.

Dördünji täzelik reňkler bilen baglanyşykly. Awtoryň nygtaýşy ýaly, “Her bir täzelik wagtyň geçmegi bilen könelişen täzelikdir”. Bu durmuş kanuny. Biz wagtyň geçmegi bilen käbir zatlary unudýarys, käbir unudan zadymyzy täzedan, täzelik hökmünde peýdalanmaga girişýäris.

Reňkler babatda-da şeýledir: Oguz han özüniň ogullaryna, agtyklaryna oňondyr nyşan bilen bir hatarda reňk hem paylap beripdir. Oguz hanyň agtyklaryna paylap beren reňkleri dokuz sanydyr. Mysal üçin, Gaýa, Baýada, Alaöýlä, Garaöýlä gara reňk beripdir, şeýle hem olara eşikleriniň, münýän atlarynyň hem gara reňkde bolmalydygyny wesýet edipdir. Oguz han Owşara ak reňkdäki at münmegi, şeýle hem ak eşik geýmegi, Igdire, Begdilä, Ýiwa, Kynygat al at (has dogrusy, dor at) münmegi, al reňkde geýinmegi wesýet edipdir. Oguz hanyň bu sargydy diňe bir XI asyrdan, Togrul begiň döwründe däl, eýsem XIII asyrdan – Jelaleddin Meňburnuň döwründe-de berk saklanypdyr. Muňa Jelaleddin Meňburnuň kätibi Muhammet Nesewiniň “Jelaleddin Meňburnuň ömür beýany” atly meşhur kitabynda hem düşmek bolýar. Onda şeýle setirler bar: “Bellenilen gün soltan goşunyň söweş nyzamyna düzdi. Goşunyň merkezi diňe gara atly, gara geýnen ýigitlerdendi, sag ganat dagyň sili ýaly uçganaklap duran ak atly, ak geýnen nökerlerdendi, çep ganaty bolsa mele atly, mele geýnen nökerlerden ybaratdy” (254 sah.).

Eýsem, mele reňkli geýnenler we atlylar Oguz hanyň haýsy agtygynyň neberesi?!

Gysgaça aýtsam, Oguz han mele reňki agtyklary Ýazara, Dügere, Dodurga, Ýaparla berýär.

Şu ýerde möhüm bir täzeligi hem nygtamakçy: ol türkmen halysynyň Oguz hanyň elipbiýiligidir. Halydaky dokuz reňk Oguz hanyň agtyklaryna beren reňkleri bolmaly. Türkmen halysy – Oguz hanyň agtyklaryna beren dokuz reňki esasynda döredilendir. Ine, “Altynjan hatyn” romanynyň pikir ýaýrawynyň çuňluklary, maňyz-mazmuny nirelerde köwsar urýar!

Halynyň düşegi näme üçin gyzyl? Onuň sebäbini ýazyjy örän aýdyň düşündirýär: Oguz han özüniň zemin ogly bolan Gök (toprak) hana gyzyly reňki beripdir. Gyzyly reňk Gök hany – ene ýerimizi, topragymyzy alamatlandyrýar.

Elbetde, Oguz hanyň dokuz reňki hakda, halylarymyzyň many-mazmuny, hikmeti hakda “Altynjan hatyn” trilogiýasynyň esasynda köp gürrüň etse boljak. Ýöne ol başga bir makalanyň söhbedi.

5.

Meniň başynjy nygtamak islän pikirim oguz goşun düzümi hem düzgüni bilen baglanyşykly.

“Altynjan hatyn” romanynyň ikinji kitabynyň on ikinji hekaýaty “Bürgüt hüjümi” atlandyrylýar, onda Togrul begiň goşuny, onuň hem-de Altynjan hatynyň harby ussatlygy hakda söhbet açylýar.

Her döwrüň öz aýratynlygy bolýar. Oguz han döwründen başlap, eždatlarymyzyň durmuşynda üç düşünje – halk, goşun, döwlet biri-birine barabar derejede bolupdyr, çünki bu üçlük ýaşaýş usuly hasaplanypdyr. Goşun, esgerlik berk nyzamly bolupdyr. Elbetde, goşunyň kämil, berk nyzamly bolmasa, ýedi yklyma hökümdar bolmak başartmaz.

Ýazyjynyň gürrüňini edýän hekaýatymyza “Bürgüt hüjümi” diýmesiniň hikmeti oguz goşunynyň bürgüt şekilli düzümden ybarat bolanlygy üçindir.

Goşun edil bürgüt ýaly bolup düzülýär, bürgüt ýaly bolup hüjüm edýär.

Ganatlaryny ýaýyp uçup barýan bürgüdi göz önüne getiriň.

Oguz goşuny şol ganatyny ýaýyp uçup barýan bürgüdiň üç synasynyň esasynda düzülýär.

Sag ganat (meýmene); sol ganat (meýsere); baş merkez (kalp).

Sag ganat – içoguz, bozuk; sol ganat – daşoguz, üçok.

Sag ganata – bozoka Gün hanyň, Aý hanyň, Ýyldyz hanyň; sol ganata – üçoka Gök hanyň, Dag hanyň, Deňiz hanyň neberesi girýär. Başda, merkezde (bürgüdiň kellesi) jylawdar (awangard) goşun durýar.

Söweşe patyşa, soltan ýolbaşçylyk edýär.

Söweşde esasy agram merkeze, jylawdar goşuna hem-de sag

ganata düşýär. Sol ganat, ätiýaçlyk (rezerw) goşuny, olar, esasan, üpjünçilik bilen meşgullanýarlar.

Sag ganatda atly goşun ýerleşýär.

Başdaky jylawdar goşun bilen sag ganatdaky atly goşun saýlama, harby tälim öwredilen sagdyn esgerlerden ybarat bolýar.

Goşun onluklar esasynda düzülýär.

Goşunda birnäçe bölümler bolýar: aňtawul bölümi; garawul bölümi; ýerawul bölümi; ýasawul bölümi; ýiglewük ýa-da ökje; pygtarma, bekewul bölümleri. Bu bölümleriň her biriniň etmeli wezipeleri anyk kesgitlenen.

Romanyň soňundan berlen düşündirişde goşun üçin salynýan salgytlaryň pusum-u-maram; abaçiz, alaf, kisas, taufir, hukuky maragy, jizýe, ähli zimmet, nal baha we beýleki görnüşleri; bundarlar, masyllar (salgyt ýygnaýan gullukçylar); amiller (paç ýygnaýjylar); jöwşen (simden ýasalan gadymy uruş geýimi), sowut, tuwulga (söweşde başa geýilýän, бүрүнçден ýasalan başgap), çarýna (söweşde ok geçmezligi üçin gursakdan we arkadan asylýan ýasy gural); goşun çinleri; köşk nökerleriniň mufrat, haşym diýlip atlandyrylmasynyň sebäbi hakda gysgadan takyk ýazylypdyr. Oguz harby düzgün-nyzamy türkmen edebiýatynda şeýle takyk, şeýle düýpli görnüşde ilkinji gezek edebi dolanysyga girizilýär. Bu düşündirişlerde türkmen harby taryhyny öwrenýänler, giň okyjylar köpçüligi üçin örän gymmatly maglumatlar köp.

Altynjan hatyn we Togrul beg haýsy sebite barsa bürgüt al asmanda olaryň önüne düşüp ýör. Togrul begiň, şeýle hem Altynjan hatynyň berk ynanjyna görä, bürgüt öňden görnende olaryň ýörişleri mydama ýeňişli bolýar.

Ýazyjy bürgüt sözüniň “ber gut” (bagt) diýen iki sözüň birleşmesinden dörandigini nygtaýar we şunuň bilen baglanyşyklykda türkmenlerde unudylyan Gün guşundan bagt dileniş däbini jana getirýär.

Altynjan asmanda pelpelläp duran bürgüde seredip: “Eý, ber gut, ber gut!” diýip gygyrýar. Romanda bürgütünden bagt dileniş däbi täsirli beýan edilipdir.

Bürgüt romanyň başyndan ahyryna çenli uçup ýör. Ol mahal-mahal ýatlanylýar.

Bürgüt – romanda göçme manyda getirilýär.

Bürgüt – bagt.

Bürgüt Görogly beg eýýämynyň oňony.

Romanyň ikinji kitabynyň on altynjy hekaýaty «Talaň saça-gy» atlandyrylýar. Gürrüň hem bu gün unudaňkyrlanan talaň saçagy hakda barýar.

«Adam pahyr hemişe öz paýyna düşeni az görýär, özgäniňkini özüniňkiden has köpdür öýdüp pikir edýär. Tas her bir ynsana mahsus bolan bu gylyk edil özge adam häsiýetleri ýaly, häkimlige täsir edýän zatlaryň biri. Häkimlik diňe bir adamlaryň jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň däl, eýsem, adamyň häsiýetiniň hem hadysasy şeýle. Islegler, niýetler, päller, hyýallar hem duýgular häkimlige gatnaşykda aýan bolýar, onuň ykbalyna oňat hem ýaramaz tarapdan täsir edip durýar. Gadymy oguzlar bu hakykata uly ähmiýet berip, adamlarynyň içki niýetleriniň, boluşlarynyň jemgyýetiň ýaşasýyna edýän ýaramaz täsiriniň önüni almak üçin «talaň saça-gy» diýen dessury oýlap tapypdyrlar. Ýylyň bellibir gününde (nowruz-da) patyşa önünden yglan edip, öz öýüni adamlaryň ygtyýaryna berýär. Adamlar ol öýden öz alyp bilen zadyny alybermeli. Mege-rem, her gezekki talaň saça-gyndan soň, adamlar-a öňküden rahat, patyşa bolsa öz häkimligine öňküden has ynamly bolýandyr. Sebäbi mähelläniň: «Maňa az ýetdi, maňa az ýetdi» diýip urýan ýüregi patyşanyň zadyndan özüne-de paý ýetensoň ynjalýandyr. Allataga-la patyşa berýär, patyşa-da adamlara berýär. Şeýdip, Allanyň bermedigini adamlar patyşadan alýarlar. Yürekleri ynjalık tapýar, duýgulary köşeşýär. Talaň saça-gy oguzlara halk bilen patyşalygyň biri-birine düşünişýänliginiň, ynanysýandygynyň alamaty, des-sury bolupdy. Togrul beg bu däbi doly berjäý edýärdi. Raýatlaryň patyşadan öz paýyny alyp galmak islegi ýerine ýetenden soň, häkimligiň öňküdenem berkejekdigini ol oňat bilýärdi. Şonuň üçin her gezek talaň saça-gyna ol öz patyşalygyny berkitmek işine taýýarlyk gören ýaly taýýarlanýardy. Altynjan bu işe Togruldanam işjeň, içgin hem gyzyklanma bilen taýýarlanýardy. Ol hem Togrul beg ýaly adamlara ýagsylyk etmekden çäksiz lezzet alýardy, zat berip, onuň deregine has uly zeruryýeti – ynamy alsaň, bu söwdada, heý, utdugyň bolmazmy?! Püçek berip, ýürege eýe bolmak akylly-lykdan ahbetin!»

Öýüňi towsa götertmek, ýagmalatmak, netijede hiç zatsyz galmak – gaty agyr zat, onda-da aýal maşgala üçin.

Öýüň borram-boşamagyna yjaza bermek üçin, gör, nähili giňlik, gör, nähili sahawatlylyk gerek!

Ine, türkmeniň beýikligi!

Beýle dessuryň, бүтин ömrüni ylma, bilime bagyş eden professor hökmünde, dünýäniň hiç bir halkynda ýokdugyna güwä geçip biljek. Togrul beg öz sahawatyny şeýle esaslandyrýar:

«– Eý, byradarlar, hany, aýdyň, Perwerdigär bir ýylyň dowamynda eçilen nygmatlaryny, baýlyklaryny bermänem – rysgal eçilmänem bilerdimi?

Seljuklylar bir demde jogap berdiler:

– Bilerdi.

– Rysgal eçilmedimi?

– Rysgal eçildi, Alla bizi ýalkady...

– Nahanlykda üstümize ýagy gönderip, ähli zadymyzy weýrana salyp bilerdimi?

– Bilerdi.

– Weýrana saldymy?

– Weýrana salmady, ýalkady»

Soň Togrul beg öýleriniň zatlaryny bir näkes ogra göterdip; sil-harasat gelip öýleriniň ýumruly; ýer goduklap, betbagtlygyň gelip; ýangyn zerarly ähli zatlaryň küle öwrülip biljekdigi, şol betbagtlyklaryň bolandygy ýa bolmandygy dogrusynda soraýar. Raýatlar ýangynyň bolmandygy, ýeriň goduklamandygy, nägehanyň ýagynyň üstlerine dökülmändigini, Allanyň ýalkandygy barada minnetdar bolýarlar.

Diýmek, patşanyň öýi biderek boşanok, öz mähriban raýatlarynyň göwünleriniň joşy üçin boşanok. Togrul beg bilen Altynjan hatyn muňa özleriniň razydyklaryny mälim edýärler.

Talaň saçagy – türkmeni türkmen edýän zatlaryň biridir.

Togrul begiň, Altynjanyň talaň saçagyndaky hereketlerinden, her bir sözünden olaryň içki dünýäleri ynanýryjy açylyp görkezilýär.

Meniň ýedinji aýtmakçy pikirim «Altynjan hatyn» romanyň ikinji kitabyndaky «Gylyç ýa kepen däbi» atly hekaýat bilen baglanyşykly. Has takygy, şol hekaýatda gürrüni ediliýän türkmeniň gylyç ýa kepen däbi bilen baglanyşykly.

Bu döp unudylyan, täzededen edebi dolanyşyga girizilen döp.
Bu däbi ýazyjy gysgaça şeýle teswirleýär.

Ol dogan-garyndaşlaryň bilen hoşlaşmak, hatynlaryňa talak bermek, ölümini boýnuňa almak, egin-eşiklerini taşlamak, ýuwunmak, mydama täretli bolmak, egniňe on alty gary biýzi dolamak we eliňe gylyç alyp, «Huw-Hak!» diýip, duşmanyň üstüne topulmak: ýa ölmeli ýa ýeňmeli!

Seljuklylar gaznalylaryň garşysyna gylyç ýa kepen däbine girmek çykyrlar. Netijede ýeňiş gazanýarlar.

«Gylyç ýa kepen däbi» atly bölümde türkmeniň bu dessury, seljuklylaryň jemlenişip, bu ýola düşmek barada ähtleşişleri, Mäne babanyň pata berşi, bu däbe girilişi örän täsirli beýan edilipdir.

* * *

Döredijilikde, meniň pikirimçe, iki usul bar: birinjisi, gürrüň berme usulynda beýan etmek; ikinjisi, suratlandyрма, wakany töwerekleýin açyp görkezmek.

Meniň diýýän birinji usulym biziň dessanlarymyza, ertekilerimize mahsus. Ikinji usul romantizm, realizm bilen baglanyşykly döran usul. Häzirki döwürde dünýä edebiýatynda meşhurlyk gazanýan, söylüp okalýan eserler birinji gürrüň berme usulynda döredilen eserlerdir. Birinji usulyň öňe çykmagy kinonyň, telewideniýäniň ýok döwründe döredilen galyň-galyň çeper eserleriň möwritiniň geçendigidir?! Belki-de, geçmişe küýsegridir.

Uly göwrümlü eserler döredýän dördijilik ussatlarynyň önünde okyjyny irizmän, ýadatman, gyzyklandyryp, hyjuwlandyryp, kitabyň birnäçe günün dowamynda okalmagyny gazanmak wezipesi durýar.

Okyjyny ele almak, imrindirmek babatda ýazyjy Osman Ödäýewiň köp alada-yhlas edendigini romanyň ilkinji sahy-

pasyndan başlap duýup bolýar. Eýsem, anyk gürrüň edenimizde ýazyjynyň okyjyny ele almak, romana imrindirmek babatda eden işleri nämelerden ybarat?

1. Dartgynlylyk romanda birinji sahypadan iň soňky sahypa çenli saklanýar. Okyjynyň “Indi nähili bolarka?”, “Yzy nähili bolarka?” diýip oýlanmagy, galpyldamagy üçin ýörite tilsimler edilipdir.

2. Romanda wakalardaky, iň esasy-da häsiýetlerdäki başdan-geçirmeler ýiti gurnalypdyr.

3. Gahrymanlaryň häsiýetlerinde biziň şu günümize muwapyk bolan-u-bolmadyk aýratynlyklar köp.

4. Okyjylary gyzyklandyrjak geň-enaýy pikirler, adalgalar.

5. Romanda tebigat hem gözelligi geň-taňlyklary bar.

Men ýazyjy Osman Ödäýewiň “Altynjan hatyn” romany döredijilikdäki usulyň birinjisi ýa-da ikinjisi boýunça döredilipdir diýip güwä geçip biljek däl, çünki onda döredijilik usullarynyň gezekleşip gelýän ýerleri az däl.

Eserler hil-hil bolýar, bir kitap seni arzuwlar ummanyna çümdürýär, biri seni durmuş hakda çuň oýlandyrýar, başga biri ruhlandyrýar, ýene biri gama batyrýar...

“Altynjan hatyn” romanyny okap çykanyňdan soň, Togrul begiň, Altynjanyň keşpleri, olaryň ýaşan döwri göz önünde janlanýar, şol ýaşayşa gözün gidýär, olaryň durmuşy, başdan geçirmeleri aňyňdan aňsat-aňsat aýrylmaýar, ruhlanýarsyň, şol döwürde bolasyň, ýaşasyň gelýär, şol döwre, Togrul bege, Altynjana we beýleki gahrymanlara, şöhratly, gahrymançylykly türkmen taryhyna buýsanýarsyň, köp-köp zatlary öwrenýärsiň.

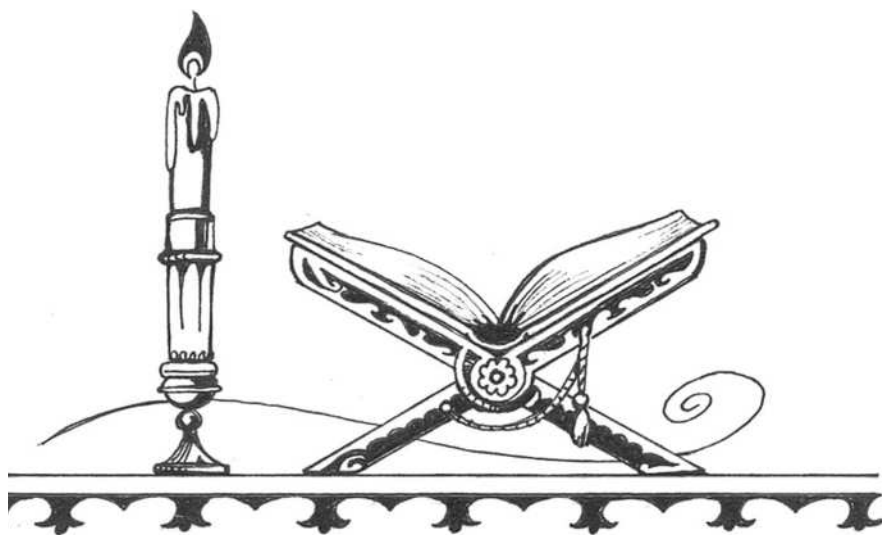
Öwredýän, ruhlandyrýan, arzuwa atarýan eser – maksadyna ýeten eser. Ýazyjy Osman Ödäýewiň üç kitapdan ybarat “Altynjan hatyn” romany-da öz önünde goýan maksadyna ýeten eserdir.

Bagtyýarlyk eýýamymyzda şeýle eserleriň höwri köp bolsun!

Jora ALLAKOW,

*Magtymguly adyndaky türkmen döwlet
uniwersitetiniň professory, filologiya
ylymlarynyň doktory, Türkmenistanyň at
gazanan halk magaryf işgäri.*

BIRINJI KITAP

GELEJEK

Horasanda milleti arap bolmadyk, nurana ýüzli häkim peýda bolar.

*Onuň ady menin adym ýaly Muhammet bolar we büweýhlileriň
agalygynyň soňuna çykar. Horasandan beýik Derwezata /Seýhun
derýasy bilen Anadoly aralygy/ çenli basyp aljakdyr, gyljyjyny
iň soňuna – ýeňşe çenli elinden hiç düşürmejekdir. Onuň ady
Eýranda, Ýrakda we Mekgede hutbada /namazlarda,
doga-dileglerde/ ýatlanjakdyr.*

Muhammet pygamberiň hadyslaryndan.

Birinji hekaýat

BALYŇ BAL BOLSA, SIŇEK BAGDATDAN GELER

1.

Adama wagt hemişe az ýaly, ýöne ol gutaranok, ömür hemişe uzak ýaly, ýöne ol derrew gutarýar. Göräýmäge, ömrüň uzak-uzak wagtlap dowam edäýjek ýalydyr, ýöne ol köplenç ät galdyryp, armanda goýup geçýär, üýtgemeyän zat ýok. Wagt Jeyhun derýasyna meňzeş: akyp-geçip barýar. Haýsy ýeriň çuňdugyna, haýsy ýeriň saýdygyna, haýsy ýerde burgunyň boljakdygyna welin, öňünden bahabar bolabilmersiň. Aklyňa gelmeyän, sygmaýan zatlar başyňa gelýär. Garaşman durkaň, gör, nämeler bolanok!

Bal kölünde hoşyýana döwran sürüp, her gün gyralaryna, ýeňine al-elwan zerden parawuz aýlanan täze don, başyna atladan selle, aýagyna oraýany gaýyş ädik geýip, taýly pişge murtuny her gün ýaglap, asyl, dünýäni topugyna çykarman najyrap ýören Bugrajyk Abdal hem ömrüniň beýle öwrümine-burgunyna eger-eger garaşmandy. Oslagsyz gelen diýdimzor kysmat ony bu gün kül üstünde oturtdy. Elinden sandyk-sandyk lagly-jowahyrlaryny zomluk birle aldy, ol baýlyklary kör iýip, köse gägirdi.

Aňyrsy-bärsi bir aýlyk mezilli Horezmine ýöreyän hökümi kiçelip-kiçelip, Zamahşar atly gürleňgüjügiň öýüne menzeş kiçijek bir galanyň çägi bilen çäklendi.

Ol öňem köp gepläp ýören kişi däl-di, başyna düşen ýowuzlykdan soň-a, bir zat soralsa jogap bermän, ýüzüne münkürlük, syrlylyk bilen hukjaryp seredip dymýan, hakyt lal kişä öwrüldi. Özem öýünden çykmady, ýowuzlygy içine salanlygyndan bol-sun gerek, ýarym ýyl geçip-geçmänkä ýanyny ýere berdi, soňky günler ellerini öndäp düşündiren ýeke-täk zady – içerde içiniň gysýanlygy, dalana çykmak isleýänligi boldy.

Şeýle hem edildi: ony giň dalana çykardylar. Bu ýerde onuň bar ünsi howlynyň otuz-kyrk zirag gündogarynda ýerleşýän teblehanasyndaky ýoz atynda boldy. Ol ähli wagtyňyň şol ýoz atyna tiňkesini dikip geçirdi. Diňe bir gündizlerine däl, akrabyň çigrekli uzyn gijelerinde-de ýoz atyndan gözlerini aýyrmady. Gatap, tırpildisi galan gabaklaryndan onuň haçan uklaýandygyny aňar ýaly däl-di. Möjekler gijelerine bir gözünü açyp, bir gözi bilen ukusyny alýan bolsa, Bugrajyk iki gözünü-de açyp ukusyny alýardy. İçine çöken şol mön gözlerde gyldan inçe tenha umyt bardy: ajal gyljyny bulaýlap gelyän Ezraýyldan halas eýläp biljek ýeke-täk halasgär – şu ýoz at bolmaly.

Onuň hyzmatyndaky kişiler: «Emirimiz ýoz atyndan gözünü aýyрман seredip ýatyr, megerem, münmek isleýär, ol ata münse, derdinden saplanar. Eždatlarymyz näsagy atda gezim etdirip bejerýän ekenler. Bizem emirimizi ata mündürüp, gezim etdireliň» diýdiler.

Ine, şu pikir bilen ysgyn-deramatsyz emiri küýsän ýoz atyna mündürüp, Jeýhunynyň kenarynda gezdirdiler.

Söwedin Bugrajyk Abdal ýoz atynyň üstünde äwmän-telesmän, gözlerini süzüp oturdy, töweregine seretjek, ýanyndakylar bilen gürleşjek bolmady. Hyzmatyndaky hadymmlar hem bir söz aýdyp, ony biynjalyk etmekden saklandylar.

Ony uzak gezdirdiler.

Salýat al-magryp namazyna – namazşama çenli gezim etdirip, soň atyň ugruny gala sary gönükdirdiler.

Kyrk ýedi ýaşy arka atan Bugrajyk Abdalyň düşen kysmaty Horezmin ilinde ähli kişä äşgärdi. Köp kişi oňa nebsagyryjylykly seredýärdi.

Ol şu ýaşa çenli uly hormatda, uly mertebede ýaşady. Bugraýyk – Eprikogullary hanedanlygyndandy¹, dogany Horezmin şalygynyň şasydy, özi Gawşfinj şäheriniň² häkimidi.

Horezmin iline hökümdarlyk eden Eprikogullary hanedanlygy indi ýok. Bu hanedanlygy Horezmin şalygynyň Ürgenç (Köneürgenç) şäherine häkimlik edip ýören Abu Aly Mamun³ özüne goýulýan hormatdan, ynamdan peýdalanyp tagtdan agdardy, şalygyň paýtagtynda – Käs⁴ şäherinde şanyň nebereleriniň ganyny Jeýhun derýa deýin akdyrdy. Şondan soň Käsî taşlap, Jürjaniýany⁵ özüne paýtagt edindi.

Akhun şalygyny agdaryp, özüni şa yglan eden Abdylla Mamun Eprikogullary hanedanlygyndan diňe bir adama aman berdi, ol hem Bugraýyk Abdaldy. Mamun ony häkimliginden aýryp, diňe öz mülki Zamaşar galasyndan ⁶ çykman ýaşamagy emr etdi.

Mamunyň Bugraýyk Abdalyň üç ogluny öldürip, özüne aman bermegi köplere syrly göründi. Köpler muny Bugraýygyň dymma, ýuwaş, hiç bir zada geleň etmeýän töwraýy häsiýeti, patyşa bolmak höwesiniň ýoklugy üçindir öýtdi. Aslynda welin onuň aman galmagy diňe bir häsiýetiniň ýuwaşlygy üçin däl. Abu Aly Mamun Jürjaniýa (Köneürgenç) şäherine Bugraýyk Abdalyň gönüden-göni güwädarlyk-ýardam etmegi bilen häkim bellendirildi. Hanedanlykdan ýeke özüniň aman galdyrylmagy, ana, şol güwädarlygy-ýardamy üçindi.

Bugraýyk Abdal öz hanedanlygynyň pajygaly soňlanylmagynda özüni ýeke-täk ýazykdar saýyp, şol ýazygyna ahmyr edip, özüni ökünc ataşyna atypdy.

Ol dalanynda üç aý ýatdy. Bagyr agyrysý ony ysgyn-deramatdan aýyrdy. Üç aýlap geplemän, huk ýaly bolup ýatan emire hiç hili em peýda bermedi.

Atly gezim oňa tenekar bolar öýdüldi. Hakykatdanam emiriň atyň üstünde gözünü süzüp oturmagy oňa ýaran-tenekar bolan ýalydy.

Her kim onuň rahatlygyny bozmazlyga çalyşdy.

Ýoz at hem emiriň rahatlygyny bozmazlyga çalyşýana meňzeýärdi: şeýle bir edaly, sallanjyrap, käkilik deý ýorgalap barýan ýalydy ol.

Ýoz bedewiň edaly ýöremeginiň hikmeti başga eken...

Bugrajyk beg Allatagaladan alan amanadyny Jeýhunynyň kenarynda Ezraýyla elin tabşyryp gaýdan eken. Bedewiň edaly ýöremesiniň hikmeti öz eýesiniň jesedini üstünden gaçyrman gala getirmek üçin eken.

* * *

Bugrajyk Abdalyň yzynda ýedi ýaşly ogly Abdylmälikden başga hiç kimi galmady.

Bigam ýaşap ýören oglan giden mirasa – Zamahşar galasy-na, ýedi ýüz elli hojalyga nädip emirlik etsin?!

Wagt – rawy, ýeri gelende ol ähli zady düşündirýär. Bugrajyk emir babatda-da şeýle boldy.

Şol agyr günlerde Bugrajyk Abdalyň köne dosty – Arsahuşmisen⁷ şäheriniň emiri Tahyr Afrasýap ýedi ýaşly Abdylmälige howandarlyk etdi: ilki bilen, ir öýerilen oglanlaryň ýa agyn sam-syk bolýandygyny, ýa ir kämil çykýandygyny göz önünde tutup, mirasdüşeri öýermegi makul bildi. Şu niýet bilen ol Bugrajyk Abdalyň ýalňyz mirasdaryny ilki sünnet etdirdi, üç-dört aýdan soň bolsa oňa özüniň on ýedi ýaşly maňyzly-meňzeşikli janymak gyzy Hajary nikalap, gelin edip berdi. Mansur atly doganoglanyna Zamahşary dolandyrmagy ynandy.

Öýlenensoň, dogrudanam, Abdylmälik ir «molla» çykdy. Deň-duşlarynyň arasynda ilkinji kaka bolan, sümüklige oglan halyna perzende ýüzi düşen ýaş emir galany dolandyrmak başarnygyny ele alyp ugrady. Tahyr Afrasýap her aý Zamahşara geldi: birki günläp galanyň işlerini tertibe salmak bilen meşgullandy, ýaş giýewisine etmeli işlerini birin-birin öwrettdi.

Her çaga dünýä inende Tahyr Afrasýabyň hatyny agtygy çileden çykýança gyzynyň ýanynda ýardamçy boldy.

Galanyň ýaş emiri ir kämil çykansoň, öz neberesi, pederleri, olaryň pajygaly kysmaty, Käs şäherinden Zamahşar galasy-na gelişleri barada gyzyklanyp ugrady, gaýynatasynyň, diňe bir onuň däl, ýaşlary bir çene baran galadaky garry adamlaryň gürrüňlerini diňledi.

2.

Zamahşar galasy Jeyhun derýasynyň çep kenarynda burundyk tokaýlyga çümüp otyrdy. Galanyň günbatar tarapynda agaçdan ýasalan äpet uly derwezesi bardy. Derwezäni otuzdan gowrak sakçy gorýardy.

Galanyň derwezesi gündiz açyk durýardy, gijelerine welin Abdylmälik emiriň ýa Mansur gapydanyň⁸ emri bolaýmasa, aňsat-aňsat açylmaýardy. Jürjaniýada, öndürilýänlerden birjik-de kem bolmadyk, aramy-ýan ysy ýarym kerwe⁹ aralykdan özüne çekip, agzyňy suwardýan halwa bilen nişalla¹⁰ taýýarlanylýardy, şeýle hem keýmir peýkamlardyr ýaýlar ýasalyardy. Bezirgenler galada öndürilýän zatlardan her gün kerwenläp-kerwenläp satyn alyp gidýärdiler.

Galada, galanyň daş-töwereginde ýaşayan ilatyň gün-güzereany gowudy, çünki olar ok-ýaý, halwadyr nişalla taýýarlap gazanç edýärdiler. Goňşy obalardan gazanç etmek üçin gelýän adamlar hem az dälidi. Galada işleriň rowaçlygynyň hatyrasyna emir her juma günü derwezäniň önündäki meýdanda saýak-saýakdyrak adamlara sadaka beryärdi.

3.

Abdylmälik daýaw, dogumly, pähimli, ynanjaň, kakasy ýaly dymma, käteler zoňtar, gödek ýigit bolup ýetişdi.

Ol ir ertirden giç agşama çenli işe najagaý bolup, galadaky her bir işe gözegçilik edýärdi. Bezirgenler bilen söwdalaşmagy hiç kime ynanmaýardy, ýalan sözlemeýärdi, hiç kime ikilik etmeýärdi. Şeýle bolansoň, ol gatnaşýan adamlarynyň hem ýalan sözlemezliliklerini, özüne ikilik etmezliklerini isleýärdi. Ol bezirgenlere ynanýardy, bezirgenlerem oňa ynanýardy.

Abdylmälik emiriň dost hökmünde oturyp-turuşýan, köplenç, meýlisleri bile geçirýän üç sany ýeg dosty bardy. Olaryň ilkinjisi, Käs şäheriniň häkimi Gazanpar Takdy. Ikinjisi, Keski Kelewdi, ol yktadardy, ykta oňa on mün atly goşuny aýdylan pursady soltan Mahmyt Gaznalynyň huzuryna eltmegi üçin berlipdi. Onuň yktasy Sebzewar, Dargan sebitlerindedi. Üçünji dosty Zamahşaryň aşak

tarapyndaky Buruntak obasynyň raýisi Janahyr Geçdekidi. Emiriň her dosty bilen özboluşly gatnaşygy bardy. Ol Gazanpar Tak gelende on-on baş günlük awa giderdi. Myhmançylyk şunuň bilen soňlanardy, käteler emiriň özem Gazanparyň ýanyna awa giderdi. Olar awda wagtlaryny diýseň şagalaňda geçirerdiler.

Keski Kelew (onuň özüni alyp barsynda kelewligi – mertebeli kişidigi äşgär duýulýardy) aýdym-sazyň, her hili ýaryşlaryň muşdagydy. Ol gelende Zamahşarda her gün ir ertirden giç agşama aýdym aýdylyp, saz çalynýardy, ýaýdan nyşana ok atmak, gylyçlaşmak boýunça gyzykly ýaryşlar geçirilýärdi. Käte awa giderdiler. Raz aýdysmagy, käte-de gybat etmegi gowy görýärdi.

Janahyr halwaçy bilen emiriň meýlisi köplenç suwamaý hylwatda geçerdi, özem gürrüň söwda-satyg, peýda hakda bolardy. Ol emiriň öýünde hiç wagt bir günden artyk bolmaýardy. Oňa derek aýda iki-üç gezek gelderdi. Onuň bilen iş salysmak emir üçin bähbitlidi.

Abdylmälik emiriň Gazanpar Tak, Keski Kelew, Janahyr Geçdeki (onuň ýörgünli ady Janahyr halwaçydy) bilen dostlukly gatnaşygy köpler üçin geňdi, çünki olaryň häsiýetleri, gyzyklanmalary bilen emiriň häsiýeti-de, gyzyklanmasy-da deň gelenokdy. Emir özünde ýok häsiýetleri dostlarynyň häsiýetleriniň üsti bilen doldurýan bolsun gerek. Ýaşlykda söýgi, mähir alman ulalan kişi söýmegi-de, mähir siňdirmegi-de başarmaz eken. Emir-de sowuk mähirdi. Dostlary gelende welin ýazylyp-ýaýrap, hakyt başga adama öwrülýärdi. Has takygy, başga adama öwrülmäge çalyşýardy. Eli uzadan ýerine ýetensoň, ol öz-geler deýin aw lezzetini, aýdym-saz lezzetini, meýlis lezzetini almaga çalyşýardy. Hakykatynda ol bu üç lezzetiň içinde awdan özgesini isläp baranokdy, ýöne begzada kişä meňzäp ýaşamagy borç hasaplaýardy. Emiriňki-de düşnükli: bu dünýäde il şekilli ýaşamak üçin birgiden islemeýän işlerini etmeli bolýarsyň! Şol ýönekeý etmeli işleriň ilkinjileri: ähli kişä gülüp bakmaly, köpler bilen dost bolmaly.

Elbetde, emiriň bezirgen, serkerde dostlary-da az dälidi. Dostuň köplügi onda, köplenç, garaşylmadyk kynçylyk döredýärdi.

Mansuryň yhlasy birle Abdylmäligiň işiniň rowaç alyp ugramagyna göreplik edip, ýaş emiri gaýynatasyna garşy goýmagy başardylar. Yogsam Mansur onuň bahylçylykly gep-gürünlerden daşda bolmagy üçin köp yhlas ederd, ýöne hakykata görä ýalan adamlary özüne tiz ynandyrýar, tiz imrindirýär, ýalan ýaş emiriň hem ynamyna aňsatlyk bilen girdi. Başda Tahyr Afrasýabyň, Mansuryň sözünden çykman, olary özüne hossar saýyp ýören Abdylmälik halwadyr nişallasyny satýan bezirgenleriniň har-hamyryndan ýel aldy. Olaryň sözüne hem maslahatyna eýerip: «Sen meniň baýlygyma göz gyzdyrýarsyň. Sen gala eýe çykjak bolýarsyň. Men hemmesini bilýärim. Gyzyňy-da äkit, özüň-de git» diýip, dokuz ýyldan soň – on alty ýaşda Abdylmälik emir Tahyr Afrasýabyň hakyt ýüzüne durdy. Ýagşylygynyň ýamanlyk hökmünde görülmegine jany ýanan Tahyr Afrasýap gaharyny hazzar içine salyp, sesini çykarman, gyzyňy hem agtygyny, doganoglany Mansury alyp, Arsahuşmisene dolandy.

Bozuk araba bilen uzaga gidip bolanok. Ýalan – bozuk araba, onuň bilenem uzaga gidip bolanok. Ýaş emir hem gödek ýalňyşandygyna biraz giç – ýüz ýigirmi günden soň düşündi. Ara tow salan kişileriň matlaplary-da aýdyň boldy.

Goýberlen ýalňyşlygy nädip düzetmeli? Özüň-ä hiç kimsäniň ýalňyşandygy hakdaky özelenmesini diňlemek islänok, ýeri, seni diňlärlermi?! Tahyr Afrasýap günäni geçermi? Abdylmälik gije-gündiz oýlandy, gije-gündiz çykalga gözledi. Ahyry Tahyr Afrasýabyň dergähine barmagy, gepe gidendigini boýun almagy ýüregine düwdi. Onuň Tahyr Afrasýabyň ýanyna gitmegini islemediler, ýolundan saklamak üçin her hili sözleri aýtdylar. Ähli sözler Abdylmäligiň soňky gelen pikirini üýtgedip bilmedi. Maňlaýy daşa degen, öz ýalňyşyna düşünen Abdylmälik gaýynatasy Tahyr Afrasýabyň dergähine ugrady. Gaýynatasynyň ýanyna barýarka nätanyş kişiler ony ýolda öldürdim edip gitdiler.

Tahyr Afrasýap Abdylmäligiň dadyna Hydyr ata bolup ýetdi: ölümden alyp galdy, bir ýarym aý öýünde saklap, bejerdi, aýaga galdyrdy.

Erkek kişiler için dünyäde in kyn zatlaryň biri ýalňysyňy boýun alyp, ötünç soramak. Abdylmälik gaýynatasynyň öýünde näsag ýatan bir ýarym aýynyň içinde ten agyrysynyň ezyetindenem baş beter wyždan ezyetini köp çekdi. «Ýalňysypdyryn» diýmäge boýny aşa ýogynlyk etdi. «Oguz ýalňysyny boýun alandan takga jan berenini gowy görýär» diýleni çyn bolarly, Abdylmälik dymdy. Herhal, Tahyr Afrasýap giýewiniň goýberen telek işi üçin ony berk ynanjyna esaslanyp kötekläp durmady: erkek erkekdir-dä! Oňa ýalňysmak gelişýär. Asyl ýalňysmaýan bolsa, ol erkegem dälidir. Beýik Taňry erkek kişileri iş etmek üçin ýaradypdyr. İşleýän adam käte ýalňysar hem. Rast, şeýle bolsa, goý, her kim öz işini etsin!

4.

Tahyr Afrasýabyň üç gyzy, Tümen atly bir ogly bardy. Abdylmälik Tümen bilen gözli ýaşytdy.

Olar deň-duş bolsalar-da, biri-biri bilen mäsleri bişişmeýärdi. Tümeniň bolşuny Abdylmälik, Abdylmäligiň bolşuny-da Tümen halamaýardy.

Tahyr Afrasýap hajyraw ýigit bolup ýetişen ýalňyz oglunyň bir bela-betere ýolukmagyndan gorkuda gezerdi. Ol «Haktagala maňa ýeke ogul berdi, onam ikinji gezek berdi. Indi alsa, yzyna gaýdyp bermejegini bilýärin» diýip janygýardy. Häkim bu sözleri bolup geçen bir ahwalaty nazarda tutup aýdýardy. Ol ahwalat Tümen bir aýlyk çagajykka bolupdy. Ýazlaga çykylanda gundagdaky çagajygy eneke birpaýyz daşarda goýup, haýsydyr bir iş bilen çadyra giripdi. Şonda ak gundagly çagany ýokarda aw gözläp ýören bürgüt görüpdir-de, göni aşak gaýdypdyr. Ýazlagdaky adamlar bürgüdiň nämendir bir zat alyp ýokary galanyny görüp, gygyryşmaga başlapdyrlar. Bürgüdiň alyp gideniniň hakyt Tahyr Afrasýabyň ýalňyz ogludygyny derrew bilipdirler, haýdan-haý bürgüdiň giden ugruna bakan at salypdyrlar. Bürgüt iki çakrym¹¹ aralyk geçip, bir seňneriň üstüne gonupdyr. Adamlaryň alagykylyk edip gelyändigini görüp, awuny alyp ýene asmana galypdyr. Bürgüt esli aralygy geçip, bu gezek bir aklaňyň üstüne gonupdyr. Çaga çirkin aglapdyr. Çaganyň çyrlap aglamasyna bürgüdiň gahary gelipdir, onuň sesini goýdur-

jak bolup gundagy ýyrtypdyr. Bürgüdiň ýiti dyrnagy Tümenjigiň maňlaýyndan eňegine çenli aralykda uzyn, mesaňa yz galdyrypdyr. Bürgüt üznüksiz ses edip aglaýan awuny ikinji gezek äkitjek bolmandyr: özüne bakan gelyän atlylar ýakynlaşyberenlerinde çagany goýup, uçup gidipdir. Gundag welin eýýäm gara gan eken.

* * *

Tümen akylyly, pähimli ýigit bolup ýetişdi, häkimiň ogludyrn diýip, hiç kimiň ýanynda özüni ilden ýokary tutjak bolmady. Gaýtam, ol özüniň kimdigini ilden ýaşymaga çalyşdy. Köpüň biri bolup, il içinde hormata-sylaga ýetdi. Rehimdardy. Elinden gelse, adamlara ýagşylyk etmäge çalyşýardy. Men-menligi, tekepbirligi, güýje baýrynmagy, eden-etdiligi halamaýardy, yöne özüniň käteler men-menlik edäýmesi, göçäýmesi bardy. Kim baýlygyna, abraýyna, tanyş-bilişlerine bil baglap, adalatsyzlyk etse welin, ol garsy çykmagy başaýardy. Asyl şeýle kişilere ýowuz jeza berýärdi. Şeýle bolansoň, kakasy ony şäheriň muhtasyby¹² wezipesine belläpdi, yüzden gowrak oglan¹³ beripdi. Tümeniň borjy şäherde tertip-düzgüni ýola goýmakdy. Ol gerek ýerinde juda rehimsizdi. Jenaýat eden adamlary dardan asmagy ýa olaryň kellelerini çapgy ýassygyna goýmagy eşekden palan alança-da görmeýärdi.

Tümen meýlisi, meýlis gurmagy gowy görýärdi. Abdylmälik bilen häsiýetleri, esasan, şu babatda çapraz gelýärdi. Çaprazlyk, biriniň meýlisi gowy görýänligi, beýlekisiniň bolsa muňa höwesek dældigi üçindi. «Seniň gülüp duran wagtyňa gabat gelmedim. Sen mydama öz iş-aladaň bilen başagaý, ýüzünden ýylgyryşyň yzlaram ýitip gidipdir. Seniň bilen otursam, özümi ýasda oturan ýaly duýýaryn» diýip, Tümen Abdylmäligi kötekleyärdi.

Aýdylýan tankyt hak bolsun-bolmasyn, tapawudy ýok, ony hiç kimse halanok. Ähli kişiniň halamaýan zadyny, elbetde, Abdylmälik hem halanokdy.

Hoş söz aýdan kişi gözüňe mähriban bolup, kemçiligiňi yüzüňe aýdýan kişi senden nähilidir bir kitüwli ýaly bolup görünýär. Tümeniň käbir sözem Abdylmälige göwnüýetmezçilik ýaly bolup duýulýardy.

Göwnüň suw içmeýän kişiniň ýanynda durasyň gelmeýär. Emiriň hem gaçgyny Tümen muhtasypdy.

Onsoňam Abdylmälik bilen Tümeniň arasynda dostlugyň ýoklugy geňem däl, çünki türkmende gaýyn-guda arasynda dostluk bolmaýar, diňe sylaşyk saklanýar...

5.

Abdylmälik emir ýaşan ýaşyndan garry görünýärdi. Ýokary gabaklary gözünüň üstünüň köp bölegini örtüp durdy, ýörände gara ýerde ary köýüp ýatan ýaly, gadamyny batly urýardy, köplenç, başyny aşak salyp ýöreyärdi. Özem hiç mahal yzyna hem töweregine garan-jaklamaýardy, donunyň iki synyny guşagyna gysdyryp, maňlaýy sekilli gara atyna ýolbars deýin bir bökende münýärdi. At janawar esli aralyga tapyrdap gidýärdi.

Ol mydama möhüm bir zat hakda oýlanýan ýaly bolup görünýärdi, içini hümleder ýörerdi.

Hakykatdan hem ol, köplenç, şol bir zat – nesebiniň şum takdyry hakda oýlanardy, zamananyň özgermegine – öz neberesini ýok eden Mamunlaryň hökmürowanlygynyň soňlanmagyna gününü sanap garaşardy, güneğargan deýin, öz hanedanlygyny gyran adamlara nälet okardy.

Ýigrimi ýyldan soň Abdylmäligiň ahy Haktagalaga gowuşdy. Soltan Mahmyt Gaznaly ¹⁴ onuň dadyna ar alyjy bolup ýetişdi: Mamun şalygyny syndyryp, Horezmin ilini özüne tabyn eýledi, bu ilde gapydany Altyndaşy¹⁵ şa tagtynda oturtdy.

* * *

Soltan Mahmyt Gaznaly uly goşun bilen Horezmini teshyr kylmak üçin barýarka Zamahşar galasynyň deňinde düşledi. Şonda soltana Abdylmälik emir, onuň neberesiniň pajygaly kysmaty hakda gürrüň berdiler.

Abdylmälik emiriň begzada neberesi hakda eşiden soltan Mahmyt Gaznaly Zamahşar galasyna bardy.

Soltany duz-çörekli garşy aldylar.

Ol emiriň howlusyna giren pursady aýal maşgalanyň gyky-

lygy eşidildi. Ähli kişi nämäniň-nämedigini anyklamak üçin diňşirgendi: çaga jägildisi ähli zady düşnükli etdi.

– Abdylmälik emir, gözünüz aýdyň, çagaňyz boldy! – diýip, Mansur ylgap geldi.

– Merhemetli soltan, siziň Zamahşara ilkinji mübärek gadamyňyz maňa perzent berdi – diýip, Abdylmälik emir soltana özüniň çäksiz minnetdardygyny bildirdi. Elbetde, onuň Mamun kowumyndan elhenç zulum görendigini, zulумыň ýigrimi ýyl-dan gowrak wagtlap dowam edendigini, bu gün Allatagalanyň özüni ýalkandygyny – diňe bir özüni däl, külli Horezmin halkyny Mamunyň zulumyndan azat eýleşdirdigini, munuň üçin soltan Mahmyt Gaznalydan çäksiz minnetdardygyny aýdasy geldi, herhal, saklandy. Öňde gazaply darkaş bar, ol darkaşda ýeňşiň haýsy tarapa ýar boljakdygy entek belli däldi.

Şeýle bir pähim bar: «Ertesini gaýgyran kapyr» diýip. Ertesini gaýgyran kapyr bolýan bolsa, onda Abdylmälik bu gezek kapyrlyk etdi.

Omar atabeg ýaňyja dünýä inen, akja kumaja dolangy çagajygy emire gowşurdy. Emir çagajygy gujagyna alyp soltana ýüzlendi.

– Merhemetli soltan, ine, siziň ilkinji mübärek gadamyňyzdan dünýä inen çaga. Eger şu çaga at dakmagy, pata bermegi rowa bilseňiz, meniň buýsanjymyň-begenjimiň çeni-çaky bolmazdy. Çagama at hem pata berip, meni bagt bossanyňa salmagyňyzy towakga edýärim, merhemetli soltanyň.

Soltan çagajygyň ýüzüne seretdi:

– Ogulmy?!

– Gyz, merhemetli hökümdarym – diýip, Omar atabeg müňli seslendi.

Soltan öňden gelyän dessur boýunça çagajygyň her gulygyndan üç mertebe çalaja çekdi:

– Mertebeli gyz bolup ýetişsin. Ady Altynjan bolsun! Beýik bege mynasyp hemra bolsun. Adyny men berdim, ömrüni, mertebesini Allatagala bersin! Omyň!

* * *

Bu gün Abdylmälik emiriň durmuşynda ýatdan çykmaýan bagtly günleriniň biri boldy. Soltanyň mübärek gadamyňyň hormatyna uly toý tutdy. Toý ýedi gije-gündiz dowam etdi. Emir eçil-

mek eçildi. Täze dünýä inen gyzjagazy – Altynjany «Soltanyň gyzy» diýip aýratyn eý gördüler.

Altynjan Zamahşara bagt getirdi.

Bagt getiren gyzjagaza aýratyn gözegçilik etdiler. Üç-dört eneke Hajar hatynyň hyzmatynda durdy.

Abdylmälik emir gyzjagazy sekiz-on aýlykka – durdy-durdy bolanda, soň ýörjen-ýörjen bolanda zamahşarlylary ýygnap toý berdi. Ol toýlaryň yzy üzülmedi.

Altynjan ýöremäge ir başlan-da bolsa, geplemegi giç öwrendi, bäs ýaşynda gepläp ugrady.

Gepläp başlanyna begenip, jedir-jedir edip geplemek gepledi, onuň şeýle köp jedirdemesi birki ýyllap geplemediginiň öwezini doljak bolýan ýalydy. Eneke görgüliler gyzjagazyň «Şu näme, o näme?» diýip beryän üznüksiz sowallaryna jogap berjek, oňa-muňa güýmejek, oýnatjak bolup ýadamak ýadaýardylar, görgülileriň käsiniň daşarda duran-duran ýerlerinde usurgap, uklap galýan pursatlary köp bolýardy.

Altynjan gepe-söze düşüniپ ugrandan soň, soltan Mahmyt Gaznalynyň Zamahşara gelşi, özüne at dakysy hakdaky gürrüňleri her gün diýen ýaly diňlemegi nysak edindi.

– Soltan näme diýipdir? – diýip, Altynjan enekesine ýüzlenerdi.

– Wiý, men saňa häzirjik gürrüň berdim-ä, özem üç gezek gaýtaladym.

– Meniň ýene eşidesim gelyär-dä!

Eneke göwünli-göwünsiz gaýtalamaga başlardy:

– Hakyt ynanar ýaly bolmady, ol! Babaň soltan Mahmyt Gaznalynyň önünden duz-çörekli çykdy. Öýden duz dadyp geçmegini mürehet etdi. Soltan özüniň wezirleri, jandarlary bilen derwezeden ilkinji ädimini ätdem welin, bir mähirlije jägildi eşidildi. Ähli kişi üşerildi. Emirimiz boz-ýaz boldy, özüni gaty oňaysyz duýdy. Şol mahal Mansur ylgap geldi: «Abdylmälik emir, gözünüň aýdyň, çagaňyz boldy!» diýdi. Emirimiziň ýüzi açyldy, ol soltana minnetdarlyk bildirdi:

– Merhemetli soltan, Zamahşar galamyza siziň ilkinji mübäreك gadamyňyz maňa perzent berdi.

Soltan emirimiziň sözlerinden soň akja kumaç gundagy eline aldy-da, seniň ýüzüňe mähir bilen seretdi.

- Năme diýdi? – diýip, Altynjan ýantgylady.
- Soltanmy? Soltan aýtdy: «Mertebeli gyz bolup ýetişsin. Ady Altynjan bolsun» diýdi.
- Hakyt şeýle diýdimi?
- Hakyt şeýle diýdi: «Mertebeli gyz bolup ýetişsin. Ady Altynjan bolsun» diýdi.
- Soň năme diýdi?! Aýdyber-ä!
- «Beýik bege mynasyp hemra bolsun» diýdi. «Adyny men berdim. Ömrüni, mertebesini Allatagala bersin» diýdi. Omyň etdi. Doga dileg edildi.
- Altynjan ýüzüni torsartdy:
- Indi năme üçin soltan gelenok? Goý, gelsin, meniň ony göresim gelýär.
- Wiý, Altynjan, seniň diýýäniň năme? Ol – soltan, islese geller, islemese gelmez. Onuň iş-endişesi kändir.
- Gelsin!
- Biz oňa hiç zat diýip bilmeris.
- Năme üçin? Ol öň gelipdir-ä?! Ýene gelsin!
- Ony men aýdyp bilmerin.
- Kim aýdyp biler?!
- Babaň!
- Altynjan kakasyndan talap etdi:
- Baba, soltan Mahmyt Gaznalyny göresim gelýär. Oňa: «Gel!» diý.
- Diýýäniň năme seniň? Ol soltan ahyryn!
- Bolsa bolsun!
- Soltana: «Gel!» diýmek bolmaýar.
- Năme üçin?
- Sebäbi ol soltan. Sebäbi ol gaty beýik adam.
- Ol sendenem beýikmi?
- Beýik!
- Altynjan juda geň galdy:
- Sendenemmi?
- Hawa, mendenem. Oňa «Pilmahmyt» diýip ýöne ýere aýdanoklar.
- Ol pil ýalymy?
- Ol pil ýaly.
- Ol öň gelipdir-ä?

– Geldi.

– Ýene gelsin.

– Ýok, ýok, bolmaz!

– Baba, «Gel!» diýäý!

– Men soltana: «Derrew gel, seni gyzym görjek bolýar» diýip bilmerin.

– Näme üçin?

– Gelşiksiz bolar.

– Näme üçin «Gelşiksiz bolar?»

Emir näme diýjegini bilmän, göýä özüni halas etjek jogaby tapýjak ýaly, töweregine garanjaklady, halasgär jogap tapylmady. Onsoň emiriň özi tersine tutup, sorag bermäge başlady:

– Näme etjek ony?

– Görjek.

– Görüp näme etjek?

– Görüpmi? Görjek.

– Näme üçin görjek?

– Göresim gelyär-ä, meniň.

– Näme üçin göresim gelyär?

– Göresim gelyär... – diýip, Altynjan hem kakasy deýin anyk jogaby gapdalyndan tapýjak ýaly, töweregine garanjaklady.

– Bar, näme üçin görmek isleýändigini bilip gel.

Altynjan nämäni bilmelidigini anyk bilmän gitdi. Ýarygije kakasyny yralap ukudan oýardy:

– Baba, baba, men bildim.

– Näme?! – diýip, ukudan doly açylmadyk emir garysyna galdy. Aragaraňkylykda gyzynyň nirededigini saýgarmady. – Hany sen?

– Men ýanyňda, baba – diýip, Altynjan kakasynyň elinden tutdy.

– Näme gerek? Bar, ýat!

– Men kân-kân oýlandym.

– Sen oýlandyňmy? Näme hakda oýlandyň?

– «Soltany näme üçin görjek?» diýdiň-ä. Ana, men oýlandym, soň bildim.

– Nämäni bildiň?

– Meniň soltany göresim gelyär.

Emir gyzynyň ýarygije ukudan oýarandygyna gahary geldi.

– Şu sözi aýtmak üçinem meni ukudan oýardyňmy?

– Indi soltan gelermi?

– Bar, ýat, ertir gürleşeris.

Emir ýene başyny ýassyga goýdy. Altynjan welin ýatmaga gitmedi. Kakasynyň başujunda tä daňdana çenli irikgä bolup, şöwür çekdi oturdy. Emir gözünü açsa, başujunda gyzy otыр.

– Nä otырsýň?

– Ertir gürleşeris diýdiň-ä!

– Ýok bol! Görünme gözüme!

– Soltan haçan geler?

– Ýok bol!

Altynjan, megerem, uzak gijäni ýatman geçirip, kakasyndan beýle haýbata garaşmadyk bolarly, görgüli gözlerine ynanmaýan dek, kakasyna dikarynlap seretdi durdy.

– Indi nä dursuň? Ugra!

Altynjan sessiz aglady, şebistanyna baryp sesli aglady.

Birki günden soň Altynjan ýene kakasynyň bosagasyna bardy:

– Baba, men «Soltanyň pata beren gyzy».

– Bolaňda näme?!

– Soltany göresim gelýär meniň. Goý, gelsin!

Emir ahyr ysrar tapdy:

– Bar, atabegiňe aýt!

Bu gezek Altynjan kakasyndan gile etdi, sebäbi atabegiň iş başarmajakdygyny – soltany getirmegi başarmajakdygyny ol bilýärdi, atabeg telim ýola başarmajakdygyny boýun alypdy. Şonuň üçinem Altynjan ar almagy makul bildi, ojakdan ullaňdan köz getirip, kakasynyň oturýan sypasynyň üstüne taşlady. Soňam ýorgana bürenip ýatdy.

Birsalymdan başlandy bir başagaýlyk!

Emiriň salamygy-myhmanhanasy gara түsse bolup ýandy. Onuň içindäki ýigrimiden gowrak haly-da ýandy.

Içerdäki on sany sandygy hazzar çykarmaga ýetişdiler.

Abdylmälik emir Altynjanyň üstüniň ýorganyny birýana serpip, ezeneginden tutup, ýokary göterdi:

– Seniň işiňmi?

Altynjan mönlüğe saldy:

– Baba, soltany göresim gelýär!

– Merez!..

Emir gyzyny honda zyňyp goýberdi-de, gahar bilen daşaryk çykdy.

* * *

Altynjan özüniň eý görüýändigini duýýardy. Her bir islän, her bir aýdan zady derhal amal edilensoň, ol muňa öwrenişip hem gidipdi, özüni gaty erkin, hökmürowan alyp barýardy. Enekeler ony öz aralarynda «Zamahşaryň soltany» diýip atlandyrýardylar.

Bäs ýaşlaryndaka Altynjanyň çep bilegine siňňil çykdy. Bu oňa gaty ýokuş degdi. Siňňiliň aýrylmaýandygyna gaharlanyp, aglamak aglady.

Ol ähli deňi-duş oglanjyklarynyň, gyzlarynyň ellerine sere-dip çykdy. Olaryň hiç haýsynyň bileginde siňňil ýokdy. Onsoň ol ilki enekelerinden, soň ejesinden, gapydan Mansurdan siňňilini aýryp bermegini talap etdi. Olar yrymlar boýunça her hili iş edip gördüler. Barybir, siňňil aýrylmady. Soň ol kakasyna aýtdy. Ähli kişä hökümi ýöreyän Abdylmälik emir hem hiç zat edip bilmedi.

Altynjan siňňilini aýyrjak bolup, bilegini garagan etdi.

Ol tekepbirlik bilen siňňilini aýyrjak boldy, ýöne siňňili özündenem tekepbir çykdy.

Onuň siňňilini aýyrjak bolup şeýle bir yhlas etmesiniň esasy sebäbi bardy.

Altynjan bir gezek soltan Mahmyt Gaznalyny görmek is-leyändigini hakda aýdanda atabeg Omar şeýle diýipdi:

– Soltan Mahmyt Gaznaly maňa «Altynjanyň elindäki siň-ňiller aýrylan günü men Zamahşara bararyn hem oňa üýtgeşik bir soltan sowgadyny bererin» diýdi.

– Soltan meniň bilegimdäki siňňili görenog-a?!

– Soltan sen hakda hemme zady bilýär.

Şunuň bilen gürrüň gutarypdy, atabeg bu aýdan sözüni ýa-dyndan-da çykardy, Altynjan welin ýadyndan çykarmady. Siňňi-liniň aýryljak, soltanyň geljek gününe sabysyzlyk bilen garaşdy.

Göwnüne bolmasa, ähli kişi onuň siňňiline seredyňan ýalydy. Ol Mansuryň sözüne ynanyşy, Mansur ýalan sözlär öýdenokdy.

Altynjan entek ulularyň ýalan sözleýändigini, dünýäniň hem «ýalançy» diýlip atlandyrylýandygyny bilenokdy.

6.

Galanyň derwezesiniň sakçylary – derbanlary Abdylmäligiň garasy uzakdan göründigi hataran durup, sadyklyk bilen baş egip tagzym ederdiler. Olar Abdylmäligiň boýnunyň möjegiňki deýin gysgadygy sebäpli yzyna gaňrylyp bilmeýäninden habarly bolsa-lar-da, ol derwezeden esli daşlaşýança butnaman durýardylar.

Abdylmäligiň howlusy derwezeden o diýen uzakda däl-di, iki ýüz-üç ýüz zirag¹⁶ aralykdady, howlynyň daşyna beýik haýat aýlanypdy. Howly galanyň demirgazyk tarapynda ýerleşýärdi. Ol galanyň içindäki galady. Oňa diňe bir derwezeden girme-lidi. Derwezäniň iki tarapynda hem beýik küňreli diň bardy. Derwezeden giren ýeriň giň meýdandy, ol on iki mün ziragdy, howlynyň diwarlarynyň beýikligi ýigrimi ziraga barabardy.

Howlynyň sol tarapy aýal maşgalalaryň ýaşayan haremidi, sag tarapynda bolsa Abdylmäligiň salamlygy ýerleşýärdi. Sag tarap on-on baş sany gapysy bolan göz-göz otagdy. Olaryň tas ýarysy diýen ýaly gelyň myhmanlara niýetlenendi. Giň otag-lar gat-gat ýazylan halylardan doludy. Otaglaryň töründe kör-peçedir ýassyklar, güpjekler münder-münder bolup durdy. Howlynyň derwezesi, dalanlar, otaglaryň gapylary, otaglardaky sandyklar – bularyň ählisi agaçdandy, olara sünnälik bilen kaşar nagşy salnandy. Olara seretdigiňçe seredesiň gelyärdi. Mun-dan on ýyl öň bu nagşlary görüp, Mamun şanyň hatyny Hara bin Söbüktegin¹⁷ hakyt haýran galypdy. Hara melikäniň gowy görendigi üçin, emir özüniň ussat netjarlarynyň ikisini şanyň köşgünde işlemäge bermeli bolupdy. Öňi kaşar nagşlary bilen sünnälenen dalanly otaglaryň ikinjisi beýleki otaglardan tas iki esse diýen ýaly uludy. Ana, şol uly otag emiriň salamlygydy, emir köp wagtyny şu ýerde geçirýärdi. Otagyň içinde bir zirag beýik-likde, baş-alty zirag inilikde sypa bardy. Ol halylyk bilen örtü-

lendi. Emir şol sypanyň üstünde oturyp, ýanyna gelen adamlary kabul edýärdi, olaryň arzy-hallaryny diňleýärdi.

Diňe bir derwezede däl, bu otagyň gapysynyň öňünde-de mydama jandarlar derbanlyk edýärdi. Kimi galanyň emiriniň ýanyna goýberilmelidigini, kimiň sakçylygy galanyň haýsy ýerinde etmelidigini Mansur pola (Mansura pola lakamyny Abdylmäligiň gyzy Altynjan dakypdy, Mansur hakykatdanam polady – semizdi) çözüärdi. Ol Abdylmälik emiriň diňe bir gapydany däl: naýybydy¹⁸ hem işigagasydy¹⁹.

Mansur Abdylmäligiň şirin janyny nanyň inň ýakyn adamydy. Diňe bir emiriň öýünde däl, Zamahşar galasynda hem köplenç, onsuz çöp başy gymyldamaýardy. Öýüň ähli keşigi onuň gerdenindedi. Mansur haçan görseň howlukmaçdy. Onuň ýazylyp-ýaýrap arkaýyn gülüp oturanyny görmek juda çetindi, köp zatlary Abdylmälige ýetirmän özi hem çözüärdi. Kim näme gerek bolsa, kim näme etmekçi bolsa Mansura baryp ýüz tutýardy.

Mansur kyrk ýaşlaryndaky, gysga boýly, berdaşly kişidi. Gür-lände alkymyňa dyklyp: «Meni aldaýan bolaýma» diýen terzde bäbenegiň içine dikarynlap seretmek edehädi bardy. Ol ähli zada münkürdi, özem näme haýş edilse: «Ýok, ýok!» diýip, endigi boýunça başda garşy çykýardy. Şeýle bolansoň onuň «Mansur ýok», «Mansur münküri» diýen lakamlary-da bardy. «Ýok» – onuň inň köp ulanyň sözüdi. Şeýle-de bolsa, biraz wagtdan soň – megerem, oýlanyandyr – «Ýok, etjek däl» diýen zadyny-da edýärdi. Inň gowy tarapy, ýüreginde adamlara ýigrenç ýokdy. Onuň «ýok» diýmeginiň sebäbi ýalňyşsaýmaýyn diýen ätiýaçdan bolsun gerek, sebäbi ol gaty uly hojalygy dolandyryýardy. Halwa, nişalla öndürmekde üç ýüz, ok-ýaý ýasamakda iki ýüz, maldarçylykda iki ýüz elli, ekerançylykda münnden gowrak adam Mansur ýokdan – Mansur poladan – Mansur münküri – Mansur gapydandan hak-heşdek alýardy. Howlynyň sag tarapyndaky hatar otaglaryň biri Mansur polanyňkydy. Onuň otagynda galanyň, sebitiň hasap-hesibini ýöredýän on sany hasapçy işleýärdi. Mansur diňe agşam öýüne gaýdýardy. Daň bilenem gelýärdi. Onuň öýi uzakda däl. Ol Zamahşara başda wagtlaýyn gelipdi. Onuň bilen Abdylmäligiň

ümi alyşdy. Soň Abdylmäligiň towakgasy bilen ol galada hemişelik galdy. Abdylmälik Mansur bilen edil dogan deýin gatnaşyk saklaýardy. Onuň aňsat-aňsat gahary gelmeýärdi. Bu, megerem, çişik kişilere mahsus aýratynlyk bolansoň şeýledir.

Näçe ýyllap emiriniň hyzmatyny edenem bolsa, Mansuryň goşuny towuga ýükläbermelidi. Munuň sebäbi ol baýlyga gyzykmaýardy. Gününüň geçeni bilen kanagatlanýardy. Ol maşgala-da edinjek bolmaýardy.

Dogrusy, ony on altı ýaşynda öýeripdiler, ýöne alan gelni ilkinji gije ölüpdi. Şondan bir ýyldan soň ol ýene öýlenipdi. Ikinji gelni hem ilkinji nika gijesinde ölüpdi, munuň hikmeti ähli kişä aýandy.

Şonda oňa: «Saňa öýlenmek, şöhwete girmek bolmaýar» diýipdiler. Mansur janygypdy: «Allatagala uly zat beribem, kiçi zat beribem, asyl bermänem adamy betbagt edip biljek eken-ow».

Ana, şondan soň Mansur terkidünýälige ýüz urupdy. Ýogsam özüne berlen miras ýere-göge syganokdy. Onuň öz obasyna barasy gelenokdy. Sebäbi obasyna barsa, köpler ony göz astyndan synlamak synlap, hyşy-wyşa başlaýardylar. Şeýle bolansoň, ol Zamahşarda dünýäni unudyp işläni gowy görýärdi.

Mansur Zamahşarda üçünji gezegem bagtyny synap görüpdi, asyl daýaw, uly göwreli bir aýal Mansura äre çykmaga höwes bildiripdi, özem ön birinji gije iki aýalyň ölendigini eşidenden soň. «Men ähli zada döz gelerin» diýdi, Mansuryň gürrüňine ynanmadyk bolarly ol, höwesjeň gelniň göwresiniň ululygyna bil baglan bolmagy-da mümkin. Mansur seresap bolmagy ýüregine düwdi. Ähli zady ätiýaçly başlady, ýöne, barybir, bolmady, hyjuw hyňzap, öwç möwje gelende hatynyň öljeği, seresap bolmak hakdaky özüne eden ähdiň ýadyňa düşmez eken...

Galadakylara hakykaty aýtmakdan saklandylar, «Gelni gije gara möý çakypdyr» diýdiler.

Mansur şondan soň öýlenmekden Allatarapyn mahrumdygyna boýun sundy.

Onuň durmuşdan alýan ýeke-täk lezzeti awdy. Ol elguşly awa gidip, awlan sülgünleriniň gyzgyn ganyny joralandyryp içip, hezil edýärdi.

Galada öýlenmekden, hatyn bilen şöhwetde bolmakdan kes-kelläm boýun gaçyrýan ýene bir kişi bardy. Ol atabeg Omardy.

Elli-elli baş ýaşlaryndaky köseleş Omaryň bar bileni-biteni bilim-di hem ylymdy.

Omar uzynak boýly, eti-gany ýetik kişidi. Ýüzi mähirlidi, gürlände ýuwaş gürlýärdi. Onuň gaharlanan çagyny gören adam ýokdy. Ol boýdy, ýigit çykyp ýeke gezegem zenan ysyny ysgap görmändi, öýlenmändi.

Altynjanyň on sekiz ýaşly akgyzy Uzperi Omara magşuk bolupdy.

Uzperi Omaryň kirini ýuwup, çägin çatýardy, otagyny süpürýärdi, çagalara sapak geçende daş işikde oturyp, ony synlaýardy, gürrüni diňleýärdi. Omar sypaýy kişi bolansoň, Uzperi bilen gaty mylaýym gürlleşýärdi. Olar däli porhan bolup, biri-birlerini söýdüler. Emir Uzperini Omara alyp bermäge, toý etmäge döwtalapdy, ýöne Omar öýlenmek islemedi: «Atabegleriň ata-baba gelýän däbine ysnat getirmäýin. Atabeg ömrüni sallahlykda geçirmeli, menem ömrümi sallahlykda geçireýin» diýip, ol özüne ýowuz çemeleşdi. Herhal, ol Uzperini görende süňňüni saklap bilenokdy, ony bagryna basasy, hyjuwyny egresi gelýärdi. Ol birki gezek özüne erk edip bilmän, Uzperini bagryna basypdy hem. Altynjan hem öz akgyzynyň Omara durmuşa çykarylmagyny isleýärdi, atabegden toý tutmagy towakga ederdi.

Bir gün Omar Uzperi barada emiriň dergähine ýörite bardy: Uzperi ikisiniň bir howluda ýaşamaklarynyň mundan beýläk mümkin daldigini, çünki ol gyzy görüp dursa, hyjuwyna erk etmegiň özüne juda agyr düşýändigini, şonuň üçin ýa özüniň ýa-da Uzperiniň şu howludan gitmeginiň hökmandygyny aýtdy. Abdylmälik hernäçe islemese-de, gadymdan gelýän türkmen atabeglik mekdebiniň kada-kanunyň saklanmagynyň hatyrasyna Omaryň islegini ýakyn günlerde amatly bahana tapyp kanagatlandyrmaga söz berdi.

7.

Altyndaş Abdylmäligi ýanyna çagyryp, ony özüne tümenbaşy belleýändigini, han²⁰ adyny, gerek wagty bir tümen goşun jemlemegi üçin Zamahşar sebitini ykta²¹ berýändigini aýtdy.

Altyndaşyň bu ynamy Abdylmälik emiriň abraýyny sebitde has ýokary göterdi. Ýöne goňşy şäherleriň, galalaryň häkimle-

ri, emirleri oňa gözügidijilik bilen seredyän-de bolsalar, emir – ol indi Abdylmälik handy! – öz günündenrazy däl di. Sebäbi galada şugul bardy. Ol şugul Abdylmälik hanyň bagtyna boran ýagdyrmak üçin aşı yhlas edýärdi. Ana, şol şugul hanyň iki aýa-gyny bir gonja sokýardy, ynha indi on dört ýyl bäri hernäçe yhlas etse-de, onuň kimdigini anyklap bilenokdy. Altyndaş Ürgençde oturan ýerinden Zamahşar galasynda bolup geýän ähli zatlary hanyň özünden takyk bilýärdi.

Emir her üç aýdan öz sebitindäki ýagdaý barada hasabat bermek üçin Altyndaşyň ýanyna baranda, ondan özi hemem sebitde bolýan wakalar bilen baglanyşykly gürrüňleri eşidip haýranlar galýardy. Özem Altyndaşa ýetirilýän habarlar dogrudy. Ol gürrüňleriň hemmesini aýdyp soňuna çykar ýaly däl di. Altyndaş gürläp başlanda emir girere deşik tapanokdy.

Altyndaş Zamahşar sebitinde bolup geçen ähli wakalary jikme-jik bilýärdi. Haýsy obada ogry bar? Ol ogrular kimler?! Kimiň zady ogurlandy? Kim kimi näme üçin öldürdi? Haýsy emir kim bilen gatnaşýar. Heýtelede²² Horezmine kim haýsy maksat bilen gelipdir. Bu zatlary Altyndaş gaty takyk bilýärdi. Ol Abdylmäligiň özi hakda-da köp zatlary bilýärdi. Özem gaty ynamly gürläýärdi:

«Sen gaýynataň Tahyr Afrasýabyň ýanynda: «Soltan Mahmydyň asly gul, onda asyl ýok, asyl» diýipsiň. Sen gaty ýalňşýarsyň, Abdylmälik. Soltan Mahmyt seniň bilen ykbaldaş. Ol Gün hanyň ogly Gaýalardandyr. Gaýa han hakda Oguz hanyň wesýeti bardyr. Ol: «Biziň neberämize Gün han patyşa bolsun. Onuň yzyndan ogly Gaýa han patyşa bolsun. Gaýa urugyndan han barka Baýat han patyşa bolmasyn, ol diňe öz boýuna beg bolsun»²³ diýendir. Ine, Oguz hanyň şu wesýeti boýunça Mahmyt – soltan. Seniň nesebiň hem şa nesilşalygyndan, ýöne ol nesilşalyk syndy. Soltan Mahmydyň nesebiniň kysmaty-da edil seniň nesebiň kysmaty ýaly. Kakasy Söbüktegin öz ogullaryna «Pentnama»²⁴ atly kitap galdyrypdyr. Men ol «Pentnamany» ençe gezek diňledim. Ine, şol kitap! – Altyndaş daşyna mahmal-dan daşlyk edilen kiçeňräk kitaby Abdylmälige berdi. – Oka,

hökman oka! Söbükteginini kakasynyň adyna Bejkem Barsan diýer ekenler. Olar türkmenleriň Barshan²⁵ taýpasyndan eken. Barshan barjamly beg eken. Çaga-çugasy köp eken. Söbüktegin Bejkem Barshanyň üçünji ogly eken. Bejkem awa gidende oba türkmenleriň tahsylar diýilýän bir taýpasynyň adamlary dökülip, öýleri talap, oba adamlary bilen birlikde Söbükteginini hem ýesir edip alyp gaýdýarlar. Söbüktegin ýesirlikde dört ýyllap mal bakypdyr. Soň ony Heýtelä eltip satypdyrlar. Söbükteginini ilki Nasr Çäçi diýen adam satyn alypdyr. Soň ony emir Alptegin satyn alypdyr. Alptegininiň ýanynda-da Söbüktegin uly sylagderejä ýetdi. Onuň başdan geçiren günlerini diňlände nebsiň agyrýar. Onuň ykbaly bilen deňşdireniňde, herhal, seniňki ganymat. Ullakan gala emirlik edip otyrýň. Hiç kim seni gul edip bazara salmady. Gün kowumyndan, şa hanedanlygyndan bolanyň üçin soltan seni, biler bolsaň, hatyralady. Saňa hoş sözlerini gaýgyrmady».

«Jürjaniýanyň baş bazarynda halwa satýan Derýa Bahramgulyňy garyp düşürmek, jüt galdyrmak üçin gawşfinjli hem buruntakly iki sany halwaçy bilen agyz birikdirip, halwalaryňy arzan bahadan satyp başlapsyňyz. Birine bilkastlaýyn ýamanlyk etmek ýaramaz häsiýet. Derýa Bahramguly diýen halwaçyny men tanamaýaryn, ýöne şoňa ýamanlyk etjek bolmagyňyzy unamaýaryn».

«Altynjan atly gyzyňa: «Ýaňra bolma!» diý. «Seni Altyndaş emire äre bermeli» diýilse, seniň gyzyň: «Gul soltan bolsa-da – guldur. Gul gelip aýagymy öpse-de, şa nesebime çirk ýetirtmerin. Ondan-a abdal bezirgenine hatyn bolanym hem müň esse gowy bolar» diýýärmiş. Meniň aslym gul däl. Men hem edil siz ýaly akgunlardan. Men begzada nesebindendirin. Atam Balh şäheriniň marzbanydy, ýöne sasan şasy bolgusyz bir bahana sebäpli – ol bahananyň nämedigini men saňa doly aýdyp oturmaýyn – atamy zyndana atdy, gul bolup ýaşamak belasyndan meni kyblagähim, iki jahan serwerim, beýik soltan Mahmyt ibn Söbüktegin halas etdi. Men ömrümiň ahryna çenli halasgärime mutyglygymy, sadyklygymy birjik-de kemmerin. Beýik Perwerdigär, goý, soltan Mahmydy öz penasynda hamdu-senalykda saklasyn!».

«Çagalaryňa üç dili öwredýärsiň, näme, şalyk özüme dolanaýar öýdýärsiňmi? Bil, uly bagtlar hiç wagt yzyna dolanýan däl-dir, diňe kiçi bagtlar dolanýandyr».

«Dört tirkeşleriň ikinji aýynyň başinde Käs şäheriniň häkimi Gazanpar bilen bagyň içinde günortandan namazsama çenli ikiçäk gürrüň edipsiň, kimdir biri ýanyňyza barjak bolsa, biçak gaharlanypsyň, kowupsyň. «Ýanymyza hiç kim gelmesin!» diýipsiň, näme, gürrüňiňiz şeýle pynhanmydy?»

«Şadranç diýen münbaşyňy beýleki münbaşylaryňdan gowy görmegiň sebäbi näme? Onuň bilen ogryn gürrüňleri köp edýärsiň, ony nirädir bir ýere iberýärsiň. Men onuň haýsy obadan näçe paç alandygyny, haýsy galalaryň emirleriniň üstüne azgyrlyandygyny bilýändirin. Şadranç diýen münbaşyňa aýt, indi Mätel raýisiň, Dogan raýisiň obalaryna barmasyň!»

«Görýän welin, seniň gyzyň burnuna ýel düşen bolmaly, ol Altyndaşyň ähli atly goşunyny bir ýana, aty bilen özüni bir ýana hasaplaýarmyş. Ýa, Abdylmälik, seniň gyzyň at üstünde gylyçlaşmaga şeýle ökdemi? Gyzyň hakykaty aýdýan bolsa, onda ony atly goşunyma hyýlbaşy edip gulluga alayyn. Ha-ha-ha!»

Diňe bir emir Altyndaş däl, onuň umury istihbarat sahyby²⁶ hem birnäçe gezek Abdylmälik hana, esasan, Altynjan babatda duýduryş beripdi. Olar Altynjanyň üç gyzy, iki oglany urup, olara şikes ýetirendigini, urlanlaryň hossarlarynyň bir gije garaňkylykdan peýdalanyp, Altynjany özünden gidýänçä urandyklaryny bilýärdiler.

Altyndaşyň hem sahybyň sözleri Abdylmälik hanyň dünýäsi-ni lertzana salypdy. Indi han gürlemäge gorkýardy, nämedir bir iş etmäge gorkýardy. Gijelerine gözüne uky gelmeýärdi. Hana, onuň içki harasadyny aňan Hajar hatyn adamsynyň gatap, daşa dönen ýeňsedamaryny ýumşatmak, göwnüne giňlik bermek üçin birki gije bəri şebistanyna²⁷ gelýär...

8.

Ýazda emire soltan Mahmydyň buýrugy geldi: han bir tümen goşun bilen Nyşapura barmaly, ähli weläýatlaryň goşunlary hem şol ýere barar, şol ýerden Hindistana jihada ugralar.

Abdylmälik tä gysa çenli şugulçynyň azaryndan azat boljakdygyna begendi. Elbetde, bu çykalga däl, ýöne ýaman öz pälin-den tapýar, ol uzak gitmeýär. Gysa çenli pälin-den tapar. Abdylmälik han şu pikir bilen bir tümen goşun jemläp, Nyşapura, ol ýerden hem Hindistana sary jihada ugrady. Zamahşary dolandyrmagy bolsa Mansur münküre ynandy.

Adam bende başyna düşen kysmatdan käte gaçyp gutuljak bolýar. Uzak bir ýere gitse, üns bermese, göwnüne, başyna düşen iş öz-özünden aýrylaýjak-galaýjak ýaly duýulýar, ýöne sakyrta ýapyşan ýerinden aýrylýar, başyňa düşen kysmat welin aýrylmaýar.

Şol işi özün düzedäýmeseň, Alla-da düzedenok.

Özün düzedip bileňokmy, diýmek, saňa başga kysmat garaşýar.

Abdylmälik emir ähli zatdan beter durmuşynda şowsuzlygynyň gopmagyndan gorkýardy...

Kakasy Bugrajyk Abdalyň aýylganç kysmaty, onuň gözgyny halda ýatysy şol wagt sekiz ýaşynda bolan Abdylmäligiň aňynda gorky bolup galypdyr. Şol gorky onuň aňyndan aýrylmaýardy. Gaýtam, adaty bolmadyk herki zat onda gorky döredýärdi. Göwnüne bolmasa, ýakyn günleriň birinde özi, çagalary, hyzmatyndakylar öldüriläýjek, galasy otlanylaýjak ýaly duýulýardy.

Onuň häsiýetindäki gaharjaňlygy şol gorkusy sebäplidi.

9.

Abdylmäligiň ilkinji iki çagasy öli doguldy. Sadylla onuň üçünji çagasydy. Sadyllanyň gözi çyrçykdan açylmady, ol beden taýdan sagdyn bolsa-da, biraz myllykdy. Oturan ýeri özüniňkidi. Abdylmälik ogluna din ugrundan sowat öwretmegi ýüregine düwdi. Din hadymy bolmak üçin güýç gerek däl.

Altynjan welin sagat ösdi. Ýedi aýlykka ýöräp ugran-da bolsa, gic dil çykardy. Daýysy Tümen ýaly galjaň hem urşagan boldy.

Abdylmälik gyzynyň urşaganlygyna, dogrusy, guwandy. Ýaňy alty ýaşy dolanda oňa kiçeňräk gylyç ýasadyp berdi, nädip gylyçlaşmalydygynyň tilsimlerini görkezdi, uzak wagtlaý gylyçlaşdy.

Altynjan agasy Sadyllanyň eşigini geýdi, özüniň gyzdygyny adamlardan ýaşyrmaga çalyşdy. Altynjanyň agasy Sadyllanyň

eşigini geýmegini görenler geñlediler, oñlamadylar. Käbir kişiler-ä göni aýtdy: «Emir, sen gyzyňa söweş tälimlerini öwretme. Gyz maşgalanyň orny gazan-çanagyň ýanyndadyr». Emir güldi: «Gyzyma öz siňegini goramagy öwredýärin. Munda näme aýyp bar?! Kämillik ýaşyna ýeter welin, ana, şonda: «Eliňe gylç al!» diýseňem almaz, ejap eder. Oňa çenli, goý, bekesin».

Abdylmälik Altynjana ogryn wesýet bererdi: «Gyzym, oglanlaryň haýsysy aýdanyňy etmese, göni urgun! Özem uraňda gazap bilen urgun! Goý, ikinji gezek seni görende gorkudan ýaňa titresin. Bir zat aýtsaň, dessine ýerine ýetirsin. Hiç zatdan gorkmagyn. Gorky erbet zatdyr, ol adamy göýdük edýändir». Altynjan kakasynyň pendini ýerine ýetirmäge çalyşýardy.

Ol gaýratlydy, hyjuwlydy. Bir ýerde uzak durasy gelenokdy. Onuň bolşy gyz maşgalanyňka meňzänokdy, ot ýalydy. Ýörjen-ýörjenlikde, gör, näçe gezek ýykyldy. Bir ýeri ganap dursa-da, aglamalydyr hem öýtmedi ol. Özem gaty urşagan, urmagy gowy görýär. Özünden ep-esli uly çagalaram derrew urup agladýar. Üç-dört ýaşynda ondan elheder edip ugradylar.

Altynjan öz deň-duş oglanlary bilen göreş tutup, olary uçdantutma ýykýardy. Özünden güýçlüräkleri bolsa urup agladýardy. Onuň bu bolşuna Abdylmälik heziller edýärdi, gyzynyň öz deň-duşlaryny urmasyndan lezzet alýardy.

Abdylmälik emiriň hasaby boýunça on iki-on üç ýaşa ýetende Altynjan çaga kakabaşlygyny goýmalydy. Ýöne ol on üç ýaşda-da, on dört ýaşda-da kakabaşlygyny goýmady, gyz eşigini geýmelidigi hakda aýdylsa, utanyp, dym-gyzyl bolýardy. Bir gün ertir Abdylmälik han agasynyň eşigini geýen Altynjana «Öz eşigiňi geý! Sadyllanyň eşigini alan ýerinde goý!» diýip azgyrylanda, gyzyň uzynly gün aglap oturanyny gördi. Iki günden soň, görse, Altynjan şol öňki oturan ýerinde şindem aglap otyr. Ony ejesem, doganlaram köşeşdirip bilmedi. Ana, şondan soň Abdylmälik han hötjet gyzyna ýagşydan-ýamandan käýemesini goýdy. Näme aýtmak islese, Altynjanyň ejesine aýtdy. Gyzynyň özünden öýkeläp iki günläp aglamasyny Abdylmälik han hiç akyllyna sygdyryp bilmedi. Ol gyzynyň baş ýaşyndaka Arsahuşmisen bazarynda kellesi kesilen aýalyň saçlaryny ýylana meňzetmesini-de akyllyna sygdyryp bilmändi.

Han ogullaryndan arkaýyndy, gyzynyň täleýi welin ony howsala saldy. Bu howsalasyny hiç kime aýdyp-da bilmedi. Göwnüne bolmasa, Altynjan hiç kimsäniň akylyna sygmajak bir ýowuz etmiş edäýjek ýalydy. Han, ana, şol ediljek ýowuz etmişden juda gorkýardy.

10.

Geçen ýyla çenli Abdylmäliň öýünde üç atabeg bardy. Üç atabegiň hersi emiriň çagalaryna bir dili – arap, pars hem ýunan dillerini öwredipdi, olaryň üçüsem üç dili suwara bilýärdiler. Atabegleriň sahyby Omar emiriň çagalaryny arap dilinden okadypdy. Atabegler bilen baglanyşykly mesele ýüze çyksa, emir diňe Omardan sorayardy.

Geçen ýyl emir atabegleriniň Omardan özgesini Altyndaşyň islegi boýunça köşge ugradypdy. Emiriň Omary öýünde alyp galmasynyň sebäbi bir ýa ikiden köpdi. Omar indi diňe bir emiriň çagalarynyň atabegi däl-de, nedimidi²⁸ hem. Ol emiriňde nedimidi. Ol emiriň hajíbydy, Mansuryň kömekçisidi. Emiriň islegi boýunça Omar atabeg Sadylla dagy bilen bir hepde ýunan dilinde gürleşse, soňky hepde arap dilinde gürleşýärdi, ondan soňky hepde bolsa pars dilinde gürleşýärdi. Emiriň çagalary, atabeg berk talap edensoň, öz aralarynda-da başga dilde gürleşýärdiler. Olaryň başga dilde gürleşmelerinden käteler Hajar hatyn, gapydan Mansur kösenmek kösenýärdiler.

Abdylmälik emir çagalaryna begzada terbiýesini²⁹ berýärdi, şa çagalary ýaly okadýardy, şa çagalary ýaly hiç bir zadyny kem etmän iýdirip-içirýärdi, geýindirýärdi. Üns bermeýän ýaly bolup yörse-de, Omar atabegden her gün çagalary hakda hasabat alýardy. Ol çagalarynyň erkin ulalmaklary, döwrüň pähimdar, baý adamlary bolup ýetişmekleri üçin yhlas edýärdi. Olaryň sowatly bolmaklary üçin puluny-da, wagtyny-da, gaýratyny-da gaýgyрмаýardy. Uly ogly Sadyllany Arsahuşmisen şäheriniň medreseleriniň birine okuwa ýerleşdirmek emire o diýen müşgil däl-di, ýöne ony Jürjaniýa äkidip, iň atly medreseleriň birine fykh³⁰ ugrundan okuwa ýerleşdirdi. Her gezek Altyndaşyň

ýanyňa hasabata baranda Abdylmälik bir gije ogly Sadyllanyň ýanynda bolardy.

Abdylmälik han käteler çagalaryny daşyna üýşürip, olara öwüt-ündew geçýärdi. Onuň öwüt-ündewi, köplenç, batyrlyk hakda bolýardy:

– Hiç zatdan gorkmaly däl. Batyr bolmaly! Gorkaklyk – göýdüklik, batyrlyk – myradyňa ýetmek! Men hiç zatdan gorkmaýaryn, siz hem meniň ýaly batyr boluň! Gorkaklyk biziň neberämize ýatdyr!

11.

Emiriň on üç-on dört ýaşlaryndaky Altynjan atly gyzy hakdaky gürrüňler, çynaberimsiz, badyhowa rowaýatlar il içinde aýsaýyn möwç alýardy. Özüne göwni ýetýän goç ýigitler Altynjanyň sahypjemalyny görmek üçin ýöriteläp Zamahşara gelýärdi.

Altynjan hakdaky rowaýatlar dürli-dürlüdi. Olarda emiriň gyzy özüne imrindirijiligi bilen men-men diýen ýigitleriň agzyna siňek gondurýardy. Ol rowaýatlaryň galabasy Altynjanyň owadanlygy hakda däl-de, onuň taýsyz batyrlygy, güýjüniň deňsiz-taýsyzlygy, şemşerli³¹ söweşmäge ussatlygy, dünýäniň ýetmiş iki diline suwaralygy hakyndady. Söwdada aldanan käbir adamlaryň haklaryny kezzap täjirlerden yzyna alyp berendigi, nähak ezilenlere howandar çykandygy, Yspyhan, Merw, Bagdat ýaly uly-uly şäherlere uçup gidip, günin dolanyp gelip bilýändigini hakda bir görseň ertekä çalyň edýän rowaýatlary adamlar rawydyr bagşy diňläň ýaly bolup diňlärdiler. Şol rowaýatlary diňläň ýaş ýigitlerde gudratly hem owadan Altynjan atly gyzyň didaryny birje ýola görmek sapasy döreýärdi.

Ol gyzy nädip dulaňa geçirip bolar? Dulaňa geçirmek üçin, belki, Abdylmälik hanyň, belki-de Altynjan gyzyň şerti bardyr?! Nähili şert bolsa-da, bagtyny synaga salmaga töwekgel ýigitler bardy.

Altynjan özi hakdaky waspa mynasyp sahypjemal gyzdy. Belki, bir ýerlerde Altynjan ýaly görk-görmekli gyz barsa bardyr, ýöne onuňky ýaly sustuňy basyjy peýkerdir keşmer hiç gyzda

ýok bolsa gerek. Altynjanda bir artykmaçlyk bardy. Ol artykmaçlyk onuň peýkerindedi, jadyly ala gözlerindedi. Onda sustuňy basygy bakys bardy. Özem ol bakysda ulamalaryň pähim-parasady, hökümdarlaryň hökümdarlygy bardy. Seni etmiş üçin ýazgaryan atabegiň nägileligi, merdana gahrymanyň buýsanjy bardy. Altynjan bu panyýa hatyn bolup ýaşamak üçin däl-de, äleme hökümdarlyk etmek üçin inen ýalydy.

Altynjanyň ýüz keşbinde haýbatly hökümdarlyk keşmeri on iki-on üç ýaşda has äşgär duýuldy. Onuň mähir-muhabbetli ala hem talapkär gözleriniň, haýbatly hökümdarlyk keşmeriniň önünde erkek kişi bolup durmak aňsat däl di.

– Wa daryg-a, wala³², Hudaýtagala weledanlaryny³³ ymgyr ileri tutýar: özüniň bir erkegi üçin şeýle owadan gyzy dünýä inderipdir. Bu hüýrjemal gyzy erkek kişä dözer ýaly däl-ä. Eliňi degirmäge dözer ýaly däl, ýöne seredip oturmaly perizat bu – diýip, Gülyüzli atly akgyz³⁴ käteler Altynjana bakyp ah urardy.

– Wa weýleta, seniň diňe ýörişiňi kyrk gyza çalyşjak däl-ä men.

– Arkaýyn bolaý, men äre çykmaryn.

– Wa daryg-a, wala, men ýigit bolan bolsam-a bökerdim üstüne, «Ýa meniň hatynym bol, ýa al meniň janymy harladyp» diýip – diýip, akgyz odanardy.

Hakykatdanam, Altynjana seretseň, Allatagalanyň erkek kişileri biçak eziz görýändigini duýýardyň. Onuň akýagyz ýüzi buldurap durdy. Ol ýüz biçak terdi, biçak owadandy. Çalaja ýylgyranda çep ýaňagynda emele gelyän çukanajyk oňa hasam owadanlyk berýärdi. Akgyz bu çukanajygy weledanlary bendiwan etmek üçin Haktagalanyň guran gapany hasaplaýardy.

12.

Howlynyň çep tarapyndaky göz-göz otagly haremhananyň birinji otagynda Altynjanyň akgyzy Gülyüzli, ikinji otagda bolsa Altynjanyň özi bolýardy, üçünji otag Altynjanyň ejesi Hajar hatynyňkydy. Altynjanyň şebistany uludy, ýagtydy. Ýere dört-baş gat haly düşelgidi. Işikden gireniňdäki çep diwarda keşdeli sandyklar hataran goýlupdy. Ol sandyklar mundan bir aý öňem sekiz sa-

nydy. Häzir olaryň sany on dörde ýetipdir. Sebäp, geým-gejimleri, goş-golamlary sekiz sandyga sygmandan soň, Altynjanyň kakasynyň buýrugy bilen gowy aňaç sandyklary ýasamakda Horezminde at alan netjar Haýdara alty sany sandyk ýasadypdy.

Şebistanyň töründe ini alty, boýy on iki zirag bolan sypa ýerleşýärdi, ol ýerden bir zirag çemesi ýokarydy. Her hili reňkdäki atlaz matadan edilen ýorgan-ýassyklar içerä özboluşly gelşik berýärdi. Sypanyň çar ýanyndan petige berkidilen, aňrysy görnüp duran ýukajyk ak kumaş asylgydy. Altynjan üç-dört ýyl bäri şu sypada ýatýardy.

Ol säherhyzdy, her agşam ırgözin düşegine geçýärdi. Aladaňdandan soň asyl gözüne uky gelmeýärdi. Şeýle bolansoň, ol köplenç ýuwaşlyk bilen baryp, ejesiniň ýorganyna girýärdi. Her hili gürrüňler bilen, her ýerinden hürsekläp, ejesini ukudan oýarýardy.

Altynjan jahan çala ýagtylyp-ýagtylmanka kakasy ýaly aýak üstünde bolmagy gowy görýärdi. Akgyz sabada gymyz sagyp, gyzgynja gymyzdan bir şakäsäni dolduryp Altynjana getirip bererdi. Melikesiniň ýanynda oturyp, onuň gymyzy içip bolaryna garaşýardy. Şondan soň Gülýüzli Altynjanyň owsun atýan saçyny darardy.

Altynjan şadyýan gyzdy. Degişmegi-gülüşmegi gowy görýärdi. Ol mydama akgyzyna «Köp gürleýärsiň» diýip ıgense-de, ol gürlemese içi gysardy.

Oguzlaryň begzada nebereleriniň gyzlaryna öwredilýän zenan edepleri bardy. Onda gysgajyk ädimler bilen keýik deýin keýerjekläp ýöremek, näzik, inçe ses bilen gürlemek, mylaýym, guş dili bilen erkek kişileriň ýüreklerini gobsundyrmagy başarmak öwredilýärdi. Erkek kişilere haýsy sözleriň hoş ýakýandygy, olar bilen gürleşilende haýsy sözleri aýtmalydygy-da öwredilýärdi. Altynjan «Oguz begzadalarynyň gyzlarynyň edebi» atlandyrylýan sapagy diňlemekden kes-kelläm ýüz öwürýärdi. «Men weledanlara ýaranmak üçin ýörişimem, gürleşimem üýtgetjek däl. Weledanlaryň gowy görýän sözlerinem öwrenjek däl. Goý, olar maňa hoş ýakjak sözleri, edepleri öwrensinler. Men diňe söweş tilsimlerini, göreş tilsimlerini öwrenjek. Hanjary nyşana atmagy öwrenjek» diýip tekepbirlik etdi.

Abdylmälik emir gyzynyň bu batyrlygyny, tekepbirligini go-wulyga ýorup, onuň bilen öz ýanyndan ylalaşdy, ýöne sesini çy-karmaýardy.

Altynjan köp wagty atabeginiň ýanynda geçirdi. Ondan ylym-bilim öwrenmäge çalyşdy. Atabeg başda Altynjana ylym-bilim, daşary ýurt dillerini öwretjek bolup köp jan çekmedi, onuň bar aladasy Habyt bilen Kabylady. Altynjan ejesine arz etdi, soň Mansura arz etdi. Barybir, atabeg öňki bolşuny o diýen bir üýt-getmedi. Şeýle bolansoň Altynjan atabegge garşy uruş ygylan etdi: gije baryp, onuň ýatan düşegine bir küýze suw döküp gaýtdy, köwşüniň bir taýyny gürüm-jürüm etdi, onuň iýmeli naharyna ogrynça kä galampyr, kä zäk atdy. Atabeginiň eden «bolgusyzlyk-lary» köpeldi: ol bişip duran gazany düňderip gaçýar. Teble-hanadaky atlary çykaryp goýberýär. Bagyň dowçalaryny ýygyp, elguşlaryň önüne dökýär. Abdylmälik hanyň gowy görýän hytaý çäynekleriniň ýigrimi sanysyny döwüp, dalana zyňypdyr. Ähli bolgusyzlyklary eden Omar atabeg. Onuň edendigi hakykat, çünki ony Altynjan görüpdür. Diňe Altynjan däl, Altynjanyň kenizem görüpdür. Habyt, Kabylat görüpdür. Gören kän. Altynjan yzyna birtopar oglan-gyz tirkäp getirýär. Olaram hakyt görüpdirlär. Atabeginiň «bolgusyzlygy» nädip edendigine, nädip durandygyna, soň haýsy tarapa gidendigine çenli takyk aýdyp otyr olar. Gören adam takyk biler-dä!

Biri hötjet bolsa, Omar hötjetdi. Üç dili hem hötjetliginiň hasabyna öwrenipdi. Ýöne onuň hötjetligi Altynjanyň höt-jetliginiň ýanynda gara şaýa-da degmeýän bolsa nätjek! Hötjetliginiň ýol almajagyny bildi görgüli. Onsoň Altynjan bir zat sorasa, islese-islemese, jogap bermeli boldy. Özem jo-gap bereniň bilenem bolaýanok, Altynjanyň göwnünden tur-maly. Garasaý, Altynjan doganlaryndan öňe omzady. Kabyl bi-len Habyt atabeginiň Altynjana sapak geçişine öwelişip seredip oturdylar. Meýdanda serkerdelik hem söweş tälimleri öwreni-lende-de Altynjan doganlaryndan öňe düşdi.

Doganlarynyň hiç birisiniň hem Altynjan bilen dawa edesi gelenokdy. Sebäp Altynjan sähel zat üçin gyzylyumruga girmegi

hiç zatça görenokdy. Doganlarynyň içinde Altynjandan almytyny almanygy-da ýokdy. Asyl, uranda agyrrar, yzy erbet bolar diýen pikir ýok onda. Ata-baba köýüp ýatan ary bar ýaly, bar güýjüni jemläp, şeýle bir hykyldadýardy welin, ýumrugy degen ýerini böwsüp aňrysna geçäýjek-geçäýjek bolýardy. Hudaý saklasyn! Inň gowusy, onuň gaharyny getirmezlik!

Altynjanyň gaharjaňlygy, gyzmalygy kakasynyňka meňzeýärdi. Abdylmälik han hem sähel zat üçin gaharlanyp, gör, näçe gezekler Hajar hatyny urdy! Gör, näçe gezekler ogullary Sadyllany, Kabyly, Habyly urdy! Han uransoň, olar bir hepdeläp, käteler ondanam köp wagtlap ýerlerinden galyp bilmän ýatardylar.

Altynjan hem edil kakasy ýaly rehimsizdi. Ol on iki ýaşynyň içinde zamahşarly üç sany gyzyň, iki sany oglanyň käsiniň elini, käsiniň aýagyny döwdi, käsiniň ýüzünde tyg yzyny galdyrdy. Olary näme üçin şikes salyp urandygy hakda kakasy gyssap soranda, Altynjan anyk jogap bermedi. Şeýle-de bolsa, han gyzynyň biçak gaharyny getiren syryň nämedigini çak edýärdi hemem gyzyny öz ýanyndan oňlaýardy. Hut şonuň üçin ol gyzyna käýejek hem bolmandy.

Altynjan üç gyz bilen iki oglana şikes salyp urandygy üçin birjigem ökünmeýärdi, gaýtam, özüni geçirimlilik eden hasaplaýardy. «Ikinji gezegem şol sözleri aýtsalar, onda men olary hökman öldürerin» diýip, ol gazaplanýardy.

13.

Altynjan eden işi üçin özüne kast ediler öýtmändi. Sebäbi ähli kişini ol kakasyna garaşly hasap edýärdi.

Galadaky ähli ýaşajylara Altynjanyň kakasy tötek berýär. Eger tötek, ýegesi bermese, olar aç öler. Olary iýdirip-içirip ýören adamyň gadyryny bilmeli! Abdylmälik hana hormat-gadyr goýmaly. Çagama şikes ýetdi diýip ar aljak bolmaly däl!

Haýp, Altynjanyň pikir edişi ýaly bolmady.

Alagaraňky gijeleriň birinde Altynjan ýerli oğlan-gyzlar bilen daşarda gizlenpeçek oýnap ýördi. Şonda iki sany gara Altynjanyň üstüne towusdy. Olar onuň çem gelen ýerine urmak urdular.

İki garanyň ellerinde daş bar eken. Olar Altynjany tä özünden gidýänçä urdular.

Garaňkylykda özünden giden Altynjany agtaryp tapmadylar.

– Altynjan! Altynjan! – diýip, garaňkynyň içinde Habyt bilen Kabyl, Mansur bilen Omar, Babyr bilen Dowguş ony agtarmak agtardylar.

Jahan ýagtylanda özüne gelen Altynjan:

– Akgyz! Akgy-yz! – diýip gygyrdy.

Mirşepeler ylgap geldiler. Derrew Altynjanyň düşen ýagdaýy hakda emire habar berdiler.

Altynjanyň ýagdaýy gaty agyrdy. Ol bir aýlap düşekden galyp bilmän ýatdy. Onuň synalarynda şikes ýetmedik ýeri ýok diýen ýalydy.

Altynjan ähli şikesleriň içinden çep çekgesiniň üstünden salnan şikese gynanýardy. Onuň özünden gitmegine-de çep çekgesine daş bilen urulmagy sebäp bolan bolsun gerek.

Tümen daýysynyň beren aýnasy bilen ol zol-zol ýüzüne seredýärdi. Göwnüne bolmasa, ol ýara ömür aýrylmajak ýalydy.

Abdylmälik emir gyzyny uran adamlaryň kimlerdigini anyk bilmeýe-de, çak edýärdi.

Ol dawanyň ula ýazmagyndan ätiýaç edip, hiç kime hiç zat diýmedi.

Altynjan welin zol-zol özüne kast edenleriň kimlerdigini anyklamagy Mansurdan talap edýärdi. Naýyp söz berýärdi, ýöne sözün yzy gelenokdy.

Altynjan kakasyna ýüzlendi:

– Baba³⁵, meni uranlar kimler?! Näme üçin olar şindem belli däl? Men çak edýän olaryň kimlerdigini! Aýaga galsam, men olaryň gözlerinde ot ýakaryn!

– Gyzym, hiç kime hiç zat diýme! Bu dünýäde bihasap zat ýok. Her kim edenini görmeli dünýä bu. Allatagalanyň islegi şeýledir. Senem urduň-a olaryň çagalaryny!..

14.

Altynjanyň ýagsy hulklary köpdi. Inň esasysy, ol öz galasynyň oğlan-gyzlaryny goňşy galalaryň, obalaryň urşagan oğlanlaryndan döş gerip goraýardy.

Zamahşaryň oganlary goňşy galalaryň, obalaryň oganlary bilen topar-topar bolup urşardy. Ana, şonda goňşy obanyň, galanyň oganlary zamahşarly oganlara gyjyt bererdiler: «Hä, günüňiz şuňa galdymy? Hany, sizde erkeklik namysy ýokmy? Bir naçaryň arkasyna bukulmaga utanaňzokmy?», «Belki, sizem heleýsiňiz?!»

Aýratynam galanyň aşak tarapyndaky Buruntak obasynyň oganlarynyň dili şerebelidi. Şeýle bolansoň, Altynjan garşydaşlarynyň ünsüni çekmezlik üçin Sadyllanyň eşigini geýmäge mejbur bolýardy.

Oganlaryň topar-topar bolup uruşmalarynyň yzy tükenmeýärdi. Her aýda iki-üç gezek uruşmaly bolýardy. Şonda Altynjan kyrk sany zamahşarly oglana baş bolýardy. Olara köplenc çiltlenler³⁶ diýerdiler.

Ýumruklaşyp başlananda ol hiç kimseden kem dälidi, gaýtam, ähli deňi-duşundan ökdedi. Çünki ol uruşmagyň tilsimleri ni bilýärdi. Onsoňam rehimsizlik bilen uruşýardy. Soňky darkaş – mundan alty gün öň Janahyr halwaçynyň Iman diýen ogly bilen boldy. Imanyň yzynda altmyşdan gowrak ogan bardy. Altynjan dagy bolsa çiltendi. Uruşmaga sebäp bolan zat – Iman Kabylyň ýanynda özüni ulumsy alyp barypdyr, sadyklyk etmändir. «Näme üçin buruntaklylar zamahşarlylary görende egilip tagzym etmändirler?! Iman: «Egilip tagzym etdim» diýýär. Kabyly: «Edenok!» diýýär, ol ýalan sözlemez ahyryn.

Üýşüp bardylar. Buruntaklylaryň öňem gözleriniň otlary alnan. Barybir, uruşdylar. Uruşda çiltlenler altmyş buruntaklydan rüstem geldi. Ýeňlen altmyş buruntaklyny hataran durzup urmak urdular. Altynjan Imana ýer bagyrtlap ýatmagy buýurdy, özem ýedi gezek ötünç soratdy.

Zamahşarlylar näme buýursalar, buruntaklylar soňky gezek sadyklyk bilen ýerine ýetirdiler.

Altynjan dagy Buruntaga bir gün öňem gelipdiler. Onda Palta diýen kişini urupdylar. Sebäbi Palta Altynjanyň jorasy Balnäziň kakasynyň münüp barýan ýabysyna göwnüýetmezlik edipdir.

Zamahşarly oglanlar bir hakykata göz ýetiripdiler. Olar darkaşa Altynjansyz çykan gezekleriniň ählisinde wejera bolup ýeňildiler, uruldylar. Altynjan barka welin – haýran galaýmaly – ýeke gezegem ýeňilmändiler.

Buruntak obasynyň kethudasy Janahyr Geçdeki Abdylmälik emir bilen ýegana dost. Ol, gör, näçe gezek emiriň ýanyna zamahşarly oglanlaryň eden-etdiliklerinden arz edip geldi, ýöne ýeke gezegem Altynjanyň ady tutulmady. Näme üçin? Sebäbi Altynjan Sadyllanyň eşigindedi. Wah, erkek eşigini geýende-geýmände buruntaklylar onuň kimdigini magat bilýärdiler, ýöne «Bizi gyz urdy» diýmek olar üçin masgaraçylyk boljakdy. Şonuň üçin hem ol hakda hiç zat aýtmaýardylar. Gürrüň zamahşarly çiltlenler hakda giderdi.

Dogrusy, Altynjan darkaşdan çäksiz lezzet alýardy, ýöne ulaldygysaýyn ýumruklaşmalar oňa lezzetsiz duýuldy. On iki ýaşdan soň, ol ýumruklaşmagy däl-de, ýataganly³⁷ darkaşy has gowy gördi, has uly darkaslara gatnaşmak isledi, doganlary bilen her gün ýataganda güýç synanyşdy. Özem bir dogany ýadassa, ikinjisi bilen, ikinjisi ýadassa, Anuşirwan bilen gylyçlaşmaga başlady. Doganlary, Anuşirwan dagy gylyçlaşmak islemese, olara ýalbarmak ýalbarýardy, olary özi bilen darkaş gurmaga razy edýärdi. Dogrusy, käteler haýbat atýardy. Olary zorluk bilen türgenleşik geçmäge mejbur edýärdi. Özem ol gylyçlaşanda gaty rehimsizdi. Garşydaşynyň bir ýerinden gan çykarmasa, aňsat-aňsat rahatlanmaýardy.

Oýnagyny gylyçdyr ýatagan bolsa, betbagtlyk alysd aý. Şol gezek hem Habyly darkaşmak islemeyändigini telim ýola aýtdy. Ýöne, barybir, ony Altynjan gününe goýmady. Habyly göwünli-göwünsiz eline ýatagan aldy, goranan boldy.

Bar zat göz açyp-ýumasy salymyň içinde bolup geçdi. Altynjanyň ýataganynyň ujy sähel aşak egilen Habylyň görejine gürsüldäp çümdi. Habyly «Waý» diýip çirkin gygyrdy. Altynjan ýataganynyň ujuny gözden azarsyz almak üçin towlap özüne çekdi. Wa daryg-a, towlamaly däl eken: göreç iki bölek bolup patlap ýere gaçdy. Habyly elindäki ýataganyny ýere taşlady, agyrysyna çyda bilmän gygyrdy.

– Gygyrma, ýerine goýup berjek häzir! – Altynjan Habylyň waweyla eýlemegine, elindäki ýataganyňy ýere taşlamasyna gahary geldi, ony düýt-müýt edäýerli göründi, ýöne gözden çogup akýan gany görüp, inisiniň çirkin-çirkin gygyrmasyňyň ýöne ýerden daldigine, telek iş edendigine, guma bulaşyp ýatan gözi indi ýerine goýup bilmejekdigine biraz düşündi.

Altynjan dokuz ýaşyna çenli gorky diýen zadýň nämedigini bilmän ýaşady. Ýöne dokuz ýaş gadam urup, ýedi ýaşly jigisi Habyly bir gözünden mahrum edip, gorky duýgusyny başdan geçirdi. Altynjan bir hepdeläp ýeke döwüm çöregem iýmedi, uzynly gününü hem uzynly gijesini Habylyň başujunda oturyp, gözýaş döküp geçirdi. Her edip, hesip edip Habyly ýaranmaga çalyşdy. Ol doganyň ýürege nähili ýakyn bolýandygyny duýdy. Şu waka hem Abdylmälik hana Omar atabegini islegini kanagatlandyrmaga – «Altynjana ýeterlik gözegçilik etmändigi üçin» Uzperini akgyzlykdan kowmaga bahana boldy. Görgüli daldaw istäp Omara ýüz tutupdy. Kowdurýanyň Omar atabegdigini ol bilmese näme!

15.

Altynjan on iki ýaşynda berdaşly, uzyn boýly bolansoň, atyň üstüne bir bökende münüp bilýärdi. On üç-on dört ýaşlarynda bolsa, ol çapyp barýan atyň üstüne böküp münmegi-de öwrendi. Ol at üstünde gylyçlaşmagy, Jeyhun derýasynyň jülgesinde at çapdymagy biçak gowy görýärdi.

Derýa Zamahşaryň gapdaljygyndan geçýärdi.

Bu ýeriniň derýa howasy, derýanyň şogurdap akyp durmasy, onda her hili balyklaryň aşyrym atyp görünmeleri, tokaýda bilbilleriň saýramalary Altynjanyň göwnüne hoş ýakýardy. Guşlaram, balyklaram, suwam, tokaýam oňa ýaranmak üçin yhlas edýän ýalydylar. Göýä bu ýere Altynjanyň göwnüni awlamak üçin Berbed Merweziniň³⁸ şägirtleri yetmiş iki saz guralyny çalyan ýalydylar. Bu sazy diňläp ganar ýaly däl, diňledigiňçe diňläsiň gelýärdi. Göýä bu mukamda Berbediň üç ýüz altmyş mukamy jemlenen ýalydy.

Derýanyň aňyrsy-da – sagy-da, soly-da giden tokaýlykdy. Derýadan aňyrda – gündogarda onuň babasy, mamasy, Tümen

daýysy ýaşaýardy. Altynjan olaryň ýaşaýan ýerlerindäki tokaýlykda bolup görüpdi. Ol ýerde köp-köp keyikleriň bardygyny-da bilýärdi. Altynjan günbatar tarapdaky tokaýlykda welin entek gezelenç edip görmändi. Şonuň üçin bolsa gerek, onuň şol yeriniň tokaýlygynyň içinde ýöräsi gelýärdi. Ýöne derýa jülgesi soňky döwürler hatarly-howply hasaplanýardy. Rehimsiz alamanlar barmyş. Olar sähelçe zat üçinem adamlary öldürýärmişler. Entek şol diýilýän rehimsiz alamanlar Zamahşar galasynyň golaýyndan-a gelenoklar, bar bela-beter gaýrada – derýadan aňyrd, Heýtelede, ýöne günleriň bir günü geläýmekleri gaty mümkin olaryň, belki, şu gün geler?!

Abdylmälik han Altynjanyň heder edýän şol alamanlaryny jezalandyrmak üçin ýörite atly topar döredipdi, topara alamanlary rehimsizlik bilen gyrmagy tabşyrypdy. Alamanlaryň dörändigi, kä kerwenleri, käte obalary talaýandygy hakdaky habar Ürgenje – Altyndaşa-da ýetipdi, ol öz adamlaryna alamanlary ýok etmegi özüniň umury emeniteti şähri³⁹ boýunça sahybyna berk tabşyrypdy.

Abdylmälik han ekizlerini, gyzyny ýanyna çagyryp, olara galadan çykmazlygy berk tabşyrypdy, çünki ol çagalarynyň şol alamanlara gabat gelmeginden heder edýärdi... Kakasynyň sözlerinden soň Altynjan galadan çykmasyyny ýygjamlatdy. Sebäbi ol parahat durmuşdan ýadapdy. Göwni darkaşlary, üýtgeşik-üýtgeşik ahwalatlary küýseýärdi.

Ol Däli Domrul deýin, özüne garşy çykyp biljek garşydaşa sataşmak isleýärdi.

Ýa ähli kişi Altynjança ýokmuka, ondan ejizmikä?!

Belki, Däli Domrul-da, Rüstem Zal-da Altynjança ýokdur?!

16.

Anna günü Mansura goňşy Buruntak obasyndan ýowuz habar getirdiler. Bu habary naýyp dessine hana ýetirdi:

– Emir, Buruntak obasyndaky dostuňyz Janahyr halwaçynyň ogluny öldüripdirler.

Abdylmälik han uludan demini aldy. Ol nädip uludan demini almasyn, alada galmasyn?! Ol sebitiň hany ahyrn. Bu

sebitiň asudalygy üçin, ilki bilen, jogap bermeli adam – Abdyl-mälik han. Bir bolmasyz iş bolsa, ony Abdylmälik handan sorarlar. Han derejesini sebiti parahat, asuda sakla diýip berdiler oňa. Ondan: «Näme üçin seniň tabynlygyňdaky sebitde parahatçylyk ýok?! Alamanlar nireden döredi? Näme üçin olary tutup jezalandyрмаýarsyň? Ýa bu habaryň soltanata ýetmegini isleýärsiňmi?» diýip sorarlar.

– Kim öldüripdir?

– Entek kimiň öldürendigi anyk däl, ýöne Janahyr halwaçynyň ogluny öldüren kişini gören adamlar bar...

– Derrew kimdigini anyklaň! Kim öldüren bolsa, Oguz hanyň wesýeti boýunça jezasyny beriň ⁴⁰, başyny kesiş, goý, görene göz, eşidene gulak bolsun.

– Wa-weýla, şaýatlaryň sözüne ynanar ýaly däl, hökümdarym. Sadylla duşenbede Ürgenje okuwa gitdi, şondan bärem ol Zamahşara gelenok.

– Sadyllanyň näme dahyly bar?

– Şaýatlar: «Janahyr halwaçynyň ogluny Sadylla ýaý bilen atyp öldürdi» diýip, heňe gelmejek gürrüň edýärler. Sadyllanyň atam duşenbeden bári teblehanadan çykarlanok. Elbetde, ony Altynjan sähel salym gezdirip geldi...

Mansur gapydan soňky sözünü aýtmadyk bolanda emir şaýatlary töhmet atandyklary üçin jezalandyryjakdy. Ýöne işigagasyň soňky sözünden soň ol dymmak dymdy.

Altynjan geçip barýan kişini gep-gürrüňsiz öldüräýermikä? Näme üçin?

– Ine, Janahyr halwaçynyň oglunyň arkasyndan sogrulyp alnan peýkam – diýip, Mansur gara gana boýalan peýkamy hana uzatdy.

– Mundan tutaryk bolmaz. Biz bu peýkamlary ähli ýere satýarys.

– Dogry aýdýarsyňyz, onsoňam...

– «Onsoňamyň» näme?

– Buruntaklylaryň aýtmagyna görä, hökümdarym, Iman peýkamdan-a ölmändir.

– Onda nämeden ölüpdir?

– Tebip peýkamy çykaryp, bir derman çalypdyr. Ana, şol dermandan soň peýkamyň çümen ýeri gyzaryp eşen örüpdür, çişpdir. Soň onda gijelewük döräpdür, dört günün içinde-de gaşanyp-gaşanyp ölüpdür görgüli.

Abdylmälik han ýegre dostuna gynanç bildirmek üçin Buruntaga ugrady. Göz atuwyndan welin, näme üçindir, eli ok-ýaýly Altynjanyň haýbatly keşbi aýrylmady.

* * *

Wah, Janahyr halwaçynyň ol görmegeý ogluny Altynjanyň öldürmek niýeti ýokdy. Onuň ölüm hakda entek doly düşünenem ýokdy. Entek ol ölinem görmändi.

Altynjan kenizi bilen süýji hyýallar ummanynda ýüzüp Jeyhunynyň kenaryndan gala sary gelyärdi. Ýolda Iman göründi. Megerem, jansyzy⁴¹ bolsa gerek, onuň yzynda bir atly ýigit bardy. Iman hem nämedir bir zadyň pikirini edip gelyän bolarly, ol başyny galdyryp Altynjana seretmedem, Taňry salamynam bermedi.

Altynjan özüne seredilmegini, baş atylyp, tagzym edilmegini isleýär. Altynjan Imana: «Eý, oğlan!» diýip gygyrdy. Iman oňa jogap bermedi. Hawa, hawa, hakyt jogap bermedi! Onsoň Altynjan Imany özüne bakdyrmak, hawa, bary-ýogy özüne bakdyrmak niýeti bilen ýaýyna ok saldy-da, atyp goýberdi. Wessalam! Başga eden ýekeje zadam yok onuň. Ol şeýlekin atyp goýberdi.

Altynjan mydama agasy Sadyllanyň eşigini geýip ýörensoň, oňa: «Sen hakyt Sadylla» diýýärler. Diýmek, Altynjan hakyt Sadylla bolýan bolsa, näme üçin Abdylmälik hanyň tabynlygyndaky sebitde ýaşayan bir halwaçygygyň oguljygy hanyň uly ogluna – Sadylla bege tagzym etmeli däl? Ä? Tagzym etsin-dä. Etmese, boljagy ölüm bolmaly bolar-da.

Altynjan gözlerine ynanmady: ok arkasyna çümensoň Iman arkan gaýtdy, aýagy üzeňňide bolansoň, aty o görgülini süýräp zut äkitdi. Altynjan doňan ýaly bolup galdy. Gülyüzli birden hünübirýan aglamaga başlady. Altynjan: «Bes et agyňy! Ýogsam öldürerin!» diýip oňa azm urdy. Akgyz görgüli özüne erk edip bilmän, sandyrap ýöne bagyrdy durdy. Onuň agsýndan erbet

bir iş edendiginiň wehimi Altynjany gaplap aldy, ol hem gorkup ugrady.

Altynjan akgyzy nädip köşeşdirjegini bilmän odandy. Bir-denem şeýle galagoply pursatda adamyň erkini eline almak hak-daky «özünden beter bolmak» tilsimi ýadyna düşdi, şol tilsimi ulanmagy makul gördi, onda başga çykalga bolmasa näme?

– Men ölýärin,razy bol, Gülýüzli – diýip, Altynjan atdan özüni aşak goýberdi. Gumaksy ýoluň üstünde gözlerini ýumup esli salym ýatdy.

Waweyleta eýläp duran keniziň sesi tapba kesildi. Ol gözüniň ýaşyny sylp, Altynjana ýiti-ýiti seretdi, soňam onuň ýa-nyna geldi. Sandyraýan elleri bilen melikesiniň elinden çekdi:

– Melikäm, aý, melikäm! Size näme boldy? Meni taşlamaň, melikäm! Ýalbarýaryn. Niräňiz agyrýar, melikäm?! Size bir zat bolsa, meni bigüman öldürerler.

Altynjan akgyzyň biraz elewremegine pursat bermek üçin, gozganman ýatdy. Biraz salymdan soň akgyzyň hälki Imany unudyp, bar aladasynyň özüne gönügendigini duýubam, yerin-den turdy.

– Demiş çykmasyň! Eşidýärmiň, demiş çykmasyň!

– Düşündim, melikäm, düşündim. Demim çykmaz meniň, çykar ýaly, mende dem-de ýok – diýip, Gülýüzli ýetişibildiginden mydyrdady.

Altynjan eden etmişinden gorkmak gorkdy. Ýaşadygyça onda gorky artyp gidip otyr. Ol ilkinji gezek Habylyň gözüne ýataganyň ujuny sünjende gorkupdy. Wah, ol üç gyzy, iki oglany hem şikesli edipdi ahyryn! Indem Janahyr halwaçynyň ogluny öldürdi, onuň çirkin sesi, atyň gapdalynda süýrelip barsy teý ýadyndan çykanok. Bu etmişleri üçin Hudaýtagala ony jeza-landyrman-a goýmaz. Hökman jeza berer.

Altynjan ýigrimi ýaşlaryndaky hyzmatkäri Dowguşy Burun-tak obasyna ýollady: «Janahyr halwaçynyň ogly Imanyň ölen-digini ýa ölmändigini anyklap gel. Eger ölen bolsa, onda ony kimiň öldürendigini anykla». «Melikäm, ony öldüripdirlermi?» «Kimdir biri Imanyň arkasyndan peýkam atanmyş». «Waweyla, kimkä ol peýkam atan nejis ganhor?!» Altynjan bu söze çydap bilmedi. Dowguşuň eňeginiň aşagyna şeýlebir batly suňsurdy.

Beýle batly urga garaşmadyk Dowguş görgüli honda uçup düşdi. «Nämä sögünýärsiň? Samahullap durma-da, bar, ugra, bilip gel derrew! Maňa seniň aklyň gerek däl!» Dowguş hasanaklap ýerinden turdy-da, zut gitdi. Köp wagt geçmänkä Imanyň ölmändigini hakdaky habary getirdi, muňa Altynjan begendi, ýöne onuň begenmesi uzaga çekmedi. Dowguş birki günden soň Imanyň ýagdaýynyň agyrdygy hakda habary getirdi. Tebip ýara em edipdir welin, şondan soň ýara beterläpdir, eşen örüpdür. Dowguş soňky bir gün Imanyň ölendigi hakdaky habar bilen geldi. Şol gije Altynjan uklap bilmedi.

– Ene, men gorkýaryn, juda gorkýaryn – diýip, daňdan ejesiniň ýorganyna giren Altynjan pysyrdady.

– Gork, gyzym, gork.

Altynjan ejesine geň galyp seretdi. Ejesi hiç mahal gyzyna gorkmagy ündemeyärdi! Näme üçin gorkmaly?

– Gorkmak islemeyärin, ene!

– Gorkmasaň, ýaşamak kyn düşer, gyzym, ynan maňa. Gyz maşgala towşan ýaly gorkajyk bolmalydyr. Gyz gorkaklygy – asylylykdyr, näziklikdir.

– Gorkaklyk gowşaklygyň alamaty, ene.

– Gorkaklyk – asudalykdyr, gyzym. Zenan güýji ejizligindedir. Güýç bilen alyp bolmaýan kişini näziklik, gözelligi bilen alýandyrlar.

– Asudalyk meniň ýüregime düşýär, ýüregime! Men düşünemok, diňe erkekler batyr bolmalymy?

– Erkek kişilere – batyrlyk, zenanlara – gorkaklyk gelişyandır. Hudaýtagala ýaradanda-da erkekleri batyr, zenanlary gorkak edip ýaradandyr. Iki batyr bir öýde ýaşap bilmez. Ýolbarsyň, şiriň tüýi gatydyr. Hemem olaryň sürüsi ýokdur, olar mydama ýekedirler. Towşanyň, pişigiň tüýüni sypap gör, ýumşakdyr. Tüýi ýumşaklyk gorkaklykdan hem ejizlikden alamatdyr. Gyza ejizlik, näziklik, owadanlyk ýaraşar.

Altynjan ejesiniň sözlerinden soň esli mahallap dymdy:

– Indi onda sen maňa: «Sen edil erkek kişi ýaly» diýip aýtmarsyňmy?

– Gör-ä, gyzym, bedeniň nähili näzik seniň. Mahmal ýaly ýumşak bedeniň bar. Hudaýtagala erkek kişiniň göwnüni götermegiň üçin saňa şeýle eýjejik beden beripdir.

– Ene, men hiç kimi halamog-a?!

– Seniň halamagyň hökman däl, gyzym. İn esasy zat, saňa hyrydar çyksalar, bolany şol. Erkek kişilere ýaranmaga çalyş. Olaryň ýaramazyna-da diňe gowy gyz gerek.

– Men hiç wagt erkek kişä ýaranjak bolmaryn. Goý, maňa ýaransynlar!

– Ony durmuş görkezer, gyzym.

– Ýok, ene, ony saňa durmuş däl-de, men görkezerin!..

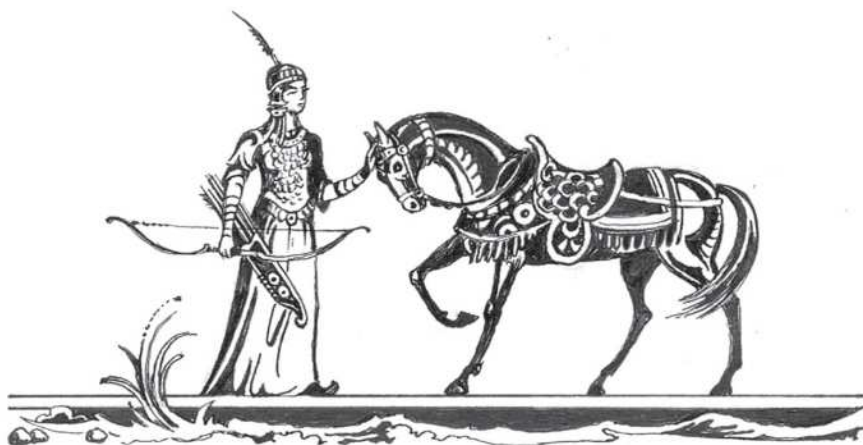
– Hudaýdan özüňe hyrydar çykjak äriň tapylmagyny dile.

– Eh, ene, seniň maňa gözün öwrenişipdir. Babam hak aýdýar: «Balyň bal bolsa, siňek Bagdatdan geler» diýip... Ynha, görersiň, meniň hyrydarym şeýlebir köp bolar, şeýlebir köp bolar. Meniň didarymy görmek üçin kerwen-kerwen gyzyl harçlarlar.

– Magtanmak aýypdyr, gyzym.

– Hakykaty aýtmak magtanmakmydyr?

Ikinji hekaýat

SOWAN DEMIR EGRELMEZ

1.

Hiş bir är hatynynyň özünden güýçli, özünden başarjaň, özünden suhangöý, özünden batyr bolmagyny islemez. Isleýän bolsa, ol erkek dälidir. Erkek kişi üçin hatyny ejiz, gorkajyk bolmaly, kysmatyna kaýyl gelmeli. Işenňir, mähirli, gaýratly bolmaly. Iň esasy hem owadan bolmaly! Hatyn ärinden bıçak gorkmaly, oňa boýun sunmaly, mydama hyzmatynda durmaly, özem bir zat soralmasa, eger-eger geplemeli däl. Elinde ýatagan oýnadyp ýören hatyndan erkek kişileri Hudaýyň özi saklasyn!

Emir gyzyna bermek islän bu öwütdir pentlerini atabeginiň üsti bilen bireýýäm aýdypdy. Hatyny Hajaryň, akgyz Gülyüzliniň üsti bilenem köp-köp zatlary aýdypdy, özi-de aýdypdy. Ýöne gyzynyň özüni alyp barşy aýdan öwüt-ündewlerini eşidene meňzänokdy. Ol nähilidir bir bolgusyzlyk etse, emir jezany hatynyna bererdi.

Altynjan özüni bilmän ýatan ejesiniň başujuny alyp, gözýaş döker oturardy. Ejesiniň düşen gününe özüniň günäkärdigini bilýärdi.

«Atasy ursa, gyz betbagt bolar» diýen düşünje bardy, emir gyzynyň betbagt bolmagyndan howatyrlanýardy. Onsoňam Altynjan hanyň bu dünýädäki arzuwydy, umydydy. Ol ýöne-möne gyz däl-di, ol – hanyň içki dünýäsidi, han köňul telwasynyň amalyny gyzynda görýardi. Emir gahary gelende gyzyna:

– Gyzym, ertirki gününň hakda hem oýlan! – diýmek bilen çäkle-nerdi.

Emir ýagdaýy, çykalgasy bolsa, şu sözem aýtjak däl-di, asyl onuň bilen gürleşjegem däl-di. Çagalaryna begzada terbiýesiniň berilmegi üçin ol, gör, näçe adama hak-heşdek töledi, häzir hem töleýär, goý, atabeg aladalansyn, goý, akgyzy, hatyny aladalansyn. Onuň etmeli işi galada, öýde abadançylygy üpjün etmek, bolçulygy döretmek, Hudaýa şükür, diňe öýde ýa galada däl, sebitde hem bir kesemen tötek tapman açlygyndan ölýän ýok. Zamahşar galasynyň halwasyny, nogul-nabadyny, peýkam-laryny Altyndaşam, afrasýaplylaram¹, Şamäligem² ýörite kerwenläp satyn alyp gidýärler. Indi Mahmyt Gaznalynyň bezirgenlerem gelip ugrady. Özem göni Zamahşara gelip satyn alyp gidýärler.

Abdylmälik tarhan ýaşasýnyndan müň kerenrazydy. Şu ýaşasýynyň üýtgeşsiz uzak-uzak dowam etmegini isleýärdi, ýöne şeýle süýji durmuşynda ýeke gyzyna isleýşiçe dyýgy berip bilmänligine örtenmek örtenýärdi. Özem onuň örtenmesi ýylsaýyn däl, aýsaýyn artýardy. Ol gözüne del begzada kaklyşsa, derrew Altynjan hakydasynda peýda bolýardy. Ikisini göz atuwynda janlandyranda her gezek ýigit gyzýndan ejiz görünýärdi. Altynjana mynasyp taý teý tapylmajak ýalydy. Wah, gyzyna är gözläp ýörmek gaty geliksiz zat, musulmançylykda ýekinde ýigrenilýän zat. Ýöne han özüni bu babatda çäresiz hasaplaýardy. Gyzyny abraýly bir maşgala bermegi, onuň durmuşa gözügip gitmegini gurnamagy özüniň atalyk borjy hasaplaýardy. Abdylmälik hanyň aňynda Altynjana eýe çykjak Rüstem Zaldan³ ejiz bolmaly däl-di. Hanyň hajyraw-hajyraw serkerdeleri kändi. Soňky döwürdäki pikiri gyzyny serkerdeleriniň birine bagyşlamakdy.

Altynjan deň-duş gyzlaryndan, şol sanda deň-duş oglanlaryndan aşa dogumlylygy bilen saýlanýardy. Adatça, gyzlar edepkramy, ejaplylygy, görk-görmegi bilen ilin diline düşse, Altynjan dogumy, merdanalygy bilen göze ilýärdi. Onuň bütin bolşy oguzuň gyz maşgala baradaky düşüňjelerine çapraz gelýärdi. Bu bolsa onuň geljekki ykbalynyň üýtgeşik boljakdygyny göz edýärdi. Çünki geljek çaprazlyklardan uç alýar. Çaprazlygyň däl-de, sazlaşygyň hökmürowan bolmagy durmuşyň birsydyrgyn akymynda hiç hili üýtgeşikligiň, döwürmäniň bolmajakdygyna ýarat edýär. Geçmiş bile heminzamanyň arasyna düşýän çaprazlyk täsin hem täze, owal bolmadyk geçmişin kemala gelmegine sebäp bolýar. Geçmiş bile heminzamanyň arasyna düşýän çaprazlygyň ýok ýerinde geljek mümkin däl. Heminzamana adatdan daşary garşylygyň, garşy çykmanyň ýok ýerinde durmuş akymy öz ugruny üýtgetmeýär. Geçmiş, heminzaman hem-de geljek bitewi, baky hem ırlmaz Wagtyň diňe mukdar – ýyllaryň sany bilen tapawutlanýan bölekleri däl, ol – Wagtyň hili boýunça parhlanýan bölekleri. Şol hil parhlylyk çaprazlykdan gözbaş alyp örneýär. Adaty düşüňjelere, adaty endiklere, adaty ýaşayşa bolan garşylykdan täzelik döräp, şol täzeligem heminzamanda ýok, täze, başga wagty – geljegi kemala getirýär.

Geljegin özi gelmeýär, ony heminzamanda bolup geçýän çaprazlyklaryň çaknyşygy, könelik bilen täzeligiň, adatylyk bile täsinligiň başa-baş darkaşı getirýär. Heminzaman geçmişe howp salmasa, geljegin geljegine umyt ýokdur. Aslynda wagtyň jismi, pikir edişimiz ýaly, üç sany bölekden – heminzamandan, geljekden, geçen wagtdan durýan däl. Aslynda Wagtyň ýekeje görnüşi bardyr: ol heminzamandyr.

Biziň geçmiş diýýänimiz – wagt taýdan yza süýsürilen heminzamandyr. Biziň geljek diýýänimiz – öňe süýsürilen heminzamandyr.

Şularyň özara gatnaşygynda geljegin hiliniň başga bolmagy adatylyk bilen täsinligiň mynasybetine baglydyr. Biz heminzamandaky adatylygy ileri tutsak, onda geljegin üýtgeşikligi peýda bolmaz. Geljegin üýtgeşikligini diňe heminzamanyň täsinligini ileri tutmak kemal edip bilýär.

Heminzaman geçmişe sygman başlanda geljege ýol açylýar. Heminzaman öz-özüne sygman başlanda geljek kemala gelip ugraýar.

Geçmiş, heminzaman, geljek – bular bütewi Wagtyň aýry-aýry döwürleridir. Döwür bolsa täze aýlawdyr, täze öwürmdir. Wagtyň täze aýlawy adatylyk bilen täsinligiň çaprazlygyndan başlanýar. Täsinligiň möwç urmagy Wagtyň öz-özüne, özüniň öňki hanasyna sygman başlandygyndan habar berýär. Beýik derýanyň, kakabaş hem däli derýanyň öňki hanasyna sygman, gözbaşyndan gelyän hyjuwy bile özüne täze hana edinişi deýin, geljek hem adatylyk hanasyna sygman, täsinlik, adatdan daşarylyk, möwrite garşy çykmak diýen täze hana ýasanyp, täze depgin bilen akyp başlaýar.

Altynjan geljegiň alamatydy, şonuň üçinem ony gursap alýan heminzamany durmuş – ýakynlar, deň-duşlar, ýatlar – bary ony gyýa göz bile garşy alýardylar. Çünki soňkular geljege geçmän, heminzamanda galmaly endikleri, pikirleri, syzgylary, aňlaýyslary özünde saklaýanlardy. Heminzamanda galyňan her bir närse bolsa, diňe geçmişe gidýändir. Adamlar Altynjany halaman biljek dældiler, çünki geçmişe barýan adam hiç mahal geljege atlanan adamy halaman bilmez.

Geljek hemişe heminzamana meňzeş dällikleriň jeminden kemala gelyär. Şol sebäpdenem ýüzi geçmişe sary bolan adaty köpçülik özüne, öz pikirlerine, endiklerine meňzeş dälleri halamaýar. Heminzaman özüne, öz içine sygmaýan nárseleri halamaýar.

Heminzaman üýtgeşikligi, üýtgeşikleri halamaýar.

Heminzaman täsinligi, täsinlikleri halamaýar. Çünki ol meňzeş dälligiň, üýtgeşikligiň hem täsinligiň öz süňňüne dawa edýändigini, olaryň amal bolmagy bile öz ömrüniň paýawlaýandygyny aňlaýar, syzýar. Ähli ýasaýys hyjuwy ýatan, könelişen garry kimin ol adatylygyň rahat öýünde üýtgeýşiň, tazeligiň, başgalanysyň agyrysyny duýman ýaşamak isleýär.

* * *

Altynjan süňni iri bolansoň, çagalykdan ir saýlandy. Megerem, türgenleşigi ýeterlikligi üçin bolsa gerek, ol ýylanyň ag-

zyndan çykan deýin syrdamdy. Mydama gylyçlaşyk türgenleşigini geçip, bekäp ýörensoň bedeni daş deýin gatydy. Näzik görüňän akja elleriniň tokmak deýin agyrlygyny, berkdigini ähli kişiden beter akgyzy Gülyüzli magat bilýärdi. Ähli zady başyndan geçiren adam başyndan geçirmedikden has gowy bilýär. Habylyň gözi sebäpli işden kowlan akgyz Uzperiden soň işde ýeke galan Gülyüzli Altynjanyň ýumrugyny bir ýa iki däl, üç ýa dört däl, juda kän gezekler «dadyp» gördi. Degen ýerini möçükdirip, göm-gök çandyra öwräýýär onuň ýumrugy. Rüstem Zal bir ýumruk uranda sol uran adamy soň yerinden galmaýarmyş diýip akgyz eşidipdi. Akgyz bolup işläp, ol birmahalky eşiden zadyny durmuşda-da görmeli boldy. Bir uranda galmaz ýaly etmegi Rüstem Zal deýin gahrymanlar başaryandyр öýdüp ýören Gülyüzli Altynjanyň-da hiç bir gahrymandan, hiç bir pähliwandan kem dældigini, gaýtam, hakyt artykdygyny bildi hem gördi.

Haktagala zenanlara çäksiz çydamlylyk, çäksiz sabyrlylyk beripdir. Olar işe duran yerlerinde her hili süteme, ezyete döz gelip işlemäge çalyşýarlar. «Baran yerinde oňuşmandыр» diýilse, hiç kim Altynjany günäkärlemez, Gülyüzlini günäkärlär. Gülyüzli muňa juda gowy düşüňär. Şonuň üçin ol melikesiniň ähli sütemine merdi-merdanlyk bilen döz gelýär, özüniň çekýän sütemini ýeke erkek kişiniň hem çekip bilmejegini-de bilýär. Ol melikesiniň jebirlerini çekmekden başga çykalga-da görünok. Gidere yeri-de ýok. Ol Altynjanyň göwnünden turmak, ýaranmak üçin gije-gündiz gaty yhlas edýär. Ýöne, hernäçe yhlas etse-de, käteler Altynjanyň gazabyna duçar bolýar. Dogrusy, Altynjana ýaranmak hupbat. Eger-eğer onuň göwnüne ýaranyp bolanok. Diňe akgyz däl, Altynjan köplenç öz-özüne-de ýaranyp bilenok. Şonuň üçin diňe akgyzdan däl, özündenem närazy ol. Käteler özünem düýt-müýt edäýesi gelýär onuň. Hakyt özüni gamçylap uran gezeklerem boldy onuň!

Göwre babatda akgyz Gülyüzli Altynjandan artyk bolmasa, kem-ä däl, ýöne gep göwrede däl eken. Billesmeli bolsa, Altynjan iki sany Gülyüzlinem bagyrdadyp bagrynyň aşagyna aljak. Durşuna gujur bilen güýç ol. Kabyl bilen Habylyň-a gürrüňem ýok, sebäp olar ekizler, Altynjandanam iki ýaş kiçi, ýöne özünden dört ýaş uly Sadyllanam yere pylçap urýar ol.

Ýöne Sadyllanyň tebigatynda göreş tutmak, güýç synanyşmak, gylçlaşmak, at üstünde oýun görkezmek diýen ýaly zatlar ýok. Ol «ylym uran» diýilýänlerden. Ol pelsepe otarmaga, kitap okamaga ýykgyn edýär. Ürgençden gelende Kabyl bilen Habyly hemem Altynjany ýanynda oturdyp, olaryň gyzyklanýandygyna gyzyklanmaýandygyna bakman (käteler zoraýakdan), olara medresede öwrenen geň-enaýy zatlary hakda joşup-joşup gürrüň berýär. Şeýle bolansoň galada galan üç dogan medresede öwredilýän zatlary Sadylladan eşidip özleşdirýärler. Omar atabeg Sadyllanyň köp zatlary doganlaryna gürrüň bermesine juda begenýär, oňa zol-zol minnetdarlyk bildirýär. Sadylla gala dync almaga gelyär, ýöne doganlary soňky aýlar bilgesleşýinden oňa dync berenoklar: ol gelyänçä agyrdan agyr sowallary taýýarlap goýýarlar. Maksat Sadyllanyň: «Şu soragyň jogabyny bilemok» diýmegi, ony mugyra getirmek. «Sadylla, sen Ürgenje gidip okasaňam, gör, biziň sowallarymyza jogap berip bileňok. Seniň bilýän zadyň ýok. Utanaňokmy?» diýip, Altynjan dagy Sadyllany utandyrmak isleýärler. Şeýle degişmeleri ähli kişiden beter Kabyl gowy görýärdi. Hokgabazdy ol. Okuw okasy gelmeýärdi. Okamazlyk üçin ähli zada kaýyldy. Kimdir biriniň üstünden gülmek onuň in gowy görýän zadydy.

2.

On iki ýaş – oglanyň, dokuz ýaş – gyzyň ýetişenlik ýaşı hasaplanýar. Tüweleme, Altynjan on dört ýaşa ýetdi. Bu ýaş gyzyň kükräp başlaýan ýaşı. Bu ýaş – ýigitleriň gyzlar bilen gyzyklanyp ugrayan ýaşı. Bu ýaşda Hudaýtagala gyzy bägüle öwrüp, erkek kişileri ymsyndyrýar.

Altynjandan-a gözüni aýyrar ýaly däl. Nazary düşen erkek kişini galpylda saljak janperwer gözelligi bar onuň. Haktagala bolsun edipdir oňa. Ol kakasynyň sowgat beren gyzyl atlaz matasyndan özüne tikdiren eşigini geýipdir welin, bu eşik oňa hasam gelşik berýär. Hakyt bir açylan bägülün bar-da! Hana, beýigi beýik, pesi pes ýerinde, sünnäsi ýetirilen hakyt bir dilnowaz periň bar-da!

Hudaýtagala zenanlara eçilmeli bolanda-da, olardan almaly bolanda-da iki paý, Altynjana-ha Hudaýtagala on-on bäs

paý gözelligi tarhanlyk edipdir. Uzyn boýly, inçe billi, seýkin ýöreyişli, ala gözli, galam gaşly, hüýrsypat Altynjan atlaz eşigini geyip, toýa-tomga görünse, men-men diýen goç ýigitler süňňüni saklap bilmän elewräberýärler. Ýöne Altynjan men-men diýen ýigitleriň hiç birine-de gabak galdyрмаýar. Ol toýa-tomga bar-magy-da halamaýar. Megerem, halamaýanlygy üçin bolsa gerek, ol toýa barsa, köplenç dawanyň tapylmagyna sebäp bolýar, sähel zat üçinem gykylyklaşmaktan gaýtmaýar.

Gyz diýeniň edaly bolar, ol-bu zada baş galdyryp ýörmez. Erkek kişileriň duran tarapyna seretmez. Altynjan welin oglanlaryň üşüp duran toparyny öz topary hasaplaýar. Ýigitleriň haýsy-da bolsa biri göwnüne ýaramaýan bir söz aýtdygy bes, onsoň ol ýigidiň dat gününe: Altynjan sen-men ýok, ýigidiň gulaktozuna ýelmäp goýberýär. Ýigit sähel gaýtargy berjek boldugy – onda ýigidiň ikinji ýola bagtynyň ýatdygy – hälki ýigidiň birki ýumrukda ýerde bulasyp ýatandyr. Altynjan bolsa ýigidiň turaryna garaşar, niýeti ýene urmak. Guma bulasyp ýatanam samsyk däl, tursa uruljagyny bilipjik dur ol, şonuň üçin süýşenekläp-süýşenekläp garşydaşyndan ara açar. «Wah, sen bir meniň elimde bolan bolsadyň!» diýip, ýigit hüňürdär-de, zut gaçmak bilen bolar. Ýigidiň sözi düşnükli: ýigidiň elinde bolmak – ýigidiň hatyny bolmak. Hatyn ärine el göterip bilmez. El göterip görsün!

Altynjanyň gözünde ot ýakmak isleýän, jany ýanyp ýören japy ýigitlerem az däl. Diňe bir Zamaňşardan däl, töwerek-de, gör, näçe oba, gör, näçe kent bar? Şol obadyr kentleriň⁴ emirleriniň, amidleriniň ogullarynyň käbiri Abdylmälik hanyň gyzynyň näjüre gyzdygyny görmek üçin, ýörite gelipdiler hemem gyzy ogryn-dogryn ýagdaýda synlap gidipdiler. Abdylmälik han bu zatlary bilýärdi. Bilensoň ol gyzyna: «Gyzym, ertirki günün barada hem oýlan!» diýipdi.

Abdylmälik hanyň aýtmadyk sözlerini, ertirki günün nämesi hakda oýlanmalydygyny Altynjana akgyzy Gülyüzli takyk «terjime» edip berdi:

– Melikäm, Hudaýtagalanyň kyrk ýylda sünnäläp ýaradan öz adamyna söýgüsi, yhlasy uludyr. Ol öz perişdelerine-de adamyň hyzmatynda boluň diýip tabşyrandyr. Adamyň hyzmatynda bol-

mak islemedik bir Iblis atly sowathon hem akyldar perişdesini öz ýanyndan näletläp kowandyr hem onuň nebereleri bilen ýaşap ýören ýerini – Ýeri adama ýaşamak üçin alyp berendir. Hudaýtagala adama: «Şu ýer şu günden beýläk Iblis neberesiniň däl-de, seniň ýeriňdir» diýendir. Onsoň Hudaýtagala erkege hyzmatkär hem höwür bolsun diýip, çep gapyrgasyndan hatynlary ýasandyr hem olara: «Mydama erkege garaşly boluň, mydama erkekleri sypap-sermäp, olaryň göwünlerini awlaň, hyzmat ediň» diýip buýrandyr. Erkek kişileriň Hudaýy ýokardadyr. Zenanlaryň Hudaýy ýanyndadyr, olar – erkek kişilerdir. Enem pahyr aýdardy: «Erkek diýmek – hargulak diýmek» diýip. «Erkek görgüliniň göwnüni tapmak – tüwüden çertik saylandanam aňsatdyr» diýip. Erkek görgüliniň – hargulagyň inňäň gözi ýaljak göwni bardyr. Ol göwni tapmak zenanlaryň ýanynda eşik çykarmak ýaly gaty aňsatdyr. Äriň göwnüni tapmak üçin näme etmeli? Ýüzüne gülüp, bakyp, gorkan kişi bolmaly. Wagtly-wagtynda iýdirip-içirmeli! Aýallar, ine, şuny etmeýänligi üçin köplenç taýak iýýärler. Äriňiz gelende önünden çyksaňyz, ol oturýança siz oturmasaňyz, görgüliniň keýpi çag-çag bolar. Soň erkegiň aýaly bilen işi ýok, garnyny doýuransoň-a oňa ýassyk berseň, asyl aýal gerek däl. Asyl hiç kim gerek däl. Oňa aýaly azar bermese, ol şonça hoş. Är haýranyňyza garnyny doýransoň ýekeje oýnam hoş söz oklasaňyz, onsoň-a bolany, o görgüli seni hoş etjek, saňa ýaranjak bolup, Çyn-Maçyna gitmelem bolsa gider. Allatagala erkegi güýçli, pähimli, zenany bolsa duýgudar, üsüklü ýaradypdyr. Erkek hatynlaryň ýanynda açyk kitapdyr, ýöne okap oturmajdyr. Hiç ýerde açylmaýan erkek aýalynyň ýanynda açylýandyr. Hakyky hatyn äriňi külbikesinde pyrlandyryp bilýän hatyndyr. Sen, melikäm, özüňi kişi maşgalasynda ýaşamaga taýýarlaber. Äre barmak – taýýar aşyň eýesi bolmakdyr. Äre baraňsoň öýüň eýesi sensiň. Äriň öýe myhmandyr. Äriň seniň hyzmatkäriňdir. Ol ertirden agşama çenli her edip-hesip edip, baýlyk gazanar, gazananynyda öýe – saňa getirer. Sen onuň ähli getiren zadynyň eýesisiniň. Sen onuň getiren etinden gowrup önünde goýarsyň. Ol bolsa senden minnetdar bolar.

Akgyzyň öwüt-ündewlerinden bihabar Hajar hatyn hem adamsynyň: «Gyzym, ertirki günüň hakda hem oýlan!» diýen sözlerini özüçe düşündirmäge başlar:

– Balam, Hudaýtagala deň etmän, duş etmezmiş. Oturyp-oturyp oýlanýaryn, hiç akylýma sygdyryp bilemok: saňa özüň pi-sint birini duş eýlejek bolsa, onda Hudaýtagalanyň günem aňsat däl. Saňa eýe çykjak sendenem-ä baş beter, aznawur, guduman bolmaly bolar. Eý, Hudaý, men-ä gorkýaryn, balam. Seniň ýaz-gydyň maňa tüm görünýär.

– Wa-weýla, ene, men soltan Mahmyt Gaznalynyň guja-gyna alyp, at beren, pata beren gyzy ahyryn! Men soltandan – Hudaýyň Ýerdäki wekilinden pataly gyz. Soltanyň ýalkan gyzy bagtly bolman, eýsem, kim bagtly bolsun?! Soltan: «Bu gyz bihal bolmaz» diýipdir-ä.

– Bihal dældigiň-ä görüp-bilip ýörün, ýöne ärde nädip oň-jagyň göz öňüne getirip bilemok. Är bolan ýigid-ä hatynyna boýun sunmak islemez, senem-ä äre boýun sunjak gyz däl.

– Men ýöne-möne adamyň gyzy däl, men Abdylmälik hanyň gyzy! Soltan Mahmyt Gaznalynyň rowaç gadamy bilen dünýä inen gyz men! Men – soltan Mahmyt Gaznalynyň rowaçlyk ýyldyzy! – diýip, Altynjan sesine nazym berdi, enesiniň boýnun-dan gujaklady. – Ene, maňa är gerek däl. Maňa enem gerek. Men şu ojakdan çykyp hiç ýerigem gitjek däl. Kowsaňyz, Ho-rezm kölüne⁵ giderin. Şol ýerde-de ýaşaryn. Ýogsamam ömrüm ötyänçä siziň ýanyňyzda ýaşajak.

– Wagtynda äre barmasaň bolmaz, gyzym. Senden çağa önmeli.

– Maňa çağa-da gerek däl, ärem.

– Säher çagy beýle diýme, gyzym, beýle diýme. Birden perişdeler eşidip: «Omyň!» diýäýmesinler.

– Goý, diýsinler. Şu ýaşaýşym gowy meniň. Men hiç ýerigem git-jek däl – diýip, Altynjan agy gatysykly dillendi. Soňam aglap ugrady.

– Aglama, gyzym, aglama.

– Ene, ýalbarýaryn, meni kowmaň. Meniň hiç ýerik gidesim gelmeýär.

– Seni kowýan adam barmy näme?! – diýip, Hajar hatyn gyzynyň gözüniň ýaşyny sylp, köşeşdirmäge çalyşdy. – Men diňe seniň bir eliňde ot, beýleki eliňde suwuň bardygyny, saňa olaryň haýsam bolsa birini saýlamagyň zerurdygyny aýtmak isledim.

Adamzat hem-ä rahatlykda, şol bir wagtda-da hyjuwlar içinde ýaşamak isleýär. Adamzat hem-ä ýaşamak isleýär hem-

de ölmezlik isleýär. Adamzat munuň mümkin dældigine akyly hem göz ýetirse-de, barybir, bir elde iki garpyz tutmak islegi, düşünjesi bilen ýasaýar.

Adamlar ömürleriniň, ýasaýşlarynyň rahatlygy üçin durmuşyň birsydyrgynlygyny isleýärler, ýürekleriniň, hyjuwynyň kanagat tapmagy üçinem durmuşyň üýtgeşikligini isleýärler. Birinji isleg olarda gorkak bolmak, ikinjisi batyr bolmak höwesini bir wagtda döredýär. Birinji isleg olary heminzamana, ikinjisi geljege tarap çekýär. Şu iki tarapa çekişligiň arasynda adamzadyň ýasaýşynyň bütin gyzygy hem manysy ýüze çykýar.

Diňe asudalygynyň, rahatlygynyň bozulmagyndan gorkmaýanlar durmuşy ösüşiň täze basgançagyna getirip bilýär. Şeýle adamlar ýasaýş hyjuwyny, ýasaýş gujur-gaýratyny bedeninde hem kalbynda göterýän kişilerdir. Adamlar, näme üçindir, şu hili adamlaryň erkek kişileriň arasyndan çykmagyna razylık hem isleg bildirýärler.

Bu münlerçe ýyllyk erkek kişileriň hökmürowanlygynyň netijesimikä ýa-da öz ýaradylyşy, öz tebigaty boýunça erkeklike geljek, aýallyga heminzaman degişlimikä?! Heminzaman – aýal-lyk, geljek – erkeklik jynsynda bolmalymyka?! Türkmen «aýal – maşgala» diýen pikire gulluk edýär, maşgala bolsa üýtgeşsizlik kanunydyr, çünki üýtgemeklik maşgalanyň dargamagyna getirýär. Onda hut aýal, zenan adaty durmuşyň, döp-dessurlaryň aman saklanmagynyň esasy daýanjy, bar umydy bolmaly-da?!

Altynjan türkmeniň heminzaman – aýalyňky, geljek – erkegiňki diýen düşüňjelerine çapraz gelýärdi, özem bütinleý çapraz gelýärdi. Onuň hereketleriniň hem bolşunyň, häsiýetiniň hem düşüňjesiniň göze gelmeýänliginiň aňyrsynda şol düýpli sebäp ýatýardy.

Heminzaman – asudalygy, geljek – nämälimligi sebäpli howatyrlylyk bolup duýulýar. Howatyrlylygy diňe töwekgel ellere ynanyp bolar diýen ynanç Altynjanyň ähli ýakynlarynyň oňa bolan garaýşyny kesgitleýärdi.

Emma Altynjanyň hulky, ýaradylyşy bu gyzyň durmuşy özgerdip bilýän güýje eýedigini görkezýärdi. Onuň bütin durky adamzadyň adata öwürülen ýasaýşyny özgertmek üçin beýik Biribaryň adamyň ýadyna-oýuna düşmeýän, adamzadyň erkine

garamaýan nähili geň-taňlyklary kemal edýändiginiň ýene bir gezek göze görkezilmesidi. Oňa alyşmaýan gapma-garşylyklary alyşdyrmak, birikmeýän nokatlary birikdirmek ukyby ýazylypdy. Ol üýtgewsiz ululyk bolan maşgala esasynda üýtgeýän ululyklaryň täze-täze ýüze çykmalaryny amal etmelidi. Munuň üçin Allatagala oňa üýtgeşik hulk, üýtgeşik ykbal, üýtgeşik paý berdi. Durmuş paýy adata laýyklykda gorkaklyk hem boýun egmeklik bolmaly bu zenan batyrdy hem boýun egmezekdi, adata laýyklykda paýy asudalyk hem mal-mülk bolmaly bu gyz hyjuwa hem mal-mülkden has ýokardaky beýikliklere telwas edýärdi.

3.

Hajar hatyn ogullaryndan arkaýyndy. Olaryň ählisi ylym almak, soňam öýlenmek, aýratyn öý-işik bolmak, baýamak maksady bilen ýaşaýardy. Olaryň islegem, özlerini alyp baryşlaram musulmançylygyň kada-kanunyndan – sünnetinden çykanokdy. Ýöne Altynjanyň islegem, özüni alyp barşam, maksadam musulmançylygyň hiç bir sünnetine laýykat gelenokdy. Hajar hatyny gynandyryýan in esasy zat Altynjanyň baýlyk, gyzyl, maşgala bilen gyzyklanmaýanlygydy. Eger şu zatlar gyzyklandyrmasa, onda bu dünýäde adamy başga haýsy zadyň gyzyklandyryp biljekdigine teý akyl ýetirip bilenokdy. «Bu dünýäde baýlykdan, maşgaladan başga gyzyk ýok ahyrin!» diýip, Hajar hatyn odanýardy.

«Baýlykdan beýikde diňe Alla bar, baýlyk bolmasa – Alla ýaram bermese, maksadyňa ýetip bilmersiň. Baýlyk ýok ýerinde, mertebe-de ýok!» Bu sözleri Altynjana daýysy Tümen beg aýdypdy. Şonda Altynjan daýysynyň aýdanyna garşy çykanam bolsa, näme üçindir, onuň sözleri soň-soňlaram gulagynda ýaňlandy durdy. Soň-soňlar ol baýlyk bilen mertebäniň arasyndaky mynasybet barada öz pikiri bilen Tümen begiň pikiriniň arasynda aslynda hiç hili gapma-garşylygyň ýokdugyna göz ýetirdi. Has dogrusy, durmuş oňa bu dünýäde baýlygyň mertebe şertidigini göz etdi. Elbetde, aslynda mertebän ýok bolsa, baýlyk seni mertebeli edip bilmeyär. Ýöne ol öz ömründe ilin-günüň önüne düşjek bolsaň, zatly-mally kişi bolmalydygyna köp gezek göz ýetirdi. Adamlaryň

ýaşaýsyna täsir etmek eli boş kişileriň mümkinçiliginiň daşyndaky artykmaçlyk. Öz öňünde, özüň üçin adam saýynmaga mertebäni duýmagam adam bolmak üçin ýeterlik. Emma jemgyýet, köpçülik seniň mertebeliliginiň üçin başga talaplary-da öňde goýýar. Adamlar malyň bolmanda-da, seni sylabam bilerler, hormatlabam bilerler, ýöne seni öz ykbalyny çözüji hökmünde görmezler, seniň diýeniň bilen bolup, seniň aýdanyň bilen gitmezler. Altynjana bolsa ýöne sylag däl-de, adamlaryň öz emrine boýun bolmagy gerekdi. Bu eýýäm hulkuň däl-de, hökmürowanlygyň, häkimligiň meselesidi. Gany, asly boýunça Altynjan hökmürowanlyga dalaş etmelidi. Onuň maksady uludy, juda uludy. Uly maksatlar, köpçüligiň ýaşaýsyna dahylly niýetler hökmany suratda baýlyk hem häkimlik bilen baglanyşykly bolýar.

«Döwlet» jümlesiniň baýlyk manysyny-da, häkimlik manysyny-da bermegi durmuşyň öz emele getiren hakykatydyr. Baýlykdan ýüz döndermek häkimlikden ýüz döndermekdir, häkimlikden geçmek bolsa durmuşyň ykbalyny kesgitlemekden ýüz döndermekdir, diýmek, ony başgalaryň eline bermekdir. Altynjan bolsa öz ýasawy boýunça, näme etse-de, şony edip biljek däl-di. Onuň dyňzap duran gujury, bimöçber dogumy diňe beýik serişdeleriň – baýlygyň hem häkimligiň üsti bilen amal bolup biljekdi. Baýlyk ýok ýerinde häkimlik, häkimlik ýok ýerinde bolsa ykbal çözüjilik, beýiklik ýokdur.

* * *

Altynjanyň göwnüni galkyndyrýan bir adam bardy. Ol hem daýysy Tümeni. Tümen ýegeni Altynjan üçin hoş sözlerini gaýgymaýardy. Eline düşen geň-enaýy şaý-sepleri-de ýegençisine sahylyk bilen eçilýärdi. Onuň ýanynda hiç bir zadyň müşgili ýokdy.

Bir gün Tümen beg özüniň ýedi-sekiz ýaşlaryndaky ýalňyz ogly Anuşirwany Zamahşara alyp geldi.

– Mesaýkysy, Arsahuşmisende oglumyň içi gysýar. Şonuň üçin men ýalňyz oglumy size getirdim. Goý, ol iki aýlap sizde bolsun! Men oglumy Altynjana tabşyryýaryn. Ol Anuşirwanymyň lalasy⁶ bolsun.

Altynjan daýysyna sygynýardy. Ony Rüstem Zal hasaplaýardy.

Tümen beg ýegeniniň özi hakda nähili pikirdedigini, onuň nähili sözleri gowy görjekdigini aňýardy, şonuň üçin, köplenç, onuň göwnünden turajjak sözleri aýdýardy:

– Adam dünýä bir gezek gelyär. Şonuň üçinem ýaşanyňda hiç bir zatdan heder etmän, göwnüň isleýşi ýaly ýaşamaly. Kim göwnüňe degse, maňa aýtgyň. Men seniň aryňy ýerine salyp bererin. Hiç kimiň seniň göwnüňe ýa meniň göwnüme degmäge haky ýokdur. Kim-de kim bize ýamanlyk etjek bolsa, men onuň gözünde ot ýakaryň. Adalat, ine, meniň şu gyljymyň ujundadyr – diýip, Tümen beg haýbatly gürleýärdi.

– Daýy, men hiç kime göwnüme degmegine ýol bermerin – diýip Altynjan ynamly aýtdy.

– Giýew! – diýip, Tümen beg soň Abdylmälik hanyň ýanyna bardy: – Bu baş günlük dünýäge myhman gelendiris. Myhmançylykda uzak oturylýan dälidir. Biz hem bu dünýäde uzak myhman bolmarys, uzak ýaşamarys. Şonuň üçin her günümüzü gowy geçireli. Men gelenimde Zamahşarda toý-baýram bolsun! Çagalary alyp, awa gideli.

Abdylmälik han gaýynagasyna garşy çykmady, mirşikäryna⁷ awa ugramaga taýýarlyk görmegi tabşyrdy.

4.

Abdylmälik emir Mansur bilen awa çykardy. Ýany bilen ogullarynam, aýalynam, gyzynam alyp giderdi. Ogullaryny ilkinji gezek awa çykaranda öňden gelyän däbe eýerip, olaryň ellerini gana hem ýaga bulapdy. Olara aýratyn dabara bilen pata beripdi.

Hajar hatyn aw bilen onçakly gyzylanmaýardy. «El ýaly et diýip ylgap ýörjek däl men-ä» diýip, Hajar hatyn aýdýardy. Hatynynyň bu sözüne Abdylmälik emir gaharlanýardy: «Gaçyp barýan keyigi ýetip almagyň, uçup barýan sülgüni elguşly awlamagyň lezzeti bir aýry ahyryn, bu ýaşayşyň ikinji bir görnüşi ahyryn!» «Öldürmekdenem bir lezzet bolarmy!», «Adam diňe öldürmekden – gandan kanagat tapyp biler!» diýip, emir janygýardy. Bu babatda hanyň öz pelsepesi bardy. Mansuryň awlan awunyň gyzgyn ganyny içmekden lezzet alşy deýin, Abdylmälik hanam käteler togdarynyň, sülgüniň,

keyiğiň gyzgyn ganlaryny içýärdi, ýöne ol muny görer gözden, aýratyn hem ogullaryndan ýaşyryn saklaýardy.

Abdylmälik emir çagalarynyň mydama bir işiň başynda bolmaklaryny, wagtlaryny bähbitli iş bilen geçirmeklerini isleýärdi. Çünki bikärlilik adamy sandan çykaryan in ýowuz ýagy. Çagalarynyň awa gözükmekleri üçin olary ýaşlygyndan öz ýany bilen awa alyp gidýärdi. Olara eldekileşdirmek üçin laçyn jüýjesini satyn alyp beripdi. Birinji gezek laçyn jüýjesini eldekileşdirmegi ogullarynyň ýekesem başarmandy. Getirilən dört jüýjäniň dördüsem ganat çykaranlaryndan soň, üçüsi awa öwredilip ýörkä, soňkusy kapasasyndan çykyp gaçyp gidipdi.

Emir öz ogullaryna Käsiň perrende bazaryndan⁸ togrul guşlarynyň jüýjelerini getirip berdi, ýöne ähli ýyrtyjy guşlaryň arasynda bürgüdiň bir görnüşi bolan çagry guşy bilen togrul guşy aňsat-aňsat eldeki bolmaýan eken, adama boýun sunandan olar ölenlerini gowy görýän eken. Olar kapasadan çykjak bolup, diwara özlerini urup-urup ölýärler. Şeýle bolansoň, hiç kim ol guşlardan elguş edinjegem bolmaýar. Abdylmälik han bu hakda bilýärdi, ýöne togrul guşuň jüýjesiniň satylyandygyny görüp, belki, eldeki etmegi başararyň diýen inçe tama bilen satyn alypdy.

Togrul guşy daglaryň uçut gaýalarynda höwürtege edinyär. Jüýjeleri howpuň ýakynlaýandygyny görseler, özlerini höwürtegelerinden aşak goýberip heläkleyärler, kesekiniň eline düşmegi namys bilýärler, öz ene togrulynyň agzyndan başga ýerden hiç zat iýmeýärler.

Abdylmäligiň satyn alyp gelen togrul jüýjejikleri hem hiç zat iýmediler. Özem olar bir aý hiç zat iýmän aç oňdular, soň bir gijede jan berdiler. Öljek gijeleri ysgynsyzja ses edip, uzak jürküldediler. Bu olaryň gije öljekdikleriniň alamaty eken. Togrul jüýjeleriniň tekepbirligi hem ölümi diňe bir Altynjana däl, Habyt bilen Kabyla-da ýaramaz täsir edipdi.

Emir inçe tama bilen getiren jüýjeleriniň ogullaryna ýaramaz täsir edendigine gynanmak gynandy. Öz eden telek işiniň öwezini dolmak üçin üç-dört bezirgene niredenem bolsa, laçyn, aýratyn hem şahyn⁹ jüýjelerini tapyp getirmeklerini tabşyrdy, olar üçin puluny gysganmajakdygyny gaýta-gaýta nygtady.

Emire baş sany şahyn jüýjesini getirip berdiler. Şondan soň emir getirilen şahyn jüýjeleriniň eldekileşdirilmegine gaty yhlas etdi. Onuň yhlasy bilen ogullary hem Altynjan awa gözükdiler.

* * *

Bu gezekki aw ýigrimi güne çekdi. Ýigrimi günü Altynjan ömrüniň iň sapaly günleri hasaplady. Ol daýysynyň hemaýaty bilen ýigrimi günün içinde on bir keýik, ýedi sülgün awlady.

Olar wagtlaryny aýdym-sazda geçirdiler. Tümen beg şeýle bir gowy aýdymlyary aýdýardy. Eline haýsy saz guraly düşse, şirinden şirin çalmagy başaýardy, gözlerini süzüp aýdyma başlanda, oduň başynda oturanlaryň tas hemmesi diýen ýaly onuň bilen goşulýsyp aýdym aýdýardy.

Altynjan togdarydyr käkilik awlap, sazak syhyna düzüp otda bişirmegi öwrendi. Çişlik, kakmaç gyzgylt öwüşgin bilen lowurdap ugranda Altynjan olaryň bişendigini bilýär. Ana, şondan soň olary iýdigiňçe iýesiniň gelyär.

Altynjan açyk meýdanda, oduň başynda ýüzüni oda çoyup oturmagy, çöregiň arkasyna çöp diräp oda gyzdymagy, soňundan gyzgyn çöregi kitirdedip iýmegi gowy görýär. Şonda oduň başynda iň ýakyn adamlaryň: ataň-eneň, daýyň, akgyzyň bar bolsa, eşretlilik babatda başga hiç zadam isläp bolmaz. Altynjan üçin dünýäde şundan uly eşret ýok.

Tümen beg bilen Abdylmälik begiň aratapawudy awda has açyk duýulýardy. Duýulmaz ýaly-da däl di.

Tümen beg degişýärdi, gülüşýärdi. Her kime bir henek atýardy. Her hili sözler bilen güldürýärdi. Aýdym aýdan pursady ýegenleriniňem özüne goşulyp aýdym aýtmagyny talap edýärdi.

Abdylmälik han agrasdy, hakyky handy. Degişmek-gülüşmek, dogrusy, oňa gelişjigem däl di.

Ol oduň başynda Afrigogullary nesebi, patyşa bolan ýigrimi iki neberesi, olaryň başdan geçirmeleri hakda gürrüň berýärdi. Ol aýratynam babakelanlarynyň Güne sygynyşlary, Horazmin, Horasan sözleriniň Günüň dogýan ýeri diýen manyny aňladýandygy, bu topragyň mukaddesdigi, bu topraga göbek ganynyň siňendigi, bu toprakda ata-babalarynyň ýatandygy hak-

da köp nygtaýardy. «Biz Gün hanyň ogullarydyrys, her gün sabada täze dogýan Güne salam bermelidiris» diýýärdi, ogullary bilen hataran durup, dogup gelyän Güni maňlaýyna sylardy, egilip tagzym ederdi, salam bererdi. Ol ogullaryna batyr, mert bolmak, haramlykdan, şerden daşda durmak hakda pent edýärdi.

Abdylmälik hanyň çagalary köplenç Tümen begiň ýanyndady.

Onuň berýän gürrüňleri gyzyklydy. Ol dync aljak diýip oturmaýardy-ýatmaýardy, uzynly gün aýak üstündedi: bir görseň, ogly Anuşirwana, ýegeni Altynjana gylyçlaşmagyň tilsimini öwredip durandyr, bir görseňem, nädip uçgun döredip, ot ýakmalydygyny öwredýändir. Kakmaçdyr çişlik bişirmekde, göräýmäge, üýtgeşik tilsim ýok ýalydyr, görlüp otursa, ony gowy bişirmegiňem tilsimleri bar eken. Tümen beg bilýänlerini ýegenleridir ogluna üznüksiz öwredýärdi.

Çapyp barýan atyň üstünden nyşana urmagy öwrenmäge köp wagt gidýärdi.

– Çapyp barýan atyň iki öň aýagy ýerden üzülen pursady – atyň üstüniň iň rahat pursady, ýöne bu örän az salymlyk pursat. Atyň üstünde oturan kişi, ana, şol az salymlyk mümkinçiligi peýdalanmaly. Atyň öňki iki aýagy ýerden üzülen wagty nyşana atan okuň deger, galan pursatlar nyşana degmek mümkinçiligi örän az bolýar – diýip, Tümen beg janygýardy. Her kimiň atyň üstünde oturyşyna, ýaý tutuşyna, nyşana atyşyna baha berýärdi. Tamasy çykmasa käýeýärdi.

– Nyşana urmak – soňky maksat. Siz ilki çapyp barýan atyň üstünde oturyp, onuň ýerden öň aýagyny üzüşini öwreniň – diýip, Tümen beg ogludyr ýegenlerini yzyna düşürip, sähra çykarýardy, olara atyň üstünde sapak geçýärdi.

Daýysynyň ýanynda bolmak, onuň gürrüňlerini, maslahatlaryny diňlemek Altynjana diýseň hoş ýakýardy, mydama onuň Zamahşarda bolmagyny isleýärdi.

* * *

Awdan gala dolandylar. Altynjan welin dolanmak islemedi, ýene on-on baş günläp, Jeyhun jülgesiniň gür tokaýlygynda aw awlamak, göwün hoşlamak isledi. Ol bu hakda kakasyna

aytdy. Birinji gezek aýdanda kakasy ýagşydan-ýamandan hiç zat diýmänden soň ikinji gezegem aýtdy.

Abdylmälik han ikinji gezegem hiç zat diýmedi, gyzyna gaşyny gerjeşdirip seretdi.

Düşnükli!

Daýysy Altynjana ýakyn wagtda Zamaşsara gelmäge, ýene awa äkitmäge söz berdi.

Tümen beg Arsahuşmisene gaýtmakçy bolanda Altynjan zarlady:

– Daýy, indi haçan geljek?

– Ýene iki aýdan gelerin, ýöne gelyänçäm gylyçlaşmagy gowy öwren!

– Men ökde ahyryn, daýy!

– Meniň ýegenim ökdelerdenem ökde bolmalydyr. Ol iki-üç gulama däl-de, on-on baş gulama taý gelmeli. Sen bihal Altynjan dälşiň! Sen soltan Mahmyt Gaznalynyň mübärek gadamyndan dünýä inen gyzsyň. Sen Allanyň wekilinden – beýik soltandan pataly gyzsyň. Hut şonuň üçinem men saňa oglum Anuşirwany tabşyryandyryn. Ol edil sen ýaly, gorky diýen zadyň nämedigini bilmeli däl, çünki gorky bar ýerinde ýeňiş ýokdur. Anuşirwan garadangaýtmaz, juwanmert ýigit bolmalydyr. Dünýäniň eşreti gorky-ürkini bilmeýän kişileriň önünde açylyandyr. Çünki eşret, bagt mülküniň gapysynyň sakçysy gorkudyr. Ol mülke diňe gorkusy bolmadyk kişiler goýberilýär. Allatagala aýdarmyş: «Batyr ýigitlere zowal ýokdur. Olar üçin meniň ähli ýapyk gapylarym açylar. Men olary islän maksatlaryna ýetirerin» diýip.

Altynjan daýysynyň sözüni böl-di:

– Babam hem edil şu sözleri aýdýar. Ol gorkaklygy hala-maýar, biziň batyr bolmagymyzy isleýär.

– Kim?! – diýip, Tümen beg ýantgylady.

– Babam!

Tümen beg nämedir bir zat aýtmakçy boldy. Taýly gezek ýuwdundy, soňam başky gürrüňini dowam etdirdi:

– Ýegençim, men seniň aşyraw gözsüzbatyrlygyňy gowy gör-ýärin. Seniň häsiýetiň Allanyň hoşuna geljek häsiýetdigine ynany-ryn. Sen Anuşirwany juwanmert hem batyr edip ýetşdirmäge çalyş!

Tümen beg iki aýdan geljek diýip söz beren-de bolsa, üç aýdan soň geldi, zynda iki ýüz atly bilen geldi.

Beg ýegenlerine birgiden sowgat getiripdir. Altynjan üçin keyigiň şahyndan sap edilen ýatagan sowgat getirdi. Daýysynyň bu sowgady Altynjanyň hoşuna geldi, muňa biçak begendi. Daýysy bilen darkaşyp görädi. Ýatagan darkaşmak üçin biçak gabyldy, darkaşdygyňça darkaşasyň gelýär. Tümen beg owal Altynjana ýüz görülyän aýna, hanjar sowgat beripdi. Altynjan daýysynyň sowgatlaryny biçak gowy görýärdi.

Tümen beg geçen sapar gelende: «Indiki sapar gelenimde iki aýlap sizde boljak» diýip, Altynjana söz beripdi, ýöne ol Zamahşarda uzak eglenmedi, Jürjaniýa gitdi. On günden dolanyp geldi. Habyly bilen Kabyly, Altynjany ýanyna alyp, derýanyň akymynyň ugry bilen ugrady. Onuň nirä barýandygyny özünden başga hiç kim bilenokdy. Kabylyň «Nirä barýarys?» diýen sowalyňa Tümen beg: «Ynha bararys, şonda görersiň» diýip, başdansowma jogap berdi.

Tümen beg uzaga gitmedi. Buruntak obasyndaky Janahyr halwaçynyň öýüne bardy.

– Nirede bolsa-da, tapyp getirin şol çopury! – diýip, Tümen beg jabjyndy.

Dört-bäs kişi derrew Janahyr halwaçyny südenekledip getirdi.

– Şol tuda daňyň!

Janahyr halwaçyny tuda daňdylar. Tümen beg atdan düşüp, çopur halwaçynyň ýanyna bardy.

– Eý, çopur, seniň Jürjaniýa, Arsahuşmisene ýetýän uzyn diliň bar diýýärler. Näme, ony hökman men saňa kesip bermeli? Özüň kesip bileňokmy?

Janahyr halwaçy şelaýyn ýylgyryp dur. Onuň ýylgyrmasyndan merdanalygy, gorkmaýanlygy duýulýardy.

– Meniň günäm näme?

– Wa, sen maňa eden ýamanlygyňy-da bileňokmy?!

Halwaçy ýene şelaýyn ýylgyryp, Tümen bege kinaýatly ýüzlendi:

– Men näme edipdirin?

Tümen beg ýanyndaky oglanlaryň eşitmezligi üçin Janahyr halwaçynyň alkymyna dykylyp baryp, ýuwaşja gürledi. Onuň näme diýenini Janahyr halwaçydan başga hiç kim eşitmedi.

Tümen beg öz aýdýan sözüni ýanyndakylaryň eşitmegini islänok, diýmek, gürrüň onuň mertebesini masgaralaýan, deg-nasyna degýän söz bolmaly ol.

Janahyr halwaçy Tümen begiň sözlerinden soň bujagy çözlene döndi. Aýdylan sözler hakykat bolarly, ony inkär etmedi, ýagşydan-ýamandan hiç zat-da aýtmady. Şondan soň Tümen beg hem gürlerek bolup durmady. Baryp atyna mündi. Birmeý-dan töweregine garanyp durdy-da, öz ýigitlerine buýruk berdi:

– Öýüni kelete¹⁰ ediň, otlañ!

Bu habar Altynjany oňaýsyz ýagdaýa saldy. Ol howatyr bilen Habyly seretdi.

– Daýy! Janahyr Geçdekiniň öýüni näme üçin otlatmakçy bolýarsyň? Halwaçy Iman diýen oglunyň ölümünem Sadylladan – bizden görüp ýör, meni halanok ol, menden öçli ol. Öýüniň kelete edilmeginem menden görer. Öýüni kelete etme, otlama!

– Haý, ýegenim! Men seni beýle towşantüýsüň öýtmeyärdim. Beýle towakgaň bar bolsa, öň aýtmaly ekeniň! Men indi buýurdym. Buýrugymy nädip yzyna alayyň?

– Onuň etmişi näme?

– Bu çopur pelit oguzyň iň ýekinde ýigrenýän işini edipdir.

– Näme?

– Meni Altyndaşa satypdyr.

Kabyl elewredi:

– Daýy, Janahyr Geçdeki halwadadan başga zat satjak adam däl. Bu ýerde bir ýalňyşlyk bar.

Altynjan Kabylyň sözüni makullady:

– Kabyl dogry aýdýar. Biz Janahyr raýisi tanaýarys, ol diňe halwa satýar. Onsoňam Janahyr babamyň aşnasy. Aşnasynyň öýüniň kelete edilendigi, otlanandygy hakda eşitse, babam ymgyr gaharlanar, bize-de söger.

– Näme, näme? Babaň şeýle şugul adam bilen aşnamy?

– Janahyr halwaçy bilen babam – içen suwy aýry geçmeýän razdaş.

– Görer göze gowy adam ýaly bu, ýöne munuň içinde ýylan bilen içýan mesgen tutupdyr. Seret, daşky sypaty garakçylyk edýän adama meňzeyärmí? Daşyndan seretseň, ýamanlyk çykjak adama meňzänok. «Daşy jäjek, içi möjek» diýilýänleri bu. Aşa sypaýy adamlar in ýaramaz adamlardyr. Aşa sypaýy adama gabat gelseň, gaçgyn. Sypaýyçylyk – olaryň galkany, ýüzleriniň perdesi. Ýamanlygyň döremegine ýol bermeli däl. Ot tutaşansoň önüni almak kyn düşýär. Men bu çopuryň bet matlabyna ýol bermerin.

* * *

Yza gaýdysyn hiç kimden ses-selem çykmary.

Tümen beg Altynjanyň içki islegini bilenligi üçinmi ýa gyssagly işiniň barlygy üçinmi, Zamahşarda uzak eglenmän gitmek bilen boldy.

Tümen beg gitmekçi bolanda Altynjanyň ýanyna geldi:

– Ýegenim – erkeklerden ýegim meniň. Saňa möhüm habar aýdaýyn.

– Aýt, daýy. Men syr saklap bilýän mähekdaşydyryn.

– Ony aýtmasaňam bolar. Men seniň syr saklap bilýäniňi-de, merdanalygyňy-da bilýärin. Mesaykysy, ýegenim, gije ýatanyňda işiňi içinden kiltläp ýatýarsyňmy?

– Ýok, kiltlämok.

– İçerde senden başga kim bolýar?

– İşigagyзда kenizim ýatýar. Muny näme üçin soradyň, daýy?

– Derýanyň aňyrsyndan – öýden ýük geler. Şol ýüki saňa tabşyrmakçy.

– Nähili ýük?

– Gelende görersiň. Ol işi diňe ikimiz bilmeli bolarys. Men saňa önünden hiç zat aýtmaýyn. Ýöne iş bitse, men ýanyňa – şebistanyňa bararyn. Barsam, gorkaýmagyn.

Altynjan güldi:

– Daýy, gorky diýýän zadyň iýilýän zatmy?

– Mesaykysy, men bararyn.

– Haçan?!

– Haçan geljegimi özümem takyk bilemok. Mesaykysyny diňe Perwerdigär bilýär. Gepleşdikmi?

– Gepleşdik.

Altynjan Rüstem Zal, ýagşyzada hasaplap ýören daýysyna garaýşynyň sowaşmasyna teý doly akyl ýetirip bilenokdy. Ol daýysynyň Arsahuşmisen şäheriniň bazarynda adamlary jezalandyryşyny görende oňa guwanypdy. Bir aýalyň kellesi öňüne togalanyp düşende gorkmandy. Ol aýalyň iki örüm saçyny ýylana meňzedipdi. Yöne Janahyr halwaçynyň öýüniň başda kelete edilip, soňundan otlanmagy welin, onuň aňynda harasat döredipdi, daýysyny rehimsiz hasaplapdy.

Janahyr emir hakykatdan-da çopurdy, atan-satandy, ýöne sypaýy, hoşgylaw adamdy. Ol Zamahşara köp gelderdi. Abdylmälik han bilen mesaýy gürrüň edip uzak oturardy. Ol gelen-de emiriň göwni açylýardy. Aňsat-aňsat gülmeýän emir Janahyr halwaçynyň käbir sözüne heziller edip gülyän pursatlary az bolmaýardy. Şeýle bolansoň, Kabyl dagy Janahyr halwaçynyň Zamahşara köp gelmegini islärdiler.

Halwaçy ýuwaş gürläýärdi, kiçigöwüdi, Kabyl bilen Habylla, Sadyllaga gep goşardy. «Nesip bolsa, her biriňiz bir etrabyň raýisi bolarsyňyz» diýip, hoş söz aýdardy. Onuň sözleri Kabyl daga hoş ýakýardy.

Ol ogullarynyň urlandygy üçin öňem birki gezek arz edip gelipdi. «Meniň ogullarym mydama siziň gullugyňyzdadyrlar. Siz näme buýursanyz ýok diýmezler, aýdanyňyzy ederler, ýöne siz beýdip möçükdirip urmaň olary» diýip, özelenmek özele nerdi. Kabyl dagy halwaça indi gaýdyp urmazlyga söz bererdiler, ýöne şol günüň ertesi, babasyna ýamanlandygy üçin, onuň ogullaryny ýene urmak urardylar.

Bu gezek jeza çökder boldy!

Janahyr halwaçynyň öýi otlandy! Bu habar hökman Abdylmälik hana ýeter. Soňunyň nähili boljagyny göz öňüne getirmegem gorkuly! Hudaý saklasyn!

Öýüň ýanyp durşy Altynjanyň göz önünden gidenokdy.

* * *

Altynjanyň uklamasy aňsatdy, islän pursady uklap, islän pursady-da oýanyp bilýärdi. Öňler aňsatlyk bilen ukland-da bolsa, ol

bu gije teý uklap bilmedi. Kellesine gum dykylan ýalydy. Ilkagsam çala ymyzgandam, ýöne sähel salymdan oýandy. Indem ukusy tut-masa näme! Uklamak üçin her iş edip gördi: sagyna ýatdy, çepine ýatdy. Gözlerini ýumup, hiç bir zat hakda oýlanmazlyga çalyşdy, üstüne ýorgan ört-di, barybir, uklap bilmedi.

Altynjan hiç wagt ýorgany başyna бүрәп ýatmazdy, şeýtse demigerdi. Howa hernäçe sowuk bolsa-da, ýorgan ýapynman ýatardy. Has sowuk gijelerem ol ýorgandan kellesini çykaryp ýatardy. Akgyz onuň üstüni daňdana çenli zol-zol ýapmaly bolardy. «Durmuşdan gorkýan, ýöwsel adamlar ýatanlarynda ýorgana çümüp ýatýarlar. Gaýduwsyz, tekepbir, özdiýenli adamlar ýatanlarynda ýorgandan kellelerini çykaryp ýatýarlar. Kelleleriniň üstüniň ýorgan bilen örtülmegini olar sütem hökmünde duýýarlar. Melikäm, seniň ýatysyňdan gaýduwsyzylygyň duýulýar» diýip, Gülyüzli birki gezek aýdypdy. Altynjan akgyzyň bu sözlerini ýadyndan çykarmandy, ony köplenç öz ýanyndan ölçerip-dökýärdi hem bu pikiri makul hasaplaýardy.

Akgyz pelsepe otarmagy gowy görýärdi. Sebäbi melikesi onuň pelsepelerine maýyldy. Ony käteler akyldar Faraby, Eflatun diýip atlandyrardy. Melikesiniň özüni diňleýänligine gylawlanyp, Gülyüzli hasam joşup gürlärdi. Asylam ol gürleme-gi gowy görýärdi. Gürlemese, hiç zat iyesem gelmezdi. Wah, onuň özünde pikir yokdy. Onuň artykmaçlygy – ýatkeşligidi. Bir eşiden sözünü aňsat-aňsat ýadyndan çykarmaýardy. Melikesiniň gowy görjek sözlerini bilýärdi ol. «Gije ýatanda käbir kişi sag tarapyna ýatýar, başga birleri bolsa sol tarapyna ýatýar. Sag tarapyna ýatmagy endik edinen kişilere ýalan-aldaw, mekirlik mahsus bolýar. Sol tarapyna – ýüreginiň üstüne ýatýan kişiler hyjuwly, her bir işe düýrmegi, ýüregi bilen ýapyşýan, batyr adamlar hasap edilýär. Özem beýle kişileri aldamak hem asan hasap edilýär. Olar ýumurtga saç çykypdyr diýilse-de ynanýarlar...» Gülyüzli bu sözleri aýdanda Altynjan onuň sözlerini makullapdy: «Dogry şol, dogry. Sen meni mydama aldap ýörsün!»

Hana, häzir Altynjanyň akgyzy Gülyüzli işigagyza süýji uklap ýatyr, özi welin uklap bilenok. Ol bir eýlesine, bir beýlesine agdarylyp, uklamak üçin gara çyny bilen çalyşdy. Tümen daýysy alasarmyk halda göz atuwynda janlandy. Ol gyzyl oduň

içinde oña nämedir bir zatlar diýip gygyrdy. Altynjan näçe mukym bolsa-da, daýysynyň aýdýan sözlerini eşitmedi. Birden şatyrdaý ýanýan oduň sesi eşidilýän ýalydy. Uklap bilmejegini aňan Altynjan garysyna galdy. İçeride öçügsije çyra ýanýardy.

– Akgyz?!

Ikinji gezek ady tutulanda Gülyüzli tisginip oýandy:

– Melikäm, size bir zat gerekmi?

– Men uklap bilemok. Näme üçinkä?

– Maňa aýdaýmaly ekeniňiz. Uky damaryňy owkalap berip, ýumşatsam, derrew uklardyňyz. – Gülyüzli uky damaryny owkalamak üçin melikesiniň ýanyna gelip otyrdy.

– Düşünde ýalyn görmek nämäniň alamaty bolmaly?

– Ýalynmy ýa ot?

– Näme tapawudy bar onuň? Ikisem bir zat dälmi?

– Däl. Ot bilen ýalynyň parhy bar. Onsoňam nähili göreniňe bagly...

– O nähili?..

– Wa, melikäm, ýalny, ody her hili ýagdaýda görüp bolar. Ot ýakmak – yşka ulaşmak. Melikäm, siziň düşüňize ýalyn giren bolsa, onda bu – bir goç ýigide şu günde-ertirde göwün berjekdigiňiziň alamaty. Hakyt şeýle bolar bu, melikäm! – diýip, akgyz Altynjany garsa gujatlady.

– Dur, dur, eý, Eflatun, sen meni aldama.

– Men sizi aldamok, melikäm.

– Sen maňa hakykaty aýtmaýarsyň. Sen şatyrdaý ýanýan oduň nämedigini bilýärsiň. Sen ot diýdiň, ýalyn diýdiň, ýöne sen olaryň tapawudyny aýtmadyň...

– Men häzir aýdaýyn, melikäm. Ot ýakmak – söýgä uçramak ýa gowy ýigide äre çykmak, ody söndürmek – äriňden aýrylyşmak, şowsuzlyga uçramak.

– Men öçürmedim...

– Men bilýärin-ä, siziň hiç wagt ody öçürmeýändigizi. Awa gidenimizde-de siz ýeke gezegem ody söndürmediňiz, «Goý, doly ýansyn» diýdiňiz her gezek. Oduň alawlap ýanmagy – şatlyk, nämedir bir zada begenjekligiň alamaty; oduň tüsseläp ýanmagy – bir ýalňyşlyk goýberjekdigiň alamaty; oduň içinden ylgamak – ýalançylaryň aldawyndan halas bolmak; bedeniň oda

ýanmagy – ile metdi-ryswa bolmak. Ýalyn bolsa – bagty çüwmeklik, köp tyllaly bolmaklyk.

– Köp tyllaly bolmak?!

– Hawa, melikäm, ýalyn – köp tyllaly bolmak. Köp tyllaly bolmak diýende harwar-harwar tylla düşünmeli däl.

– Onda nämä düşünmeli?

– Harwar-harwar tyllaly äre durmuşa çykмага düşünmeli.

– Eý, Eflatun, seniň aňyňda ärden başga pikir ýok. Sen düýş ýorsaň, hökman är bilen baglanyşykly bolaýýar-la?

– Siziň görýän düýşüňiz şeýle-dä, melikäm. Men siziň düýşüňizi nädip üýtgedeyin?

– Sen maňa güýçli ýalynyň nämäni aňladýandygyny aýdyp ber.

– Güýçli ýalyn – güýçli gorky. Meger, bir zatdan aşa gorkmagyňyz mümkin. – Gülyüzli bu sözüni aýdyp gutarmanka daşardan kimdir biriniň ayak sesi eşidildi.

Altynjan eline hanjaryny aldy.

Işik ýuwaşja açyldy:

– Ýegen! Altynjan!..

– Wa, kim bar?!

– Altynjan! Bu men – daýyň Tümen!

– Daýym! Geliň!

Tümen beg çekinjeňlik bilen içerik girdi.

– Uklamanmydyň? Men-ä uklap ýatansyň öýtdüm.

– Geljek diýip giden gününüzden bári uklap bilemok. Maňa bir zad-a boldy. – Altynjan sypasyndan düşdi-de, daýysynyň ýany-na geldi.

– Onuň sebäbini men çala çak edýärim.

– Näme?!

– Sen: «Daýym derrew geljek diýip gitdi. Şindem gelenok. Oňa bir zat bolan bolaýmasyn?!» diýip howsala düşensiň.

– Gözlerim ýoluňyzda boldy.

– Garaşandygyňy bilýärim.

– Eýgilikmidir, daýy?

– Mesaýkysy, ähli zat gülala-güllük. Pikir edişimdenem kän gowy boldy. Käbir zatlary seniň bilen maslahatlaşaýyn diýibem, görşüň ýaly, ýanyňa geldim.

– Şeýle nahanmy? Şeýle gyssaglymy?

– Şeýle gyssagly, şeýle nahan bolmasa, ýarygije ýanyňa gelmezdim-ä, ýegençäm.

– Siziň üçin men özümi oda urmaga-da taýýardyryn, daýý.

– Özüňi oda urmagyň geregi ýok. Hany, aşak oturaly – diýip, Tümen beg ellerini hereketlendirip öndedi. Aşak oturan Tümen beg içerde ýegeniniň ýeke dældigini – akgyzyň hem serasy-
ma bolup durandygyny saýgardy. – Akgyzyň öz otagyna gitsin!

Gülýüzli gaty-gaty ýöräp, içerden çykyp gitdi.

– Men näme etmeli, daýý?!

– Altynjan! Mesaýkysy, men uzak oýlandym: kime ynanmaly, kime syrymy açmaly diýip. Onsoň men kân-kân adamlaryň, ýegenlerimiň içinden diňe seni saýladym. Meniň saňa göwnüm ýetýär. Sen – ot-ýalyn. Mesaýkysy, sen ýalyndan dörän ýegenim meniň. Sende ýekeje aýp bar, ol aýbyňy özüň hem bilýänsiň, ol aýbyň – gyz maşgaladygyň. Ýöne sen gyz maşgala bolsaň hem men-men diýen janymak är ýigitlerden birjik-de kem däl. Gaýtam, artyk sen! Allatagala seni erkek edip ýaradan bolsa, men gelip saňa gulluga durardym. Garaçynym, hyzmatyňda durardym.

– Teý ukym tutmady, megerem, siziň geljekdigiňiz üçin bolsun gerek.

– Men seniň bihal dældigiňi bilýärin-ä! Sen soltan Mahmyt Gaznalydan – beýik soltandan pataly gyz! Sen hökman baý bolarsyň.

Altynjan daýysynyň bu sözünü halamady:

– Men baýlygy başyma ýapaýynmy?

– Ýegençäm, beýle diýme. Baýlyk – uçar ganat! Baýlyk – samsam gylyç! Baýlyk – Hudaýyň ýardamy, ol hökmürowanlyk!

– Men sizi baýlykdan beýik hasaplaýaryn.

– Wa, ýegençäm, baýlykdan beýikde diňe Alla bar, baýlyk bolmasa – Alla ýardam bermese, maksadyňa ýetip bilmersiň. Baýlyk ýok ýerinde mertebe-de ýok.

– Daýý, ýalňyşýarsyňyz. Meniň baýlygym ýok, ýöne özümi mertebeli¹¹ duýýaryn.

Tümen beg Altynjanyň kejriligini halamady, biraz dymyp, toşaňly dillendi:

– Ýeri, esasy gürrüňe geçeli.

– Hyzmatyňyza taýýar men, daýý.

– Meniň häzirki aýtjak sözümi sen hiç kime aýtmaly dälşiň. Eneňe-de aýtmaly dälşiň. Hiç kime!

– Hiç kime aýtmaryn diýip öň aýtdym-a, daýy.

– O gürrüňimiz hasap däl. Ant iç!

– Hökmanmy?!

– Hökman!

– Hezreti Günden ant içýärin! Enemiň ak süýdünden ant içýärin: öldürselerem hiç ýerde hiç zat aýtmaryn.

– Indi meni ünsli diňle. Ýene sähel salymdan şu ýere altmyş düýeden ybarat bir kerwen geler. Ol düýeleriň yüklerini howla düşürerler. Kerwen gidip, mirsepler gelen yükden ünslerini sowanlaryndan soň, ähli kişiden nahan ýigrimi düýäniň yüküni – kyrk haltany seniň şebistanyňa getirmeli.

– Şu ýerikmi?

– Şu ýere!

– Näme üçin?

– Seniň ýatan sypanyň aşagyny gazyp, çukur edip, şol çukura şol haltalary gömmeli.

– Köp wagtlap durmaly bolarmy?

– Belli däl.

– Uzak wagtlap dursa, haltadaky zatlaryňyz çüýremezmi?

– Tylla, lagl-jowahyr, gymmatbaha daşlar çüýräpdir diýip, heý, eşitdiňmi?

– Ýok, eşitmedim, gymmatbaha daşlar çüýremeýär.

– Mesaykysy, öz sowalyňa özüň jogap berdiň. Öz beren joga-byň bilen kanagatlanjakmy ýa şerribasy bilen gürrüň bereýinmi?

– Wa, daýy, onça-da bir baýlyk bolarmy?

– Howlukma, onça baýlygyň bolýandygyny-bolmaýandygyny içeri getirenlerinde görersiň.

– Men näme edeyin olary?

– Hiç zat etme.

– Meniň wezipäm näme?!

– Gorap saklamak.

– Soň?

– Soňuny soň göreris, arkaýynçylykda gürleşeris.

– Babam näme diýer?

– Babaň hiç zat bilmeli däl. Men onuň bilen ýüküň geljekdigi hakda eýýäm gürleşdim.

– Ol bilýärmi?

– Ol diňe kerweniň ýarygije geljekdigi bilýär.

– Kerweniň ýüki bilen gyzyklanar-a ol?!

– Elbetde. Goý, gyzyklansyn. Men ähli zady oýlandym. Seniň sypaňyň aşagyna gömjek-gizlejek bolýan kyrk halta tyllamyz hakda diňe ikimiz bilýäris. Başga hiç kim bilenok. Mysaýkysy, meni diňle! Esasy ýük ýigrimi düýede. Galan kyrk düýedäki ýük esasy ýükden göreniň gözüni güýdüşdirmek, ünsüni sowmak üçin gerek. Mysaýkysy, kerwen Arsahuşmisenden gelýär. Onuň içinde temençeden başlap, kündüge çenli bar. Kumaç bar, ýüpek bar. Hurma bar. Owadan gap-gaçlar bar. Adyny tutan zadyň bar. Häzir kerwen geler. Mirşepler ýükleri düşürmäge ýardam bererler. Bilýärin, Abdylmälik hem gelip ýüke sereder. Soň gider, ýatar. Mirşepler hem ýüküň ýanyndan giderler. Daň atyp ugramazyndan sähel öň meniň oglanlarym nahanlyk bilen kyrk haltany şu ýerik getirer.

– Enem görer?!

– Eneňi rahatlandyrmak seniň işiň. Onsoňam haltalary getirenimizden soň sen eneň ýanyna gidip ýat. Sebäp bu ýerde rahat uklad bilersiň.

Böwrüne biraz salym diň salyp duran Altynjan kesgin gürledi:

– Aýdysyňyz ýaly ederin.

– Senden tamam hem şeýle.

– Daýy, kimdir birini taladyňyzmy?

– Ýok, talamok.

– Onda bu baýlyklar kimiňki?!

– Men saňa düşündireýin, ýegenim. Bu baýlyk talaňçylyk bilen gazanylan baýlyklar däl. Bu baýlyklar – babam Tahyr Afraşabyň maňa galdyryan mirasy. Zamana parahat bolan bolsa, onda bu baýlyklary bu ýere getirmesem-de bolardy, ýöne ertirki güne ynamym ýok. Şonuň üçin häzirki döwürde bu baýlyklary öýde saklamak örän gorkuly. Iki gezek meniň hem babamyň öýde ýoklugyndan peýdalanyň talaň etjek, ogurlajak bolup synanyşdylar. Üçünji ýa dördünji synanyşygyň şowly bolmagy

mümkün ahyryn! Men bu baýlyklaryň ogrulara, kellekeserlere şam bolmagyny islämok. Onuň üstesine-de, meniň kastyma çykanlaram köp. Näme üçin? Sebäbi men ogrulara, kellekeserlere geçirimlilik edemok. Olary rehimsizlik bilen jezalandyryýaryn. Şonuň üçin hem men bu baýlyklary saňa tabşyryýaryn. Ýalňyz oglum Anuşirwany-da saňa tabşyryýaryn. Eger meniň başyma bir ýowuz kysmat düşse, mysaykysy, ölsem, sen meniň oglum Anuşirwana eýe dur. Ony hiç zada hor-zar etme. Ýegenim, sen bir zady bek bil: seniň daýyň Tümen beg Allatagalanyň beren ömrüni halal ýaşady. Ýeke gezegem haram iýmedi, çagasyna-da haram iýdirdi. Daýyň babatda seniň, oglum Anuşirwanyň, nesip bolsa, hiç ýerde ýüzi gyzmaz! Men sebäpli aýagyňyza tiken batmaz!..

– Size hiç zat bolmaz, daýy. Halal adamlary Alla goraýar.

– Agzyňdan Hudaý eşitsin, ýöne Allanyň haramlary goran gezeklerini hem kän gördüm men. Men Allanyň özüme eçilen kysmatyndan müň kerenrazy. Men özümi bilip merdi-merdana ýaşadym, haýra ýaran, şere galkan bolup ýaşadym. Ejize ýaran boldum, haýyr işleriň ugrunda gezdim. Şere garşy darkaş gurdum. Şerbazlaryň ýüzüne durdum, ýüregimdäkini aýdyp, islâ-nimi edip ýaşadym. Sen entek ýaşawa, wagty gelende, bu dünýä-de ýüregiňdäkini aýdyp, islâniňi edip ýaşamagyň nähili manyly, eşretli hem kyn zatdygyny bilersiň. Mysaykysy, bu dünýä geldiňmi, adam diýen ada mynasyp bolup ýaşamaly. Goý, adamlaryň saňa gözleri gitsin – ine, durmuşyň manysy şunda!

– Men size guwanýaryn, daýy! Siz näme etmegi buýursaňyz, buýrugyňyzy gepsiz-gürrüňsiz ýerine ýetirerin.

– Häzir meniň üç sany jansyzym çukur gazmaga girişsin.

Tümen beg daşarda garaşyp duran üç sany jansyzyny ýany-na çagyrdy. Jansyzlar içeri girdi. Tümen beg olara etmeli işlerini pyşyrdap düşündirdi.

Jansyzlar işe girişdiler: sypany duran yerinden süýşürüp, çukur gazmaga başladylar.

* * *

Kerwen geldi.

Ýüki howlynyň ortasynda düşürdiler.

– Ertir günortan alyp gitjekmi? – diýip, egnine çuha – çäkmen ýelbegeý atynan Abdylmälik han Tümen bege ynamsyzlyk bilen ýüzlendi.

– Hökman, hökman äkitmekçi. – Tümen beg ýantgap gürledi.

Altynjan daýysynyň bu sözüne çalaja ýylgyrdy. Sebäbi ol ertir gidilmejekdigini bilýärdi. Bu gije çukur gazyp gutarmazlar, ertir hem gazmaly bolar. Çukurdan çykan gumlary haltalara gapgarmaly. Kyrk halta gummy gündizlikde daşaryk çykaryp bolmaz. Ony gije çykarmaly bolar, howlynyň ortasyndaky ýükleriň içine eltip goýmaly. Bu işleri erte agşam, ýok, erte ýarygijeden soň etmeli bolar. Kerwen birigün ýola düşer. Kerwen bilen daýysy gidermi? Megerem, birki gün Zamahşarda galsa gerek. Eden işiniň nähili ýagdaýdadygyny anyklamasa, rahat ýatyp-turup bilmez-ä ol.

Aýallar özleri babatda däl-de, başgalar babatda duýgur, juda duýgur bolýar. Hajar hatyn gyzynyň içki harasadyny derrew duýdy:

– Gyzym, sen öňki Altynjan-a däl. Bir ünjiň bar seniň. Menden gizleme, gyzym, aýt.

– Ýok, ene, meniň hiç hili ünjim ýok.

– Sen menden bir zad-a gizleýärsiň?

– Gizleýär, gizleýär, hatyn. Melikämiň näme gizleýändigini men bilýärim – diýip, Gülýüzli ýylgyrjaklady. – Uzak gije uklamady...

Wah, Gülýüzli görgüli öz melikesiniň düş görendigini, ýakyn wagt yska uçrajakdygyny, maňlaýynyň açyljakdygyny, bir janymak gerçege göwün berjekdigini aýtmakçydy. Şeýdibem hem Altynjanyň, hem Hajar hatynyň göwnüni awlamakçydy. Haýp, ýetişmedi. Altynjan daýysy bilen baglanyşykly syryň üstüniň açylmagyndan gorky edip, akgyzyň üstüne ýaraly ýolbars deýin arlap atyldy.

Adam bu dünýäde ýaşap ýörse, her hili zady görýär, her hili ahwalatlaryň üstünden barýar. Käte görmeli däl zatlaram görýär. «Wah, şol pursady görmedik bolsam gowy bolardy» diýip, ahmyr edýär. Gülýüzlüniň düşen kysmatyny-da görmedigiň, eşitmedigiň gowy. Bu hakda däl-de, başga-başga zatlaryň gürrüňini edeniň ybaly. Şonuň üçin Altynjanyň akgyzyň üstüne nädip özüni zyňandygy hakda-da hiç zat aýdylmasa gowy boljak. Edere başga gürrüň kän ahyryn.

Mansur gapydan uzynly gün howlynyň içinde doňuz diňini salyp geçirdi.

– Bir ýerden ses çykýarmy ýa meniň göwnümemi? – diýip, Mansur ýüküniň ýanynda duran Tümen bege birki gezek sowal berdi.

– Men-ä ses eşidemok. Hatynlar eşitgir bolýar. Altynjan, sen ses eşidýärsiňmi?

– O nämäniň sesi? Men-ä eşidemok.

– Size bir zad-a bolýar. Ýüzüňizem-ä duw-ak. Janyňyz beri sagmy siziň?! Altynjan, Mansur daýyň ýüzüne seret, öz-ä öňki ýüz däl.

– Dogry, dogry. Mansur daýy, size bir zad-a bolupdyr. Gula-gyňyza ses eşidilip ugran bolsa, bu gowulygyň alamaty däl.

– Altynjan dogry aýdýar. Biziň diwanymyzda Gaýyp diýip biri bardy. Şolam «Gulagyma ses eşidilýär» diýip günortana çenli birki gezek aýtmaga ýetişdi, günortandan soňam neresse boldy. Bıçak gowy ýigitdi. Ýatan ýeri ýagty bolsun.

– Wa, daýy, şo dag ýaly Gaýyp gaýyp bolaýdymy?

– Wa-daryg-a!.. Wa-hasrat-a!..

– Gülaýym neressäniň hem, Sökmen pälwanyň hem ölmezlerinden öň gulaklaryna ses eşidilipdir. Özüni tebibe görkezäý, Mansur daýy – diýip, Altynjan halymsyrazy. – Ýüzüňizde adam peşweri galmandyr.

– Golaý-goltumda tebip barmy?

– Bar, bar – diýip, Mansur Tümeniň sowalyna jogap berdi.

– Mansur, saňa hiç zat bolmasyn hernä! Saňa bir bolmasyz zat bolsa, men-ä gaty gynanjak.

– Menem gynanjak...

Mansur polanyň, dogrudanam, haly perişanlaşyp ugrady. Öýleden soň ýagdaýy hasam beterleşdi. Ony göterip tebibe äkitdiler...

5.

Şol günden iki aý soň Arsahuşmisenden habar geldi: Tahyr Afrasýabyň aýaly – Altynjanyň mamasy agyr syrkaw ýatyr, ol gyzy Hajary görmek isleýär.

Abdylmälik han mundan on baş gün öň soltan Masut Gaznalynyň çakylygy bilen jihada gidipdi, yzynda Mansury goýupdy. Mansur pola Omary baş edip Hajar hatyny, Kabyly, Habyly, Anuşirwany, Altynjany Arsahuşmisen şäherine ugratdy, olary Jeyhundan geçirip goýberdi.

Tahyr Afrasýabyň hatyny gyzy Hajar bilen hoşlaşmak üçin garaşan bolarly. Ol gyzyny görüp, gözünden ýekeje damja gaçyrdy. Ýekeje damja! Altynjan gözden çykan sol ýeke damjany eda bilen syldy. Ene dilden-agyzdan galan eken. Şol ýeke damja enäniň dirilginiň ýeke-täk alamaty boldy. Gije bu dünýä bilen hoşlaşdy.

Arsahuşmisene Anuşirwanyň hem gelendigini görende Tümen beg gaharlandy:

«Sen näme üçin geldiň? Men saňa Zamahşarda gal!» diýdim ahyryn! Sen näme üçin meniň aýdanymy etmediň?!»

«Daýy, Anuşirwany men alyp gaýtdym. Sebäbi siz ony maňa tabşyrdyňyz. Men ony Zamahşarda goýup gaýdan bolsam, bu ýerde arkaýyn oturyp bilmezdim».

* * *

Altynjan babalarynda bolup, daýysy Tümeni ilkinji gezek tukat keşmerde gördi. Öň onuň ýüzi mydama ýylgyrjaklap durardy. «Daýymyň ýylgyрмаýan, gaharlanýan pursady ýokdur» öýdýärdi. Altynjan daýysynyň gamly keşpde bolmasynyň sebäbiniň diňe ejesiniň ölümi sebäpli dældigini bu ýerde bolan onunjy güni bildi. Kakasy Tahyr Afrasýabyň ýanynda:

– Kynyklardan Seljuk ýabgu diýip biri döräpdir. Ol ýogalyp, onuň ýerine uly ogly Ysraýyl ýabgu bolupdyr. Çägede san bar, olaryň neberesinde san ýok. San-sajaksyz ýygyn olar. Ak çekirtge deýin, baran ýerini ýalap-ýülmäp barýarlar. Olardan Gutulmyş, Togrul, Çagry diýip üç sany garadangaýtmaz serkerde döräpdir. Olar biziň başymyza towky bolup indiler – diýip, Tümen beg odukdy.

– Kynyklar diýip köp eşitdim, ýöne Seljuk ýabgu diýip, Ysraýyl diýip, Gutulmyş diýip, Togrul, Çagry diýip, men birinji gezek eşidýärim – diýip Tahyr Afrasýap agyr dem aldy.

Altynjanyň zenan bilesigelijiligi örç aldy:

– Kynyklar diňe Dargan sebitlerinde ýaşaýarmy, daýy?!

– Olaryň ýetmedik ýeri ýok. Olar diňe Heýtelede, Horezminde däl, Horasanda-da kân. Ýöne biziň başymyzdan towky bolup inen ganhorlar – kynyklaryň Seljuk neberesi. Nämemiş, seljuklylary soltan Mahmyt Gaznaly gowy görenmiş. Soltan olara Balkanda baş-alty sany welaýaty ykta-başbugluk berenmiş.

– Soltan olary näme üçin gowy gördükä?

– Eşidişime görä, seljuklar soltanyň Mamuny mugyra getirmegine kömek edipdirler. Olar indi islendik wagty Altyndaşyň dergähine baryp bilýärmişler, özlerini Altyndaşdan kem görmeyärlermiş. Olar gaty okgunly, gije-gündiz ýatanoklar. Özem olar baran ýerlerinde kelete eýläp, ýakalaryny tanadýarlar, oňşanoklar. Şeýle bolansoň, olary kowýarlar. Olary başda Ýaňykentden kowdular. Ýaňykentden gaçyp Jende geldiler. Jentde Aly patyşa bilen oňuşmadylar. Soň olar gaçyp Buharanyň Nur welaýatyny mekan tutundylar. Olar bu ýerde-de garahanly Alytegin bilen oňuşmadylar. Soň bular gaçyp Horasana gidermen boldular. Ana, şonda-da Altyndaş olara howandar çykdy: Gauhor, Rabat-Maşe, Şaruhan etraplary¹² ykta berdi. Olar diňe akyn¹³ bilen gün görýärler, olar diňe barjamly adamlary talap, tumayak galdyrýarlar, ellerinden iň soňkuja hepbesine çenli zomluk bilen alýarlar. Mesaýkysy, men olaryň akynlaryna ýol bermeyärim, ölerin welin, olary Arsahuşmisene gelmez ýaly ederin. Gaty hüşgär bolmaly, ýogsam köp ogrular, kellekeserler, garakçylar galp ada dulanyp, etjegini edýärler. Galp ada duwlanmak soňky döwür bu ýerde ýoňa öwürüldi. Masudyň adamlary topar-topar bolup aýlanyp ýörler. «Men soltan Gaznalynyň serkerdesi» diýip, yzyna otuz-kyrk kellekeser tirkäp ýörenem bar. Alytegininiň adamlaram bar. Şamälik hem bir ýerde duranok. Mysaýkysy, gara der döküp gazanç etjek bolýan az-az, yzyna biwazy meslekdeş ýygnap, barjamly adamlaryň öýlerini talaýarlar. Biziň şäherimizde dört sany barjamly adamyň öýi kelete edildi. Öýdäki ähli adamlary öldürip, baýlyklaryny alyp gidipdirler. Beýik Perwerdigäriň izni-goldawy birle, men dört öýi tozduran,

adamlaryny öldüren kellekeserleriň ählisini tapdym, tutdum. Jezalandyrdym. Şu eden işim üçin şäher ilaty maňa alkys okaýar, Janahyr pisintler bolsa, maňa ýamanlyk etjek bolýarlar.

– Halwaçynyň garakçylar bilen näme dahyly bar?

– Sen ol ýigrenjini tanaňok. Şäherdäki dört talaňçylygy eden toparyň biri Janahyr halwaçynyň adamlary eken. Ol toparyň serdary halwaçynyň inisi Dagbaşy bilen Gündiz diýen ogly eken.

– Men Gündizi tanaýaryn. Ol goýun ýaly ýuwaş. Men onuň iki gezek urup burnuny ganatdym.

– Daşyndan ýuwaş görünýän adamlardan ägä bolgun, ýegenim. Meniň ýaly açyk, ýüregindäki dilinde diýilýän adamlardan gorkup oturmagyn. Olaryň ýüregi arassadyr. Aşa sypaýy, aş a ýuwaş adamlaryň welin, içi ýylan bilen içýandyr.

– Oglum, sen köp-köp barjamly adamlaryň galplyklarynyň üstüni açyp, olary agyr güne saldyň. Onsoň olaryň saňa geçirimlilik etmejekdigi düşnükli. Ar almak oguzyň ganynda bar. Olar bu gün seljuk adyny tuwak edinip, sebitde goh turuzýarlar, aslynda bu zatlardan seljuklylaryň habarlary-da ýoksa ýokdur – diýip, Tahyr Afrasýap janykdy.

– Eýsem men olaryň galplyklaryna, edýän pyssy-pyjurlyklaryna gözümi ýummalymy, baba?

– Iliň öňüne düşýän kişi biraz kör, biraz ker bolmaly, Tümen. Ýogsam saňa rahatlyk bermezler, hyştly köpeler.

– Babam, maňa rahat ýaşaýys gerek däl! Goý, az ýaşaýyn, ýöne ýaşanymda ýagşa-ýagşy, ýamana-ýaman diýip ýaşaýyn.

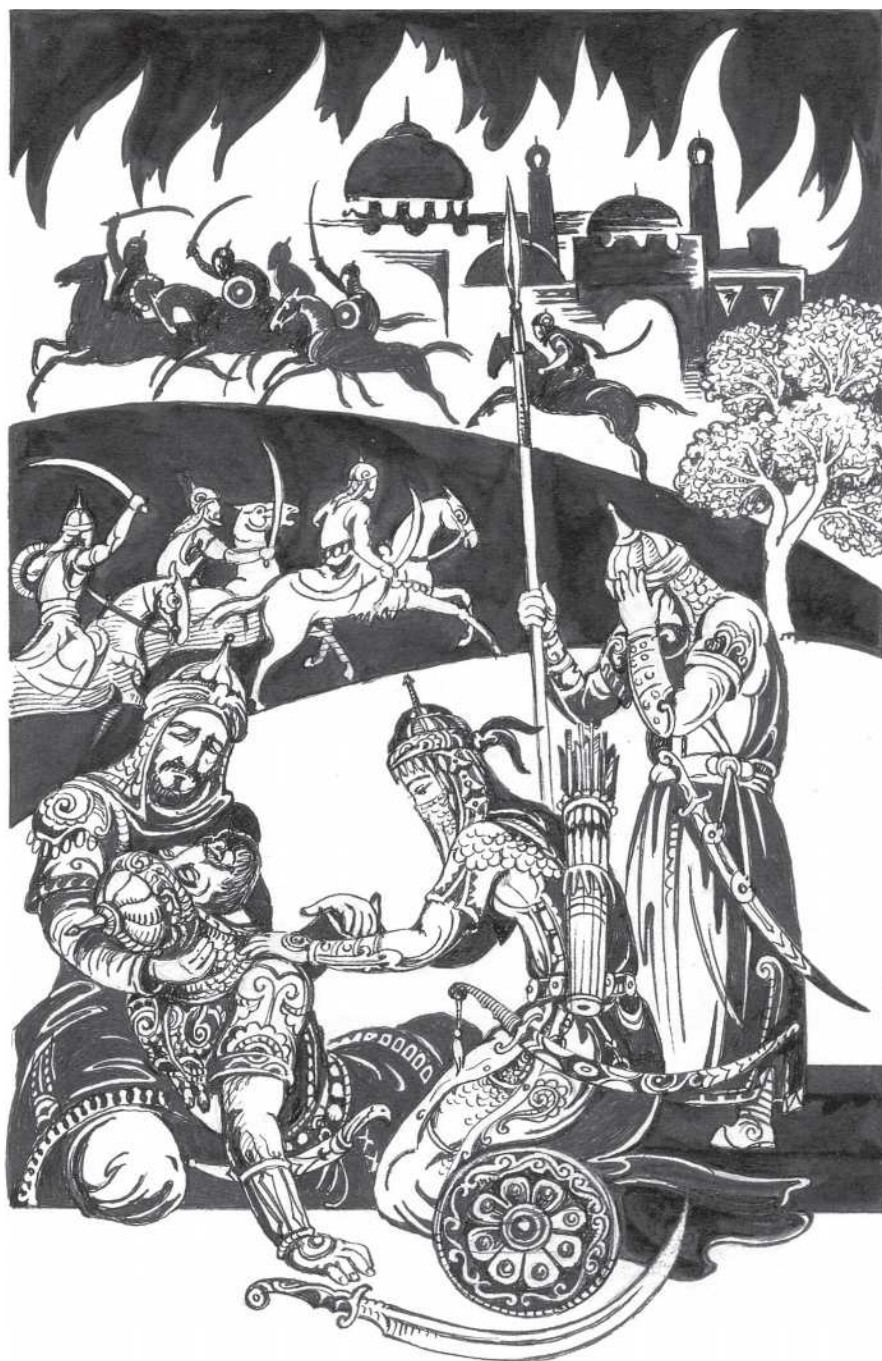
* * *

Altynjan dagynyň Arsahuşmisene gelen ýigrimi birinji günü Tahyr Afrasýabyň mülkünde işleýän adamlaryň ikisi atlaryny elesledip geldi.

– Mülke Togrul Seljukly çozdy. Onuň adamlary mülkdäki jaýlary otladylar.

Tümen beg haýdan-haý ata atlandy. Altynjan doganlary bilen daýysynyň yzyna düşdi. Olar mülke barýançaýar garaňky gatlyşdy. Aramgäh, göz-göz otaglar gyzyl ot bolup ýanyrdy.

Töwerekde öňden işläp ýören adamlar bolaýmasa, del adam göze görünmeýärdi.

Tümen beg öz atlylaryna buýruk berdi:

– Kim eden bolsa, tapyp getiriň. Entek uzaga giden däldirler. Ýeriň deşigine girenem bolsa, Asmana uçanam bolsa, tapyp getiriň!

Her on baş atly bir topar boldy, olar çar tarapa at saldylar. Belki, Togrul Seljuklydan uç tapylar?!

Altynjan ýataganyňy galgadyp, iki ýana at saldy. Ol bu mahal Tümen daýysyna garşy çykan adamlary uçdantutma öldürmek hyjuwy bilen atyny howlukdyrýardy.

– Gözlerinde ot ýakaryň men olaryň! – diýip, ol zol-zol gaýtalaýardy.

Toparlar dumly-duşa pytrandan soň, demirgazyk tarapdan ýataganlaryň sesleri eşidilip ugrady.

Esli wagtdan soň garaşylmadyk habar aragaraňkylygy ýyl-dyrym bolup kesip geçdi:

– Tümen begi öldürdiler!

– Tümen begi öldürdiler!

Hiç kim bu habara garaşmandy. Asyl beýle ahwalata Tümen begiň özem garaşmandy. Bu dünýäde adamyň başyndan garaşýan zady däl-de, garaşmaýan, asla garaşmaýan zady köp inýär. Bu gezegem şeýle boldy. Tokaýlygyň içinden zompa çykan otuz töweregi atly Tümen begiň toparynyň üstüne topuldy. Megerem, olar tokaýlygyň içinden Tümen beg dagyny synlap duran bolmaly.

Ähli kişi darkaýyň bolan ýerine eňdi.

– Men Togrul Seljukly! Men entek gözüňize görkezerin siziň!

Bu ses has haýbatly, has wagsýýana ýaňlandy. Özem gaýtagaýta ýaňlandy.

Tümen beg gara gana bulaşyp ýatyrdy.

Ol diridi, ýöne ýagdaýy agyrdy. Endamyna çar ýanyndan ýatagan sokulypdy. Yataganyň sokulan ýerlerinden zogdurylyp akýan gany hiç zat bilen saklap bolanokdy.

Tümen begi şähre getirdiler. Tebip Tümen begi gözden geçirip, hyrçyny dişledi.

– Edip biljek alajym ýok. Onuň sagdyn ýüregi bar. Ol häzir diňe sagdyn ýüreginiň hasabyna ýaşaýar. İn gowusy, hoşlaşyň.

Dañ atdy.

Tümen begiñ töweregindäki başagaýlyk, gaýda-gaýmalasyk galdy. Adamlar bir gyra çekildiler. Ýakynlary ýeke-ýekeden onuň bilen hoşlaşdylar.

Tümen begiñ ýüzi, öňküsi ýaly, nuranady. Şadyýandy. Ol göýä peýwagtyna ýatan ýalydy. Onuň ýylgyrjaklap ýatysyny göreniňde agyr derdi çekýändir öýder ýaly däl.

Hajar hatyn bilen Altynjan, Tümen begiñ hatyny Şaýürek gözýaşlaryny saklap bilenokdylar, hünübirýan aglaýardylar.

– Wa-daryg-a! Wa-hasrat-a, daýy, saňa gelen dert maňa gelse bolmaýarmy? – diýip, Altynjan bagyryp-bagyryp waweyleta eýledi.

Tümen beg çalaja ýylgyrjaklap ýatysyna pessaý ses bilen uýasyna ýüzlendi:

– Hajar, ýüksünmän meniň ýalňyz oglum Anuşirwana eýe duruň.

– Anuşirwanyň depämde orny bolar, doganym – diýip, Hajar hatyn Tümeniň ýanynda aglamakdan ýaňa gözleri gyzaryp, çişip giden Anuşirwany bagryna basdy.

– Anuşirwan, men seni daýylaryňa, Altynjan daýzaňa tabşyryaryn. Şolaryň diýeni bilen bolgun. Bular seni hiç zada hor-zor etmezler. Mysaýkysy, näçe baýlyk gerek diýseň, Altynjan tapyp berer. Ol seniň baş hossaryň bolar. Unutma, Altynjan seniň baş hossaryňdyr. Men seniň ömrüne ýeter ýaly baýlygy oňa berendirin...

– Wah, daýy!..

– Dur, dur, aýtma. Men seniň näme diýmekçi bolýandygyňy bilýärim. Seniň ol pikiriniň nädogry – diýip, Tümen beg ýylgyrjaklap Altynjanyň sözünü böldi. – Altynjan, sen Anuşirwana düşündir, Beýik Allada bihasap zat ýok. Siz meni gowy görýärsiňiz, men size gerek, rast Alla sizden meni aýryp alýan bolsa, onda Alla size menden has gowy, has peýdaly birini berjekdir. Ýitirmän tapyp bolanok. Meni ýitirip, meniň ýerime tapjagyňyz menden has gowy bolar.

– Size taý tapylmaz.

– Altynjan, meniň şu sözlerimi, öz aýdan häzirkiki sözünü ýene on ýyldan soň hakydaňda aýlagyn. Ana, şonda daýym weli eken diýersiň. Meniň weliligim – durmuşy bilýänligim. Aýralyksyz

wysal ýok. Men bir zady magat bilýärin: Alla uly ýük urýarmy, diýmek, ol saňa uly ykbal taýynlaýar. Anuşirwanyň hem geljegi parlak bolar. Ol, Altynjan, seni-de, ähli ýegenlerini-de öz howandarlygynda saklar. Men öljegime gynanmaýaryn. Ölsemem, oglum Anuşirwana bürgüt bolup, ýol görkezerin, bagt görkezerin. Oguz hana gökböri ýol görkezen bolsa, Anuşirwana bürgüt bolup, men ýol görkezerin. Oglum Anuşirwan, başyňy belent tut. Gözüň mende – bürgütde bolsun, men seni bagta ýetirerin. Sen bolsa, öz ýegenleriňe howandar bolarsyň...

Şaýürek hiç zat diýip bilmän sessiz aglaýardy. Onuň gözýaş döküşini gören Tümen beg kesgit aýtdy:

– Şaýürek, sen Anuşirwanyň, Altynjanyň ýanyndan aýryлма. Maňa eden yhlasyňy indi bu ikisine et!

Erkek kişiler – Tümen begiň iň ýakyn adamlary Hajar hatyn dagyny goňşy otaga geçirdiler.

Gün äpet göwresini ýaňy Ýerden göterende Tümen beg dem almasy kynlaşýan ýaly, bir hokurdady. Bu iň soňky dem eken.

Tümen begiň ölümi Arsahuşmisen şäheriniň ilatyny gynandyrmak gynandyrdy. Çünki beg diňe bir barjamly adamlaryň däl, ähli garamaýak ilatyň-da çyn hossarydy, howandarydy.

Tümen begi jaýlamaga şäheriň tas ähli ilaty diýen ýaly geldi. Go-laý-goltumdaky obalardan-da geldiler. Tümen begiň üýtgeşik adam, beýik muhtasyp bolandygy barada aýtdylar. Altynjan adamlaryň arasynda bolup, daýysy bilen baglanyşykly köp-köp gürrüňleri diňledi.

– Wa-hasrat-a, babam bu mahal soltan Masut Gaznalynyň ýörişinde-dä, ýogsam ol daýyma kast eden nejisleri hökman tapardy, olary hökman jezalandyrardy.

Altynjanyň aňynda diňe bir pikir bardy: Tümen beg üçin ar almaly. Hökman ar almaly! Özem ary Abdylmälik han däl-de, Altynjan almaly!

Altynjan özüniň bu pikirini ilki akgyzy Gülyüzlä aýtdy.

Gülyüzli bu pikiri oňlamady.

Altynjan bu pikirini ejesine aýtdy.

Hajar hatyn oňlamady.

Sadylla-da, Kabyl-da, Habyll-da, Anuşirwan-da bu pikiri oňlamady:

– Ar almak biziň işimiz, erkek kişiniň işi. Sen goşulma!

Omar gürrüni jemledi:

– Házir öýe gaýdalyň. Nesip bolsa, Abdylmälik han ýörişden – jihatdan geler. Ana, şonda onuň bilen näme etmelidigimizi maslahatlaşarys.

Şu gürründen soň Altynjan ar almak hakda hiç kimiň ýanynda dil ýarmady, içini hümledig gezdi ýördi.

Altynjanyň aňynda doganlarynyň: «Ar almak biziň işimiz, erkek kişiniň işi. Sen goşulma!» diýen sözleri zol-zol gaýtalandy. Ol bu sözleri kemsitme hökmünde gördi, kemsidilen adam hökmünde ýanyp-bişdi. «Siziň erkek bolayşyňyzy!» diýip, doganlaryna içinden pitjiň atdy. Şol bir wagtyň özünde hem ar almagyň ýollaryny gözledi.

Hajar hatyn doganynyň kyrky berlensoň, çagalaryny Zamahşara ugratmagy makul bildi. Altynjan başda ejesiniň ýanynda galmakçydy, ýöne, niçik, atlar ýola düşdi welin, ol hem Zamahşara gidermen boldy.

– Ene, men oturmakdan ýadadym. Wagtymy ýolda geçireýin, Zamahşara gideýin. Öýde bir aý-ýarym aý bolup, soň geläýerin.

– Ýok, ýok, soň geljek bolup oturma – diýip, Hajar hatyn gyzyna garşy çykdy. – Menem bu ýerde uzak eglenmän bararyn. Babaň hem tiz geler.

Altynjan ata atlandy.

Ýolda Habyt Altynjana ýüzlendi:

– Daýymyň Anuşirwan üçin saňa beren tyllalary bıçak köpmi?

– Nähili tylla?! – diýip, Altynjan mönsüredi.

– Daýym aýtdy ahyrýn Anuşirwana: «Seniň ömrüňe ýeter ýaly baýlygy Altynjana berendirin» diýip.

– Waý-weý-la, daýym näme üçin beýle diýdikä?! – diýip, Altynjan ör-gökden gelen boldy. Sebäbi ol bu sowal bilen diňe doganlarynyň däl, eýsem Anuşirwanyň-da gyzyklanýandygyny aňýardy, ýok, takyk bilýärdi. Şonuň üçin ol bu gürrüni mönsüräp hiç zat bilmeýänden, hiç zada düşünmedikden bolup, ünsden düşürmek isledi. – Daýymyň aýdan sözlerine teý düşüniş bilmedim. Ol bize hiç zat berenog-a?!

Altynjanyň bu sözüne doganlary-da, Anuşirwan-da ynanmady. Omardyr akgyzy-da ynanmady. Sebäbi Tümen daýynyň Altynjan

bilen nämedir bir zadyň hyşy-wyşysyny edendigini olaryň ählisi diňe bir ýa iki gezek däl, ençe-ençe gezek gördüler ahyrýn! «Bular nämäniň gürrüňini edýärkäler?» diýip, olaryň köpüsi öz-özlerinden birnäçe gezek sorapdylar. Bir esasy bolmasa, onça wagtlaп hyşy-wyşy edilmez, onsoňam öljek wagty ýalňyz ogluna: «Men seniň ömrüňe ýeter ýaly baýlygy Altynjana berendirin» diýmez. Ol näme üçin Abdylmälige ýa-da Sadylla berdim diýmän, diňe Altynjanyň adyny tutdy. Tümen Altynjana hökman köp mukdarda tylla beren bolmaly, ýöne Altynjan bu hakykaty boýun almak islemeyär.

Altynjanyň her bir hereketini yzarlamaly – ine, Sadylla dagynyň Anuşirwana niýetlenen köp mukdardaky baýlygy tapmak babatda gelen pikirleri.

6.

Arsahuşmisenden gelenlerinden soň Altynjanyň gyr-jyny neçjar Haýdar boldy. Ol howla girip-girmänkä onuň üstüne gygyryp ugrady.

Haýdar işine ussatdy. Çaga-çugasy, maşgalasy ýokdy. Sopbaş ýeke ýaşaýardy. Näme buýrula, gepsiz-gürrüňsiz ýerine ýetirýärdi. Bir aýby bardy: işden soň boza içmegi gowy görýärdi.

– Biz-ä hasrat çekýäris, bu nejisem muhammar¹⁴ bolup ýör. Ýok bolsun! Gözüme görünmesin!

Mansur hasratly günde Altynjanyň raýyny ýykmary: Haýdary galadan çykaryp kowup goýberdi.

Altynjan daýsý ýogalandan bäri rahat ýatyp bilenokdy. Haýdar neçjaryň galadan kowulmagy-da oňa teselli berip bilmedi. Gijelerine daýsýsny öldüren ganhoruň tokaýyň içinden: «Men Togrul Seljukly! Men entek gözüňize görkezerin!» diýip, wagşyýana gygyrmasy gulagynda ýaňlady durdy.

«Näme üçin ol özüniň kimdigini aýtdy?» diýip, Altynjan Mansur poladan sorady.

«Ýa Togrul Seljuklynyň özüne aşa göwni ýetýär hemem öz garşysyna çykylmagyny, darkaş gurulmagyny isleýär ýa-da kimdir biri Togrul Seljuklynyň adyna duwlanýar».

«Men bilýärin, Tümen daýymy Togrul Seljukly öldürdi. Ol babam bilen darkaş gurmak isleýär. Ol Altynbaş bilen bir adammyş. Olar babamyň garşysyna dil birikdirendirler. Ýnha, görersiň, meniň aýdanlarym çyn bolup çykar».

«Sen daýyňy kimiň öldürendigini gözüň bilen görmediň. Tokaýda kimiň gygyrandygy belli däl. Belki, ol gygyran kişi Tümen begiň başga bir duşmanydyr?! Sebäbi seniň daýyňyň Seljuklylar bilen hiç hili duşmançylygy ýokdy».

«Daýymyň bir duşmany bardy. Ol duşmany hem Seljukly kynyklar. Daýym ölmezinden burun maňa bu hakda gürrüň beripdi. Togrul Seljukly Arsahuşmiseniň gündogarynda bir oba akyn salypdyr. Şonda daýym olaryň üstünden barypdyr. Olar gaçmakçy bolupdyrlar. Şonda iki tarap darkaşypdyr. Darkaşda Togrul Seljuklynyň atlylaryndan dördüsi, daýymyň atlylaryndan hem ýedisi wepat edipdir, ýigrimi töweregi atly agyr ýaralanypdyr. Daýym söweşjek bolmandyr, ýogsam olaryň ählisinem öldürip biljek eken. Ol diňe ýesir alyp, kaza tabşyrmakçy eken. Kynyklar bolsa, ýesir düşmezlik üçin, bigünä atlylary öldürip gaçyp gidipdirler. Soňundan öz maslyklaryna-da eýe çykmandyrlar. Olary daýym depin edipdir. Şol darkaşdan soň kynyklar daýymy güpbasdy etjek bolup, mydama ony garawullap, amatly pursada garaşyp gezipdirler».

«Altynjan, men kynyklary, aýratynam seljuk kynyklaryny gowy tanaýaryn. Olar merdana adamlar: jesetlerini herhili ýowuz ýagdaý bolanda-da meýdanda galdyrmazlar. Şu ýerde bir gümürtiklig-ä bar...» diýip, Mansur Altynjanyň pikiri bilen ylalaşmady.

Şunuň bilen gürrüň gutardy, ýöne ol wagtlaýynça gutaran eken.

7.

Altynjan Zamahşarda gününü boş geçirmedi: ikiýana ylgady. Habyly-da, Anuşirwany-da deň oturtmady, hersini günün dowamynda birnäçe gezek, birnäçe ýumuş buýuryp, birnäçe ýere ugratdy. Oňa ýok diýýän ýokdy, asyl onuň garşysyna çykmak barada hiç kimde hiç hili pikirem ýokdy. Mansur onuň bolşuny

göz astyndan synlady, haçan-da ol çiltenleri hem Habył bilen ejesiniň ýanyna gitmekçidigini aýdanda çürt-kesik garşy çykdy.

– Ýok, ýok, hiç ýerigem gitme. Men rugsat beremok.

– Rugsat beremok?! Kim sen rugsat bermez ýaly?

– Men Abdylmälik hanyň näýyby, hajyby, işgagasy, gapydany!

– Gepleme! Men näme diýsem, şonuň bilen boluber. Men gitjek diýdimmi, giderin!

– Ýok, sen hiç ýerik gitmersiň! Siziň garamatyňyza Abdylmälik hanyň önünde men jogap berýärim. Ol her gezek ýörişe gitjek bolanda bizi ýygnap bu hakda aýdýardy. Onuň aýdanlaryny sen eýýäm unudaýdyňmy?

– Mansur daýy, siz näme üçin meniň derdimiň üstüne dert goşarsyňyz? Men-ä sizden teselli, goltgy hantama, siz bolsa meni dört diwaryň içinde saklajak bolýarsyňyz.

– Altynjan, sen menden hiç zat gizleme, ýüregiňdäkini açyk aýt!

– Men Arsahuşmisene – enemiň ýanyna gitjek.

– Sen ýalan sözlemegi başaraňok, Altynjan. Men seniň nirä gitmekçi bolýandygyňy, nähili mojuk hyýala münendigiňi gaty gowy bilýärim.

– Nähili mojuk hyýala münüpdirin men?

– Sen kynyklaryň ýaşayan Gauhor etrabyna gitmekçi bolýarsyň.

– Nirä, nirä?

– Altynjan, mönsüreme! Näme, Mansur şu howluda ýaşap, seniň näme gürrüň edýäniňi eşidýän däl, näme pikir edýäniňi bilýän däl, öýdýärsiňmi? Belki, men hiç zat bilýän däl, diň, ýöne şu howluda, Zamahşarda bolýan ähli zady welin bilýärim. Men seni synladym, sen Togrul Seljuklyny öldürüp, Tümen begiň hununy almakçy bolýarsyň? Hun beýdip alynmaýar.

– Eýsem nädip alynýar?

– Hun eden etmişi boýnuna goýlup, soňundan alynýar. Sen galplyga duwanyp barjak bolýarsyň. Eger şeýtseň, seniň daýyň öldüren ganhordan tapawudyň näme? Senem Tümen daýyň öldüren ganhor ýaly ganhor bolýarsyň?

– Mansur daýy, maksadyň meni goýbermezlikmi?

– Sen maňa dogry düşünipsiň.

– Bolýar, gitjegem däl. Kabyl, Ýatmaz, Akgaýa, Çyrlak, eşidiň, biz hiç ýerik gidemzok.

Mansur Altynjanyň sözüne ynanmady, onuň her bir ädimini özüne habar berip durmaklary üçin on sany jandar goýdy. Galanyň derwezesini ýapdyrды. Derbanlara derwezeden Altynjany, Kabyly, Habyly, Anuşirwany çykarmaly dældigini aýdyp, berk görkezme berdi. Diňe görkezme bermek bilen çäklenmän, ol gije derwezäni garawullap, şol ýerde ýatdy.

Mansur gapydan ýok – Mansur münküri bilen bolan gürrüňden soň, Altynjan ar almaga gitjek diýip dyzap durmady. Naýybyň talabyna boýun sunýan ýaly ýuwaşady.

Özüni atylan ok hasaplan Altynjanyň birden mugyra gelmesi, ýuwaşamasy, gitjek bolmazlygy Mansur münküre şübheli göründi. Herhal, ätiýajy elden bermedi.

Altynjan Mansur münküriň hiç ýerik gitmeli däl diýip tabşyrmasyndan soň diňe Habyly bilen iki gezek gürleşdi. Galan wagtlarynyň galabasyny şebistanynda oturyp-ýatyp geçirdi. Bir gezek daşary çykyp, elguşlaryň saklanýan külbesine bardy. Şahynyny eline alyp, ony sypady, oňa iým berdi. Soň Akgar bedewiniň ýanyna bardy. Bagyň içinde biraz aýlandy, soň ýene hareme dolandy.

Bu ahwalat iki gün gaýtalandy. Üçünji gün Altynjan Mansur münküriň tamasyny ödedi.

Gülýüzli ylgap geldi:

– Melike ýok.

– Aty-da ýokmy?

– Akgar dur.

– Anuşirwan bilen Habyly barmy?

– Anuşirwan ýatyr, Habyly ýok! Kabyly-da ýok!

– Ol saňa hun almaga, ar almaga gitjek diýip, heý, ýañzyt-madymy?

– Ýok, ol maňa hiç zat aýtmady. Siziň bilen gürleşensoň, ol aglamak aglady.

– Näme üçin aglady?

– «Mansur daýymyň göwnüne degdim, ony kemsitdim» diýip aglady.

– Bar, ýeriňde oturyber.

– Eý, tagsyrym, Altynjan niredäkä? Jany beri sagmyka onuň?

– diýip, Gülýüzli gözüne ýaş aýlady. – Indi men Hajar hatyna

näme diýeýin? Indi men Abdylmälik hana näme diýeýin? Olar meni öldürer, hökman öldürer.

– Öldürseler, bu dünýäniň azabyndan dynarsyň.

– Ölesim gelenok meniň.

– Ölesiň gelmeýän bolsa, dowul turuzma. Bar ýeriňe! Hiç zat bolmadyk ýaly, rahat otur!

– Melikämizi alyp gaçandyrlar. Men bilýärim, ol günsaýyn owadanlaşýar. Ony ogurlandyrlar. Bir bela-beteriň gopjagyny ýüregim syzdy meniň, pikir edişim ýaly-da boldy.

– Haý, meniň aamlygym gursun, sowan demir egrelmeýär ahyryn – diýip, Mansur münkür özbaşyna ahmyr bilen hüňürdedi. – Men bolsa ony mugyra gelendir öýtdüm.

– Näme diýdiňiz, tagsyrym?

– Belanyň sapy! – Mansur münkür derwezä bakan gaty-gaty ýöräp gitdi.

Üçünji hekaýat

KÖP PIKIR ASTYNYDA AJAL BAR

1.

Ol ähli zady önünden diňe ýedi ölçäp däl, mün ölçäp bir kesipdi, maksadyna ýetjegine ynanýardy. Şol ynam hem onuň çiltlenler bilen ýola düşmegine sebäp bolupdy. Onuň özüne zol-zol gaýtalaýan ýeke-täk öwürdi bardy, ol hem howlukmazlykdy, sabyr bilen maksada ýetmekdi. Şeýle-de bolsa, ol maksadyna ýetmäge – hun almaga şeýlebir howlugýardy, hiç bir ýerde hiç bir zatdan karar tapyp bilenokdy, ony rahatlandyryp biljek ýeke-täk zat – hunuň alynmagydy. Habyl birki gezek oňa: «Soň nähili bolarka?» diýip sorag berdi.

Altynjan ýüregindäkini aýtdy:

«Soň nähili bolanda näme?!»

Bu pikir başdansowma pikir däl. Altynjan hakykatdan hem şeýle pikir edýärdi. Hun alnandan soň ykbalynyň nähili boljakdygy ony birjik-de gyzyklandyranokdy. Ol, asyl, maksady-

na ýetenden soň ölmäge razydy. Çünki Tümen beg – daýysy ölendenden soň onuň üçin ýaşaýsyň manysy gaçypdy. «Näme üçin ýaşamaly?» diýip, ol oýlanýardy. Ýaşaýysda gyzyk, lezzet görmeýärdi.

Ol hyýalynda ençe gezek hundaryny öldüripdi, içini sowadypdy. Arman, hyýaldady.

Hyýaly hakykata öwürmelidi. Nädip? Altynjan ýanyndaky çiltenler¹ bilen her bir ädilmeli ädimi, her bir edilmeli işi jikme-jik maslahatlaşdy, maslahatda makul görülen pikir boýunça olar atlaryny-da çalsypdylar, Altynjanyň ady indi Agaýunusdy, Habylyňky Genjimdi. Beýleki ýigitleriň atlary üýtgedilmändi. Muňa zerurlyk hem ýok hasap edilipdi, çünki olary Zamahşardan gaýry ýerlerde hiç kimse tanamaýardy.

Agaýunus ýanyndaky ýigitleriň ählisine janyny ynanyardy, çünki ol olary ençe gezek agyr-agyr synaglardan geçirip görüpdi. Ol ýigitler Agaýunus üçin özleriniň şirin janларыndan geçmäge taýýar ýigitlerdi. Aýratynam Ýatmaz, Akgaýa, Çyrlak diýen ýigitler ýanyp duran otdular, olar Altynjanyň jandarларыdy. Olaryň hersi on haşymyň serkerdesidi. Üçünji onlugyň serkerdesi Habyldy. Deňi-duşларыnyň arasynda onuň ýörgünli ady Ýekegözdi.

Altynjan olara käteler kakasyndan, ejesinden, doganларыndan ogryn hak-heşdek töleýärdi. Sebäbi olar nämedir bir zadyň hasabyna eklenmeli ahyryn! Olar uzynly gün Altynjanyň goragynda, hyzmatynda (Aslynda galada ony goramagyň zerurlygy-da ýokdy) bolýardylar. Bu üç ýigit – Ýatmaz, Akgaýa, Çyrlak beýleki ýigitleriň arasynda güýç, batyrlyk, daýawlyk, garadan-gaýtmazlyk babatda görnetin tapawutlanýardylar.

Çiltenleriň, diňe bularyň däl, ähli zamahşarly ýigitleriň arasynda-da Altynjanyň gyz maşgaladygy köplenç halatda ýatdan çykýardy. Ähli ýigitler ony özleriniň serkerdesi hökmünde, erkek kişi hökmünde aňlaryna siňdiripdiler. Gaty seýrek halatlarda onuň gyzdygy ýatларыna düşýärdi.

Altynjan erkek kişi ýalydy: erkek kişi ýaly gürläýärdi, erkek kişi ýaly dogumlydy.

Gidip baryşларыna seljuklyларыň ýanynda aýtjak sözlerini maslahatlaşýardylar. Seljuk düşlegine ýetilýänçä edilmeli işleri, aýdylmaly sözleri öz aralarynda telim ýola gaýtaladylar.

Olar gazanç etmek maksady bilen Müňgyslakdan Mawerannahra baryarkalar, bir dili senaly kişi soltan Mahmyt Gaznalynyň, häzirem Masudyň uly ynamyna, uly sylag-hormatyna mynasyp bolan Seljukly diýen neberäniň bardygy hakda eşidip, Gauhora gelipdirler. Olaryň maksady bir halal kişä gulluga durup, birki ýyllap bigaýgy maşgala eklär ýaly gazanç etmek. Hoşamaý sözler bilen seljuklylaryň göwün kirişlerinde mylaýymdan mylaýym, hoşamaýdan hoşamaý owaz edip, göwün töründen orun almak we ornaşmak, amatly pursat dörände rehimsizlik bilen ar almak.

Seljuklylar Agaýunus perini görüp, elbetde, onuň kimdigi bilen gyzyklanarlar. Hyrydar çykmaklary-da mümkin. «Mümkin» diýip sypaýyçylyk etmek nämä gerek, hökman hyrydar çykarlar. Göwher hyrydarsyz bolmaýar. Türkmen ähli babatda mert-de, sabyrly-da bolsa, zenan babatda durumsyz. Kynyklaram – türkmenler. Owadan gyz görseler, garrysam, ýaşam galkyjaklaberer. Türkmenler haýsy ýerini teshyr etseler, hazyna hökmünde ýygnaýan esasy oljasy – gyz-gelin. Beýleki halklar uzak-uzak ýurtlary akyn edip, harwar-harwar altyn-jowahyr, lagly-göwher getirer, oguz welin, süri-süri edip, owadandan-owadan gyz-gelin getirer.

Nähili bolar?! Altynjanyň öňden oraşan çaky boýunça, ine, hakyt şeýle bolar. Kynyk serkerdeleri Agaýunusy açgözlülük bilen synlarlar-da, toparyň serdary Genjim bege sowal bererler:

«Eý, ýagşy ýigit, bu gyz kim?»

«Bu gyz meniň uýam, ady Agaýunus. Agaýunus harby til-simlere ezber».

Genjim sözüni soňlap-soňlamanka ikinji sowal berler:

«Äri barmy?»

«Äri ýok».

«Sen uýaňy maňa ber».

«Agaýunusyň bir şerti bar».

«Bir däl, goý, iki sert goýsun!»

«Ol sert – üç aýlap, siziň arañyzda bolup, däp-dessuryňyz bilen ýakyndan tanyşmak, ysnyşmak. Üç aýda kimiň-kimdigi aýyl-saýyl bolar».

«Makul gep. Biz üç aý garaşarys».

Oguz beg hak aýdypdyr: almany Asmana zyň, ýere düşýänçä ýa Pelek! Üç aýda – nämäniň näme boljagyny, üç aýdan soň Agaýunusyň haýsy ýerde boljagyny diňe Pelek biler!

Ähli zatlar Agaýunusyň pikir edişi ýaly bolaýmalydy, ýöne bolmady. Sebäbi ganojak Muhammet Togrul düşlegde ýok eken. Asyl ol, görnüp oturylsa, Zamahşaryň deňinden geçip, Jürjaniýa – Altynbaşyň ýanyna giden eken.

Herhal, olary Kelan ýabgu diýen äpet bir kişi garşy aldy. Genjim begiň öňden ýat tutan nutugyny mukytlyk bilen diňledi. Soňam Agaýunusa tiňkesini dikdi:

– Bu gyz kim?

– Bu gyz meniň uýam, ady Agaýunus. Agaýunus ýaşlykdan harby tilsimleri öwrendi. Ol men-men diýen on esgere taý gelip bilýär. Gylyçlaşmakda ökde.

– Söweşmek, gylyçlaşmak arwat işi däl...

– Dogry, ýöne Agaýunus meniýe goýbermek islemedi. Çünki onuň menden başga hiç kimi ýok. Menem ony Müňgyslakda ýeke goýup gaýtmakdan gorkdum. Agaýunus uýam bize bike, ol biziň tikin-çatynmyza seredýär hem nahar-şor taýýarlaýar.

– Äri barmy?

– Äri ýok.

– Beýle owadan arwat ärsiz bolsa, türkmenе aýypdyr. Şu güne çenli siziň araňyzda bu arwada eýe çykan tapylmadyk bolsa, biz oňa eýe durarys. Uýaňy hiç zada hor-zar etmeris.

– Agaýunusyň bir şerti bar.

– Aýt şertini.

– Ol şert – üç aýlap, siziň araňyzda bolup, däp-dessuryňyz, adamlaryňyz, arwatlaryňyz, talaplaryňyz bilen ýakyndan tanyşmak, ysnyşmak. Üç aýda ähli zat aýyl-saýyl bolar.

– Makulgep, biz üç aý garaşarys. Goý, ol biziň hatynlarymyzyň arasynda ýaşabersin.

Ylalaşyk şu ýere gelende birtopar atly geldi. Ol atlylaryň öňündäki Mansur müňkür bilen Abdylmälik hanyň ýegana raz-dary Keski Kelewdi.

Altynjan kakasy Tahyr Afrasýaba gynanç bildirmek üçin Arsahuşmisene giden wagty münbaşylaryň, ýüzbaşylaryň bir-näçesi bilen ikiçäk duşuşdy, olaryň ählisine şol bir sowaly berdi:

«Saňa syr ynanyp bolarmy?»

«Gep ol syryň nähilidiginde».

«Men Togrul Seljukly diýen nejisden Tümen daýymyň aryny almak isleýärin. Kim daýymyň aryny alyp berse, men şol kişä bir mün dirhem berjek».

«Bu işi hana aýtman edip bilmerin».

«Mün dirhem berjek-how».

«Ýüz mün dirhem berseňem, hana aýtman hiç iş edip biljek däl. Han aýtsa, bu işi bir dirhem berilmese-de ederis».

«Men ýalbarýaryn...»

«Ýok, ýok, Altynjan, gürrüň şundan aňry geçse, men hana hökman habar bermeli bolaryn. Sebäbi men onuň öňünde des-terhana hem Gurhana elimi goýup, wepadarlyk kasamyny içdim. Wepadarlygyň gutaran ýerinde türkmen gutarýar».

Altynjan in soňunda Şadranç münbaşy bilen ikiçäk duşuşdy.

«Şadranç daýy, saňa syr ynanyp bolarmy?»

«Melikäm, maňa syr ynanyp bolmaýan bolsady, onda Abdylmälik han meni özüne münbaşy edinmezdi».

«Meniň häzirki aýtjak pynhan gürrüňimi hiç kim, babam-da bilmeli däl».

«Seniň syryňy babaňa aýtmak zerurlygy döremese gerek. «Aýtma» diýseň, aýtmaryn».

«Men Togrul Seljuklydan Tümen daýymyň aryny almak isleýärin. Kim daýymyň aryny alyp berse, men şol kişä mün dirhem berjek».

«Mün dirhem?!»

«Kim Togrul Seljuklyny öldürse, men şol kişä mün dirhem berjek».

«Onça dirhem saňa kim berer? Abdylmälik han berer öýdýärsiňmi? Sen bu işi babaň bilmezligini isleýärsiň-ä».

«Şu işi bitirip biljek adamy tapyp berseň, men saňa-da müň dirhem berjek».

«Sen onça dirhemi nireden aljak?»

«O näme üçin men iki-üç müň dirhemi kimdir birinden almaly? Men ony hiç kimdenem aljak däl. Diýen dirhemimi men kimdir birinden soramaly, almaly däl. Olar meniň özümde bar. Saňa meniň sözüm ýeterlikmi ýa-da dirhemlerini görkezmelimi?»

«Görkezseň-ä gowy bolar».

Altynjan şol günň ertesi ýene Şadranç müňbaşy bilen ikiçäk duşuşdy. Oňa iki sany düwünçek berdi:

«Şu düwünçekleriň hersinde ýüz dirhem bar. Heriňize ýüz dirhemi öňünden berýärin. Ine, iki müň dirhem! – diýip, Altynjan dirhemli düwünçegi müňbaşynyň öňüne taşlady. – Bu dirhemleri iş bitensoň berjek. Men muny görmegiň, bardygyna ynanmagyň üçin görkezýärin. İş bitireniňizden soň galanyny bererin».

«Melikäm, men bu töwekgellige dirhem hantamaçylygy bilen girmezdim. Maňa siziň hiç zadyňyz gerek däl. Öz hatynyň hem onuň maşgalasynyň mertebesi üçin men özümi oda atмага-da taýýar. Ine, şu maksat bilen saňa razylyk berdim. Sen ýalňysýan-a dälşiň-dä?»

«Ýok, ýalňysamok!»

«Eger siziňki hak bolsa, han sizi beýle ýowuz jezalandyrmazdy ahyryn?»

«Sen etjekmi ýa akyl berip çäklenmekçimi?!»

«Men düşünmek isleýärin, seniň hem düşünmegiňi isleýärin. Hanyň degişli adamlary bu jenaýaty derňäp, öwrenip ýörler. Ýene biraz tagapyl eýle, ähli zat belli bolar, jenaýatçyny-da taparlar».

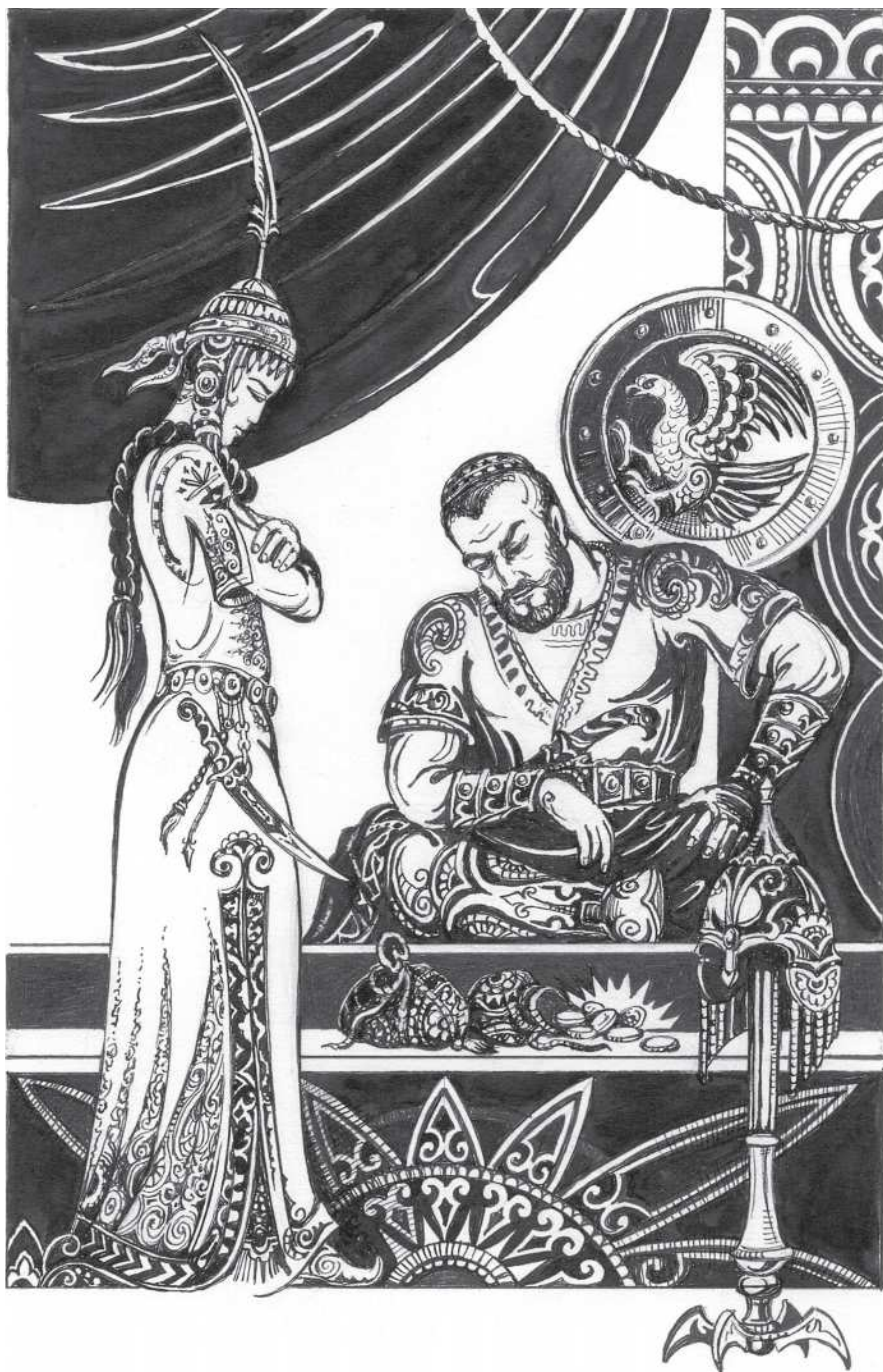
Şadranjyň sözüne Altynjanyň biçak gahary geldi:

«Sen gorkak! Bar, babama meni sat!»

Altynjan Habyl bilen Kabylyň ýanyna bardy. Bu mahal olar düşekde ýatyrdylar. Abdylmälik han olary ýowuz jezalandyrypdy. Has takygy, hersi ýigrimi gamçy urlupdy. Şol urgular zerarly olar düşege baglanypdy: ýerlerinden galyp, ýöräp bilenokdylar.

Altynjan olaryň daşyndan ot-elek bolup aýlanýardy, aňyndan ar almak baradaky pikir aýrylanokdy. Mansur gapydan bilen Keski Kelewe öz ýanyndan nälet okaýardy.

Ruhdan düşmezlik barada öz-özüne göwünlik berýärdi, ar almagyň täze ýollaryny gözleýärdi.

Ar almak onuň ömrüniň manysyna, maksadyna öwrülipdi. Özdiýenli hem özerkli adam hökmünde ol muny amal etmän ýaşap biljek däl. Şu maksadyna ýetmek üçin, ol hatda şeytan bilen dogan okaşmaly bolsa-da taýýardy.

Ähli güýçli adamlar ýaly, ol diňe öz pikiriniň amal bolaryny bilýärdi. Şuňa garşy gelyän bolsa, ol ähli garaýyşlary, ynançlary, des-surlary ýere çaljakdy, gerek bolsa, olaryň daşyndan aýlanyp geçjekdi. Ol öz maksady üçin urulmaga, ýenjilmäge-de, gaýry hupbatlara-da kaýyldy. Esasy zat – ar almaly! Öýkeläp gaýdan hem bolsa, ol ertir ýene Şadranç müňbaşynyň ýanyna barmakçydy. Sebäbi ol häzirki wagtda özüne kömek edip biljek ikinji adamy görmeyärdi.

Eger erkek adam hatynyň Hudaýy bolýan bolsa, Altynjan bu Hudaýa öz aryny ýerine salmak baradaky talaby bildirmekçidi. Bu talabyň berjaý bolmagynyň deregine ol diňe bir erkini däl, eýse, janyny-da bermäge döwtalapdy. Ar – onuň mertebesidi, eýse, ýanyndaky Hudaýy onuň mertebesiz bolmagy bile razylaşyp biler-mi?! Gulunyň mertebesizliginde Eýesi üçin nähili maza hem many bolup biler?! Mertebesini ýokary götermek üçin edýän bolsa, goý, ursun, goý, ýençsin! Mertebesini gögertmejek, aryny alyp bilme-jek bolsa, ol erkegiň hudaýlygyny ykrar edip biljekmi?! Ýok! Onda diňe bir zat – hudaýlyk hökmürowanlygyny Altynjanyň öz üstüne almagy galýar! Onda ol dünýäniň kada-kanunlaryny, durmuşyň döp-dessurlaryny oýlanman çepbe çöwrüp biljekdi, dünýäge, durmuşa başga kadalary hem dessurlary bermäge-de häzirdi! Diňe dünýämi, diňe durmuşamy?! Ol ary üçin, hatyn bolsa-da, erkeklik ýüküni üstüne alyp biljekdi.

Dowam edýän durmuş kadalary adamyň dogumyny göterip bilmese, dogumly adam ol kadalary syndyrmakdan gaýtmaz. Ol öz niýetini amal edäýmelidir, ol bu ýolda hiç bir zada gulak gabartmaz. Ony hiç bir güýç saklap bilmez. Ol öz hakykatyny ykrar eder, köpçülik onuň hakykatyna boýun bolar. Şeýdip, Allatagala

öz edermen hem dogumly, hyjuwly hem hyruçly saýlantgylarynyň üsti bilen dünýäni, ýaşayşy, heňňamy täzeläp durýar. Şeýdip, başda görkezilen garşylyk soňra makullanma öwrülýär. Şeýdip, düşüňjeleriň hem gymmatlyklaryň orny çalyşýar.

3.

Juma güni Abdylmälik han sadaka berdi, gaýynenesine, Tümene degsin edip Gurhan okatdy. Altynjan kakasyna nägileligini ýañztydy:

– Daýymy wagsylyk bilen öldürdiler, biz ar almaga derek, aýat-töwir edýäris.

Abdylmälik han gyzyna gyňralyp seretdi.

Eý, Hudaý! Bu nä boluş?! Ogul perzent hökmünde ezizläp ýören gyzy bu gün tam doly adamyň arasynda kakasyna hykarat bildirýär! Gyzyndaky edepsizlige, tekepbirlige Abdylmälik hanyň biçak gahary geldi. Köpçüligiň içinde gyz maşgala gürlemeli däl. Altynjan welin kakasyna hakyt hykarat-nägilelik bildirýär. Kakasyndan, Mansurdan rugsatsyz hun aljak diýip, Gauhor etrabyna gitmesine näme diýjek munuň? Asyl, eden telek işi üçin özünde müýn duýanok ol. Iki dogany onuň üçin hyklasyp ýatyr. Munuň üçin müýnürgänok ol! Iň erbedem, ine, şu. Abdylmälik han Altynjany dergähine çagyryp: «Bu nä etdigiň?» diýip soranda ol gyzynyň ýüzünde jinnek ýaly-da müýn görmändi, gaýtam, ahmyry bardy onuň: «Baba, daýymyň huny ýerde galmasyn!» diýip elewreýär. O mahal käýäniň gulagyna iljek däl onuň. Emir ogullarynyň kyrk zamahşarly ýigit bilen Altynjanyň yzyna düşüp, etmişi anyklanmadyk Togrul Seljuklyny öldürmek üçin Gauhora gitmekleriniň sebäbine teý düşüňip bilenokdy.

Gyzy näme diýse, ogullary onuň aýdanyny etjek bolup ylgap ýörler. Näme üçin? Näme üçin: «Ýok» diýmeýärler? Emir özüni giňlige salmaga çalyşdy: «Gyzyň erkekpisint, garadangaýtmaz bolmagyny özüň islediň-ä. Ine, olam isleýşiň ýaly bolup ýetişdi. Indi onuň hokgalaryna kaýyl gel. Näme etjek bolsaň, başda etmeli. Demir sowanson egilmeýär. Altynjan indi taplandy, indi muny üýtgetmek başartmaz. Ýöne munuň diýýän zatlary nädogry ahyrın. Ýeri, kimdir biriniň tokaýyň içinde: «Men Togrul Seljukly» diýip

gygyrandygyna esaslanyp – bir günäsi anyklanmadyk kişini öldürmelimi? Öldürmek, iň soňky gürrüň. Öldürmekden bärde-de zat kän ahyryn. Ilki bilen, ähli zady anyklamaly. Şol günki gygyran, Tümeni öldüren hakykatdanam Muhammet Togrulmy?

Abdylmälik han boş oturanok, ol öz adamlaryna anyk görkezmeler berdi. Onuň adamlary Muhammet Togrulyň şol gün nirede bolandygyny, Tümen bilen aralarynda nämeleriň bolup geçendigini öwrenip ýörler.

Şol gün Togrul Seljukly Jürjaniýada – Altynbaşyň dergähinde bolan eken. Onsoň onuň Arsahuşmisen tokaýlygynda bolmajaklygy köre hasa. Näme, han özüniň edip ýören işi hakynda gyzyna hasabat bermelimi?

Abdylmälik han gyzynyň köpçüligiň içinde aýdan sözünü eşitmedikden boldy. Ýagşydan-ýamandan jogap bermedi. Bu näme boldugy diýen terzde Hajar hatyna seretdi. Hajar hatyn başyny aşak saldy.

* * *

Altynjan soňky günler köp wagtyny ejesiniň ýanynda geçirýärdi, onuň gürrüňlerini diňleýärdi. Hajar hatyn gyzyna daýysy, onuň ölümi, ar almak hakda oýlanmazlygyny, Allatagalanyň ýazgydyndan gaçyp gutulyp bolmaýandygyny, şalygyň adamlarynyň ganhorlary, alamanlary hökman tapjakdygyny we hökman jezalandyrjakdygyny ýantgylap-ýantgylap aýtdy:

– Öleniň zynda ölüp bolmaýar. Tümeniň wepatyna hemmämiz örtenýäris, ýöne Eýesine gerek bolsa, biziň elimizden gelyän zat ýok. Beterinden özi saklasyn. Ýamanlyk, etmiş ýerde ýatmaz. Kim ýamanlyk, etmiş etse, pälinden tapar. Sen gama batyp ýörmän özüň, ertirki günüň hakda oýlan. Hudaýtagalanyň erkegi söýüşiniň, hormatlaýşynyň çeni-çaky ýokdur. Hudaýtagala erkeklere edeniňizi edip, erkana ýaşaň diýendir. Erkekler biziň ýerdäki Hudaýymyzdyr. Erkekleriň eden işlerine: «Bu edeniň nädogry» diýmäge hatynlaryň jinnek ýaly-da haky ýokdur. Sen ýaşlykdan erkeklere nämeleriň ýaraýandygyny, nämeleriň ýaramaýandygyny öwrenmelisiň, gyzym. Ata-enesiniň öýi gyz üçin öýlänçi geçýän-

çä az pursatlyk penalanlyýan düşelgedir. Gyz maşgala kämil çykyp, başga maşgala goşulýandyr. Başga maşgala baranynda hiç zat başarmasaň: «Bu gyza enesi hiç zat öwretmändir» diýerler. Seniň oňarmaýan zatlaryň – meniň ýüzümiň garasy bolar. Seniň başarjaňlyklaryň meniň yhlasymyň miwesi bolar. Baran ýerinde gyzy köp synlaýandyrlar, gyzym. Öý işlerini baş barmagyň ýaly bilmelisin...

– Wiý-ý, enemy. Ene, men äre baryp hyzmatkär bolaýynmy? Öý işlerini hyzmatkärler eder-ä!

– Seniň barjak öýünde hyzmatkär bolmasa nätjek?

– Hyzmatkär saklamaga güýji ýetmeýän äriň ýanynda meniň nä körüm bar?!

– Herhili ýagdaýyň bolmagy mümkin.

– Ene, meni gorkuzýarsyňyz, şonsuzam ertirki günüm hakda köp pikirlenýärisin.

– Gyzym, sen pikir etmejek bol. Köp pikir astynda ajal bar. Alla pikiri erkeklere berendir. Goý, olar pikirlensin. Hatyn bu dünýäde hiç zadyň pikirini etmän, bigaýgy ýaşamalydyr. Hatynyň pikiri erkege diňe zyýandyr. Hatyn äriden näme üçin urulýar? Diňe oýlanýandygy üçin urulýar.

– Oýlanýan bolsa, gowy-da şol.

– Gyzym, gowy zat üçin urmaýarlar.

Dördünji hekaýat

AGA GARA TIZ ÝOKAR

1.

Abdylmälik han gyzyny galadaky mekdebe – Razzak damulla¹ okuwa beripdi. Aslynda, Altynjan damullanyň öwredýän zatlaryndan köp bilýärdi. Muňa ol biçak buýsanýardy. Muňa Abdylmälik han hem buýsanýardy. Ogullaryny hem gyzyny belli bir döwürde damulla bermesi diňe syýasat üçindi: «Goý, Zamahşaryň adamlary meniň çagalarymyň juda sowatlydyklaryny, üç dilde suwara gürleýändiklerini görsünler, goý, damulla meniň çagalarymyň ýanynda özüniň az bilýändigine göz ýetirsin, çykgynsyz halda galsyn, ähli kişiniň meniň çagalaryma gözleri gitsin» diýip, pikir ýöredýärdi. Ol öz çagalarynyň galanyň çagalaryndan artykmaç bilimlidiklerini, artykmaç hukuklydyklaryny, artykmaç başarnyklydyklaryny we özleriniň begzada neslindendigini duýmaklaryny, bilmeklerini, muňa öwrenişmeklerini isleýärdi. Abdylmälik han käteler mekdebe barardy, çagalaryň okaýýşlary, ýagdaýlary bilen gyzyklanardy. Damulla bilen arap dilinde gürleşerdi. Iki türkmeniň düşnüksiz dilde gürleşmekleri çagalar üçin biçak geňdi.

Han çagalaryň özüne geň galyp, gözügidijilik bilen seretmelerini gowy görýärdi. Bu onuň üçin lezzetleriň iň gowusydy.

Altynjan Hudaý hakda köp zatlar bilmäge çalyşýardy. Diňe bir Hudaý hakda däl, pygamberler, Muhammet alayhyssalam, dört çagyryňlar, Omar bilen Alynyň darkaşlary hakda düýpli bilmek isleýärdi.

– Biziň häzirki ýaşayan topragymyzda öň şeýtanlar ýaşapdyr. Soň Perwerdigär şeýtanlary kowup, bu ýeri adamlara beripdir. Ýöne kowlan şeýtanlar häzir niredede ýaşayar? – diýip, Altynjan soraglary bilen damullanyň enterpelegini aýlaýardy. Abdylmälik han gyzyňyň din bilen gyzyklanmagyny, damullasyna, atabeglerine sorag berip kösemezligini ünedeýärdi. Onsoňam Abdylmälik han gyzyňyň zenanlara mahsus mylaýym, geçirimli, rehimli bolmagyny isleýärdi. Gyzyňyň rehimsizdigini bilýärdi. Has anygy, ol gyzyňyň käbir rehimsizligini görýärdi. Onuň Gülyüzlä nebsi agyrýardy. Gyzyňyň ony näme üçin urýandygyna teý düşünip bilmeýärdi. Altynjan welin, özüni rehimsiz erkek kişi deýin alyp barýardy. Gyzyňyň rehimsizliginiň ony bir betnamçylygyň üstünden eltmeginden heder edýärdi. Ol şol günem owal hem gyzyňyň rehimsizliginiň üstünden barypdy.

Mekdebiň mähraby döwlüpdur. Razzak damulla mähraby Altynjanyň döwendigini gönüläp aýdyp bilmän, ýöne sakynyp, elewräp dur. Abdylmälik han özüne soragly nazarlary bilen bakyp duran çagalara seretdi-de, haýbatly seslendi:

– Damullanyň mährabyny kim döwdi?

İçerdäki oglanjyklardan hem gyzlardan ses çykmady.

– Mähraby kim döwdi diýýäriň men? Eger kimiň döwendigini aýtmasaňyz, her biriňizi on gamçy urdurjak.

Altynjan öňe çykdy:

– Hiç kimi urmaň, diňe meni uruň! Mähraby men döwdüm.

– Näme üçin keramata hyýanat etdiň? – diýip, arap dilinde soran Abdylmälik han gaharyna sandyrady.

– Ony Haýdar bozahor ýasady. Haýdar bozahor halal adam däl, ol boza içýär. Halal däl adamyň ýasan zady Perwerdigäriň öýünde durmasyn.

Önem özi ýörişdekä Haýdar neçjaryň galadan çykarylyp goýberilmegine janyýanyp ýören emir gyzynyň bu eden etmişine teý köşeşip bilmedi. Şonuň üçin şol gün ikindinara gyzy bilen aýalyny salamlygyna çagyrdy. Gyzynyň müýnsüz durmagy, özüne aşa göwnüniň ýetmegi emiriň myrryhyny atlandyrdy. Diňe bir mähraby döwendigi üçin däl, tekepbirligi üçin han ilkinji gezek gyzyna el göterdi. Gyzyny urmagy hatynyň borjy hasaplardy. «Togrul Suljuklyny öldürip, Tümen daýymyň aryny aljak» diýip, kyrk kişiniň önüne düşüp, Mansuryň aýdanyny etmän, aldap Gauhora gidendigi üçin hem ol gyzyny urmandy, oňa jeza bermegi hatynyna goýupdy. Ogullaryna welin berk jeza beripdi. «Siz erkek kişi, näme üçin aýal maşgalanyň yzyna düşüp gitdiňiz?» diýip, ogullarynyň hersine ýigrimi gamçy urupdy. Ýigrimi gamçydan soň olar bir aýlap galyp bilmän ýatypdylar.

Ýok, onuň gyzyna birjik-de nebsi agyranokdy. Asyl, oňa nebsi agyrmak diýen düşünje ýatdy. Ony gozgalaňa salýan zat gyzyny urup günä gazanan bolmagynyň mümkinligidi. Ol ähli zatdan beter günä gazanmakdan gorkýardy. Birini bile-göre betbagt etmek günä ahyryn! Ol бүтин ömründe günäden daşda bolmaga çalyşdy.

Her bir zat babatda hanyň öz pelsepesi, garaýşy bardy. Onuň dünýä baha beriş, dünýä akyl ýetiriş terezisi haýyr bilen şerdi, günä bilen sogapdy.

Öz nesebi babatda-da ýyllaryň geçmegi bilen aňynda durnuklaşan garaýşy bardy: babakelanlaryna Alla mün ýyla golaý patyşalyk mertebesini berdi, soň nesilşalygy gyrdy, nesil tanapyny uşlyba getirdi. Nesebiň beýle näletlenmegi, gan çaykalyp uşlyba gelmegi – nesilden diňe bir adamyň aman galmagy haramylyk hem şer bilen baglanyşykly bolmaly diýip han pikir edýärdi, bu pikirine-de berk ynanyýardy. Allanyň önündäki şol näletini aýyrmagy özüniň nesebiniň, çagalarynyň önündäki juda mukaddes, juda möhüm borjy hasaplaýardy. Ol gaty yhlas edýärdi. Ähli zatdan beter ýalňyşmakdan, çagalarynyň, geçen hanedanlygynyň önündäki parzyny amal etmäge ýetişmezlikden gorkýardy.

Her müňýyllygyň çatrygynda Hudaý türkmen nesebine uly synag salýar. Abdylmälik emir şöhratly nesepten galan ýeke-täk mirasdüşerliginde uly hikmet görýärdi, uly borç görýärdi.

– Eprikogullary neberesiniň adamlaryndan üç müňden gowragyny öldüren Mamun Bugraýjygy-da öldürip bilerdi, ýöne onuň şol öldürişlikden ýedi ýaşly ogly bilen aman galdyrylmagy Allanyň islegi bolmaly. Hawa, bu Allanyň emri bolmaly. Allanyň islegi şeýle bolandyr.

Allanyň Abdylmäligi diňe bir iýip-içsin, mes bolsun diýip galdyrmadygy köre hasa. Çünki biri iýip-içip mes bolan bolsa, onda müň ýyla golaý şalyk mertebesinde ýaşan Eprikogullaryça iýip-içip, mes bolmadygy düşnükli ahyryn.

Abdylmälik emir öz ömür manysyny neberesiniň gazanan günälerini ýuwmakda görýärdi. Şeýle hem köp-köp sogaplary gazanyp, neberesiniň dowamata girmegini ýola goýmagy mukaddes borjy hasaplaýardy. Ýogsam näme, bir neberäniň üç müň agzasynyň agzyny gum garbadan Biribar ýaňy örnejek bolup duran täze neberäni ýoklap bilmezmi?! Bilerdi!

Abdylmäligiň on iki ýaşyndan bäri bar maksady – Allanyň hoşuna gelmek. Köp-köp sogap gazanyp, köp-köp haýyr işleri edip, üç oglunyň, Altynjan atly gyzynyň durmuş aýlawyna girmeklerini gazanmak.

Ol öz ýazgydyny akyly mizanyndan geçirmegi gowy görýärdi. Başdan geçiren ähli ahwalatlaryny Allanyň synagy hasaplaýardy.

Gaznaly soltanlygynyň emri bilen Hindistana jihat edilmegini Abdylmälik Allanyň synagy hem ýalkawy hasaplaýardy. Çünki bu jihat ýörişlerinde gaty köp adam yslam dinini kabul edýärdi, musulman bolýardy. Şeýle sogap iş edýändigini üçin emir Alladan müň kerenrazydy.

Dünýäni ahlak kanunlary dolandyryýar. Ahlak kanunlaryny adam döredenok, şolar adamy kemala getirýär. Olar adama däl-de, adam şolara bagly. Adamyň ýazgydy, ykbaly şolara bagly. Şonuň üçinem öz ömründe olary bozman, olary berjaý edip ýaşamaly, diňe şonda seniň bagt ýyldyzyň hiç mahal öçmän, şuglasyny saçar. Olary bozanyň döwleti gaýtmak bile, olary äsgermezlik edeniň tohumy tükener, soňy puç bolar.

Allatagala adamzat ýaşayşyny hut şeýle gurnapdyr: seniň geljegiň sogabyňa ýa günäňe, halallygyňa ýa haramlygyňa bagly. Gözi bagly guş kimin etjegini edibermeli däl, göwnüňe gelen işleri – halalmy-harammy – saýgarman gaýyrybermeli däl. Adamzat özüne oýlanyşyksyz, ýeňles ýaşamaga rugsat bererden has akylyly, has çynlakaý jandar. Ol biparh hem biagyry ömür ötürerden has parhly edilip ýaradylan närise. Abdylmälik han hem bir zady bilýärdi: adamzat bu dünýä öz islän zatlaryny etmek üçin däl-de, Allanyň buýruklaryny amal kylmak üçin iberilendir. Şeýle borç boýna goýlan bolsa, onuň ýerine ýetirilmezligi üçin jogap soraljagy ikuçsuzdyr. Haram iş etsen, iru-giç netijesini görersiň, sen ömrüňde görmeseň, haramlyk seniň nebereleriňden çykar. Iň ýowuzy-da şol! Diňe kysmatdaky çözgüdiň däl, şu dünýädäki görjegiň, seniň nesilleriň-de görjegi – halal-haramlygyňa bagly. Öz göwün islegiňe görä däl-de, Biribaryň buýruklaryna görä ýaşamaly! Göwün islegiň yzyna düşseň, iki dünýäde-de saňa şumluk garaşýar, Hudaýyň buýrugyna laýyk ýaşasaň, iki dünýäde-de ýüzüň abraýa hem mertebä düşer. Bu – ýaşayşyň ýeke-täk kanuny, ýaşayşda başga hiç hili kanun ýok. Bu kanuny aşa ýönekeý hem aşa ýüzleý görüp, göwün islegini bolsa düýpli hem manyly hasaplap, diňe şol boýunça ýaşanlaryň gününe – waý!

Öz ýaşayşynda, öz pikirleriňde, öz islegleriňde boýnyýogynlyk däl-de, boýun bolmak mertebäni göterýär, abraý hem rysgal-döwlet getirýär, ömrüňi uzaldýar, nebereleriňe dowamat berýär.

Günäden gaça durmazlyk ýaşıňy syndyrýar, tohumyňy tükedýär. Başa bela azaşyp tötänden, öz-özünden gelenok, ýok, ol diňe haramlykdan hem günäden gelýär. Allatagalanyň guran bu dünýäsinde hiç hili tötänligem, ýalňyşlygam, düşnüksizligem ýok. Barça zadyň sebäbi-de, netijesi-de bar. Netijäni iki dünýäde görýärsiň, ondan gaçyp gitjek gümanyň ýok.

* * *

Abdylmälik han özüniň, maşgalasynyň atasynyň – neberesiniň gününe düşmeginden biçak gorkýardy. Gyzyňyň mekdepdäki mähraby döwmegi-de onuň gözüne juda ýowuz etmiş bolup göründi.

Mekdepde edilen etmişe jeza bermese, öz çagam diýip geçirimlilik etse, Hudaýtagalanyň gahar-gazaba münmegi mümkin. Şonuň üçin gyzyny jezalandyrmagy Abdylmälik han keramatly Perwerdigäriň önündäki hökmany ymmatlyk parzy hasaplady. Han gyzynyň etmişe üçin aýalyny gamçylamak bilen çäklenmekçidi. Emma Altynjan tekepbirlik etdi:

– Baba, enemde günä ýok, enemy urma! Ursaň, diňe meni ur! Meni öldür, ýöne, ýalbarýaryn, eneme degme! Men näçe ursañam, «wäk» diýmerin.

Gyzynyň tekepbirligi emiriň ganyny çüwdesine çogdurdy: onda sähelçe-de müň ýok. Onda sähelçe-de gorky ýok. Ol urulsa-da «wäk» diýmejekdigini tekrarlaýar.

Han urdy.

Gamçysyny yzly-yzyna gyzynyň depesinden inderdi.

Altynjanyň çyny eken: ol doňan ýaly bolup, aglamany, gozganman dur. Onuň bolşy göýä gamçynyň agyrysý ýok ýalydy. Han köp kişini gamçylap görüpdü. Hiç kim gamçynyň awusyna döz gelip bilenokdy, walalaýlap aglamaga başlaýardylar. Abdylmälik han gözlerine ynanmajak boldy. Şol ynamsyzlyk bilen ol ýene birki gamçy urdy. Altynjan dişini gysyp, sandyr-sandy etdi. Abdylmälik han gyzynyň özüne zor salyp, agyra döz gelyändigine düşündi.

Hajar hatyn äriň aýagyndan gujaklap zar-zar aglady:

– Babasy, gyzyňy urma! Babasy ursa, gyz betbagt bolar.

– Ýok boluň şu ýerden...

Altynjanyň doňan ýaly bolup entegem şol bir durşudy. Ejesi gyzyny içerden alyp çykdy. Hareme bardylar. Öz otagyna giren Altynjan özüne gelip bilmeyän bolarly, ümsüm, gymyldaman durdy. Zary-binowa elewreýän Hajar hatyn gyzyna el degirmäge gorkýardy. El degren ýeriniň gamçynyň urlan ýeri bolmagy mümkin diýen pikir bilen ol gyzynyň hiç bir ýerine-de elini degrip bilmän, töwereginden galpyldap aýlandy, soňam gyzynyň sag elinden tutup çekdi.

Hajar hatyn gyzynyň ýüzüne naýynjar garap, gözünden paýradyp ýaş dökdü.

Gülýüzli akgyz iki ýana zowzanaklaýardy hem aglaýardy.

Urlan hemem aglamaly Altynjan bolsa-da, onuň ýanynda durup, hünübiriýan gözyaş dökyän Hajar hatyn bilen Gülýüzli akgyzdy.

Garaňky gatlyşýança harem tarapda hiç kim görünmedi. Garaňky gatlyşandan soňam hiç kim görünmedi. Gyzyň ýüz-keşimi emiriň aňyndan aýrylmady. Onuň şirigana nazaryny, sarsman durşuny ýatladygyça özünde nähilidir bir näsazlyk duýuldy. Göwnüne bolmasa, ol öz hökmürowanlygyna daýanyň, adalatsyzlyk eden ýalydy, öz-özüne sowal berýärdi: «Men adalatsyzlyk etdimmi? Ýok, sen adalatly iş etdiň. Gyzyň metjidiň-mekdebiň mährabyny döwüp, günä iş edipdir. Sen şol günä iş edeni, hut öz gyzyň bolsa-da jezalandyrdyň. Gyzyň şol eden günäsi üçin jezalandyrmadyk bolsaň, ana, onda seniň adalatsyzlyk etdigiň bolardy. Etmiş eden jezasyny çeksin! Eger adalatsyzlyk etmedik bolsam, onda men näme üçin özümi müňli duýýaryn?!» Emir özüniň bu sowalyna welin jogap tapyp bilmedi.

Ol agşam ýatmak üçin düşegine geçende ýene Altynjanyň şirigana nazaryny ýatlady. Gyzyňa näçe gamçy urandygyny anyklamaga çalyşdy. Ýöne näçe gamçy urandygyny takyk bilmedi. Az-a däl. Ol gyzyň mertligine buýsandy. Neneň buýsanmajak, urgynyň önünde Altynjan waweyla eýlemedi! Hakykatynda onuň ýaly urgynyň önünde men-men diýen ärlər hem durup bilmez. Özi zenan maşgala bolsa-da, Altynjanyň çydamlylygy erkek kişileriňkiden zyýada. Emiriň göwnüne, gyzyň waweyla eýlemezliginiň aňrsynda hikmet bar ýalydy, ol hikmet gyzyň Allanyň goranlygyndady. Allatagala gamçynyň nähak urlanlygy üçin onuň agyrysyny özüne alandyr, Altynjan agyryny asyl duýan däl, şonuň üçinem şirigana durandyr. Ýogsam ol urgularyň önünde ses etmän durmak mümkin däl.

Emiriň gyzyňa näçe gamçy urandygyny anyklajak bolmasy-da ýöne ýere däl. Onuň göwnüne, gyzyňa urlan her bir gamçy – bir günädi. Ol gyzyňa el göterip näçe günä gazanandygyny anyklamakçy bolýardy. Bu gorky emiri gaplap alypdy.

«Häzir Altynjanyň ýagdaýy nähilikä? Öz-ä gamçynyň degen ýerleri agyryandyr. Näzik bedeni bar onuň, gamçynyň degen ýerleri pazza-pazza gabaran bolmaly öz-ä! Ýok, gamçynyň degen

ýerleriniň derisi soýlup, ol ýerlerden gan akýandyr. Ol ganyny nädip sakladyka? Sakladymyka beri? Mansur tebib çagyraýmaly eken. Ol görnenok welin, eýgilikmikä? Akgyzam-a görünmedi».

Abdylmälik han daş çykdy. Maksady howlynyň içinde durup, harem tarapa diň salmakdy.

Dym-dyrslyk.

Adatça, derwezäniň mirşepleri özara hümrdeşip oturýardylar, olardan hem bu mahal ses-üýn çykanok. Entek uklardan-a irräk.

Abdylmälik han hareme bakan ugrady. Onda dörän gorky barha örç aldy: «Gyzym özüni bilmän ýatan bolaýmasyn?» Emir gyzynyň bolýan şebistanynyň gapysyndan çalaja jyklady, Aýyň ýagtysyna gyzy Altynjanyň çugutdyryp oturandygyny saýgardy. Ol näme üçin çugutdyryp otyr? Ýa ýatyp bilmeýärmikän?! Emir gyzyna seredip esli salym durdy, seretdigiçe oňa nebsi agyrdy, özüniň gelenini duýdurmak üçin iki gezek ardynjyradý.

Kakasynyň ardynjyramasyny eşiden Altynjan zöwwe ýerinden galdy. Onuň nazary gapa gönükdi. Sähel salymdan Abdylmälik han içeri girdi. Hanyň sesi pessaý çykdy:

– Gyzym, ýataňokmy entek?

Gyz näme jogap berjegini bilmän aljyradý:

– Ýok, baba, ýatamok...

Ara ep-esli dymşlyk düşensoň, han pessaý gürlledi:

– Ýagdaýyň biläýeýin diýip geldim men...

Kakasynyň bu mylaýym sözüne Altynjanyň günortandan bäri tar-tar bolup duran göwün kirisleri tarsa-tarsa üzüldi, damagy hykga doldy-da, günortanky gamçynyň agysynyny indi aglarly göründi. Ol ilki kemiş-kemiş etdi. Aglamazlyk üçin zol-zol ýuwdundy, ýöne her näçe dyrjaşa-da, agysyny saklardan ejiz geldi, gözyaşy sil bolup akdy. Ol kemiş-kemiş edip, soňundan möňňürip goýberdi.

– Meniň gyzym mertdir. Saňa aglamak bolmaz!

– Men mert, babam. Men aglamok, indem aglamaryn. Meni gowy görýändigini bilýärin-ä men. Babam, men siziň hiç wagt

gaharyňzy getirmerin indi. Babam, siz näme diýseňiz şony ederin – diýip, Altynjan ýetşibildiginden gözleriniň ýaşyny sylyp samrady. Yöne gözyaş Altynjana entegem sakladanokdy.

Şol gije Altynjan bigam çagalyk dünýäsinden çykyp, «ýalançy dünýä» atlandyrylýan gamly hem datly dünýä gadam basdy.

Bäşinji hekaýat

ÜÇ ŞERT

Altynjan Tümen daýysynyň wepatyndan soň öňki Altynjan dälde, ol indi öňküleri ýaly gudumanlyklaryny, şereňizliklerini etmeýärdi, bir howlukmaçlyk çyksa-da, ylga-jak, gaty ýörejek bolmaýardy, horam edip, efsun atyp ýöreýärdi. Özem ol indi öňküleri ýaly, hiç kim bilen erjeşmeýärdi. Öň deňi-duşlarynyň başgaplaryny kakyp alyp, elýetmez ýere – köplenç öýüň üstüne taşlamagy gowy gören bolsa, indi ol-a oglanlaryň ýeňsesine kakmak ýa başgabyny elýetmez ýere zyňmak eken, oglanlar bilen aňsat-aňsat gürleşmeýärdem. Ol diňe iki sany gyz – Kalbyna hem Balnáz bilen ýürek açşýardy, raz aýdysýardy. Olar bilen ýegana jorady.

Altynjan indi öňküleri ýaly, Gülyüzli akgyza zulum etjek bolubam ýörmeyärdi. Oňa diňe käte bir hykarat bererdi: «Eňegiňe jaň dakylan ýaly seniň, azrak gürle!» diýip. Öň şowhun-şagalaňy gowy gören Altynjan indi hylwaty ümsümligi gowy görüp ugrady. Onuň uzynly gün ýeke agyz söz aýtmaýan gezeklerem bolýardy.

Üç-dört aý geçdi welin, Altynjanyň öňki şereňizligi hem er-kek kişileriň eşigini geýip goňşy obanyň oglanlary bilen başa-baş

ýumruklaşmalara gatnaşmasy-da selçeňleşdi. Ol indi owadandan-owadan zenan lybaslaryny geýýärdi. Altynjan hanyň gyzy ahyrýn, onuň özüni alyp barsy, geým-gejimi ähli zenanlaryňkydan, boýdaşlarynyňkydan parhlanmasa – elite hüllepuş¹ geýinmese bolmaz ahyrýn!

Altynjan zünnar² kemerine çalymdaş altyn tirme kemeri-ni hiç wagt bilinden aýyrmaýardy. Sag tarapyndan sapy pöwrize daşyndan nagyşlanan şemşeri mydama asylgy durardy. Bu şemşer oňa Tümen daýysyndan teperrik galypdy. Geýmesine agasy Sadyllanyň eşiklerini geýýärdi, ýöne bir tilsimjagazy ulanýardy: ol Sadyllanyň köýnek-dyzdanynyň üstünden özge gyz-gelinleriňkä meňzemeýän biçüwde uzyn eşik geýýärdi. Onuň egninde gyrmyzy reňkli kumaşdan tikilen köýnegi bardy. Köýnegiň üstündenem uzyn, ýukajyk, ak haluf ýüpeginden³ edilen çenberi geýýärdi. Ol egin-eşigine aýratyn üns berýärdi. Ussat tikiňçilere özüne nähili biçüwde egin-eşik tikmelidigini birin-birin öwredýärdi. Tikiňçi işe başlansoň, aňsat-aňsat onuň ýanyndan aýrylmaýardy. Altyn-jana ýaranmak aňsat däl-di. Muny ähli tikiňçiler bilýärdi. Şonuň üçin ähli biçüwi, ähli tikimi Altynjanyň öwredişi ýaly edýärdiler, ýogsam öz bilisleri ýaly etjek bolsalar, muňa Altynjanyň gahary gelyärdi, olaryň başynda harasat gopdurýardy. In gowusy, et diý-lişi ýaly edip dynmak, başyňy gutarmak.

Altynjanyň üç sany ak ädigi bardy. Bu ädikleri nädip tikme-lidigini, biçüwiniň nähili bolmalydygyny ol ädikçä birin-birin öwredipdi. Ädikleriň gonjuna tylladan nagyş etdiripdi.

Geýnişi boýdaşlarynyňkydan görnetin tapawutly bolansoň, nirä barsa, Altynjan saýlanar durardy (zenanyň ýarym görki egin-eşiginde, dakynýan şaý-seplerinde!), onsoň ähli kişiniň na-zary ondan aýrylmazdy. Ol özüne gözügidijilik bilen seredilme-gini isleýärdi, şol seretmelerden çäksiz lezzet alýardy, öýünden çykanda mydama bezenip-beslenip çykýardy. Saçlaryny gyrmyzy dilbent⁴ bilen daňardy. Bilegine dakynýan bilezigi, bilindäki şemşerli kemeri, aýagyndaky tylla halhaly⁵ oňa biçak ýaraşyk hem haýbat berýärdi.

Altynjan herki zatda boýdaşlaryndan, adamlardan tapawut-lanmagy gowy görýärdi. Ol ähli zat babatda tapawutlanmak islegi-ne-de ýetýärdi.

Geýinmekde onuň bilen bäsleşip biljek zenan ýokdy.
Owadanlykda onuň bilen bäsleşip biljek zenan ýokdy.
Batyrlıkda oňa taý ýokdy.
Gylyçlaşmakda oňa taý ýokdy.
At üstünde oýun görkezmekde oňa taý ýokdy.
Arap, pars, ýunan dillerinde arassa, şirin gürlmekde oňa taý ýokdy.

Sowatlylykda, okunlykda, önjemlilikde, üşüklilikde oňa taý ýokdy.

Eger aýtmaly bolsa, badyhowalykda-da, özüne göwnüýetijilikde-de oňa taý ýokdy.

* * *

Razzak damulla Altynjanyň her bir hereketini göz astyndan synlaýardy, onuň soňky günler edaly gyza öwrülmegini bolaymaly zat hasaplaýardy.

Dogrusy, Razzak damulla özüni ýiti synçy, ýiti pelsepeçi ulama saýýardy. Altynjanyň agraslaşmagyny onuň çagalykdan saýlanmagy diýip hasap edýärdi. Bu müçe – yşky müçe. Bu müçede her ýaş juwan yşk ataşyna uçramaly. Altynjan yşk ataşyna haçan uçar? Razzak damulla Altynjanyň yşk ataşyna uçrarna sabyr-syzlyk bilen garaşýardy. Eýsem, Altynjan bilen dünýäsi birleşjek ýigit barmy? Edil Abdylmälik han deýin Razzak damulla hem hyýalynda Altynjana mynasyp gerçek agtarýardy. Horezmin şalygynda özüniň deňsiz-taýsyz batyrlıgy, önjemliliği, pählewanylygy, edermenligi bilen şan-şöhret gazanan ärlər, gerçekler juda kän. Razzak damulla özüniň tanaýan okun kişilerini birin-birin göz önünden geçirip çykdy, ýöne hiç bir gerçekte ol Altynjana mynasyplyk görmedi.

Altynjanyň hyrydary welin günsaýyn köpelyärdi. Gaýradan gelýän ýigitlerem bardy, olar Jeyhundan geçmegi yuksünmeýärlər, näme üçin gelýändiklerini asyl ýaşyrjagam bolup duranoklar. Olar üçin Altynjan elýetmez şaha. Wah, adama mahsus häsiýet şeýle-dä: ol özüne ýokary baha berip, dagyň kert gaýasyndaky mummya hyrydar çykýar. Her kim öz deňini tapmaly. Ýok, kül üstünde oturan garyp hem şanyň ýa hanyň gyzyna öýlenmek islär eken. Onsoň seniň ýaşayşyň ony kanagatlandyrjakmy?

Bezirgeniň oglumyň, bezirgeniň gyzyna öýlen, baýyň oglumyň, baýyň gyzyna öýlen. Öýündäki düşegiň boriýa⁶, iýýäniň ýegesi bilen tötek bolsa şanyň gyzyna, hanyň gyzyna seretme. Ýöne adamyň tebigatynda bar ýokary ymtylmak. Murty taban, baş dumanly goç-goç ýigitler Abdylmälik hanyň gyzyna aşyk. Herýeten Altynjanyň özüne ýylgyrap bakmagyny, özüne magşuk bolmagyny isleýär. Gijelerine güpjekleri gujaklap, ýorganyny iki satanynyň arasyna salyp arzuwa çümerler. Göräýmäge, güpjek Altynjanyň bili, ýorgan aýaklary ýalydyr. Aňlarynda Altynjandan başga hiç kim ýokdur.

Gyzlaryň güni kyn, juda kyn. Olara erkek kişilere ýylgyryp seretmek bolmaýar. Öz deň-duş oglanlaryna ýylgyryp seretmek asla-da bolmaýar. Sähel ýylgyryp seretdigiň, ýigitler ony özlerine osýarlar. «Bu gyzyň mende göwni bar, maňa hatyn bolmak isleýär, ýöne ol söýýändigini aýdyp bilenok. Dogry edýär, asylly gyz şeýle-de bolmaly. Bu gyz maňa durmuşa çyksa, bagtly boljagyny bilip durandyr» diýip pikir eder, soňam gyzyň şol ýylgyryp bakmasyna esaslanylýp, gyza hyrydar çykar, gyzyň öýüne sawçy ugradar. Ana, onsoň gyzyň öýüne şol sypaýýçylyk üçin ýylgyrylyp bakylan ýigidiň hossarlary sawçylyga gelip durandyr. Eý, Hudaý, sähelçe sypaýýçylyk ýylgyrysý üçin, gör, näçe peripeýker gyzlaryň bagty ýatdy. Gyzyň pikiri diňlenilýärmikä näme?! Oguzda ata-enesine: «Ýok!» diýip biljek gyz dogulýarmy näme?! Gör, näçe garry mamalar, eneler ömründäki ýeke sypaýýçylykly ýylgyrysýna nälet okap gitdiler bu dünýäden.

Razzak damulla Altynjanyň agraslanmagyna esaslanylýp, ony haýsydyr bir ýigide magşuk bolandyr öýdýärdi. Gyzyň özüni edepli-ekramly alyp barماسyny hem magşuklyga ýorýardy. Ýöne Altynjanyň söýgüsine mynasyp bolan äri ýigit kim? Herhal, zamahşarly ýigitler-ä Altynjanyň özleri üçin elýetmez şahadygyny magat bilýärler, şonuň üçin «ýuwduz mazlyga» çalyşýarlar. Bilesigelijilik Razzak damullany halys heläk edýärdi. Altynjan baradaky pikiriniň anygyna ýetmek üçin ol gala gelyän ähli ýigitleri mukym synlaýardy. Altynjan kim bilen gürleşýär? Öýüne gaýdanda ýolda duşuşýan gerçeği barmy? Haýsy ýerden sawçy gelipdir? Razzak damulla şu zatlaryň anygyna ýetjek bolup gara

gündedi. Bu örtenmelerinden özüne jinnek ýaly peýdanyň ýokdu-gyny bilmesine bilýärdi, ýöne özüne: «Bes et!» diýip bilenokdy ol.

Herhal, Razzak damulla uzak kösenmeli bolmady. Altynjany Gauhor etrabyndan çiltlenleri bilen yzyna alyp gelenlerinden iki aýdan soň, ol özüniň pelsepe, adamyň içini bilmek babatda asgyn adam dældigine açyk göz ýetirdi.

Gawşfinj şäheriniň häkimi Harur Aksungaryň ogly Gökahun bir gün asly ýunanly, ýöne Horezminde ýaşap musulmanlaşan, ýerli dili, edim-gylymy öwrenen täjiriň gyzy Kalbynanyň üsti bilen özüniň hyrydardygy hakda Altynjana habar ugratdy.

Başga bir gün Balnáz Bahram Kyýas atly ýigidiň söýýändigini aýtdy.

Şaýürek Altyndaşyň haýsydyr bir weziriniň oglunyň Altynjana öýlenmek isleýändigini hakdaky habary getirdi. Oňa hyrydar bolup, osmakçy iberen ýigitleriň sany ýedä ýetdi.

Altynjan osmakçylaryň sözünü piňine alman, äre çykmak barada oýlanman, asyl oýlanmagam islemän okuwa gatnaýardy. Galan wagtyňy hem harby türgenleşik bilen geçirýärdi. Asyl onda boş wagt ýokdy. Ýöne ony duluna geçirmek üçin göwün ýüwürdyän ýigitler onuň kä eýlesinden, kä beýlesinden geçip, ünsüni özlerine çekmekçi bolýardylar, gürleşmek isleýärdiler. Ony güldürip dagy bolaýsa, onda-ha öýlenmek meselesiniň doly çözüldigi hasaplaýakdylar. Arman, Altynjan Kalbynadyr Balnáz bilenem kän bir gürleşmeýärdi.

Altynjanyň hyrydarlary boş oturmaýardylar. Olaryň öz osmakçylary, öz sözaýdyjlary bardy.

* * *

Nowruz baýramçylygynda mekdepde ýigrimi baş gazan ataryldy. Galanyň adamlary metjide-mekdebe ýygnandy.

Erkek kişiler bir ýanda, gyz-gelinler bir ýanda aýratyn düşekde naharlandylar.

Ýaş oglan-gyzlar hiňňildik uçdular. Altynjan hem hiňňildik uçup göwün solpusyndan çykmak isledi. Ýigitler hiňňildige bat berdiler. Kalbynadyr Balnáz hiňňildik sähel bat alsa titreşdiler,

Altynjan welin hiňňildik näçe batly boldugyça, şonça hezil etdi. «Gyzlar, gorkmaň!» diýip, ol joralaryny köşesdirmäge çalyşdy.

Kalbyna bilen Balnáz oňa gorkmazlyga söz berselerem, hiňňildik batlanyberse, gorkularyna alagykylyk etdiler. Olar bilen hiňňildik uçup göwün solpusyndan çykyp bilmejegine göz ýetiren Altynjan gygyrdy:

«Saklaň hiňňildigi!»

Hiňňildik saklandy.

Altynjan joralaryna çikjerip bakdy. Olar Altynjanyň gaharynyň gelendigini aňyp, şelaýyn dillendiler:

«Melikäm, bizde siziňki ýaly yürek ýog-a! Biziň towşanyňky ýaly, gorkajyk ýüregimiz bar».

«Menden daşrakda boluň! Şu gün meniň gözüme görünseňiz, eýgilige garaşmaň!»

«Melikäm!..» diýip, Balnáz nämedir bir zat aýtmakçy boldy, ýöne ýetişmedi: Altynjan onuň elinden çekip, honda zyňdy:

«Ýok boluň diýdim-ä men size! Ýok boluň!»

Şondan soň Altynjan Anuşirwan hem doganlary Kabyldyr Habyl bilen bir sallançakda uçdy. Olar sallançagy şeýlebir batlandyrdylar, şeýlebir batlandyrdylar, sallançak dik depä galyp, birpaýyz doňan ýaly bolup durýar-da, soňam howany dilimläp-dilimläp aşak gaýdýar. Onsoň sallançak beýleki tarapa atylp gidýär. Altynjan sallançagyň iň ýokary hetde ýetip sähinýän sähel salymlyk pursadyny has gowy görýär, ol şol ýokarky çäkde köpräk durmak isleýär. Sallançagyň dik ýokary galyp, sähel salymlyk togtayan pursadyny ejesiniň «gyz ömri» diýip atlandyryşyny ýatlaýar.

Sallançagyň iň ýokary galan pursady – gyzyk döwri. Altynjan bu pikiri içinden telim ýola gaýtalap, sallançaga bat berýär. Sallançak her sapar ýokary çäge baranda ýüregi hopup gidýär, ol muňa begenip, dowamly gülýär.

Altynjan sallançakdan düşende çilteniň onbegileri – jan-darlar Ýatmaz bilen Çyrlak ony bir çete çekdi. Olar oňa Dowalat atly ýigidiň duşuşmak isleýändigini aýtdylar. Altynjan olara anyk jogap bermedi.

Onuň ýanyna ýaňyja kowlan Kalbyna geldi. Ol juda möhüm bolmasa, häzir Altynjanyň ýanyna gelmeli däl. Meger, ony gyssandyrlar. Kalbyna gorka-gorka gelip, bir ýigidiň Altynjana

aşyk bolandygyny aýtdy. Muňa Altynjanyň girre gahary geldi. Ol hol gyrada üşüşüp duran ýigitlere seretdi.

Allatagala erkek kişilere zenanlaryň ýanyna barmagy, ilki bolup söz aýtmagy emr edipdir. Ýöne ol duran ýigitler göni gelip söz aýdyp biljek japy erkek kişilere meňzänok. Şeýle bir pähim bar: «Muhammet daga barmasa, dag Muhammediň ýanyna barar» diýip. Altynjan ýöräp barşyna ýigitleri gözden geçir-di. Ýigitleriň özüne gözügidijilik, hryrdarlyk bilen seredişleri hoşuna geldi. Ýigitler gylçlaşmakdan, garşydaşyny ýeňmekden ymgyr datly lezzet alýarlar. Altynjan garşysynda duran ýigitleri gyljy bilen däl, özüniň gőzelligi bilen bendiwan etmekden, olary öz gőzelligine kökermekden, ýeňmekden lezzet aldy. Ol ýeňiji hökmünde gürledi:

– Eý, Allanyň sylanlary, meniň sylamagymy isleseňiz, ýanyma osmakçy ibermäňizi bes ediň! Bir zat aýtmak isleseňiz, meniň özüme açyk aýdyň! Men ker ýa lal däl, herki dile düşüňärim. Siziň gürlejek dilleriňize-de düşünerin. Isleseňiz, arap dilinde aýdyň. Isleseňiz, ýunan dilinde aýdyň. Isleseňiz, pars dilinde aýdyň, men bu dilleriň haýsy birinde gürleseňizem, size gowy düşünerin. Azan babam Soltan Mahmyt Gaznalynyň döreden dilinde⁷ gepleseňizem düşünerin. Arada dellal gerek däl! Arada terjuman gerek däl! Hakykatdanam maňa öýlenmek isleýän bolsaňyz: «Men saňa öýlenjek» diýip, näme üçin meniň ýanyma göni gelmeýärsiňiz? Ýa bir aýbyňyz barmy? Ýa gorkýarsyňyzmy? Eger gorkýan bolsaňyz, onda maňa öýlenjek bolup oturmaň. Sebäbi men özümden döwi pes äre «Är!» diýmek islemeýärim.

– Osmakçyny ýanyňa men iberdim. Hany, aýt, sen nähili äre «Är!» diýmek isleýärsiň? – diýip, Bahram Kyýas öňe saýlandy.

– Altynjan, men hem seniň göwnüňi awlamak isleýärim. Seniň maňa göwün bermegiň üçin nähili şertiň bar bolsa, şol şertiňi bitirmäge taýýar men – diýip, Dowalat atly ýigit hem iki-üç ädim öňe saýlandy.

Kalbyna ýigitleriň ýakynyna bardy:

– Melikämiziň size üç sany şerti bar.

Ýigitler ýerli-ýerden heşerlenişip gygyryşdylar:

– Aýt üç şertini!

– Birinji şerti gylyçlaşyp ýeňmeli.

– Ikinji şerti näme?

Altynjan bilinden gamçysyny sogrup aldy-da, ýokarda galgatdy:

– Erkekligi erkeklik kesgitleänok, merdanalyk kesgitleýär. Ikinji şertim şeýle: merdana ýigit maňa gamçy çalsyn. – Altynjan elindäki gamçyny gerçeklere bakan oklap goýberdi.

Ýigitler gözlerini tegeleşip, Altynjana seredip durlar. Megerem, olar Altynjandan beýle-beýle zada garaşmadyk bolarly. Oňa aşyk bolup ýören ýigitleriň hiç birisiniň gamçyny ýerden götermäge bogny ysmady.

Wagt welin geçip durdy.

Altynjan garaşdy.

Gamçyny götermeli aşyklar başyny aşak salaýdylar.

Ýok, duran ýigitleriň arasyndan bir jaýty murtly arjanak öňe saýlandy. Ol apadaň-apadaň ýöräp geldi-de, hanyň gyzynyň oklan gamçysyny ýerden göterdi. Ýigit elindäki gamçyny saldarlap gördi-de, Altynjanyň ýanyna geldi.

– Eý, Horezmin gözeli! Men saňa hak aşyk. Men sen diýip, Gawşfinj şäherinden ýörite geldim. Adym Gökahun. Gawşfinj şäheriniň häkimi Harur Aksungaryň ogly men.

– Eliňe gamçy almaga gaýratyň çatdy. Indi näme üçin dursuň? Başlaber!

– Meniň durmagymyň sebäbi birinji şertiňi dürs hasaplasam-da, ikinji şertiňi dürs hasaplamayanlygymda.

Kalbyna Altynjanyň gulagyna çawuş çakdy. Onuň aýdan sözlerine Altynjanyň girre gahary geldi:

– Mende-de göz bar, Kalbyna. Görüp durun-a men. Näme, beýle oda-köze düşýärsiň?! Beýle gowy ýigit bolýan bolsa, özün äre baray.

Kalbyna Altynjanyň bu sözüni dönüklük hasaplady. Ol utanjyna hem gaharyna çym-gyzyl boldy. Urmaga küşdüniň ýetmejegini bilensoň, dili bilen ýepbeklemäge häzirlendi. Ýöne Altynjanyň ýüregine neşter bolup uruljak ýiti sözi tapmady:

– Gökahun maňa däl-de, saňa hyrydar. Eger maňa söz aýdan bolsa, men oňa sen ýaly garşy çykyp durmazdym... – Ine, Kalbynanyň gahar ýüzüne tapan sözi.

Bu söz Gökhuna güýçli täsir etdi. Ol Kalbynany ilkinji gezek görýän ýaly, boýdan-başa synlady.

Gökhun esli salym dymyp, soň dillendi:

– Saňa öýlenmek isleýänligim hak, Altynjan. Men agyr synag isleýärim...

– Onda näme üçin ýöwselleýärsiň? Ur meni!

– Sen: «Erkekligi erkeklik kesgitlänok, merdanalyk kesgitleýär» diýip rast aýtdyň. Ýöne naçary, ejizi urmak merdanalykdan däl, men merdana synaglary isleýärim.

– Men özümi naçar, ejiz hasaplamaýaryn. Men özümi janymak, çydamly hasaplaýaryn. Maňa hökümdar boljak kişä özümiň nähili çydamly gyzdygymy ilin önünde görkezmek isleýärim.

Gökhun gamçyny ýerden götermäge gaýrat tapan-da bolsa, ony Altynjanyň depesinden indermäge gaýrat tapmady. Gaýtam, Altynjany ýakyndan synladygyça lagşady. Hakyt lagşady. Altynjan onuň göz önüne getirişinden has dilnowaz hem has dilruba eken. Dogrusy, Gökhunüň Altynjandan döwi pes geldi. Ol elindäki gamçyny ýere oklady:

– Ýok, gözəl gyz, seniň bu şertiň dürs däl. Başga şert tap. Isle, meni ursunlar. Men yh-çoh etmän çydaýyn, ýöne seni urup biljek däl. Saňa gamçy göterer ýaly däl.

– Bu şertiň bolmaýar, başga şert tap! – Ýigitler ýerli-ýerden gygyryşdylar.

– Üçünji şertiňi-de aýt!

– Maksadyň gamçy iýmek bolsa, bu islegiňe äre baransoň her gün ýetersiň. Üçünji şertiňi aýt!

– Meniň üçünji şertim – ömrümiň baş maksady bilen baglanyşkly. Eger şol maksadyma ýetmesem, men bu dünýäden ahmyrly öterin...

– Aýt, aýt!

Gökhun has ynamly gürlledi:

– Altynjan, aýt maksadyňy! Men seni şol maksadyňa ýetireýin.

– Hiç ýerde orun-ojak tapmaýan, baran yerinden kowulýan, soňky gezek Mawerennahrda Alytegin bilen oňuşman Horasana gaçyp baryarka Altynbaşyň hossar çykan bir alaman jema-

gaty bar. Ol alaman, ganhor jemagat kynyk jemagaty. Onuň başynda Togrul diýen kellekeser durýar. Bu jemagata Altynbaş Gauhor, Şaruhan, Rabat-Maş sebitlerini mülk beripdir. Bu gün köp emirler olardan ýaňa gan aglaýar. Togrul meniň Tümen daýymy öldürdi. Meniň şol ganhorda arym bar. Hunum bar. Ras, batyr bolýan bolsaňyz, şol alamanyň özüni ýa-da kellesini getirin!

Ýigitler Altynjanyň bu sözüni makulladylar, ýeňil dem aldylar.

Olaryň bolşy Zamahşardan uzakda bolmadyk Gauhorda taýýar kelle ýatan, ol kelläni hiç hili gypynçsyz mura-mugt alyp gaýdybermeli ýalydy.

Ýok, Togrul kynygyň kellesini alaymak aňsat düşmez. Ýöne Altynjana ýetmek üçin şol kyn söwda baş goşanyňa degýän bolmaly. Belki, ähli zat oňuna bolar, Allatagala: «Omyň!» diýse, müşgil asana öwrüler.

– Men Togrulyň kellesini getirerin ýa-da şu ýolda ölerin – diýip, Dowalat ynamly öňe omzady.

– Men Togrulyň kellesini getirerin, hökman getirerin – diýip, Bahram Kyýas öňe omzady.

Ýigitleriň arasynda Altynjanyň dogany Sadylla-da bardy. Ol nowruz baýramyna Jürjaniýadan Bahram Kyýas bilen bile gelipdi.

Sadylla uýasyndan beýle töwekgellige garaşmady, uýasy ony aňk edipdi. Ol aňkarylyp, bolup geçýän wakalary synlap durdy. Gökhundan soň hiç kim orta çykyp gamçyny götermäge milt edip bilmejekdigini aňdy-da, Altynjanyň ýanyna bardy:

– Bar, öýe gaýt! Babam görse, damagyňy çalar.

– Goý, çalsyn!

Gamçy şol ýatan ýerinde iki günläp ýatdy. Ony ýerden götermäge, näme üçindir, het eden tapylmady, ýöne Togrul begiň kellesini kesip, Altynjanyň öňüne taşlamak, şeýdibem merdana iş bitirip, oňa mynasyp är bolmak üçin eli ýataganly Gauhor sebitine sary at salan ýigitler-ä az bolmady.

Altynjanyň baş şertini bitirip, oňa är boljak, inçe bilinden guçjak, ýyly gujagynda meýmiräp, bugaryp ýatjak japy gerçek kimkä?!

Muny diňe bir Razzak damulla däl, ähli zamahşarly bilmek isleýärdi.

Muny Altynjanyň özi-de bilmek isleýärdi.

Ýene näçe gün garaşmaly bolarka?

Altynjanyň hasaby boýunça ýene alty günden özüne eýe çykjak gerçek Zamahşar galasynyň derwezesinden dabara bilen girmelidi.

Şol günden başlap, Zamahşarda dabaraly pursada garaşyp ugradylar.

Iň esasy zat hunuň alynmagy, Altynjan bu maksadyna ýetmek üçin tapan çykalgasyna begenmek begenýärdi

Alma ýokary atyldy, ol ýere düşýänçä iş gaýyrmaly.

Altynjy hekaýat

ÝAKYNYŇ ÝOLAN SAKGALY BITMEZ

1030 (422)-njy ýyl musulman dünýäsinde agyr ýyl boldy: möminleriň emiri Halypa Kadyr Billa Abulapbas ibn Abdylmutalyp Haşymy Apbasyly Bagdatly aradan çykdy, onuň halypalygy kyrk bir ýyl üç aýa çekipdi. Ýerine ogly Kaýym geçdi.

Şol ýyl soltan Emineddöwle Abulkasym Mahmyt ibn Söbüktegin hem dört tirkeşleriň üçünji aýynda dünýäden ötdi. Onuň hökümdarlygy otuz ýyla çekdi. Yerine ogly Muhammet, ýigrimi baş günden soň, Masut geçdi.

Iki görnükli şahsyň ölümü hakdaky habar Zamahşar galasyna baranda Abdylmälik han ýedi günläp matam yglan etdi. Olaryň aşyny-suwuny berdi.

Altynjan soltan Mahmydyň wepadyny eşidende has gýnandy, aglamak aglady, kyrk günläp matam tutdy. Kyrk günläp oňly iýip-içmänden soň horlanmak horlandy. Onuň bar arzuwy özüne ak pata beren mertebeli soltanyň didaryny görmekdi. Elbetde, oňa «Soltan Mahmydyň nurana kespli, görmegeý ýüzli, kiçi gözli, gyzylymytl saçly adam bolandygy, ogly Muhammediň agynjak özüdigi, ogly Masudyň bolsa dolmuş göwreli, uzyn boýly adamdygy»¹ hakda telim ýola gürrüň beripdiler.

Altynjan matam tutan günlerinde bilegindäki siňňiliň aýrylandygyna haýran galdy, bu ahwalaty nämä ýorjagyny bilmedi.

Soltan Mahmydyň ýogalmagy, tagta ilki Muhammediň, yzsüre-de Masudyň geçmegi bilen Altyndaşyň, şol sanda Abdylmälik hanyň günü-de ýeňilleşdi.

Altyndaş Horezmini özbaşdak şalyk etmegiň kül-külüne düşdi, ýöne bu maksadyna ýetip bilmän, soltan Mahmydyň wepatyndan iki ýyldan soň bu dünýäden göç etdi. Onuň tagtyna ogly Harun ibn Altyndaş geçdi.

Abdylmälik han Harun bilen arasyny sazlamak bolup köp yhlas etdi. Oňa ýaranmak aňsat däl. Ol hedýe kabul etmegi ähli zatdan beter gowy görýärdi. Şeýle bolansoň han galada süýji nygmatlary, ok-ýaý öndürüp, lomaý gazanç etmek, şol gazanjyň ujundan Haruna aýma-aý hedýe, has dogrusy, rişwet ýollamak bilen meşgul boldy. Yhlasy ýerine düşdi: ol bir ýylyň içinde Harunyň iň hormatly emirleriniň birine öwrülmege başardy. Köşkde uly dabaralar geçirilende Harun Abdylmälik emiri hökman çagyýardy we oňa hormatly orun berýärdi. «Bu dünýäde rahat ýaşamagyň iň derwaýys serti häkimiň – ýolbaşçyň bilen araňy sazlamak. Her etmeli-hesip etmeli häkimiň bilen gowy gatnaşykda bolmaly: iň esasy, islendik pursat oňa rişwet bermäge mümkinçiligiň bolmaly. Onuň saňa ýsanmagy, seniň näjüre adamdygyň ölçegi – şu işi näderejede başarylanlygyňda» diýip, han ogullaryna aýdýardy. Han Hudaýa şükür edýärdi, ogullaryndan razydy. Ogullary onuň sözünden çykanoklar, wesýetine eýerýärler.

Kakasynyň ýardamy hem maslahaty bilen Sadylla Jürjaniýanyň baş medresesini tamamlap, şol ýerde işe galdy. Abdylmälik han oňa şäherden üç otagly howly satyn alyp berdi, Gazanpar Takyň gyzyna öýerdi.

Geçen ýyl olardan bir ogul dünýä indi. Oňa Kerem diýip at goýdular. Agtygy dünýä inende han hatyny bilen gyzyny şähere alyp geldi. Olar çaga çileden çykýança – kyrk günläp ýaş enä ýardamçy boldular.

Abdylmälik han her sapar köşge hasabat bermäge gelende oglunyň howlusynda ýatyp-turýardy.

Sadylla otagyň birini «Babamyň tamy» diýip aýratyn hatyralap saklaýardy. Onda Abdylmälik hanyň egin-eşiklerine çenli durdy.

Bu otag Abdylmälik hanyň Zamahşardaky otagynyň kiçel-dilen görnüşine çalyň edýärdi, hakykatdan hem şäheriň otagy galadaky otagdan görnetin kiçidi.

Abdylmälik han uly oglunyň öz ýanynda bolmagyny isleýärdi, ýöne Eprikogullary neberesiniň çar ýana kök urmagy onuň üçin has möhimdi, şonuň üçin ol Sadyllanyň paýtagtda işe galmagyny gurnapdy.

Indiki ýyl, nesip bolsa, Kabyl bilen Habyly hem Jürjaniýa okamaga gelerler. Abdylmälik han ekizleriniň durmuş ýoly, etmeli işleri hakda köp oýlanýardy, olar bilen maslahatlaşýardy. Soňky gelnen pikir boýunça okuwlaryny gutaranlaryndan soň Habyly mirasdüşer hökmünde Zamahşarda ýaşar, işläp, Kabyl golaý-goltumdaky obalaryň birinde raýis bolar.

Han Kabylyň haýsy ýerde bolsa-da horlanmajakdygyna, gününü görjekdigine ynanýardy. Kabyl bilen Altynjanyň häsiýetleri meňzeşräkdi: hyjuwlydylar, okgunlydylar, batyrdylar, töwekgeldiler. Habyly olara seredende biraz ýöwseldi.

Han Kabylyň entek-entekler taplanjakdygyna ynanýardy, çünki, Sadylla-da başda ýöwseldi, sadady, myllykdy.

Bu gün Sadylla öňki Sadylla däl. Şäher durmuşy ony birkemsiz taplapdyr, indi onda öňki myllyklyk ýok. Asyl, ol baş bazardaky iki sany halwa dükanyny gül ýaly dolandyryp otýr. Abdylmälik han Sadylladan täjir çykar, halwa dükanyny dolandyrmagy oňarar öýt-mändi. Hudaýa şükür, Sadylla aýsaýyn baýaýar.

Abdylmälik hanyň uly oglunyň dogumyna begenjiniň çägi ýok, onuň işiniň mundan beýlägem şow almagyny dileg edip, iki gezek galada sadaka berdi. Şäherdäki howlusynda-da iki gezek sadaka berdi. Sadaka diňe bir goňşy-golamlar däl, Sadyllanyň ähli işdeş müderrisleri-de üýşüp geldi.

Sadylla kyrk-elli müderrisi Abdylmälik hanyň ýanyna getirdi:

– Baba, ine, bu kişiler meniň işdeş ýoldaşlarym – diýdi. Epeý-epeý ulamalar, müderrisler Abdylmälik han bilen gelip salamlaşdylar. Olaryň biri Sadylla hakda ýörite söz açdy:

– Tagsyr, siz gowy ogul ýetişdiripsiňiz. Sadylla hafyz çykdy. Biz Sadylla guwanýarys, onuň röwşen geljegi bar. Nesip bolsa, Sadylla fykh ylmyndan hem nassdan² düýpli işleri eder.

– Eýýäm birnäçe işi bitirdi – diýip, ikinji bir ulama başky gürlän girdenekje ulamanyň sözünüň üstünü ýetirdi.

Ogluň hakda gowy sözler aýdylsa, ata üçin şondan datly başga näme bolup bilsin?! Ulamalaryň, müderrisleriň hoş sözleri hana hakyt ganat bekletdi. Ol Zamaşsara guş bolup uçup geldi.

Han aýalyny, ekizlerini, gyzy Altynjany daşyna egele edip, olara Jürjaniýada Sadyllanyň abraýynyň uludygy, sadakasyna kyrk-elli sany ulamanyň, müderrisiň üýşüp gelendigi, oňa guwanýandyklary, fykh hem nass ylymlaryndan uly işler edýändigini, bu zatlardan daşgary baş bazardaky iki halwa dükanynyň işinem birkemsiz dolandyryandygy, agtygy Keremiň janynyň sagdygy hakda guwanyp gürrüň berdi.

Nesip bolsa, han Kabyly-da, Habyly-da, Anuşirwany-da öýerer. Hudaý şol günlere ýetirsin!

Ýöne, haýp, ähli islâniň bolup duranok...

* * *

Abdylmälik han öz tabynlygyndaky sebitiň ýagdaýy hakda Altyn-daşa hasabat bermäge Jürjaniýa şäherine gitdi. Ol on günden soň ýadaw hem gaharly dolandy, «Sag-salamat geldiňizmi, tagsyrym?!» diýip, sadykan garşylan, atyny tutan gapydan Mansuryň üstüne jabjydy:

– Men-ä saňa halal ojagymy, galamy ýsanýaryn, sen bolsa öýde dönük saklap, ýal berýärsiň. Kim ol meniň duzумы iýip, soňundan meni köşge eltip satýan? Kim?

– Meniň adamlarym-a dönüklik etmez...

– Onda kim ol dönük? Belki, men ýalan sözleýändirin?!

– Ýok, ýok!

– Belki, Altyn-daş ähli zady düýşünde oraşan görendir?! Ä?!

– Ýsanar ýaly däl...

– Meniň sözüme ýsanar ýaly dälmi?

– Size ýsanýaryn, begim, ýsanýaryn.

– Onda näme üçin «Ýsanar ýaly däl» diýýärsiň?

– Men beýle diýjek bolmadym...

– Onda näme diýjek bolduň?! Men ýalan sözleýärim, şeýlemi? – Emiriň gahary ýetjek derejesine ýetdi.

Mansur öz emirine belet. Ol gahary gelende her sözüňe yrsaramaga ökde. Şonuň üçinem emiriň gahary gelen pursady geplemeli däl. Şondan gowusy ýok. Şeýle pursat gürlemek, düşünişjek bolmak – onuň hasam gaharyny getirmek. Başga hiç zat däl.

Mansur dymdy. Ähli zadyň günäkäri özi deýin, egnini ýygryp, başyny aşak saldy.

– Garşyma gidip, janymy ýakma, Mansur. Dönügi tap, dönügi! Özem derrew tap!

Hanyň sözleri howludakylary serasimalyga saldy: ähli kişä wehim aralaşdy. Her kim özüne atyljak bolunýan töhmetden goranmaga häzirlenýän dek, ýuwdundy.

Mansur handan beýle habara garaşmadyk bolarly, huk bolup, sömeldi durdy. Han yzyna öwrülip gelmedik bolsa, onuň howluda ýene näçe wagtlap durjagy belli däl:

– Mansur! Arada Gazanpar Tak gelip gideninden soň, öýde hyzmat edip ýörenlerden kim nirä gitdi, kim kim bilen gürleşdi? Ine, şuny maňa derrew anyklap ber. Onsoňam Babyr görnenok-la?

Mansur geňirgendi:

– Haýsy Babyry soraýarsyňyz?

Emir bu sowala hasam gaharlandy:

– Näme, indi Babyry-da tanamaýarsyňmy?

– Bizde üç sany Babyr bar. Biri seýis, ikinjisi mirşep...

– Men seýis bilen mirşepi başyma ýapaýynmy?! Men senden mirşikär Babyry – Keski Kelewiň çykanyny soraýaryn.

– Hä, mirşikärmy, bar, bar.

– Nirede?

– Hekemgähde, elguşlara iým berýär.

Emir pysyrdap sorady:

– Soňky bir aýyň dowamynda galadan çykdymy?

– Çykdy, çykdy. Bir gezegem däl, telim ýola çykdy.

– Nirä gitdi?

– Tazylaryna, elguşlaryna iýer ýaly zat tapmak üçin çykdy.

Emir öz otagyna bakan ýöräp ugrady:

– Ähli zadyň anygyna ýet! Babyr galadan çykyp nirä gidipdir? Kim bilen duşuşypdyr, näme üçin duşuşypdyr. Anykla, ähli zady anykla! Eşidýärmiň, maňa meniň bagtymy ýatyrmak isleýän adamy tapyp ber! Uzak garaşdyрма meni!

Her kim başaryan işine girişdi: adamsynyň «Meniň bagtymy ýatyrnak isleýän» diýen sözünü eşiden Hajar hatyn haremhanasyna girip, gözyaş dökmäge başlady. Altynjan beýleki zenanlara goşulyp ejesiniň ýanynda bolmalydygyny bilýärdi, ýöne häzir ejesiniň ýanynda oturyp, aglap biljek däl. Onuň aglasy gelenokdy, gahary gelyärdi. Ejesi aglap durka gapdalynda aglamazlyk hem gowy däl. Aglamajak bolsaň, iň gowusy, ejeň ýanynda görünmezlikdi.

Bagtyýatan hatynyň aglamakdan başga elinden näme gelýär?! Hiç zadam gelenok. Bagty ýatanda, belki, erkek kişilerem aglasa aglaýandyr. Abdylmälilik hanyň hem şu mahal gülüp oturmandygy hak. Ähli ýük hana düşýär.

Bir hakykata galada ähli kişi düşünýär: Abdylmälilik hanyň bagtynyň ýatdygy – Zamahşar galasynyň bagtynyň ýatdygy.

Abdylmälilik hanyň bagtynyň ýatdygy – onuň ähli neberesiniň, onuň ähli adamlarynyň bagtynyň ýatdygy.

Bagtyň ýatmasy – kimdir biriniň öýünde gyrnak bolup hars urmak. Wah, bagtyň küle çökse, gyrnaklyga-da razy gellersiň, kim bilýär, ertir seniň damagyňy kyhladyp çalarlar. Damak çalmaga Mamunlar ökdedi. Altyndaşlaram ökde, bokurdagyňdan ganyň pöwhüldäp akmasyndan lezzet alýarlar. Diňe olar däl, olaryň ýanyndakylaram hezil ederler. Eý, Hudaýa hudawende, şolara tomaşa bolmakdan daş edeweri!

Altynjan şebistanyna girdi, ýöne oturyp karary bolmady, ýumşa taýyn bolup duran akgyzyna seretdi. Gülýüzli dessine melikesiniň maksadyna düşündi:

– Häzir taýýar bolar – diýip, ol teblehana bakan ýumlukdy.

– Saklan! – Altynjan howatyrly gygyrdy: – Ilki ähli hyzmatkärleri bagyň sypasynyň ýanyna jemle. Kimiň dönükdigini men gaty bahym bilerin.

Abdylmälilik hanyň öýünde hyzmat edýän serkerdelerden, mirşepdir sakçylardan hemem haşymlardan özge ýigrimi bir kişi: alty aýal maşgala, on dört sany erkek kişi – dört ferraş, üç akgyz, bir atabeg, bir mirşikär, bir seýis, iki bagban, aw tazylaryny, guşlaryny idedýän üç hyzmatkär, iki sany atbakar, bir naýyp, bir işigagasy, bir desterhançy bardy, olardan Mansurdyr Omardan özgesi nyzama düzüldi.

Altynjan erkek kişileriň hataryny gözden geçirip:

– Hany, Dowguş niredede? – diýip, ýigrimi birinji hyzmatçyny – atbakary sorady.

– Emir ony bir ýere ugratdy öýdýän, ol howludan gyssagly çykyb-a gitdi – diýip, Haldan jogap berdi.

– Tapyň!

Her kim bir tarapa agtarmaga gitdi, ýöne atbakary tapyp bilmediler.

– Galadan çykyp gidipdir ol – diýip, Haldan gorkuly seslendi. – Ýok ol. Gürüm-jürüm bolupdyr. Ol indi tapdyrmaz.

– Uzaga giden dälidir. Yzyndan kowsak ýeteris. Gideliň! – diýip, Altynjan Mansura ýüzlendi.

Şadranç bilen Mansur bu pikiri oňlady.

Altynjan ata atlanyp, howludan çykyp ugranda zynda birtopar atly peýda boldy. Bu atlylar Altynjanyň jandarlarydy. Olar Habyl bilen Kabylady, Anuşirwandy. Ol Akgaýady, ol Çyrlakdy, ol Ýatmazdy. Galanlaram zamahşarly ýigitlerdi. Altynjan olaryň serkerdesidi. Olar – çiltendi, özlerini «çiltenler» diýip atlandyryýardylar.

Oglanlaryň galabasy başda oňa janpena bolmak islemediler. Şonda Altynjan berk durdy: özüniň hemäýaty bolmasa, olara ýaşayşyň juda kyn düşjekdigini subut etdi. Dogrusy, häzirki janpenalaryň içinde boýun sunmajak bolup Altynjandan almytyny almadyk az-azdyr. Kabyl-da, Habyl-da, Anuşirwan-da gepsiz-gürrüňsiz boýun sunmaýandygy, buýrugy dessine ýerine ýetirmeyändigini üçin serkerdelerinden ýumruk iýipdiler. Ýatmaz bilen Çyrlak-da ýumruk iýe-iýe boýun sunupdylar. Olaryň içinde ýumrugy iň az iýen Akgaýady. Ol Ýatmaz bilen Çyrlakdan iki ýaş kiçidi, et diýlen işi etmese, sadykanlyk bilen boýun sunulmasa, soňunyň nähili bolýandygyny telim ýola görüpdi. Şeýle bolansoň, ol özgeleriň ýalňysyny gaýtalajak bolanokdy. Onsoňam ol beýleki ýigitlere görä poladyýumşakdy, hoşgylawdy. «Hoşamaý söz süňk döwer» diýen pikiriň dogrudygyna ol gaty berk ynanýardy, hoşamaýlygy özüne ýaran edinipdi.

Altynjanyň çiltene baş bolup ýörşi hakda eşidende Abdylmälik han juda gaharlandy. Ol çiltenler hakda Altynjan ar aljak diýip Gauhor etrabyna giden gezegi eşidipdi. Han gyzynyň

yzyna janpena tirkemegini gadagan etdi. Şondan soň Altynjan yzyndaky oglanlary kowdy. «Meniň yzma düşmäň, öz günüňizi özüňiz görüň» diýdi. Zamahşarly jahyllar Altynjanyň yzyndan, barybir, aýrylmadylar, nirä gitse, yzy bilen gitdiler.

Häzirki döwürde janpenalar bir iş etmekçi bolanlarynda onuň bilen maslahatlaşýardylar. Çiltlenleriň oňa sygynmaklary hem ýöne ýerden däl: başlaryna iş düşende Altynjanyň şol işi düzetmek üçin soňuny gaýgy etmän, özüni oda urýandygyny hem urjakdygyny bilýärdiler. Özem olar Altynjanyň islän işini bitirjekdiginem bilýärdiler. Onsoň şeýle serkerdäniň saýasynda bolmak olar üçin ygtybarlydy, bähbitlidi. Onsoňam Altynjan olary hiç bir zada mätäç edenokdy, mahal-mahal dirhemdir dinar-da paýlaşýardy.

Häzirki maksat – nirä geçen hem bolsa Dowguşy tapyp getirmekdi. Çiltlenler topar-topar bolup, galanyň dört tarapyny-da agtarmaga ugradylar. Galanyň derwezesiniň derbanlary Dowguşuň demir gyr atly galadan çykyp, gündogar tarapa gidendigini habar berdiler. Altynjan derbanlaryň salgy beren tarapyna at saldy.

Hernäçe uzaga gitseler-de, Dowguşdan gördüm-bildim bolmady. Ol, megerem, tokaýlykda gizlenýän bolarly.

Altynjan garagörnüm alyslykda iki ýüz çemesi atlynyň üýşüp durandygyny görüp, Akgarynyň jylawyny çekdi:

– Olar kimkän? – diýip, howsalaly seslendi. – Togrul Seljukly bolaymasyn?

– Altyndaşyň olara hossar çykması maňa gaty düşnüksiz – diýip, Şadranç alysdaky atlylara ýiti-ýiti seretdi.

Mansur münkür gürrüňe goşuldy:

– Aldap ele saljak bolýandyr olary.

Habyl ynamly sözledi:

– Ýok, Altyndaşyň maksady olary ele salmak däl, jellat hökmünde peýdalanmak.

– Kynyklar gelen bolsa, indi bize rahatlyk bolmaz. Olar düýn bizden halwa satyn alan bezirgenleriň kerwenini derýanyň boýunda talapdyrlar. Beýle talaňçylyk öň bolmaýardy ahyryn! – diýip, Mansur uludan demini aldy. – Altyndaşyň olara beren

Rabat Maşe, Şaruhan, Gauhor etraplarynyň Zamahşardan biraz uzakdalygy-da bir gowy.

– Uzakda diýib-ä arkaýyn bolma. Ganhoruň aty – tüweleý. Olarda serhet ýok. Tüweleý durar, olar durmaz. Şol görüňň atylaram seljukly kynyklar bolmaly. Ganhorlar! – diýip, Altynjan hyrçyny dişledi.

– Siz bir oýnam ganhoruň gürrüňini edip dursuňyz. Olar üns bereniňize degenog-a. Aýaklaryny sähel gysyk basdyklary hut özüm olaryň tepbedini okaryn. On mün atly nire – bir oýnam garakçy nire! – Kabyl badyhowa dillendi: – Olar dyp edip bilmez.

– Olar Tümen daýymy öldürdiler.

– Altynjan, daýymy seljuklylar öldürendir öýdemok men-ä! Eger olar öldüren bolsa, tokaýlygyň içinden: «Men Togrul Seljukly!» diýip gygyrmaz, özüniň kimdigini aýtmaz. Bu ýerde bir pyrryldak bar.

Alysdan görüňň atylara seredip duran Mansur münkür özbaşyna hüňürdedi:

– Eý, Hudaý, olar kimler? Abdylmälik hanyň günortanky aýdan betbagtlygynyň alamaty bolaymasyn?!

– Şanyň nökerleri-hä däl.

– Abdylmälik hanyň nökerleri-de däl.

– Dogry, olar gaznalylardan, horezminlilerden däl. Görün-ä, olaryň geýimleriniň, atlarynyň reňki agam däl, gara-da.

– Onda haýsy reňkde olar?

– Uzak bolansoň, açyk saýgaryp bilemok. Öz-ä dor ýa al reňkli olar.

– Dor, al reňk kimiňki bolmaly? – diýip, Anuşirwan gyzklandy.

– Al reňk³ – iň soňky reňkleriň biri öz-ä.

– Oguzyň ýigrimi dördünji agtygy kynyklar dälmi? – diýip, Anuşirwan Sadyllanyň ýüzüne soragly bakdy.

– Takyk ýadyma düşenok.

– Bä, damulla, seniňem bilmeyän zadyň bar eken. Men sen ähli zady bilýänsiň öýdýärdim.

– Ähli zady bilýärim men. Biraz oýlanaýyn, häzir ýadyma düşer.

– Diňe bir gorkana däl, ýigrenene-de goşa görner eken. Altynjan, sen ähli zatdan halamaýan zadyňy görýärsiň. O görün-ýän atlylar-a gara reňkli. Diýmek, olar gaýalaryňky – diýip, Habyt atlylara bakan ýiti-ýiti seretdi.

– Bă, seniň ýeke gözüň biziň iki gözümüzden gowy görýärow – diýip, Altynjan gaşlaryny gerjeşdirdi, ol Habytla paýyş söz aýdarly göründi, jaýdar paýyş söz ýadyna düşmân örtendi.

– Pal atysyp durman, ýörün, üstlerine baralyň! – diýip, Kabyl çynyrgartdy, atyna gamçy çaldy.

Alysdaky atlylar özlerine tarap birtopar atlynyň gelýändigini görüp, alagykylyk, alatozan turzup, gündogar tarapa at saldy-lar, sähel salymdanam gözden ýitdiler.

* * *

Mansur gören atlylary, olaryň gündogara bakan gaçyp gi-dendikleri hakda hana habar berdi. Ol sözünü soňlap-soňlaman-ka Haldan ferraş at çapdyryp geldi.

– Dün bizden halwa satyn alan bezirgenleri talan kynyklar häzir atgaýtarym gündogarda – suwuň boýunda meýlis gurap otyrlar. Olary güpbasdy edip boljak. Sebäp, häzir olar serhoş.

Haldanyň bu habaryndan soň Abdylmälik han buýruk berdi:

– Begler ýygnansyn!

Çapar ugradyldy.

Sähel salymda hanyň alty ýüzden gowrak atlysy howlynyň önünde ýygnandy.

Abdylmälik han ogullary bilen gyzyňyň ýörişe taýýar bolup durandygyny görüp, kesgin gygyrdy:

– Habyt, Altynjan, siz öýde galyň!

Howly boşap galdy. Hana, atabeginiň otagynyň gapysam açyk dur, ol hem gidipdir.

Mansur pola öz otagyna girip-çykyp, nämedir bir zat bilen gümra, ol gaty arkaýyn görünýär.

Şeýle galagoply pursatda Mansuryň hojalygyň ownuk-döwnük işleri bilen gümra bolup ýörmesi, hiç hili howsalasynyň ýoklugy Altynjanyň hoşuna gelmedi. Ähli kişi (ol «ähli kişi»

diýip, esasan, özüni göz önünde tutýardy) ber-başagaýka näme üçin ol hyrda zatlara güýmenen bolup ýör?

Emir ähli erkek kişileri yzyna tirkäp seljuklylardan hasabat soramaga gitdi. Mansur, näme, erkek dälmi?

Altynjan gazap bilen Mansuryň otagyna girdi. Dogrudanam, naýyp giň otagynyň içinde otyr. Özem öňi durşuna hazyna: dir-hemdir dinar.

– Babam dagy gitdi!

Mansur Altynjanyň bu sözünüň manysyna düşündi. Ol: «Kam dagy gitdi, sen näme üçin olar bilen gitmediň?» diýmekçi boldy. Naýyp bu söze jogap bermedi, sebäbi näme jogap berjegini bilmedi.

– Mansur daýy, siziň arkaýynlygyňyza meniň gözüm gidýär. Men hiç ýerde rahatlyk tapyp bilemok.

– Seni näme biynjalyk edýär, gyzym?!

– Anyk bilýän zadym ýok. Diňe bir zady bilýärin. Ol hem özumdäki düşnüksiz bir wehim. Göwnüme bolmasa, ýakyn wagtda aýylganç bir betbagtlyk depämden gopaýjak ýaly duýulýar.

– Näme bolup biler?

– Wah-weýla, bilemok-da, Mansur daýy!

– Eger sen gorksaň, onda biz-ä üstümüzü bürenip ýatybermeli bolarys – diýip, Mansur şelaýyn ýylgyrdy.

– Babam hem mydama hiç zatdan gorkmazlygy ündeýär. – Altynjan nämendir bir zat hakda oýlanýan ýaly, ýokaryk seretdi:

– Babam mydama gorkmazlygy ündeýär welin, ol bir gorkuly wakanyň boljagyny önünden duýýan ýaly...

– Giň bol, gyzym. Sen, iň gowusy, şahynyň barada alada et! Ol şu gün ertir iýmini iýmedi, bir hylt tapan ýaly ol.

Yzyna öwrülmeçki bolan Altynjanyň nazary Mansur polanyň sag gapdalynda ýatan iki sany haltajyga düşdi, ini dyglap gitdi.

O haltajyklar Altynjanyňky ahyryn! Olary Altynjan Şadranç müňbaş alyp beripdi.

Altynjan bir bökende haltajyklary garbap aldy.

– Mansur daýy, bular size nireden düşdi?

– O saňa nämä gerek?

– Gerek, juda gerek! Şadranç müňbaşy berdimi?

- Ýok, muny maňa babaň berdi.
- Bu haltajyklar babama nireden düşüpdür?
- Saňa näme boldy, gyzym? Birden üýtgäýdiň-le?
- Muny men bilmeli, hökman bilmeli.
- Bu iki haltany babaňa Şadranç beräýdi öýdýän. Meniň şeýle pikir etmegimiň bir sebäbi bar. Ol babaň ýanyna girip, nämedir bir zat hakda uzak gürrüň etdi. Şadranç gidensoň, babaň meni dergähine çagyryp, şu iki haltajygy berdi, hazyna goşmagymy tabsyrdy.
- Men hakda hiç zat aýtmadymy şonda?
- Ýok, aýtmady.
- Gör, nähili nejislik! Dönük! Nejis, dönük!
- Kim?!
- Kim bolar öýdýärsiňiz? Şadranç!
- Beýle mojuk söz aýtma, gyzym! Kimden çyksa-da, Şadrançdan dönüklük çykmaz.
- Meni babama satypdyr ol!
- Babaň Şadranjyň hany ahyryn! Ol babaňa aýtman, hiç zat edip bilmez. Ähli zady aýtmak, hasabat bermek – serkerdäniň borjy.
- Diýmek, siz meniň häzirki sözlerimi-de babama aýdarsyňzmy?
- Eýsem näme? Hasabat bermek – meniň borjum.
- Satyň! Satyň meni! – diýip, Altynjan gazaplandy.
- Seni satarys. Özem gaty gymmat satarys. Seniň mahýaň sebitde iň ýokary mahýa bolar.

Altynjan atylyp daşaryk çykdy.

Onuň nazary diňiň üstünde egnindäki ak biyz köýnegini iki ýana pasyrdadýan Haldanda hemem al-asmandan özüne sere-dip duran gara bürgütde saklandy. Bürgüt ön görünmeýärdi. Ol Altynjany özüne aw hasaplaýan ýalydy, ganatlaryny gerip durşy ýene sähel salymdan aşak saglap inäýjek ýalydy. Altynjan Tümen daýysy entek gundagdaky çagajykka bürgüdiň alyp gidendigini, babasydyr mamasynyň gutuny aljak bolandygyny eşidipdi. Asman-da bürgüt görünse, bagt dilemelidigi barada Altynjana köp gezek aýdypdylar. Bürgüdiň Allatagaladan bagt – gut getirýändiginem, ýanynda kim bar bolsa jemlenişip: «Eý, guş, ber gut, ber gut!» diýip

gygyrmalydygyny-da aýdypdylar. Bu guşy görenlerinde: «Ber gut, ber gut!» diýenlerinden soň, onuň ady ber gut – bürgüt bolupdyr, hakyky ady unudylypdyr diýýärler. Bürgüt – bagt-gut berýän guş!

Altynjan guşa elini uzadyp gygyrdy:

– Ber gut! Ber gut! Eý, guş, maňa Alladan gut getir!

Bürgüt gozganmady, şindem gerlen ganatlaryny gozganman asmanda doňan ýaly bolup durdy. Altynjan ýene gygyrdy:

– Eý, e-eý, guş! Ber gut! Ber gut! Maňa Alladan gut getir. Men Altynjan! Men Abdylmälik hanyň gyzy! Allaga: «Altynjana gut gerek» diý. Gut ber! Eý, guş! Ber gut! Daýymyň hununy almaga daldaw ber! Togrul Seljuklyny öldürmäge daldaw ber! Pelit Togruly elime ber, men onuň gözünde ot ýakaýyn! Ber gut! Ber gut!

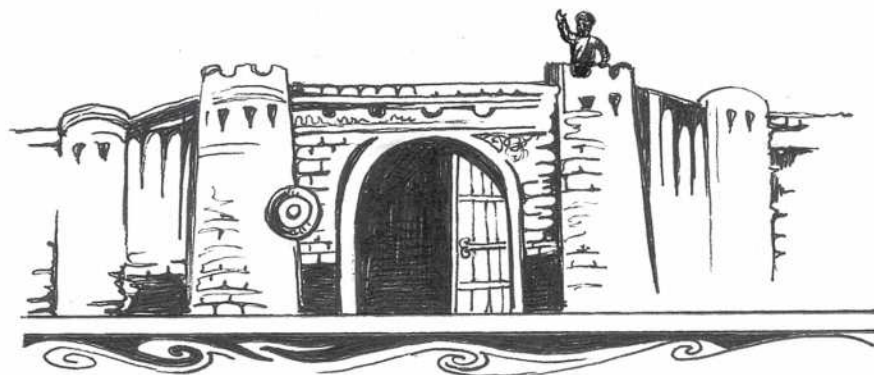
Bürgüt ganatlaryny çala gymyldatdy.

Altynjany geň galdyran diňe bürgüt däl, Haldan ony has geň galdyrypdy, çünki ol elini bulaýlap kimidir birini yhlas bilen çagyýardy.

Kimi?

Altynjan öýde dönügiň bardygy hakdaky kakasynyň janykmasyny ýatlady. Şol dönük Dowguş däl-de, Haldan bolaýmasyn?! Belki, Haldan kimdir birini çagyýandyr?

Altynjan ýuwaşlyk bilen bilindäki hanjaryna el ýetirdi. Onuň sapyndan berk gysyp, birden garpyşmaly bolsa ät galmazlyk üçin ykjamlandy.

Ýedinji hekayat

DEŇ ETSE – DUŞ EDER

Haldanyň gözi birden bürgüde: «Ber gut!», «Ber gut!» diýip gygyryp duran Altynjana düşdi-de, doňdy galdy, soňam aşak oturdy. Melikäniň özüne seredýändigini-seretmeýändigini anyklamak üçin ýuwaşjadan boýnuny uzadyp seretdi. Altynjan ony görmedikden boldy.

Haldan janyny barlamak isläp, Altynjanyň ýanyna haşhaşlap geldi:

– Melikäm, melikäm, ýaňy meni gördüňmi?

– Gördüm – diýip, Altynjan sowuk jogap berdi.

– Näme sorayar? – diýip, Haldanyň ýanyna Habył geldi.

Habyly gören Haldan hasam aljyrady.

– Hiç zadam däl, hiç zadam däl, men şo ýokardaky bürgüdi kowjak boldum. Näçe kowsamam gidenok. Ol häliden bäri howlynyň depesinde doňan ýaly bolup, Altynjan melikäme seredip dur. Ol bir zat ogurlamakçy bolýar.

Altynjan bilen Habył bürgüde seretdi. Dogrudanam, bürgüt şindem howlynyň depesinde ganatlaryny käte bir çala gymyldadyp durdy. Ol hiç ýerik gitjek bolanokdy.

Altynjan Habylyň ýüzlendi:

– Eý, doganjygym, gel, bürgüt-den gut diläli.

– Gut?!

– Hawa, gut.

Iki dogan bürgüde bakyp, gut dilemäge başladylar:

– E-ý, guş, gut ber! Ber gut! Ber gut! Biz Abdylmälik ibn Bugrajyk ibn Abdalyň çagalary! Biz Altynjan bilen Haby! Bize ber gut! Bize ber gut!

Haby! bürgüde aýratyn dileg saldy:

– Men – Haby! Men Abdylmälik hanyň körpe ogly – Haby! men! Men senden gut dileýärim. Bir günlük ömür berseňem, mertebeli ömür ber. Näme berseň, Altynjana ber. Goý, uýamyz maksadyna ýetsin.

– Wiý, Haby! näme üçin beýle diýýärsiň? – diýip, Altynjan geňirgendi.

– Altynjan, men munuň ýaly zatlara ynanmaýaryn.

Altynjan Habylyň mynajatyna üns bermän, özi guşa ýene dileg etdi:

– Eý, guş, ber gut. Ber gut! Mertebe ber! Şöhrat ber! Tümen daýymyň aryny almaga daldaw ber! Hökmürowanlyk ber! Saglyk ber!

Altynjan Haldanyň mölterilip seredip durşuny halamady, azmly buýurdy:

– Bar, derwezäni ýap!

Haldan bu söze garaşmadyk bolarly, tisginip gitdi, ellerini hereketlendirip, nämedir bir zatlar aýtmakçy boldy, sakawlady:

– Näme üçin? Neme-eý?! Häzir Abdylmälik han gelyär. Ol: «Derweze açyk dursun» diýdi.

– O näme üçin ýalan sözleýärsiň? Ýogsa-da sen näme üçin topardan galdyň?

– Han maňa galmagy buýurdy. Men ferraş.

– Bar, derwezäni ýap!

– Ýok, ýok, mäligim, siz maňa: «Derwezäni ýap!» diýmän. Soň maňa han hezretleri käýär.

– «Derwezäni ýap» diýýärim men saňa!

– Ýok, ýok! ... – Haldan derwezä ýakynlaşmaň diýýän terzde elini hereketlendirdi.

Haby! bilen Altynjan derwezä bakan ýöräp ugrady.

Uzaklardan at toýnaklarynyň dükürdileri eşidildi.

– Gördüňizmi, Abdylmälik han eýýäm gelyär. Derwezäni ýapan bolsam, ol size däl-de, maňa käýärdi.

Atlaryň dükürdisi ýakynlaşdygysaýyn, näme üçindir, Altynjanyň ýüreginiň gürsüldisi artdy. Göýä ýüregi agzyndan çykaýjak ýaly, batly dükürdedi. Endamynda galpyldy peýda boldy, gulagynnda kakasynyň günortanky sözleri gaýtalandy: «Öýde dönük bar. Kim ol meniň duzумы iýip, meni köşge eltip satýan? Kim?» Altynjan yzyna gaňrylyp seretse, şol dönügiň kimdigini göräýjek ýalydy, ýöne yzyna seretmekden heder etdi. Heder etmez ýaly däl: eşidilýän at toýnaklarynyň dükürdileri gaty nätanyşdy, ol dükürdilerde hyrsyzlyk, ganhorluk duýulýardy. Atlaryň öz maýdalyna däl-de, sütem görüp çapýandygy dükürdilerden gaty açyk duýulýardy.

Altynjan howlynyň derwezesini ýapmaga girişdi.

Birtopar atly gelip, derwezäniň önünde saklandy. Gelenleriň içinden kimdir biri haýbatly gygyrdy:

– Biz talaňçylyk üçin gelmedik. Biz Abdylmälik han bilen düşünişmäge geldik. Näme üçin derwezäni ýapýarsyň?

– Abdylmälik han häzir ýok. Siz oňa galanyň daşynda garaşyň.

– Derwezäni aç! – diýip, bir deşlek kişi elindäki ýatagany bilen Altynjana hemle atdy.

– İçerik goýberjek däl!

– Goýberersiň!

– Goýbermerin!

– Biz gowy niýet bilen geldik.

– Kim siz?!

– Biz kynyklar.

– Togrul Seljuklymy?

– Hawa, hawa, Togrul Seljukly.

– Senmi şol?!

– Kim bolanymda saňa näme? Aç derwezäni!

– Sen Togrulmy?

– Togruly näme etjek? Derwezäni aç!

– Ýok, ýok!

– «Derwezäni aç!» diýýärim men saňa!

– Howla goýberjek däl!

– Goýberersiň! Ýatagany böwründen geçirerin – diýip, deşlek kişi gaty arkaýyn süründi. Elindäki ýataganyny Altynjanyň döşüne diredi.

Altynjanyň aňynda amatly pursadyň dörändigi barada pikir peýda boldy. «Aryňy al, Altynjan! Bürgüt saňa doldaw berýär, aryňy al! Häzirki pursady elden berseň, soň bürgüt saňa beýle pursat döredip bermez!

Belki, bu Togrul däldir?!

Ikirjeňlenme, Altynjan! Gör, bu deşlek kişiniň ýaramazdygyny, ol gyz maşgalanyň döşüne ýatagan direýär! Beýle nejisligi diňe Togrul edip biler».

Altynjan gaýrata galdy: elindäki hanjaryny bat bilen bulady.

Hanjar deşlek kişiniň bokurdagyny kesdi. Bokurdagyndan al gan tüwdürilip akýan, üznüksiz hakyrdap gorkunç ses edýän deşlek kişi – Togrul beg yza serpildi.

Yzdaky haşym bokurdagyndan gan çogup akýan ýoldaşynyň ýykylmazlygyna hemaýat etmekçi boldy, ýöne ýetişmedi: böwründen yzly-yzyna urlan hanjaryň yzasyna çydaman, aýylganç bir waňkyrdy. Onuň waňkyrmasyna Altynjanyň depe saçy üşüp gitdi. Böwründen yzly-yzyna hanjar urlan haşym gözlerini petredip Altynjana seretdi durdy, soňam sessiz ýykyldy.

Üçünji haşym bolan ahwalaty görüp, walalaýlap gaçmak bilen boldy.

Atlylaryň serkerdesi atdan düşüp, derwezäniň ýanyna geldi: – Eý, bu tula şunuň ýaly gabahatlyk etdimi?

Serkerde eli hanjarly, üst-başy gara gan Altynjany görüp sakga saklandy.

Altynjan ýüzüne pürkülen gany ýeňine çalyp, garpysyga häzirlendi.

Ilkinji gezek aw patasyny berenlerinde eliňi, ýüzüňi gana bulaýarlar. Altynjanyň üst-başynyň gana bulaşmagy, meger, mundan buýanky ärdemli gadamlarynyň patasy bolsun gerek! Ol garşysynda duran serkerdäni elindäki hanjaryny öňden batly atyp öldürüp biljekdi, çünki ol on-on baş ädim aralakdan hanjar urmaga gaty türgendi. Ýöne, şeýtse, soňundan ýaragsyz galjakdy. Şu-da ony töwegellikden saklady.

Ol töwereginden hanjardyr ýatagan gözledi, tapmady, iki alaman öz ýataganlarynyň üstünde hykyrdaşyp ýatyrdylar.

– Taşla elindäkini! Taşla diýýärin men saňa, ganjyk!

– Năme bogazyňa bat berýärsiň? Gorkýarsyňmy? Hanjarymy taşlaýynmy? Erkek bolsaň, göni gel-dä!

– E-eý, byradarlar, eşidýärsiňizmi bu tulanyň diýýän sözlerini! Durşy bilen dogum-a bu. Birinji gezek görýärimen beýle dogumly urkaçyny. Biziň Tahyrymyz bilen Batmanymyzy öldürdi bu! Bu tula meniň kellämi almak islän gyz bolmaly! Şol gyzdyr! – diýip, serkerde öndedi.

– Bularyň içinde Togrul ýokmy? – diýip, Altynjan serkerdä iki maslygy görkezdi.

– Hä, Altyn gyz, saňa Muhammet Togruýň kellesi gerekmi? Altynjan pert jogap berdi:

– Gerek!

– Ynha, seniň ideglän kelläni men elin getirdim. Al, şu gara kelle seniňki! – Togrul beg çyngartdy: – Aýt, sen meniň kellämi alyp năme etmekçi? Ýassyk edinjekmi?

– Tepük¹ etjek!

– Năme, năme?.. Tepük?

– Seniň küýze kellăň tepüge-de, güýe-de² ýarar öýdemok men.

– Hasan, Nasyr, eşidýärsiňizmi, meniň kellăm tepüge-de, güýe-de ýarajak dälmiş – diýip, Togrul beg şyg-şyg edip güldi.

– Iliň halal gazanjyny talap ýaşandan ölen ýagşydyr. Entek siz păliňizden taparsyňyz. Ili agladyp, gan gusduryp, elindăki iň soňky tötegini zorluk bilen alyp pălinden tapmadyk ýokdur. Alamanyň soňy sakar dowzahdyr.

– Gapyl, ganjyk! – diýip, atylaryň birisi ik ýaly pyrlanyp geldi. Togrul beg oňa garşy çykdy:

– Peýkam, goý, gürläsin. Bu, görýän welin, ýönekeý gyz däl, owadan bu, dogumly bu, özem bu perizat hakykaty aýdýar. – Ol Altynjana bakan ýörăp ugrady.

Altynjan özüne bakan gorky-ürküsiz ýörăp ugran egni gyzymyzy donly, başy oraýany peşli, pălwansypat nazarkerde serkerdä garşy năhili tilsim ulanjakdygynyň pikirini eýýäm edip ýetişipdi. Wah, elinde ýatagany bolanlygynda onda ol ýanyna ýeke kişinem getirmezdi. Ýöne bu gyýan-gyssagda ýatagany nireden tapjak?! Altynjan hanjaryny gorkusyz-ürküsiz gelyän serkerdăniň jugdanyndan urmak üçin bar güýjüni jemläp towusdy, ýöne, haýp,

isleýşi ýaly bolmady: hanjaryny garşydaşynyň döşünden urmaga ýetişip bilmedi. Serkerde zor geldi, bir tilsim-ä ulandy ol, şeýle bir çalasynlyk bilen Altynjany egnine alyp, üç-dört gezek daşyndan pyrlandyryp-pyrlandyryp aýlady-da, honda zyňyp goýberdi.

Altynjanyň tasjany çykyppy, hyk etdi, hyr berip başy aýlandy, özüni hem demini dürsemek üçin ýekedyz bolup esli salym durdy. Başyny aşak salyp duran-da bolsa, serkerdäniň ýakynynda özüne seredip durandygyny – aýaklaryny gördi. Üstüni al don örten al ädikden gözünü aýyrman, butnaman durdy. Ol wagt ýitirmeli dældigine, çalasyň hereket etmelidigine düşündi: ikilenç bat alyp, serkerdäniň üstüne towusdy, bokurdagydyr diýen çen bilen hanjaryny bulady.

Serkerde beýle çalasyň herekete asyl garaşman eken, yza çekildi, ýöne eýýäm giçdi.

Altynjan hanjarynyň iş bitirendigini aňdy, begendi. Ol garşydaşyna göni seretmekden saklandy, onuň ýýkylaryna garaşdy, ýöne garşydaşy ýýkylmady.

Ondan gan akýardy. Hana, ýer gana boýalyp ugrady, ýöne ol gan bokurdakdan akýan gan-a däl. Sebäp garşyda duran bokurdanok.

Altynjan bilesigelijilik bilen serkerdä seretdi. Görse, Altynjanyň bulan hanjary bokurdagy däl-de, serkerdäniň döşüni kesip geçipdir. Togrulyň döşünden gyrgyzy gan akýardy.

Togrul beg ýaş ýigid-ä däl eken: ýaşı duruşsan, daýaw göwreli, inçe ýüzli, dogumly, haýbatly, nazarkerde kişi eken.

* * *

Togrul beg garşysynda duran bu şirigana gyзда özüne ýakynlyk duýdy. Göwnüne bolmasa, indi, gör, näçe ýylyň içidir, agtaryp tapyp bilmän ýören in ýakyn razdaryny, ýürekdeşini tapan ýalydy. Altynjanyň «Muhammet Togrul Seljuklynyň kellesini getirene durmuşa çykjak» diýen şertinden soň Togrul beg öz ýanyna baran Gökhunuň: «Sen bir gezek Altynjanyň didaryny gör. Ana, şondan soň näme etseň ediber» diýip, ynamly aýtmasynyň hikmetine edil şu pursat düşündi. Altynjany görende Togrul begde ruhy sarsgynyň bolup geçjekdigine Gökhun

doly göz ýetiren bolsa gerek. Gökhun ýalňyşman eken! Togrul Seljuklyda güýçli ruhy sarsgyn gopdy.

Serkerde döşünden akýan gana ünsem bermän, şindem Altynjana seredip durdy. Üç-dört kynyk ýataganlaryny öňe tutup, Altynjana bakan ugrady.

– Bu gyza degmän!

Serkerde ganyny akdyryp, ýere gaçan gamçysyny garbap alyp, Altynjanyň üstüne süründi. Altynjan üç-dört ädim yza çekildi:

– Indi gelseň, öldürerin! Saklan! Saklan!

Serkerde saklanmady. Ol elindäki gamçysyny birki ýola oýnatdy, soňam Altynjana gönükdirip, bat bilen aýlap goýberdi. Gamçynyň uýy şuwap gelip, Altynjanyň hanjarly eline dolaşdy.

Altynjan nädip beýle bolanyna oňly düşünmän galdy: serkerde gamçysyny bir çekende Altynjan hakyt onuň gujagyna doldy.

Serkerde ony gujagyna berk gysdy, butnatmady, elindäki hanjaryny gaňryp aldy. Soňam ony itip goýberdi-de, depesinden gamçy inderdi.

Bu mahal Altynjan agyry duýanokdy. Duýaýanda-da mertlik bilen döz gelmäge çalyşjakdygy hakdy. Ol ölümini boýun almaly boldy. Häzir onuň ýeke bir islegi bardy, ol hem depesinden gamçy inderýän ýigrenji serkerdäni öldürmekdi. Ol başda hanjar atyp serkerdäni öldürmändigine puşeyman edýärdi, aňynda daýysy Tümen begiň pendini ýaňlandy: «Söweşde hiç wagt ikiyeňlenmeli däldir. Ikiyeňlenmek, edýän işiň soňy hakda oýlanmak, soňuny gaýgyrmak, dözümsizlik etmek – özüňi ölümiň, ganhoruň eline bermekdir. Özem aňyňda peýda bolan birinji pikire-duýga gulluk etgin, çünki birinji pikir ýüregiň pikiridir». Tümen begiň bu sözi öň adaty söz ýalydy, ýöne ol sözleriň nähili wajyp sözlerdigine bu gün, ýok, ýok, şu pursat Altynjan has oraşan düşündi. Daýysynyň pendini amal etmändigini üçinem ganhoruň pidasy bolmaly boldy.

Serkerde uranda men-men diýen ärlerem yza çydap bilmeýärdi, zaryn-zaryn bagyryp ugraýardy. Ýöne erkek kişileriň döz gelip bilmeýän urgusyna ýaş gyzyň döz gelmegi, sarsman durmasy ony haýrana goýdy. Iki gezek uransoň, serkerde gözlerine ynanman, gamçysyny barlap gördi. Öz-ä şol gaýyş gamçy!

Altynjan öňem häzirkisi deýin gamçynyň öňünde durupdy. Ýöne ony uran häzirki ýaly nätanys däl, mähriban kakasydy. Ol öň eden etmişi üçin urlupdy, hak urlupdy. Häzir nähak urulýar.

Nähak urgynyň awusy iki esse artyk bolar eken.

Altynjanda günä bolmasa näme?!

Bar günäsi öz ojagyny gorajak bolanlygymy?

Altynjan garşysyndaky wagşylardan herki zadyň çykjagyna ynandy.

Ol ölüme garaşýardy. Depesinden gamçynyň däl, gylyjyň inmegine garaşýardy. Sebäbi ol iki sany kynygy öldürdi ahryrn!

Altynjan eden işine – iki sany kynygy öldürendigine – Abdyl-mälik hanyň gyzy diýen ada mynasyp iş bitirendigine buýsandy.

Iki alamany öldürdi!

Iki alamany!

Wah, ol serkerdänem öldürjekdi, ýöne, arman, serkerde zor çykdy.

Zor eken!

Ony Allatagala gorady, ýogsam soňuny gaýgyrman elindäki hanjaryny zyňan bolsa, onda bu wagat serkerde sekiz görnüşli dowzahyň iň erbediniň işiginden säginmän içeri girip giderdi.

Altynjan öz-özünü gönertledi: «Näme üçin ol nejis eliňdäki hanjaryňy atyp öldürmediň? Sen on ädimden islendik noka-da hanjar urup bilýärdiň-ä? Näme üçin ony ýakynyňa getirdiň?! Hanjaryňy atmakdan – soňundan hanjarsyz galmakdan gorkduň! Daýyň pendini tutmadyň!»

Goşunyň serdary ölse, darkaş gutarýar. Serdary öldürilen tarap – ýeňlen tarap hasap edilýär. Men bu nejis alamany öldürip bilýärdim-ä! Tümen daýym hak aýdan eken: «Hiç wagat soňuňy gaýgy etme! Hiç wagat soňuň hakda pikir etme! Mydama heminzaman bilen ýaşa. Pikiriň bilen ýaşama, pikiriň bilen hereket etseň, betbagtçylyga uçarsyň. Mydama duýgyň bilen, ýüregiň berýän salgysy bilen ýaşa! Iň dartgynly pursat süňňünde, kalbyňda peýda bolýan duýgy, salgy – Allatagalanyňkydyr. Iň dartgynly pursat duýgynyň zýy bilen gelyän pikir – şeýtanyňkydyr!» – Altynjan ahmyr bilen hyrçyny dişläp, agzyny gara gan etdi. – Wa-

weýla, ýeňip bilýärkäň, ýeňildiň, Altynjan! «Türgenleşiklerden ýadadym, hakyky darkaş isleýäriň!» diýip, hut şu gün sabada aýtdyň. Allatagala saňa hakyky darkaşda özüňi görkezmäge şert döretdi. Sen Allanyň wekiline – bürgüde aryňy almaga daldaw dilediň. Alla maksadyňa ýetmegiň üçin daldaw döretdi. Sen bolsa, hanjarsyz galmakdan gorkup, döredilen daldawdan peýdalanyň bilmediň. Nesebiňi masgara etdiň!

Indi bary giç!

Indi nämä garaşýarlar?

Goý, alamanlar Abdylmälik hanyň gyzyňyň nähili çydamlydygyny, nähili merdanadygyny, nädip ölýändigini görsünler.

Goý, alamanlar Abdylmälik hanyň gyzyňy hernäçe sütem edilende-de, ejizledip bolmajagyna göz ýetirsinler! Goý, olar Altynjanda synmaz erkiň bardygyny bilsinler!

«Näçe gün ýaşan bolsa, Tümen daýysy deýin, öz adyna mynasyp bolup ýaşady» diýsinler.

Altynjan garaşmakdan ýadady:

– Eý, ganhor, öldür öldürjek bolsaň! – diýip, gazap bilen serkerdä seretdi. Görse, garşysyndaky serkerdäniň edýän işi wagşy bolsa-da, ýüz keşbi wagşyýana, hyrsyz däl, nazarkerde ol. Ýüzüne seredip bu kişi şeýle webal iş edýändir, alamandyr öýder ýaly däl, töründe oturyp, «Kulhulallany» okap oturjak ulama menžeyär. Gör, onuň ýüz keşbi içki hapa dünýäsiniň üstüni örtýär.

– Men hatynyň akylyna etagat bolmaýaryn.

– Seniň ýaly ganhor bolandan hasy hatyn bolan hem mün mertebe gowudyr. Eger özüňi erkekdirin öýtseň, ynha, men, ýekme-ýeke çyk!

– Ýekme-ýeke diýdiňmi?

– Eý, kerrew, eger özüňi azda-kände mert, erkek saýýan bolsaň, maňa ýatagan ber. Soňam ýekme-ýeke çyk. Eger sen çöňňe bolsaň, goý, meniň garşyňa arañyzdan gylçlaşmaga iň ökdäňiz çyksyn.

– Byradarlar! Eşidýärsiňizmi bu altyn gyzyň diýýän sözlerini! Ýatagan beriň bu gyza!

– Sen ýaradar. Sen eýýäm ýarymjan mahluk. Meniň garşyňa ýaradar däl, pählewany çyksyn.

– Adyň näme seniň? – Serkerdäniň sesi mylaýym çykdy.
– Merdumhorlar! Imansyzlar! Gedaýlar!
– Biz merdumhoram däl, gedaýam däl!
– Merdumhoram, gedaýam sizden ibalydyr! Gedaý sizden imanlydyr!

– Gapyl! Ýogsam şu ýatagan bilen kelläni pyzlandyrarın häzir.
– Ýaragsyz biçaräni öldürmegi siz başararsyňyz. Elimde ýatagany bolan bolsa, bu wagta çenli kelläň aýagymyň aşagynda guma bulasyp, gözlerini petredip ýatardy. Özüni mert saýýan bolsaň, meniň bilen ýekme-ýeke çyk!

– Ine, şirigana dogum! – Serkerde Altynjana hyrydar göz bilen garady. – Ýönekeý gyz däl bu. Hakykatdanam soltan Mahmyt Gaznalydan pataly gyz bu. Dogumy soltanyňka meňzeýär. Altyn gyz, sen maňa ýaraýarsyň.

– Men welin, seni itden beter ýigrenýärin, öldür meni!
– Ýok, ýok, seniň ýaly merdanalar seýrek dogulýar. Seni öldürsem, Allatagalanyň önünde günä iş etdigim bolar.

– Günä-sogaby bilýän mahluk bolsaň, bu ýere gelmezdiň.

– Adyňy aýt.

– Men saňa, heý-de, adymy aýdarynmy, nejis!

– Seniň bolşuňa synym oturýar...

Togrul beg nämedir bir zat aýtmakçydy, ýöne seljuk ýigitleri ýerli-ýerden seslendiler:

– Gideliň!

– Bu gyz biziň iki sany bigünä ýigidimizi – Tahyr bilen Batmany öldürdi. Biz bu ýere darkaş gurmak üçin gelmändigä.

– Hanyň gyzy akylyndan azaşypdyr.

– Guduzlan bolaýmasyn?!

– Hudaý saklasyn!

– Abdylmälik han bilen duşuşmasak bolmaz indi. Ýogsam ol bize ters düşüner. Kynyklar akyn etmäge, kelete etmäge gelipdir öýder. Eger häzir düşünişip gitmesek, onda ol soň biziň başymyzda kyýamat gopdurar, han gelyänçä garaşalyň!

– Togrul, gideli – diýip, ýaňy keselden turan ýaly hor, ige meňzeýän Peýkam atly kişi hem atynyň üstünden Togruly

howlukdyrdy, ýöne Togrul howlugarly däl di. Ol Altynjandan gözünü aýyрман şindem seredip durdy. – Sen Abdylmälik hanyň ganjygyny haladyň öýdýäriň. Islesen, soň sawçylyga geläýeris.

– Ýok, ýok, maňa hatyn gerek däl – diýip, Togrul garşy çykdy. Soň Altynjana ýüzlendi: – Sen Abdylmälik hanyň gyzymy?

– Bu eden etmişiniz jezasyz galar öýtmäň. Alty tarapa³ gaçsaňyz hem taparys. Asmana uçsaňyz aýagyňyzdan, ýere girseňiz bokurdagyňyzdan tutarys. – Altynjanyň nazary ýene garşysyndaky serkerdä düşdi. Onuň döşünden ganyň şol bir akyp durşudy. Gan ýene biraz şeýdip aksa, serkerdede gan galmaly däl di. Ýöne ol özüniň öljekdigi barada pikirem edenokdy. Ýa ol Altynjanyň nebsi agyrrar, ýarasyny sarap berer diýip pikir edýärmikä? Eger beýle pikir edýän bolsa, onda ol gaty ýalňysýar.

– Baryň, baryň, gidiberiň, men häzir han bilen düşünişip, yzyňyzdan ýeterin – diýip, Togrul gapdalynda duran atylara azgyrlydy.

Sähel salymda alamanlar jesetleri atlaryna ýükläp, zut gitdi. Altynjanyň ýanynda diňe Togrul galdy.

Bir owadan dor bedew gelip, tumsugy bilen Togrulyň egninden itdi. Togrul yzyna gaňrylyp seretdi, atyny görübem onuň boýnundan gujaklady.

– Altyngyrym, şu gyzy nähili görýärsiň? Gowumy? – diýip, Togrul ýuwaşja sorady.

Haýran galdyran zat: at Altynjany biraz synlady-da, soň eýesiniň pikirini unaýan dek, birki ýola başyny talawlatdy.

– Gördüňmi, altyn gyz, Altyngyrymyň näme diýýänini? Altyngyrym seni gowy gördi.

– Gümüňi çek, ýerçeken! Ýok bol!

– Men nirä gideýin?

– Gelen ýeriňe gümüňi çek!

– Meniň gelen ýerimde sen ýok. – Togrul beg birpaýыз dymyp, soň sözünü dowam etdirdi. – Sen gaty tekepbir gyz ekeniň. Hanyň gyzy agzyna näme gelse samraber melidir öýdýärsiňmi? Sen maňa hapa söz aýtsaň, ertirki gün ökünmeli bolarsyň. Men hatynlar bilen gürleşmeýäriň. Seniň bilen-de gürleşmek isle-

meýärin. Men Abdylmälik hanyň ýanyna geldim. Senem zenan sammyklygyny edip, iki sany bigünä haşymy öldürdiň.

– Sen meniň Tümen daýymy öldürdiň. Sende meniň Tümen daýymyň ary bar...

– Men, ine, seniň şu sözün üçin şu ýere geldim. Men seniň bu haky habaryňy eşitdim. Gurhany-kerimden ant içýärin: men Arsahuşmisen şäheriniň häkimi Tahyr Afrasýabyň ogly Tümen begi öldürmedim. Men ol kişini ýeke gezegem görmedim. Ol kişi hakda ýeke gezegem eşitmedim. Asyl, biz Arsahuşmisene baramzok. Tümen beg diýilýän kişini kimiň öldürendigini-de men bilmeýärin. Tümen begi öldüren kişi meniň adyma duwlanydyr. Zamahsara gelip, meniň Abdylmälik emire bar aýtjak sözüm şudy. Men alaman däl. Düşündiňmi?

Togrul beg bu sözleri şeýle bir ýürekden janygyp-odugyp aýtdy welin, ynanmazlyk asla mümkin däl. Onuň bu sözlerinden soň Altynjan sesini çykarmady. Ýanyndaky atlylaryň gidenliginden, ganynyň akyp, güýjüniň azalanlygyndan peýdalanyň, Altynjan Togrul begiň üstüne hüjüm etmäge bar güýjüni jemläp, häzirlenip durdy, ýöne begiň janyndan syzdyryp aýdan sözleri ony oýa batyrdy: «Bu ýigrenji çynyny aýdýan bolaymasyn?!»

* * *

Abdylmälik han atlylary bilen howla gelip girdi.

Şadranç müňbaşynyň haşymlary haýdan-haý Togrul begiň daşyna aýlandy. Onuň elini arkasyna daňdylar.

Togrul beg gelenler bilen gylyçlaşagam bolmady, garşylygam görkezmedi. Garşylyksyz duran adamy gylyçlap öldürmegem erkeklikden däl. Şeýle bolansoň, serkerdäni öldürmediler.

Şadranç müňbaşy Altynjanyň ýanyna geldi:

– Melikäm, amanmysyň?

– Aladaňyz üçin taňryýalkasyn – diýip, Altynjan hykaratly tosaňlady. – Siz meni maksadyma ýetirdiňiz.

– Dogry, dogry. Sen Togrul Seljuklynyň tutulyp getirilmegini islediň. Ynha, onuň özi geldi.

– Siz uly iş etdiňiz: ýumşumy bitirdiňiz. Men size başda äht eden dinarymy bererin.

– Siz onça dinary nireden tapjak?

– Muny näme üçin sorajarsyňyz?! Babam: «Sora!» diýdimi?!

– Maňa hiç zat gerek däl, melikäm.

– Meniň önünden beren iki düwünçegimi näme etdiňiz?

Şadranç bu sowala garaşman eken, näme jogap berjegini bilmän, esli salym dymdy. Altynjan sowalyny ýene gaýtalady.

– Melikäm, düwünçekleri siz maňa berdiňiz. Olary näme edendigimi menden soramaň.

Altynjan Şadranç münbaşynyň asla garaşmadyk ikinji sowalyny berdi:

– Siziň ogluňyz barmy?

– Oglumy? Bar. Üç oglum bar.

– İn kiçisi näçe ýaşynda?

– On ýedi.

– Ömür bir gezek berilýär. Allanyň beren bu ömrüni arassa, hiç kime ýamanlyk etmän ýaşamaly, ýüzüne eden etmişini aýdýan bolsalar, onda ol ömre ömür diýip bolmaz.

Şadranç Altynjanyň özünden göwnüniň galandygyna düşündi. Nämeden? Bu hakda oýlanmaga pursat bolmady.

Altynjan oňa Togrulyň biline gysdyrylgý gamçyny getirip bermegini tabşyrdy. Şadranç ýumşy bitirdi. Şondan soň Altynjan gamçyny elinde oýnadyp, şindem döşünden gan akýan Togrul begiň ýanyna bardy. Ol begiň depesinden şuwladyp gamçy indermekçidi, ýöne bolmady: urmak üçin elini ýokary galdyran-da onuň nazary serkerdäniň gözlerine düşdi.

Eý-ho!..

Serkerdäniň gözlerine ýakyndan sereden Altynjan jadylan-dek doňdy galdy. Ol gözler adaty gözler däl. Ol gözlerde özüne tabyn ediji hökümdarlyk bardy. Ol gözler sustuňy basýardy.

Henize-şu güne çenli Altynjanyň hiç kimden susty basylmandy.

Ömründe ilkinji gezek onuň susty basyldy!

Ilkinji gezek!

Ol gamçysyny biygtyýar aşak goýberdi, hyrçyny dişläp, ha-remhanasyna ugrady.

Togrul beg Altynjana buýsançly bakdy:

– Eý, mäkimiyän horaz, men seniň daýyňy öldürmedim. Meniň kastyma çykmaňy bes et! Düşnüklimi?

Haşumlaryň biri Togrulyň üstüne gygyrdy:

– Düş öňe!

– Elbetde, öňe düşerin, eýsem, seniň ýaly pohly haşymyň yzyndan ýörärimmi men?!.

Sekizinji hekaýat

**DURMUŞ – GIZLENPEÇEK:
GIZLENÝÄN – ZENAN,
AGTARYÄN – ERKEK KIŞI**

– **K**ynyk begleri sawçylyga gelyär!

Mansur derbanlaryň bu habaryny Abdylmälik hana ýetirdi. Han göwünli-göwünsiz ýerinden turup, üst-başyny tertibe saldy. Desterhança saçak ýazmagy tabşyrdy, soňam: «Gelenleri nähili garşylamaly? Daşary çykyp garşylamalymy ýa oturan ýerimde garşylamalymy? Gelenler näçe adamka? Bar gelen ýigrimi töwerek bolsa, onda oturan ýerimden garşylaýyn, eger gelen ýigriden köp bolsa, onda howla çykyp garşylaýyn» diýip, içini gepletdi.

Daşarda on sany atly göründi. Atlylaryň sanynyň azdygyna Abdylmälik hanyň göwni galdy. «Bar gelen on sany atly boljak bolsa, onda men olary oturan ýerimde garşylaýyn» diýip ol netijä geldi, gapydan jyklap durşuna gelenleriň özüne tarap ýöräp ugraryna garaşdy, yöne olar gaýdybermediler. «Mansur olary näme üçin alyp gelmeýärkä? Gelenler atларыndan düşüp serasima bolup durlar. Ýa olar meniň ýanlaryna bararyma garaşýarmyklar? Goý, olaryň özləri ýanyma gelsinler» Abdylmälik han Mansuryň zyzndan ferraşyny¹ ugratdy.

– Olar näme üçin gelenok?

Ferraş habar getirdi:

– Olar Musa atly kethudalarynyň gelerine garaşýarlar.

Bu habary eşiden Abdylmälik han biraz rahatlandy.

– Olar köplük ýaly-la?!

Abdylmälik han gymmatbaha perejini² ýelbegeý atynyp, howla çykdy. Onuň ýanynda Şadranç münbaşy bilen baş-alty sany serkerdesi bardy.

On-on baş sany atly geldi.

Ýiti ses howluda ýaňlandy:

– Baýgu Kelan öz kynyk begleri bilen Abdylmälik emiriň dergähine sawçylyga gelýär!

Bu sözleri dikine zowladan şilliň uzyn kişidi. Sesi biçak ýiti di hem biçak çaslydy, gulagyňy deşim-deşim edip barýardy. Bilal neressäniň³ sesem şu kişiniňkiçe ýa bolandyr ýa bolan dälidir. Aý, ýok, bolan dälidir! Uly bir şäheriň ilatyna habar ýetirmeli ýa muezzinçilik etmeli bolsa, bu şilliň uzyn kişi aňryýany bilen oňarjak. Bu kişiniň sesi şäheriň diňe bir dört künjüne däl, golaý-goltumlaryndaky obalaryna-da kemsiz ýetjek. Älhepus, Allatagala bendesini islän zady bilenem aňk edýär. Ol şilliň uzyn kişi durşy bilen ses bolayanda-da ondan onça ses çykmary däl, ýöne, görüň, çykyp dur, onuň sesi Abdylmälik hanyň gulagyny deşere getirdi. Han öz-özüne sowal berdi: «Jarçy nämä gerek?»

Gelenler äwmän-telesmän atdan düşmäge durdular.

Abdylmälik han gelenleriň içinden Baýgu Kelany – Musa begi agtardy:

«Gelenleriň haýsy birikä ol?»

Gelenleriň özüne bakan ýöräp ugraryna garaşdy. Ýok, gelenler oňa ünsem berenoklar. Hakyt şeýle: oňa göwünli-göwünsiz göz aýlap, soňundan seretjegem bolanoklar. Olaryň bolşy bu howluda han hiç kim ýaly. Özüne pisint edilmezligi emiriň myrryhyny getirdi. Olar kimdir birine garaşýarlar. Özem emiriň howlusynda. Gelenleriň ählisi yhlasly. Nyzama düzülýärler. Soňky gelenler öňki gelenleriň gapdalyndan nyzama düzüldiler.

Kynyk ýigitleri adam geçer ýaly baş-alty ädim aralykdan biri-birine bakysyp iki hatar durup, janly däliz döretdiler. Megerem,

Musa begi biri-birine bakysyp duran nyzamyň – janly däliziň ortasyndan ýöretmekçidirler.

At toýnaklary ýer sarsdyryp ugrady.

Şilliň uzyn kişi ýer sarsgynyny goşalandyryp yzly-yzyna gygyrdy:

– Musa beg kynyk kethudalary bilen Abdylmälik hanyň dergähine sawçylyga gelyär!

Şilliň uzyn jarçynyň çeken jaryndan soň kyrk-elli sany atly geldi.

«Baý-ba, «sawçylyga» diýip, ähli kynyk gaýdyberipdir-ow» diýip, Abdylmälik han başyny ýaýkady.

Bu saparky gelenler biçak howlukmaçdylar: atlaryndan böküp düşüp, öz aralarynda nämedir bir zady maslahatlaşýardylar. Hana, bir daýaw kişi ýanyndakylara tabşyryklar beryär, megerem, şol kişi Baýgu Kelan diýilýändir. Tüweleme, ol kişi Allatagala göwre-hä berip bilipdir. Kelan diýseň kelan – daýaw, deşli eken! Ata münende aýagy ýere degýändir onuň. Hana, ol kişi Mansur bilen gürleşýär, häzir Mansur olary hanyň ýanyna alyp geler.

Emiriň pikir edişi ýaly bolmady: gelen kyrk-elli kişi öňki nyzama duranlaryň gapdalyndan hatara düzüldi.

Olaryň hatary howlynyň ortasyna ýetdi. Hana, derweze bilen Abdylmälik hanyň duran ýerinde janly däliz döredi. Gelenler iki hatar nyzama goşuldylar.

Ýene at toýnaklarynyň dükürdileri eşidildi.

Howla baş sany atly serkerde girdi.

Ylgap baryp olaryň atlaryny sakladylar. Uzyn jarçy: «Musa beg!» diýip gygyrdy. Şondan soň nyzama duranlar jem bolup, uzyn jarçynyň sözünü gaýtaladylar:

– Musa beg!

– Musa ýabgu!

«Bu gelen baş kişiniň başisem serkerde bolmaly» diýip, Abdylmälik han içini gepletledi. Haýran galaýmaly, ählisi saý kişiler. İçinde gysga boýlusy ýok bularyň. Ählisi depäňden sere-dip duran uzyn boýly, süňňi iri kişiler.

Gelen baş kişi Mansur bilen gadyrly salamlaşdy, soňam Abdylmälik hana bakan ugrady. Abdylmälik han olara bakan gadam urdy. Çünki bu gelenleriň arasynda Musa begiň bardygy oňa aýandy. Haýsysynyň ýabgudygynyň bolsa, dogrusy, oňa parhy ýokdy.

Bäs kiši Abdylmälik hana edep bilen baş atyp, salam berdi. Abdylmälik han agraslyk bilen olaryň salamyny aldy.

Bäs kiši hana bakan uzaýan hataryň soňuna baryp saklandylar.

Şeýle bolansoň han olaryň ýanyna bardy, olar bilen ýekän-ýekän gadyrly salamlaşdy, hal-ahwal soraşdy.

Mansur ylgap gelip, bu baş kişiniň içinde Musa begiň ýokdugyny aýtdy. Ýöne nyzama duranlaryň: «Musa beg gelyär», «Musa beg gelyär!» diýip gygyryşmalaryndan ýaňa, onuň aýdan soňky sözi eşidilmän galdy.

Abdylmälik han başiň içinde Musa begiň ýokdugyny eşidip, oňaýsyz ýagdaýda yzyna öwrüldi. Dalana baryp aýak çekdi. Onuň öz-özüne gahary geldi. Anyk nämä gaharynyň gelyändigini özem bilenokdy. Musa begiň gelmän, adamlarynyň tapgyr-tapgyr gelip durany üçin gaharlanýarmy ýa «Haýsyňyz Musa?» diýip soranda kynyk begleriniň jogap bermändigi üçin gaharlanýarmy – muny han anyk bilmedi.

Han: «Bular sawçylyga däl-de, uly bir dabara geçirmäge gelyärlermikä bu ýere? Dabaralaryny, goý, başga ýerde geçirsinler, men mundan artyk garaşmaýn, herki zadyň çeni bar, çaky bar» diýip, içini gepletde, içeri girmek üçin gapa bakan yöneldi, ýöne düşnüksiz güýç ony saklady. Kynyk begleriniň bu boluşlary, dogrusy, hany hopukdyrды, demini gysdyrды. «Musa diýilýän özüni Masutdanam ýokary tutýar-ow. Meniň howumy basmak üçin bularyň edip ýören hokgalaryny gör. Ýeri, men bir samsygyň masgarabazlygyna sary-sadylla bolup seredip durmalymy? Men tümenbaşy, han. Men Harun Altynbaşyň, has anygy, soltan Masut Gaznalynyň hany. Meniň ygtyýarymda on mün, hawa, hawa, on mün atly bar. Bu günem soltan Masut Gaznalynyň tümenbaşysynyň önünde atlysy bir münün asty-üsti bolan, ondan-oňa göçüp-gonup ýören, baran yerinden kowulýan, hawa, baran yerinden kowulýan bir oýnam jemagatyň kethudasy özüni ýabgu⁴ atlandyrýar, özüni hanlar hany, ýabgular ýabgusy görkezjek bolýar, meni aňk etjek bolýar. Ýabgu unwany götermäge utanmaýar».

Emir dergazap bolup kynyklara bakan ýöräp ugrady. Başalty ädimden soň onuň nazary haremhananyň şahnişininden ýylgyrjaklap garap duran gyzy Altynjana düşdi, sakga saklandy.

Han ikinji gezek oňaýsyz ahwala düşdi. Dogrusy, nyzamda duranlaryň ençemesi hanyň haýbatly gelşini görüp, hatarlaryny bozup, derwezä bakan gaçmaga häzirlenipdiler.

Abdylmälik hany düşen oňaýsyz ýagdaýyndan halas etmek islän ýaly, at toýnaklarynyň dükürdileri ýene ýer sarsdyryp ugrady.

Bu gezekki gelenler kyrk-elliden hem köpdi.

– Musa beg!

– Dawut beg!

– Resultegin beg!

– Ybraýym beg!

– Hasan beg!

– Nasyr beg!

Kynyk ýigitleri baş kişiniň adyny tutup, baş-alty gezek gaýtaladylar. Aý, ýok, baş-altydan hem köp gaýtalandy.

Hana, bezemen-bezemen japy ýigitler!

Özlerem kileň murtly!

Özlerem kileň uzyn saçly. Saçlary eginlerine dökülip dur olaryň.

Özlerem uçdantutma uzyn boýly, deşli, arjanak gerçekler!

Her tapgyryň adamlarynyň öz egin-eşigi bar: öňki gelen tapgyrdaky gerçekleriň eşigi bilen soňkularyň egin-eşiklerinde parh bar. Hiç bolmanda gylyç dakynyşlarynda parh bar. Soňky gelenleriň ählisiniň billerindäki gylyçlardan başga guşaklaryna gysdyrylan, sapy şirmaýydan ýasalan hanjarlar, gamçylaryň hem birmeňzeş. Gylyçdyr hanjarlaryň durşy, gamçylaryň tirme guşaga gysdyrylyşy hem birmeňzeş. Özlerem biri-birine juda meňzeş olar.

Emiriň tyzlaýandygyny aňan ýaly, olar salamlyga bakan toparlanyşyp ýöräp ugradylar. Hana, olaryň öňüne düşüp gelyän-ä hakyt ýesir düşen Togrul bilen bir almany iki bölen dek meňzeş. Diňe ol däl, onuň iki gapdalyndaky gerçeklerem meňzeş. Olaram Togrulyň doganlary bolsa gerek.

Eý, Hudaýa hudawende, «sawçylyga» gitmeli diýse, kynyklaryň ählisi enäýen bolmaly Zamahşara sary. Syrgynlarynda erkek göbekli galan däl bolsa gerek. Eý-ho! Eý, Hudaý, olaryň-a ählisesem gelyär.

Abdylmälik han derwezededen çykyp barýan Mansury görüp geňirgendi. Eý, Hudaý, ol bu mahal näme iş edýärkän? Man-

sur myhman gelen çagy hanyň ýakynynda bolmaly ahyryn! Gör-ä, häzir emiriň ýanynda baş-alty serkerde bilen Şandranç münbaşydan başga hiç kim ýok. Haldan ferraşam ýok, ýogsam olam hanyň ýanyndan aýrylman «Näme ýumuş bar?» diýip ýumşa mähetdel bolar durardy. Ýaňydan bäri Haldanam ýetişiksiz günde. Ol hem nirädir bir ýere gidýär-gelyär. Ýaňy Haldan birtopar aýaly yzyna tirkäp haremhana eltdi. Olar näme etjek bolýarkalar?! Ýa Altynjan: «Meni şu gün äkiderler» öýdüp, taýýarlyk görýärmikä?! Hana, Mansur yzyna iki sany aýaly tirkäp dolandy. Olara bir zady-ha düşündirýär ol. Altynjan bir hokga çykarjak bolýan bolaýmasyn?! Şeýledir, ol nämedir bir hyýala münendir. Bir hokga tapmasa, ol rahatlanmaz! Hokgasyz bolsa onda oňa «Altynjan» diýiljekmi diýsene! Ýok, ýok, Mansur bilen Haldana kynyk begleri ýumuş tabsyrdy. Ikisem kynyklar bilen gürleşenden soň gorsaň-gozgalaň tapyp ugrady. Belki, olara nagara gerekdir?!

Abdylmälik han derwezäniň ýanyndan özüne bakan gaýdan kynyklary gaşlaryny бүрүşdirip synlamaga durdy.

Musa beg diýilýän Togrulyň agasy bolmaly. Togrulyň kasy ir ýogalypdyr. «Iki dogan – Dawut Çagry bilen Muhammet Togruly atasy Seljuk beg terbiýeläpdir» diýip Abdylmälik hana aýdypdylar. Seljuklylar hakda, aýratyn hem Muhammet Togrul hakda has düýpli bilmek üçin Abdylmälik han Buhara ýörite adam ugradypdy. Ugradan adamy ýigrimi günün içinde seljuklylar, Muhammediň Togrul, dogany Dawudyň Çagry diýen oguz adyny hünär görkezip almagy başarandygy hem olaryň edim-gylymlary, ýaşayşlary hakda maglumat getiripdi.

Abdylmälik hana bakan gelyän topar birden ikä bölündi: toparyň üçden iki bölegi nyzama düzüldi, galan bir bölegi bolsa howlynyň ortasynda saklandy.

Abdylmälik han topar bolup duran kişileriň öz ýanyna gelere garaşdy. Ýok, olar hanyň ýanyna geljek bolanok, asyl hana ünsem berenoklar, seredenoklaram.

– Musa beg diýýäniňiz ýene gelmedimi? – diýip, Abdylmälik han gaşlaryny бүрүşdirdi.

Ahli nyzamda duranlaryň nazary Abdylmälik hana gönükdir, ýöne hanyň sowaly jogapsyz galdy.

Ine, derwezeden dalana – emiriň duran ýerine çenli aralyk-da kynyk ýigitleri janly däliz döretdiler.

Musa beg derwezäniň ýanyndan dalana çenli aralygy janly däliziň içinden ýöräp geçip gelmelidir. Iki tarapy hem adam bolar.

Owadan görüňär!

Abdylmälik han haşşyldady. Munça adam barka içeri gir-megem gelşiksiz gördi. Garaşmagam kiçilik bildi.

– Seljuk ýabgusy Musa beg gelyär!

Bir seljukly-ha geldi.

Özem ýeke geldi.

Lowurdap duran dor bedewiň üstünde sarsman otyr ol.

Onuň atyny sakladylar.

Soňky gelen kişi topar bolup duranlar bilen birin-birin salamlaşyp çykdy. Gülüşýärlerem. Keypleri çag-çag olaryň. Abdylmälik hanyň garaşmakdan ýaňa sabyr käsesiniň pürepür bolandygyndan habarla meňzänok olar. Gaty arkaýyn olar. Agnap-dönüşleri myhman bolup gelene meňzänok. Öz öýleri-ne gelen ýaly olar.

Öz-ä ahryl-ahyr ýöräp ugradylar.

Öňde Musa beg, (belki, Musa beg dälidir, ynam bilen aýdar ýaly däl!) zynda-da dört-baş adam.

Gelyär olar.

Iki tarapyndaky kynyklar bilen baş atyp salamlaşyp gelyär-ler. Käsi bilen-ä durup gürleşýärlerem. «Gürleşjek, salamlaşjak bolsaň, äl, öz öýünde wagt bolan dälidir-ow saňa. Hökman meniň howlyma gelip salamlaşmalysyň-ow, gürleşmelisiň-ow sen» diýip, emir özbaşyna hüňürdedi.

Abdylmälik han öňden gelyän Musa begi (goý, ol Musa beg bolsun-da hernä!) içgin synlady. Onuň geýnişi özgeleriňkiden parhly. Başynda peşi ýok. Uzyn saç Muhammet pygamberiňki ýaly eginlerine dökülip dur. Saçlarynyň ýüzüne dökülmezligi üçin başyna tylla çyzmyk geýipdir. Ol çyzmyk däl-de, jyga bolay-masyn?! Bolsa bolar. Lowurdab-a dur. «Gedem kişi bolmaly – diýip, emir Musa bege (has takygy, Musa begdir diýip çak edýän kişisine) öz ýanyndan baha berdi. – Şöhrat başyny aýlapdyr. Sa-çyny Muhammet pygamberiňki ýaly uzyn goýberip, başyna altyn jyga geýmegi: «Özüme göwnüm ýetýär, edenimi edýärin» diýdigi

bolmaly onuň. Eňegine äňet! Eňegi başga kişileriňkiden görnetin uzyn dyr. Uzyn eňek diňe gopbam kişilerde bolýar. Onsoňam uzyn eňek açgözlükden, doýmaz-dolmazlykdan nyşan».

Musa beg janly däliziň ýakynyna geldi-de, hana bakyp, şelaýyn ýylgyrys bilen baş atdy, soňam ony tanamadyk deýin yzyna öwrüldi, töweregine garanjaklap, derwezä bakan ugrady.

– Musa beg, men bärde! – diýip, Abdylmälik han gygyrdy.

Nyzamda duranlaryň biri ýuwaşja gürlledi:

– Ol Musa ýabgu däl!

Bu habara Abdylmälik han serpmeden gaýdan ýaly boldy:

– Onda kim ol?!

– Ol Peýkam beg – Togrulyň daýysy.

– Hany onda Musa ýabgu diýýäniňiz? Hany?!

Hanyň bu sowalyna hiç kim jogap bermedi.

«Peýkam beg» atlandyrylan başy altyn jygaly kişi atyna münüp, hil bir iş goparan dek zut gitdi.

Ol gidensoň howla üsti ýükli düýeler gelip ugrady.

Bir düýe, iki düýe...

Köp olar!

Düýeleri idip, howla getirip çökerdiler. Her kimiň öz etmeli işi bar. Biri düýeleri çökeryär, başga biri düýeleriň yükleriniň ýüplerini çözyär, biri yükleri dalanyň önüne daşayar.

Barat Alçak diýlen agyr ýüzli, ämert kişi haýsy zady nirede goýmalydygyny görkezýär.

Sähel salymyň içinde Abdylmälik hanyň giň howlusy gyzan bazara döndi.

Ýigrimi düýe yük.

Ýükleri düşürilen düýeleri howludan alyp çykdylar. Abdylmälik han ýalňyşan eken: seljuklylaryň biri-birine bakysyp döreden janly dälizi Musa begiň dabaraly ýoriş bilen Abdylmälik hanyň ýanyna gelmegi üçin edilmän eken: düýelerden düşürilen yükleri – Altynjanyň mahýasyny⁵ Abdylmälik hanyň ýanyna dabaraly görnüşde getirmek üçin edilen eken.

Mahýany janly däliziň içi bilen hanyň gapdalyna çekip ugradylar. Sähel salymda hanyň iki gapdaly seljuklylaryň getiren hedýe-engamlaryndan depe boldy.

Emiriň nazary getirilen zatlaryň içindäki iki sany kiçeňräk sandykda saklandy. Ol sandyklar altyn-kümüş saklamak üçin ulanylýar. «Seljuk begleri bu iki sandykda Altynjanyň mahýasy diýip altyn-kümüş getiräýdilermikä? Şeýledir-le. Bularyň içi gyzyldan doly bolsa, onda bularyň Altynjana goýýan hormaty gaty ýokary».

Abdylmälik hanyň içki pikirini aňan bolsalar gerek, Barat Alçak diýlen ämert kişi gelip, sandyklaryň ikisinem açyp gitdi.

Sandyklar gymmatbaha daşlardan, altyndyr göwherlerden doly eken!

Abdylmälik han sag tarapynda depe edilip goýlan zatlara göz aýlady. Gymmatbaha matalar, donlar, abalar, çuhalar, ýün matalar depe bolup ýatyrdy. Onuň aňyrsynda her dürli nogul-nabatlardan doldurylan sebetler giden meýdany tutupdyr. Bu dürli-dürli gap-gaçlar Çyn-Maçyndan getirilen bolsa gerek, Horrezminde, Mawerannahrda ýasalan zatlar-a däl bular.

Abdylmälik hanyň sol tarapynda owadan-owadan Gunduz halylary depe bolup ýatyrdy. Olaryň aňyrsyndaky iki üýsmegiň nämedigini emir anyklap bilmedi, çünki olar birmeňzeş haltalardy.

* * *

Täze tomaşa başlandy: ýük getiren düýeleriň çykyp gideni-ne onçakly köp wagt geçip-geçmänkä howla iki örküçli düýeler gelip ugrady. Düýeleriň her biriniň üstünde owadandan-owadan keжебeler bardy, keжебeleriň üstünde bolsa zenanlar otyrды.

Zenanlar keжебelerden düşüp, uzyn bir hatar bolup durdular. Olaryň her biriniň elinde gymmatbaha atlaz, ýüpek matalardan tikilen, aýal maşgala niýetlenen lybaslar bardy. Ol lybaslar-geýimler Altynjana niýetlenilip tikilen bolmaly.

Abdylmälik han üçin seljuk begleriniň sawçylyga gelişleriniň başy ıçgysdyryjy görnүpdi, ýöne ol kem-kem şüweleň alyp ugrady. Özem olar sustuňy basýar. Seljuklylaryň sarsman hataran duruşlarynda resmi dabaralylyk bar.

Hany haýrana salýan zatlar yzly-yzyna bolup durdy.

Hany owalan janly däliz geň galdyran bolsa, indi keжебeli zenanlaryň herdürli lybaslary ellerinde göterip, nyzama düzülip

duruşlary geň galdyrdy. Ol erkek kişileriň nyzama duruşlaryna seredip öwrenişip gidipdi, ýöne ol zenanlaryň nyzama düzülen ýerine heniz gabat gelmändi. Özem ol nyzam ýöne-möne nyzam däl-di. Hana, saltman zenanlar iki hatara düzülipdirler. Ol hataryň sag tarapdaky zenanlaryň başlaryna atylan ýapynjasy gyrgyzy, eşikleri kileň ýaşyldy. Çep tarapdaky zenanlar boýdan-başa al geýnipdirler. Olaryň hokgalaryna çenli aldy, eginlerindäki geýimleri birmeňzeş al atlazdy, şeýlebir ýalkym saçýardy.

Zenanlar nyzama düzülenlerinden soň keжебeli düýeler howludan çykyp gitdi. Olaryň iň soňkusy çykandan soň howla kernaýdyr surnaýly, dumbelekli, raddyr nagraly sazandalar gelip ugrady, olar ikä bölünip, derwezäniň sagynda hem solunda nyzama düzüldiler.

Sazandalar saz çalyp öz ýerlerine geçenlerinden soň, howla iki hatar bolup otuz-kyrk sany tapbala⁶ geldi. Tapbalalaryň ählisem on alty-on ýedi ýaşlaryndaky bugdaýreňk, inçesagt, birmeňzeş gyzlardy, özlerem birmeňzeş al geýnipdirler. Ählisinden gözüni aýrasyň gelenok. Olar hem derwezäniň sagyna, soluna bölünip, sazandalaryň önünde aýratyn bir hataran bolup durdular.

Birden dym-dyrslyk boldy. Şeýle dym-dyrslyklarda owadan gyzlar dünýä inýär diýýärler. Howludaky ähli zenanlar dünýä inende, megerem, edil häzirki ýaly dym-dyrslyk bolan bolsa gerek.

Abdylmälik han indi owalandaky ýaly daryganokdy, sabyrlylyk hem gyzyklanma bilen mundan beýläk nämeleriniň bolaryna garaşýardy.

Nogul-nabatlaryň üstünde wazzyldaşýan siňekleriň sesi bolaymasa başga ses ýokdy.

Howlynyň içi adamdan doly welin, şonda-da hiç kimden ses çykanok.

Horazlar gygyrmakçy bolanlarynda Asmana seredip gygyrýarlar. Şagallar asmana bakyp uwlaýarlar. Mahlasy, dürendeler hem perrendeler gygyrmakçy bolanlarynda Asmana bakýarlar. Megerem, sesiň, çakylygyň Taňrysy Asmanda bolarly. Hana, seljuk begleri bilen gelen şilliň uzyn jarçy hem Asmana bakyp ýene dikine gygyrýar:

– Musa beg gelyär!

Musa begiň ýigitleri şindem butnaman durlar. Olar birden gygyrdylar:

– Musa beg gelyär!

Howla iki sany al saý atly girdi. Olaryň biri ýaňy gelip, janly däliziň içinden ýörän, başy altyn jygaly Peýkam beg diýlen hor, uzyn kişi. Onuň ýanyndaky peşeneli ýigidiň boýy hem gysga däl-di, hereketleri agrasdy, ýanyndaky ýigit ýaly çalasyn hereket ede-nokdy. Peşeneli kişi başy altyn jygaly Peýkamyň önüne düşüp, janly däliziň içi bilen ýöräp ugrady.

Abdylmälik han Musa baýgunyň gelendigine ynanyp bile-nokdy. Dogrusy, ynanmakdan çekinýärdi. Sebäbi indi ýalňysmak islänokdy. Ol-a gelen beg bilen salamlaşsa, salamlaşany hem Musa beg däl bolsa, ana, şonda nätjek?! Öz-ä, bu sapar Musa beg gelen bolarly, ol göni ýöräp gelyär!

– Ahyr gelipdir-ow! – diýip, Abdylmälik han ýeňil dem aldy, özüne bakan göni gelyän begi içgin synlady. Onuň gadam urşy, dogrudanam, begiň gadam urşy, özüne göwnüniň ýetýändigini görnüp dur.

Abdylmälik han ardynjyrady. Elleşip, gadyrly salamlaşdylar.

– Sag-aman geldiňizmi? – diýip, Abdylmälik han ýylgyrasy gelmese-de, özüne zor salyp, çala ýylgyrjaklady.

– Aýyplaşmaweriň, sizi garaşdyrdyk...

– Aýby ýok, aýby ýok.

– Biraz öňräk geljekdik, ýöne engam-hedýe isleglerimizi doly ýerbe-ýer edýänçäk wagt geçdi.

– Dabarany uludan tutupsyňyz, munça dabara, munça endişe etmeseňizem bolardy.

– Ähli zady Togrulyň islegine görä etdik.

Han ýene sypaýyçylykly sözledi:

– Geljeginizi önünden aýdan bolsaňyz, taýýarlyk görerdik...

– Sizi biynjalyk etmezlik üçin, biz ähli zadyň taýýarlygyny görüp geldik.

– Ähli zadyň taýýarlygyny? – Abdylmälik han myhmantama bakan elini öndedi: – Hany, geliň, geçiň, içeri giriberiň!

– Musa beg gelyänçä garaşaly.

Bu söz Abdylmälik hany aňka-taňka etdi:

– Sen Musa beg dälmi?
 – Ýok, men Musa beg däl. Meniň adym Bekdaş Rudbary.
 Men Togrulyň daýysy, enesiniň dogany.
 – Ýaňy başga bir ýigide Togrulyň daýysy diýdiler.
 – Ol Peýkamdyr. Peýkam – meniň süýtdeş inim.
 – Musa beg şindem ýok diýsene.
 – Musa beg häzir howlyňyza girer – diýip, Bekdaş Rudbary yza çekildi. Soňam olaryň her biri dalanyň gapdalyna – janly däliziň bir tarapyna geçip durdy. Peşeneli kişiniň Musa beg daldigine Abdylmälik han gynandy. Sebäp ol peşeneli kişiniň Musa begdigine biçak ynanypdy. Ynamynda aldanmak agyr degýär. Aldanmagyň gowusy barmy näme!

Janly dälizi döredip duran gerçekler, şol sanda peşeneli beg bilen uzyn saçly uzyn beg hem batly gygyrdy:

– Musa beg!

Abdylmälik hanyň ýakynynda duranlar kanagatlanma bilen dillendiler:

– Musa beg geldi!

– Geldi!

Howla birmeňzeş dor atly baş sany kişi geldi. Bäşiň birini han şobada tanady: ol Hasan beg.

Hasan beg mundan üç aý öň hanyň ýeg razdarlary Gazanpar Tak hem Janahyr Geçdeki dagy bilen osmakçy bolup gelipdi. Şonda olar ýazylyp-ýaýrap oturypdylar.

Hasany hanyň sulhy alypdy, çünki ol alçak, şadyýan kişi eken. Şüwelenli, gülküli gürrüňleri bilen oturanlaryň göwünlerini awlapdy. Ol saz çalyp, aýdym hem aýdypdy.

Hasan Musa Ýabgunyň uly ogly bolmaly.

Abdylmälik han peşeneli Bekdaş Rudbara ýüzlendi:

– Musa beg gelenleriň haýsysy?

Bekdaş Rudbary biraz garaşdyryp jogap berdi:

– Iň soňky atdan düşen Musa beg! Oňa Baýgu Kelan diýseňiz hem bolar.

Baş kişi häliden bäri topar bolup duran adamlar bilen duşuşdylar. Birpaýyz nämedir bir zadyň gürrüňini edenlerin-

den soň, Musa beg janly däliziň içi bilen Abdylmälik hana bakan keremara ýöräp ugrady.

Abdylmälik han Musa begi synlamaga durdy.

Musa beg ýaşı duruşsan, sakgalyna gyraw sepilen ýaly, deşli adamdy. Yöreýşi dikdi, ynamlydy. Çep çekgesinde tyg yzy ýalbyrap görünýärdi. Seljuklylaryň arasynda kelte boýly ýeke-täk adam – Musa begdi. Han ony synlap, islän, has dogrusy, garaşan serkerdelik alamatlaryny, keşmerini görmedi.

Abdylmälik han häzir gözünüň görýän zatlaryna akyl ýetirip bilenokdy. Ine, hanyň ýanyna gelyän kişi bary-ýogy bir jemagatyň begi. Abdylmälik hanyň ygtyýarynda bolsa Musa ýaly begleriň, seljuklaryňky deýin jemagatlaryň onlarçasý bar. Yöne, gör, bir jemagatyň begi ýedi yklymyň soltany ýaly bolup gelyär. Gör, ol özüne nähili hormat goýdurýar, oturan ýeri külüň üsti bolsa-da, özüni uja Hindiguş dagynyň depesinde duýýar. Eý, Hudaý, özüň gowusyny et! Şu güne çenli ýalkadyň, galan ömrümde-de metdi-masgara etme meni, eý, Biribar!

Herhal, Musa beg köpi gören kişidigini etdi: gelip, Abdylmälik hanyň önünde tagzym etdi.

Şuňa-da şükür!

Olar gara gadyr bolup saglyk-amanlyk soraşdylar. Saglyk-amanlykdan soň, Musa beg esasy gürrüňe geçdi:

– Merhemetli Abdylmälik han! Biziň atamyza Seljuk Dukak diýerdiler. Seljuk Dukak Beýik Oguz şalygynyň şasy Baýgunyň sübaşysydy. Biziň ganymyz sap beg gany. Biz Oguz hanyň agtygy kynyklardandyrys, üçoklardandyrys, sol goluň kowumlarydyrys. Biz Oguz hanyň körpe ogly Deňiz hanyň, körpe agtygy Kynyk hanyň neberesidiris. Özüňiz bilýärsiňiz, türkmende körpe ogul mirasdüşer hasaplanýar. Biziň eşidişimize görä, siz Oguz hanyň uly ogly Gün hanyň neberesi ekeniňiz. Siz Gaýalardan, diýmek, siz gaznalyklar hanedanlygy deýin Gün hanyň uly ogly Gaýadan gaýdýarsyňyz. Siz Bozoklardan ekeniňiz, sag goluň kowumlaryndan ekeniňiz. Siz Oguzyň başy, biz soňy, çünki biz körpe agtyk. Siz hem biz ýaly sap arassa ganly begzada nesebinden. Kynyk bilen Gaýa bir atadan dörän! Size ullakan hormatymyz bar. Şalykda hem, il-günüň arasynda hem ullakan hormat-sylagyňyz

bar. Meniň mus-mus diýip, näme aýtjak bolýandygymy özüňizem bilýärsiňiz, Abdylmälik han. Meniň inim Muhammet Togrul är ýigitdir, merdanadyr, batyrdyr, gaýduwsyzdyr. Ol Oguz adyna mynasyp boldy: Togrul adyny gazandy. Onuň islegi hökman amal tapmalydyr. Ine, biz – Togrulyň inň ýakyn adamlary: – agalary, inileri, daýylary hem ýegenleri, ýegana dostlary. Ine, – Musa beg ýanynda duran iki sany gujurly ýigide elini uzatdy: – Bu kişiler, begler, – Dawut bilen Ybraýym – Muhammediň doganlary. Resultegin – doganoglany. Garasaý, aramyzda ýat adam ýok. Hudaýtagala bize – Seljuk Dukak ogullaryna ýeňilmezek güýç-kuwwat berdi, Hudaýtagala bizi goldaýar. Bizi, sizi, Haktagalanyň Ýerdäki ýalkan wekili soltan Masut Gaznaly goldaýar. Eşidensiňiz, soltan Mahmyt Gaznaly – ýatan ýeri ýagty, jaýy jennet bolsun! – bizi has hatyralaýardy. Ol biziň dogan-garyndaşlarymyza birnäçe ölkäni ykta berdi. Men bu zatlary hakykaty bilmegiňiz üçin aýdýaryn. Biz garyndaş bolalyň, Abdylmälik han. Biziň bilen garyndaş bolsaňyz, rahat ýaşarsyňyz, towugyňyz: «Tok!» diýjek adam bolmaz. Biz size mydama kömek ederis, biz sizi goldarys. Biz bir begzada gyzyňyň mahýasynyň ýigrimi dinardygyny bilýäris. Ýöne biz size gyzyňyzyň mahýasy üçin birki müň dinarlyk mahýa getirdik. Diňe bir sandyklardaky dinarlary däl, şu görýän zatlaryňyzy hem gyzyňyzyň mahýasy hasap ediň. Inim Togrul gyzyňyzy gaty ýokary bahalaýar. Hana, şol iki sandykda herdürli gymmatbaha daşlar, monjuklar, ysrgalar, gulakhalkalar, ýüzükler bar. Biziň bezirgenlerimiz iki aýlap Çyn-Maýyndan owadan-owadan mata agtardylar. Bir aýlabam şol getirilen matalardan ökte tikiňçiler gyzyňyz üçin her hili biçüwlerde lybaslary tikdiler. Gyzyňyz üçin üç yüz altмыш geým tikildi. Togrul gyzyňyzyň ýylyň her günü bir täze geým geýmegini isleýär. Biz öňräk geljekdik, ýöne gyzyňyzyň mahýasyny Togrulyň göwnüne makullaýançak üç aý wagt geçdi.

Musa begiň: «Biziň bilen garyndaş bolsaňyz, rahat ýaşarsyňyz, towugyňyz: «Tok!» diýjek adam bolmaz. Biz size mydama kömek ederis, biz sizi goldarys» diýen sözlerini diňläň Abdylmälik han badyhowalyga haýranlar galdy, özüni mertebesini kemsidilen hökmünde duýdy. Onuň bu pikirini Şadranç müňbaşy (ol diňe bir müňbaşy däl, eýsem, hanyň nedimidi) hem makullady:

– Bay-ba, gürläýşini! Bu bir jemagatyň begi däl-de, ýedi yklymyň soltany ýaly gürläýär. Bize howandar boljakmys...

Hana meçew berlen ýaly boldy:

– Bä, maňa howandar çykjag-ow onda siz?! Hä, siz gaty artykmaç adamlar-ow...

– Görýän welin, siz maňa ters düşünäýdiňiz öýdýärin – diýip, Musa ýabgu aljyraňňy dillendi.

– Düşünip-düşünmez ýaly näme bar bu ýerde? Näme, han ýönekeý zatlara-da düşünýän däldir öýdýärsiňmi?

Ähli kişiniň ýüzüne urlan ýaly boldy.

Seljuklylar biri-biriniň ýüzüne seretdiler.

Ýeri, indi näme etmeli?!

Gaýdybermelimi?

Mansur pola dörän oňaysyzlygy özünden başga hiç kimsäniň düzedip bilmejekdigine, hanyň kejrlik etjekdigine düşündi. Ol iki ýana garanjaklady, soňam derwezäniň ýanynda duran Haldanyň üstüne gygyrdy:

– Eý, berebekgeý, sen, nä, sömelip dursuň? Men saňa diýýärin! – Mansur pola şeýle bir çakyr gygyrýardy welin, sesi gulagyňy deşip barýardy: – Haldan, men saňa näme diýdim?! Näme sömelip dursuň? Men saňa näme diýdim? «Näme üçin sömelip dursuň?» diýýärin men saňa? Getir diýen zadymy näme üçin şindem getireňok?!

Haldan, hakykatdan hem derwezäniň ýanynda näme getirmelidigine düşünmän äm-säm bolup durdy.

Abdylmälik emiriň gahary Musa begiň sözi üçin däl, ýok, bir sebitiň hanyny şeýle uzak garaşdyrany, özüni şeýle mahabatlandyrany üçin gelipdi. Ol özüniň kimdigini, Musa begiň kimdigini ähli kişiniň bilmegini isläpdi.

Herki zadyň çeni bar, çaky bar. Seljuk begleri döwrüň gäterýän çakyndan biraz – ýok, biraz däl, ep-esli – çykypdylar.

Musa beg nämäniň-nämedigine düşündi:

– Merhemetli han, hoşuňyza geljek bolup, göwnüňize degendigime biçak gynanýaryn...

Musa beg bu sözi çyn yürekden aýtdy. Emir muňa düşündi.

– Alla gowusyny etsin! – diýip, seljuk begleri ýerli-ýerden dillendiler.

– Merhemetli Abdylmälik han, biz gyz-gelinlerimizem alyp geldik. Ýok, dogrusyny aýtsak, bizden galmady olar – diýip, Musa beg hatar duran gyz-gelinlere bakan elini uzatdy. – Ähli gyz-gelinlerimiz: «Togrulyň gelinligini görjek!» diýip geldiler. Olaryň gyzyňyza elin gowşurjak hedýe-engamlary bar.

Musa begiň bu sözünü gapdalynda duranlaryň ählisi makullady.

Emir dymdy, onuň dymmasyny makullama hökmünde kabul etdiler.

Abdylmälik han töweregine garanjaklady, Mansury agtardy. Mydama gapdalynda bolýan Mansur edil şu pursat ýok. Möhüm bir ýagdaý ýüze çykmadyk bolsa-ha beýle ýagdaýda hanyň ýanyndan gitmeli däl ol, Abdylmälik hanyň nazary derweze tarapdan gelyän ferraş Haldanda saklandy.

– Mansur näme bilen başagaý? – diýip, han Şadranç münbaş aýüzlendi.

– Bilmedim, bir ýerde duranok ol, gaty aladaly görünüýär.

– Altynjany özüň çagyryp gel!

Ähli kişi Şadranjy gözleri bilen hareme ugratdy.

Içerä habar ýetiren Şadranç hanyň ýanyna dolanyp geldi.

– Häzir geler.

Içerden Haldan çykdy, ol derwezä tarap ylgady, sähel salymda gözden gaýyp boldy.

Abdylmälik han seljuk begleri gelip ugraly bäri Mansuryň hem öýdeniçerleriň nämedir bir zada aşa başagaý bolup, iki ýana hars urýandyklaryny görse-de, olaryň näme edýändiglerine teý düşüniş bilenokdy.

Han Şadranç münbaşydan haremde näme edýändiglerini sorady.

– Maňa hiç kim hiç zat aýtmady. Men Altynjana siziň garaşýandygyňyzy aýtdym. Ol: «Häzir bararyn» diýdi.

Haldan biraz wagtdan soň yzyna baş sany elleri dowully kişini tirkäp, howla girdi. Abdylmälik han ol gelenleri tanady: olar – Zamaşaryň nagaraçylary, dowulçylary.

Elleri dowully baş kişini haremhananyň önünde hataran durzan Haldan içeri girip gitdi.

Abdylmälik han düşündi: Altynjan haremde çykanda dowul kakylmaly. Goý, şeýle bolsun, sebäp, seljuklylar biraz hetden geçdiler. Goý, biziňkilerem bularyň özlere göre bolsun!

* * *

Mansur Abdylmälik hanyň ýanyna geldi:

– Hökümdarym, häzir gyzyňyz ýanyňyza geler!

Mansur bu sözüni soňlap-soňlamanka dowullar güňlenc seslendi.

Birdenem ses kesildi. Dym-dyrlyk.

Howludaky ähli seljuklylaryň nazary ferraşyň girip-çykyp duran haremine gönükdü.

Abdylmälik hany biraz galpyldy basmarlady. Ähli zadyň sag-aman gutarmagyny beýik Biribardan dileg etdi. Häzir Altynjan gelip bir hokga çykarmasa ne ýagşy. Ferraşlar, akgyzlar hem Mansur seljuklylar gelip ugraly bari iki ýana ot-elek bolup ygadylar welin, ähli zat eýgilige bolsun-da hernä! Aý, ýok, Altynjan kakasynyň ýanynda hokga çykarjak bolup durmaz.

Abdylmälik han haremde gözünü aýyrmam seredip, garaşyp durdy.

Altynjan näme üçin çykmaýarka?

Ýa ol haýsy eşigini geýjegini bilmän, birini çykaryp, beýlekisini geýip otyrmyka?

Hanyň içini it ýyrtyp ugrady: heý, beýle-de garaşdyrmak bolarmy? Gör-ä, birgiden adam garaşyp dur.

– Ýok, ýok, Abdylmälik han, biynjalyk bolman, biziň howluga ýerimiz ýok. Garaşarys – diýip, hanyň howsalasyny aňan Musa beg sypaýçylyk etdi.

Ep-esli wagt geçdi, Altynjan görünmedi. Han rahat durup bilmedi, ýanyna Mansury çagyrdy. «Bu ne boluş? Gelsin derrew!» diýip, azm urdy.

– Lepbeý, begim! – diýip, Mansur pola elini döşüniň üstünde goýup, eglip yzlaýyn, topuň oky deýin atylyp gitdi. Mansur baransoň, haremhanada janlanýş döräýmeli ýaly welin, üýtgän zat bolmady.

Mukymlyk bilen hareme bakan seredip duran Musa beg hem garaşyp ýadan bolarly, töweregine garanjaklamaga başlady.

Abdylmälik hanyň gaharlanyp ugrandygyny aňan ýaly, dowullar ýer sarsdyryp düňňürdedi.

Gapydan Altynjanyň gelyändigini yglan etdi.

Han bu resmilige, bu dabara ör-gökden geldi: «Bu nä boluş?! Beýdip yglan ediler ýaly, Altynjan bir ýurduň patyşasymy? Heý, beýle-de bir hokga bolarmy? Bu ýeňleslik ahyryn!» diýip, ol öz ýanyndan janykdy, çalaja gyzaryp, seljuklylara gabak astyndan seretdi. Olaryň boluşlaryny görüp geň galdy. Asyl dowul kakyl-masyny hiç bir seljukly geňlemändir, olar sabysyzlyk bilen, uly gyzyklanma, tolgunma bilen Altynjanyň haremde çykaryna garaşýar. Seljuklaryň bu boluşlary hana gyzynyň hokgasyndanam geň göründi. Näme üçin Altynjanyň bu bolşuny geňlänoklar?!

Bu dünýäniň oýunlygy, hokgalygy, ýeňlesligi üçinmi?!

Seniň ýeňleslik, oýun hasaplan zadyň başga biri üçin agraslyk eken, çyn eken!

Bu dünýäde hiç bir zady geň görmeli däl! Çünki seniň geň hasaplan zadyň – başga biri üçin adaty zat!

Gizlinlikde, gizlenmekde many bar: asyl durmuş – gizlenpeçek oýny. Zenan-a oýunçy, gizlenýär, erkek kişi – gahryman, ol gizlenýän oýunçyny tapýar.

Gizlenpeçegi diňe bir halkyň däl, dünýäniň ähli halklarynyň çagalary oýnaýar. Bu oýny olara hiç kim öwredenok. Muňa olarda zerurlyk-da ýok. Sebäbi gizlenpeçek olaryň ganlarynda aýlanýar.

* * *

Altynjan ahyryl-ahyr haremhanadan çykdy, ýöne ol ýeke çykady, zynda iki sany akgyzy bilen çykdy.

Abdylmälik han gyzynyň özüne bakan gelyändigine gözi kaklyşandan soň, ol: «Ynha, Altynjan gyzym-a gelyär!» diýýän terizde Musa bege seretdi.

Seljuklylar dünýäni unudyp, yzy iki sany akgyzly Altynjany synladylar.

Seljuklylaryň ählisiniň nazary haremdeň çykyp gaýdan Altynjanda bolansoň, Abdylmälik han pursatdan peýdalanyň, seljuk beglerini içgin synlady: olaryň Altynjana göwünleriniň ýetendigi ni gördi. Gerdeninden agyr ýük aýrylan ýaly, ýeňil dem aldy.

Peşeneli-peşeneli kişileriň üşüşüp gelip, bir gyzy mahabatlandyryp duruşlary, dogrusy, han üçin geňdi. Özem diňe ýöne-möne geňem däl, juda geňdi.

Oguz, bir görmäge sada görünse-de, çylşyrymly halk! Juda çylşyrymly halk! Şerigatyň berk kada-kanunyňa seretmezden hatynlarynyň ýüzlerini tuwak bilen örtmedik ýeke-täk musulman halk bu. Oguz – adamyň jany ýaly halk. Oguza düşünen – dünýä düşüner! Abdylmälik han welin, seljuklylaryň bu boluşlaryna teý düşünmedi.

Oguzlaryň häzirki boluşlaryny oguzatürkmenene muwapyk häsiýetem-ä diýer ýaly däl. Megerem, bu seljuklylaryň ganynda grekleriň hem ganynyň barlygy⁷ üçindir: Seljuk begiň hatyny grek bolupdyr diýen gürrüňem bar-a! Özem ol hatynyny aşasöýüpdür diýýärler. Şol grek gözeli üçin ol Beýik Oguz şalygynyň şasy Baýgunyň ýüzüne durupdyr, subaşlyk wezipesini taşlap, öz adamlary bilen aýrylyp çykypdyr.

Elbetde, Beýik Oguz şalygy şol grek gözeli üçin synan däl, onyň sebäpleri köp bolandyr, ýöne şol döwürde Seljuk subaşyny grek gözeli üçin Beýgu patyşanyň hatynynyň näletländigini, ony her edip-hesip edip öldürmek islänligi welin hakykat. Seljuk begiň grek hatynynyň raýyny ýykman ogullaryna Ysraýyl, Mykaýyl diýen ýaly atlary dakandygy-da hakykat!

Altynjan Abdylmälik hanyň otuz zirag çemesi ýakynyna gelip saklandy. Ol edep bilen duranlara baş egdi. Yzdaky akgyzlar Altynjanyň hereketlerini gaýtaladylar.

– Altynjan, uýam, uýalma, ýakynrak gel! – diýip, Musa beg elini öndedi. – Biz saňa ýat adamlar däl indi. Biz Togruýlyň agalary hem inileri, daýylary hem garyndaşlary.

Musa begiň bu sözünü eşitse-de, Altynjan duranlara ýakynlaşjak bolmady. Ol-a ýakynlaşmak eken, seretmedem. Şeýle bolansoň Çagry beg hem Musa begiň sözünü gaýtalady:

– Altynjan, uýam, men Togruýyň agasy. Biz seni Togruýyň şu ýakyn dogan-garyndaşlary bilen tanyşdyrmakçy.

Altynjan Çagry begiň sözüne-de pisint bermedi: ol iki akgyzy bilen dalana däl-de, howla bakyp durdy.

Musa beg Abdylmälik hana soragly bakdy.

Abdylmälik han howla bakyp duran Altynjana siňe-siňe tiňkesini dikip, ör-gökden geldi.

Duran Altynjan däl ahyryn! Ol Altynjanyň jorasy Balnáz!

Abdylmälik han gazap bilen «Bu näme boldugy?» diýen manyda haremiň öňünde duran Mansura bakdy. Mansur ylgap geldi:

– Häzirki gelenler Altynjanyň joralary. Özi hem häzir geler, begim! «Ilki joralarym çyksyn, zyndan özüm çykaryn. Babama aýdyň, gaharlanmasyn. Ähli zat gülala-güllük bolar» diýdi.

Emir gaharyna sandyr-sandyr etdi:

– Gerek däl, hiç zady gerek däl. Derrew gelsin.

Mansur gaty-gaty ýöräp gitdi.

Biraz wagtdan soň, dowul dünňürdedi:

– Altynjan!

Başda Altynjanyň akgyzy Gülyüzli göründi. Ol bezenmek bezenipdir. Dolmuş Gülyüzli horam atyp, zyndaky gyzlaryň öňüne düşüp gelýär.

Iň önde Gülyüzli, onuň zynda iki gyz, soň Altynjan, Altynjanyň zyndan hem iki sany jorasy gelýär.

Daşdan seretseň, olaryň horam atyp gelişleri juda owadandy.

Alty gyzyň altyynyň hem geýimleri birmeňzeşdi. Olaryň eginlerinde gök jüpbesi bardy, başlary karkaralydy. Eginlerine sap-sary taýlesana⁸ meňzäp duran lowurdyly dilbendini atypdyrlar.

Altynjan joralary bilen howlukman, messan-messan basyp, Abdylmälik hanyň duran ýerine bakan gönükdi.

Abdylmälik han gyzlara seredip, içinden şükür etdi, kanagatlandy: «Altynjan gowy görýän gök atlazyny geýipdir» diýip içini geplettdi. Bu lybasyň matasyndan on geýimligi sekiz ýyl mundan öň Abdylmälik hana köşkde Altynbaş: «Soltan Mahmydyň sowgady» diýip beripdi. Han gyzyny häzirki eşiginde öň görmändi. Altynjanyň başdaky maýdaja göwher nagysly jygyasy hasam gelsipdir. Şa gyzyna meňzäpdir. Dogrusyny aýdaňda, Altyn-

jan şa gyzyndan kem hem däl. Gaýtam, artyk ol. Enaýýja ýylgyrys bilen kakasyna, soňam seljuk beglerine salam berdi.

Gyzlar ilki gelenleriň bärisinde – dalan tarapda hatara düzüldiler.

Musa beg dagy bu gezek oňaýsyz ýagdaýa düşmezlik üçin bir gyzlara, birem Abdylmälik hana seredýärdi.

Altynjanyň: «Görünmek isleseň – görünme» diýmesinde bir hikmet bar bolmaly. Her gezek dowul düňňürdisinden soň içinden Aýyň bölegi deýin owadandan-owadan gyzlar çykyp duran harem jadyly bolup görünýärdi. Jadyly görünmezçe hem däl. Togrul beg olaryň ýanynda Altynjanyň waspyny ýetirmek ýetiripdi! Dünýä göwni ýetmän ýören ýanbermez Togrul bir gyzyň öňünde mugyra gelipdir. Onsoň: «Mahýasy az bolmasyn» diýip jöwlan urşuny, Çyn-Maçyna ýörite adam ugradyp, ol ýerden getirden gymmatbaha matalaryny, şaý-seplerini şu howludaky seljuk begleriniň tas ählisi diýen ýaly gördi ahryryn! Onsoň Togrulyň şeýle göwün beren gyzyny, heý-de, göresiň gelmezmi?

Seljuk begleri Abdylmälik hanyň gaharynyň gelmesinden alty gyzyň içinde Altynjanyň ýokdugyny aňdylar. Onsoň olaryň nazary ýene hareme bakan gönükdi.

Dowul ýene agyr düňňürdedi.

Altynjan biraz garaşdyryp çykdy.

Dym-dyrslık.

Ähli kişi doňan ýalydy.

Ähli kişi gözlerine münkürlük edýän ýalydy.

Abdylmälik hanyň gözleri Altynjana düşende ýüregi hopugyp gitdi. Ýüregi urmasyny goýdy onuň, asyl. Ol iki eli bilen ýüzüni tutdy. Hanyň bolşy: «Bu masgaraçylygy görmäýin» diýýän ýalydy. Ol: «Wah, bir hokga tapar diýip aýtdym-a men!» diýip hüňürdedi.

Altynjan gyzlaryň deňinden geçip, seljuk beglerine baş egdi.

Altynjana nähili eşik geýse gelişýär. Ol erkek kişiniň – begiň eşigini geýipdir welin, heý, seredip doýar ýaly däl. Eşik oňa biçak gelşipdir. Başynda karkara, egninde çuhra, bili düýrme gylçly, hanjarly. Elinde Togrul begden alyp galan gamçysy. Meğerem, eşiklerini dar geýenliginden bolsa gerek, Altynjanyň özem, eşigem biçak owadan, gelşikli görünýärdi. Ol ýeňinem

biraz çermäpdi. Onuň bolşy şu ýerden göni söweşe gitjek merdana jigide meňzeyärdi.

Bu baş günlük dünýä – bir pursatlyk tomaşa!

Adam görgüli bir pursatlyk tomaşadan many agtarýar. Aslynda onda hiç hili many bolmasa näme! Adam bu dünýäden ýok zady agtaryp, wagtyňy bihuda geçirýär!

Dünýä tomaşasyna kim hezil edýär, kim seňrigini ýygryp seredýär. Ine, Altynjanyň ikinji göçümi kim üçin tomaşa, kim üçin synag, kim üçin utanç. Ähli kişiniň hoşuna geljek zat bolsa ýok bu jahanda. Köp kişi – aýratyn hem zenanlar – ýüregindäkini aýan etmäge görer gözden çekinýär, ýöne Altynjan hiç mahal hiç bir zadyň soňy hakda ünjä batmagy halamaýardy. Göwni şu işi etmek isleýärmimi? – isleýär: bolany şol, ol göwnüniň küýsän şol işini amal etmäge girişerdi. Käteler onuň töwekgellik bilen eden amaly telek hem bolardy, ol eden telek işine egser-egser ökünýärdi. Herhal, göwnüne gelen zady töwekgelligi salmazlyk onuň üçin güzapdy, mydama töwekgelliginden ymgyr lezzet tapardy. Ol häzirem öz edýän töwekgel amalyndan bıçak hoşaldy, bu edýän töwekgelligi üçin kakasynyň dergazap boljagyny-da bilýärdi. Belki, urar?! Ýöne ol bu babatda kesgitli netijä gelipdi: «Göwnümdäkini edip armandan çykaýyn, soň babam meni, goý, kerçem-kerçem edip öldüräýsin. Erkek kişiniň eşigini geýsem, seljuklylaryň hem halamazlygy mümkin. Goý, halamasynlar. Bu meniň üçin has gowy, has bähbit bolar».

Altynjan kakasyny gözünü aýyrman synlaýardy. Ol gorkýardy, ýöne bu mahal höwes gorkudan rüstem gelyärdi. Hakyt şeýledi: höwes gorkudan rüstem gelyärdi.

Gorky höwesden önde ýöreyär. Altynjanyň höwesi gorkudan mydama önde ýöreyär.

Abdylmälik han gorka-gorka Musa bege tarap seretdi. Olaryň ýylgyrjaklap durşuny görüp, gözlerine ynanmajak boldy. Altynjanyň bu hokgasy olaryň gaharyny getirmändir-ä! Seljuklylardan ahmyrly bolansoň, Altynjan bu hokgany äsgermezlik, ar almak maksady bilen edýän bolaýmasyn?! Bu hokgada äsgermezlik bar ahyryn! Belki, Altynjan Togrul begi Hun hany Atyllanyň gününe salmak⁹ isleýändir? Öz-ä bu Altynjanyň kellesine gelip biljek pikir.

Abdylmälik han aýylganç bir jenaýatyň üstüni açan dek howpurgady. Eý, Hudaý, bu zatlaryň yzy nähili bolarka? Han gyzy Altynjanyň bir çiltan atly bilen Togrul begi öldürmek üçin Gauhora gidisini; aýylganç tutum entek amala aşmanka, olary Keski Kelew bilen Mansuryň yzyna alyp gaýdyşyny; bu etmişi üçin ekizlerini jezalandyryşyny; şonda gyzynyň: «Baryna men sebäpkär, hun almakçy bolandygymyz üçin jezalandyrmakçy bolsaňyz, onda diňe meni uruň, meni öldüriň! Sebäbi olary men alyp gitdim. Olar naçar uýasyny ýeke goýbermezlik üçin ýanym bilen gitdiler» diýip, şirigana durşuny; ar almak maksady başa barmandan soň onuň köşeşmändigini we Şandranç münbaşydan ar alyp berer ýaly merdana pidaýyny tapyp getirmegi haýyş edişini; sadakada: «Daýymyň aryny alman sadakat berýärsiňiz!» diýen pursadyny; özüne hyrydar çykyp gelen sebitiň ýigitleriniň önünde üç şert goýandygyny; üçünji şertiň Togrul begi öldürmekdigini – hun almakdygyny; Togrul beg düşünişmek, Tümen begi tanamandygyny, özüne töhmet atylýandygyny aýtmaga Zamahşara geleninden soň, ganhor hasaplap ýören adamyna garaýşynyň düýpgöter üýtgändigini, haçanda seljuk osmakçylary gelende Togrul bege durmuşa çykмага gepsiz-gürrüňsiz razy bolandygyny hakydasýndan geçirdi.

Seljuklylar Abdylmälik hanyň iň ýakyn razdanlarynyň kimlerdigini bilipdirler: olar Käsiniň häkimi Gazanpar Tak bilen Janahyr Geçdekini Zamahşara osmakçy ýollapdyrlar. Iki dost Zamahşara gelip, üç gün myhman bolanlaryndan soň näme niýet bilen gelendiklerini aýdypdylar. Galadan daşarda seljuklaryň Hasan begi hem habara garaşyp dur eken. Ony hem çagyryp getirdiler. Han bu sawçylygy göwnemändi, kes-kelläm göwnemändi, çykalga hökmünde, soňky sözi gyzyna goýupdy. Onuň pikiri boýunça gyzy kes-kelläm garşy çykmalady, ana, şonda han: «Görüň-ä, gyzym garşy. Eger men gyzyma garşy gitsen, onuň özüne kast edäýmegi mümkin» diýmekçidi.

Altynjan kakasynyň pikirini çepbe çöwürpdi:

«Baba, siz näme etseňiz, men şoňa razy!»

Bu sözden soň Abdylmälik handa seljuklylaryň gudaçylygyna razylyk bermekden başga alaç galmandy, olaryň bu günki ynamly gelmekleri hem şonuň üçindi.

– Altynjan, utanma, ýakynragymyza gel! – diýip, Musa beg Altynjana ýüzlendi. Altynjan Musa begiň sözünü ylla eşitmedik ýaly, gyzlaryň hataryna baryp goşuldy.

Çagry Musa begiň synyndan çekdi.

Dowul ýene ýer sarsdyrды.

– Altynjan akgyzlary bilen gelyär!

Dört sany gyz dalana bakan gaýtdy.

Dört gyz haremhanadan otuz-kyrk zirag daşlaşansoň, haremhanadan Altynjanyň ýeke özi çykdy.

Onuň yzyndan dört sany gyz göründi.

Abdylmälik han ýeke gelyän gyzyň Altynjandygyny tanady. Özem ol gyzynda nähilidir bir ýylylyk duýdy. Ol gyzlara bakan baş-alty ädim ýöräp saklandy.

Onuň bu gadamyndan Altynjany tanadylar.

Bu ýere gelen gyzlaryň ählisi owadandy. Haýsy birine Altynjan diýseň, seljuk begleri peşlerini göge zyňyp, kabul etjekdiler. Ýöne Altynjan özünden öňki gelen gyzlaryň içinde baganalaryň içinde sur bagananyň saýlanyşy ýaly, saýlanyp durdy.

Allatagala ähli zatda çäk goýsa-da, zenanlara görk bermek babatda çäk saklamaýar.

Önden hem yzdan gelyän gyzlar nyzama düzüldiler. Altynjan welin, nyzama durmady. Ol göni kakasynyň ýanyna geldi. Kakasyna tagzym etdi. Kakasy seljuk beglerine bakan elini uzadyp, olar bilen salamlaşmalydygyny öndedi.

Altynjan gyzaryp, uýala-ýygryla seljuk beglerine bakdy, eglip salam berdi.

Abdylmälik han nädip başlajagyny bilmeyän ýaly ardynjyrady:

– Gyzym Altynjan, bize Baýgu Kelan – Musa beg dagy geldi. Musa beg dagy saňa Togrul beg üçin hyrydar çykyp gelipdirler. Bular seniň razylygyny almak isleyärler...

Abdylmälik han bu sözleri gyzyndan razylyk almak üçin däl-de, Oguz handan gelyän äp-däbi boýunça aýdýardy. Ol gyzynyň razylygyny razdanlary Gazanpar Tak hem Janahyr Geçdekiniň, Hasan begiň ýanynda alypdy.

Gyzyň dymmasy – gyzyň razylygy bolmaly!

Baýgu Kelan ýigitleri bilen Altynjanyň ýakynyna geldi, onuň razylyk berenine – dymmasyna minnetdarlyk bildirdi:

– Altynjan, biz – ine, şu duranlar Muhammet Togrulyň iň ýakyn adamlary. Men onuň agasy. Ine, bu ýigit Togrul janyň süýtdeş dogany Çagry. Bu ýigidem Togrulyň dogany Ybraýym. Bu ýigit meniň oglum Hasan – diýip, Baýgu Kelan ýanyndaky duranlary ýeke-ýekeden tanyşdyryp çykdy. – Biziň inimiz Togrul ärleriň äridir, şirleriň şiridir. Biz inimize ýanyoldaş bolmagyňy isläp geldik. Onuň agyr günem, hoş günem ýanynda bol. Bagtly ýaşañ. – Baýgu Kelan Abdylmälik hana ýüzlendi. – Merhemetli han, rugsat berseňiz, gyzyňyz bilen biziň gyz-gelinlerimiz iň duşuşmak talwaslary bar, Altynjana niýetläp getiren hedýe-en-gamlarymyz bar, şolary gowşuraýsak.

Abdylmälik han baş atdy.

Hanyň razylygyny alan Baýgu Kelan Barat Alçaga başlaber diýen terizde seretdi. Barat Alçak hem howla garap ýsarat etdi.

Barat Alçagyň ýsaratyndan soň, derwezäniň sagyndaky hem solundaky tapbalalar elleri lybasly gelin-gyzlaryň gapdallaryna baryp saklandylar. Depçiler deplerini düňňürdedip başladylar, raks oýnadylar. Diňe depçiler, tapbalalar, dumbelekler däl, olaryň arasyndaky iki hatar duran gyz-gelinler hem ellerinden geýimlerini birgeňsi galgadyp, raks oýnadylar.

Depiň düňňürdisine aýak goşup, zenanlar ýuwaşlyk bilen Altynjana bakan iki ädim öňe, bir ädim yza süýşüp gelyärdiler.

Altynjan olara bakan dähedem-dessem ýöräp ugrady. Onuň ýöräp ugraryna garaşyp duran ýaly, derwezäniň iki tarapynda hataran duran sazandalar saz çalmaga girişdiler.

Howly sazdan doldy.

Üç sany zenan Altynjanyň önünden çykyp, ony gezekli-geze-gine gujakladylar.

Altynjan üç zenan bilen gujaklaşyp görüşýänçä, onuň ýorejek ugry eýýäm janly däliz edilipdi. Musa begiň ýöräp geçen janly dälizi indi Altynjanyň ýorejek ugrunyň janly dälizine öwrülipdi. Özem seljuk ýigitleri ýekedyz oturyp, Altynjany hatyralaýardylar. Altynjanyň ýöreýän ugruna gül düşäpdiler.

Ähli zat edil ertekilerdäki ýalydy. Ýok, ýok, ertekilerde-de edil beýle owadan däl. Häzirki görnüş ertekilerdenem kän esse owadandy.

Altynjan geljekki eltileri bilen janly däliziň içinden ýöräp barýardy. Ol howlynyň ortasyna ýetende zenanlar Altynjanyň daşyna aýlanyp, el tutuşyp ullaň bir halka döretdiler. Altynjan şol halkanyň ortasynda galdy.

Elleri lybasly zenanlar halkanyň içine girip, engamlaryny Altynjana gowşurýardylar. Altynjan her kimiň berýän lybasyny kän-kän minnetdarlyk bildirip elini degirýärdi, onuň elini degren eşiklerini zamahşarly zenanlar haremhana daşaýardylar.

– Eý, Hudaý!.. – diýip, Abdylmälik han haýran galmadan ýaña uludan demini aldy. Ony geň galdyrýan zat gyzyna berilýän hedýe-engamlar dälidi. Ýok, ol seljuklylaryň hatyna goýýan mertebesine haýran galýardy. Hiç bir ýerde durmuşa çykyan gyz – goý, ol şanyň gyzy bolsun! – Altynjança mertebelenen dälidir. Eýsem onuň şeýle mertebelenmegi diňe görki üçinmi? Elbetde, ýok. Altynjan ýaly owadan gyzlar Horezminde, Jeyhunynyň iki kenarynda-da barsa bardyr. Bu mertebe Altynjanyň başarnygyna, gaýduwsyzlygyna, harby tilsimlere ökdeligine goýulýan mertebe.

Emir: «Gyzyma erkinlik berip ýalňyşan bolaymyň?!» diýip, howsala düşüp ýördi, rast, şeýle hormat-mertebe goýulýan bolsa, onda han ýalňyşmandyr.

Altynjan – emiriň talwasydy. Ol ogullarynyň üsti bilen talwasyny döredip bilmejekdigini aňypdy. Şeýle bolansoň töwekgellik edipdi: gyzynyň şereňňiz, şirigana bolup ýetişmegi üçin yhlas etdi. Bu gün yhlasy miwe berdi.

Görün-ä dünýäniň geňligini!

Altynjan-a seljuklylaryň Tahyr hem Batman diýen ýigitlerini gözleriniň alnynda öldürdi. Bu eden wagşylygy üçinem seljuklylaryň serkerdesi Togrul beg oňa aşyk boldy! Hakyt şeýle!

Ynanar ýalymy?!

Soňky birki ýyl bäre Abdylmälik han: «Altynjany erkin goýberip, üstüme towsup duran ýolbars ýetişdirdim. Bu meniň başyma düşen towky bolajak ýaly» diýip, örtenip ýördi. Mäh-raby döwende hem hut şu gorky sebäpli urupdy!

Bu gün seljuklylar dolup-daşyp gelip, emiriň gorkusynyň nähakdygyny oraşan eýlediler.

Hawa, oraşan eýlediler!

Abdylmälik han ýeňiji hökmünde ýeňil dem aldy.

Ol bu günki dabarany gyzynyňky däl-de, özüniňki hasap-lady! Özüniň bihal kişi dældigini aňynda telim ýola gaýtalady. «Eger men gyzymy berk galypda saklan bolsam, onda oňa häzirki ýaly üýtgeşik gadyr goýulmazdy! – diýip, emir pyşyrdady: – Emir, sen beýik adam! Sen patyşa däl, ýöne Allatagala saňa patyşalara berýän kyrk kişilik akyl-parasadyny beripdir. Babakelanlaryň ruhy senden razydyr. Olaryň ählisi saňa guwanýandyr. Sen Hindistana gidip, gör, näçe kişini musulman etdiň! Heý, Horezminde seniň ýaly köp sogap iş bitiren, kapyry musulman eden ikinji bir adam barmy?! Ýok. Başyňy belent tut, Abdylmälik! Alla seni ýalkaýar!»

* * *

Zamahşar galasynda halwadyr nişallanyň datly ysy mydama agzyňy suwardyp duran-da bolsa, bu mahal kakmaçdyr kebabyň, kellebaşyagyň, her hili ýakymly tagamlaryň ysy has ýiti duýulýardy. Bu janperwer ys alysdan däl, hakyt Abdylmälik hanyň howlusynyň daşyndan gelýärdi. Megerem, Baýgu Kelan Abdylmälik hana özleriniň ähli taýýarlyklary görüp gelendigini aýdanda, sawçylygyň soňundan agyr meýlis guramagy hem göz önünde tutan bolarly.

Ajygarça wagt bolupdy.

– Meýlis gaty uludan boljak – diýip, ferraş Haldan Abdylmälik hanyň ýanynda işdämenlik bilen ýuwdundy.

Sesi ýiti şilliň uzyn kişi asmana bakyp gygyrdy:

– Käs şäheriniň häkimi Gazanpar Tak gelýär!

– Buruntak obasynyň raýisi Janahyr Geçdeki gelýär!

Bu habara Abdylmälik han ör-gökden geldi.

– Merhemetli han, siziň ýegre dostlaryňyz Gazanpar Tak bilen Janahyr Geçdekini siziň dergähiňize biz çagyrdyk... – diýip, Hasan beg müýnli seslendi.

– Çoh gowy!.. – diýip, Abdylmälik han ýylgyrjaklady, dostlaryny gadyrly garsylady.

Dabara dowam etdi.

Sowgat gowşurmak dabarasy gutaranson, sazandalar orta jemlendiler. Olar yhlas bilen saz çalmaga başlady.

Başlandy bir rakys.

Başlandy bir şowhun.

Hälki janly däliz döredip duran ýigitler edil süňňi ýok ýaly, şeýle bir rakys oýnaýardylar welin, heý, goýaý!

Altynjanyň kakasynyň ýanynda hiç kim galmandyr, onuň ýeke özi tomaşa seredip dur. Onuň dostlary Gazanpar Tak bilen Janahyr Geçdeki hem ortada rakys oýnaýardy. Şadranç bilen Mansur aňsat-aňsat rakys oýnamaýardy, ýöne bu mahal olar hem ortada ik deýin pyrlanyp ýörler. Seljuk begleri ýelgamak deýin şeýle bir ýeňil gopýardylar, ýeňil pyrlanýardylar. Olardan gözüňi aýrar ýaly dälidi.

Musa beg rakys oýnamagyň hem serkerdesi eken. Ol şeýlebir pyrlanýar, asyrym atyp pyrlanýar, ogly Hasan bolsa şeýlebir şirin saz çalyp, aýdym aýdýar.

Howlynyň gündogar tarapyna hyzmatkärler haly düşäp çykdylar. Şondan soň halylaryň üstünden desterhan ýazylyp, daşardan her hili tagamlar çekildi.

Her kim bir zat bilen meşguldy.

Göçgünli rakysyň soňy sawçylyk rakysyna sapdy.

Bu raksy ýürekden gowy görmeýän beri barmykan? Bu oýny ýürekden gowy görmez ýaly däl ahryyn! Çünki bu oýun durmuşyň, özem şowhunly, şadyýan durmuşyň oýunda alamatlandyrylmasy ahryyn!..

Dokuzynjy hekaýat

DERWEZATA – SEÝHUN DERÝASY BILEN ANADOLY ARALYGY

1. Seljuk Dukak

«Günleriň birinde türkmenleriň Beýgu atly patysasy esgerlerini jemläp, yslam ýurtlaryna söweşe gidermen boldy. Emma Dukak muňa garşy çykdy. Ikisiniň arasyndaky bu jetleşik uzaga çekensoň, türkmenleriň patysasy Beýgu gödek söz aýdyp, Dukakyň göwnüne degdi. Dukak bolsa eli bilen Beýgu patysanyň ýüzüne urdy we onuň ýüzüniň hamyny sypjyrdy. Türkmen patysasy Beýgunyň hyzmatkärleri Dukakyň dasyny gallap, ony tutjak boldular, emma Dukak olara baş bermedi we öz tarapdarlary bilen Beýgunyň garşysyna söweşe girdi. Iki tarap köp ýitgi çekip aýrylyşdy. Birnäçe wagtdan soň Baýgu bilen Dukaky ýaraşdyrdylar. Şondan soň Dukak Beýgu patysanyň ýanynda galyp, oňa gulluga durdy. Dukakyň Seljuk atly ogly dünýä indi. Seljuk ulaldygysaýyn onda başarjaňlyk alamatlary, serkerdelik, ýolbaşçylyk ukyby has aýdyň peýda bolup başlady. Türkmenleriň patysasy Beýgu ony ýanyna çekdi we öňe çykardy. Oňa subaşı lakamyny berdi... Subaşı sözi «Goşunbaşy, goşun serkerdesi» diýmekdir. Seljugyň goşunbaşylyk ukybyny, adamlaryň arasyndaky abraýyny we olara diýenini etdirişini gören patysanyň aýaly ärinini Seljugy öldürmäge öjükdiripdir, ony hiç gününe goýmandyr.

Seljuk bu habary eşidýär we ýanyndaky barça jemagaty hem-de sözüne gulak asýanlary jemläp, olary uruş meýdanyndan yslam diýarlaryna äkidýär. Iman bagtyýarlygyna eýe bolup, musulmanlar bilen goňşy oturýar. Ol Jent sebitlerinde ornaşýar...»¹

Dawagäriň hatyn bolmasyn! Her hili tersa, kesir erkek kişi bilen-de – (Bular bilen ylalaşmagam aňsat däl!) – ylalaşyp bolar, ýöne hatyn bilen ylalaşyp bolmaz. Göräýmäge, ol seniň bilen dawa etmeýän ýalydyr. (Iň erbedi-de şudur!) Aslynda welin, hatynyň etjegi içindedir!

Dukak subaşy Seljuk atly ýalňyz ogluna: «Dawagäriň hatyn bolsa, düşünişjegem bolma, adalata-da garaşma, çünki adalatda, hakykat-da olaryň bar ýerinde sesini çykaryp bilýän däl, in gowusy, şol ýerden gaçyp başyňy gutargyn» diýip wesýet edipdi. Soň bu ähli oguz kowumyna edilen wesýet bolup, ile ýaýrady.

Seljuk beg Jent ýurduny mekan edindi, ýöne patyşanyň hatyny ony Jentde-de rahat ýaşatmady: Seljugyň ýaşayan sebitiniň biçak baý ýurtdugyny, özleriniň bolýan ýerleriniň – Ýaňykendiň Jentçe ýokdugyny adamsyna – patyşaga tekrarlap ugrady.

Beýik Oguz döwletiniň in soňky patyşasy Aly Jendi basyp almak üçin goşun sürdi.

Seljuk beg Aly patyşa bilen düşünişmäge çalyşdy, ýöne hatynyň sözleri agyr geldi.

Patyşa Alynýň hatynynyň tekepbirligi zerarly seljuk neberesiniň başyna agyr külpetler düşdi, ol ýerden bu ýere, bu ýerden ýene bir ýere göç etmeli boldy.

Wagtyň geçmegi, döwür-döwranyň üýtgemegi bilen patyşa hatynynyň ýamanlygy Seljuk jemagaty üçin bähbide sapdy.

Hakyt bähbide boldy!

Seljuk subaşy öz ýakyn adamlaryna, ogullaryna Aly patyşanyň özünden nämäni gaty görüp, dergazap bolýandygyny gürrüň beripdir, ýöne bu gürrüňi hiç ýere çykarmazlygy sargyt edipdir.

Seljuk begiň sargydy amal tapypdyr: patyşanyň hatyny bilen subaşynyň arasyndaky dawanyň näme sebäpli ýüze çykandygyny hiç ýerde aýtmadyrlar. Dawanyň bir tarapynyň Sel-

juk begiň grek gyzyna öýlenendigi bilen baglanysyklydygyny welin köpler bilipdir.

Patysanyň hatyny teý köşep bilmändir, ýogsam, onuň emri bilen subaşynyň köpsanly adamlary öldürilipdir hem.

Hatyn Ýylmaz Ok diýen ýegenine Seljuk subaşynyň Mykaýyl atly ogluny öldürdýär, onuň jesedini bolsa araba ýükläp, seljuklylaryň ýaşaýan syrgynyna ugradýar.

Hatyn gaharlansa, aňsat-aňsat rahatlanmaýar. Hernäçe ar alsa-da, oňa az görünýär. Aly şa ömrüniň ahyrynda hatynynyň gepine gidip, özüniň görnükli subaşysynyň göwnüne degendigine, Seljuk öz jemagaty bilen aýrylyp gidenden soň özünden döwletiň göterlendigine düşüňär, Beýik Oguz şalygy synýar. Boljak iş bolansoň, etjek alajyň ýok. Atylan oky, geçen günlere yzyna gaýtaryp getirip bolmaýar. Hatynyň ýalňysandygyny-da boýnuna goýup bolmaýar.

Hatyn öz ogly Şamäligiň Jende emir bolmagyny gazanýar hem oňa iň soňky deminde seljuklylary gyrmagy sargyt edip ýurduny täzeleýär.

Aly patysanyň ogly Şamälik ejesiniň sargydyna wepaly bolýar. Ömrüniň ahyryna çenli seljuklylar bilen söweşýär, olary rehimsizlik bilen gyrmak gyrýar. Yöne Allatagalanyň bu dünýäsinde bihasap zat ýok. Sogap gazanan rehnet, eşret tapýar, etmiş eden jzasyny çekýär: belanyň beterinden beterine uçraýar. Nähak gan ýerde ýatmaýar.

Hatyn özi sebäpli ýalňyz oglunyň ýowuz günlere düşjegini näbilsin?!

* * *

Birinji müňýyllygyň soňky ýyllarynda Merkezi Aziýada kuwwatly şalyklar syndy. Ilkinji nobatda, bir ýarym asyrdan gowrak döwür içinde hökümdarlyk süren Samanogullary şalygy² gowşap, üçe bölündi: Nyşapur sebitlerine Taşa; Balh sebitlerine Faýyk; Hyrat sebitlerine Abu Aly Simjur hökümdar boldy. Samanogullary şalygynyň gol astynda bolan Köneürgenç şalygynda hem hökümdarlyk üýtgedi: Samanogullaryndan arka

tutunan Ürgenjiň häkimi Abu Aly Mamun Eprikogullary (abdal) hanedanlygyny ýykyp, özi tagta geçdi.

Beýik Oguz döwleti syndy, ol döwletde gulluk eden oguzlar iki topara bölündi ³. Ýañykent oguzlary Heýteläniň demirgazygynda ýaşayardy. Ýañykent ⁴ Oguz döwletiniň iň soňky patyşasy Aly aradan çykandan soň, onuň tagtyny özüniň Jent şäherine emir bellän ogly Şamälik eýeledi. Seljuk Dukak ýabgunyň neberesi günortada Zerewşan düzlüginde – Buharadan ýigrimi farsah demirgazykda bolan Nur etrabyňyň sähralyklarynda – Seyhunyň orta akymynyň kenar ýakasynda ornaşdy ⁵. Seljuk nesli Samanogullary şalygynyň gullugynda durupdylar, ýöne bu şalygyň synmagy olary kyn ýagdaýa saldy, gazanç çeşmesi kesildi.

Beýik Oguz şalygynyň, Samanogullary şalygynyň synmagy bilen Heýtelede öz şalygyny döretmek isleýän jemagatlar, hanlar, begler köpeldi. Garahanly nesilşalygy ⁶ üç bölege bölünen Samanogullary şalygynyň soňuna çykdy, Samarkandy paýtagt edinip, ýuwaş-yuwaşdan öz güýjüni artdyrmaga, çäginigiňelmäge girişdi.

Samanogullary döwletinden bölünip aýrylan Söbüktegin Gaznada täze şalyk döretdi, ogly Mahmyt onuň hökümdarlygyny beýik, kuwwatly şalyga öwürdi.

Seljuk begiň neberesiniň-de Nur ýaýlasyna aýagy düşdi, rysky, bereketi goşa-goşadan geldi. Ýazylyp-ýaýrap ýaşayan seljuk neberesiniň işleri aýsaýyn kuşatlandy, mallary ýylsaýyn köpeldi.

Ýyllar geçdigisaýyn olara Nur ýaýlasy darlyk edip ugrady. Şeýle bolansoň gysyny Horezminde – Hazarasp, Dargan etraplarynda geçirip, ýazyna ýene Heýtelä – Nura dolanyp geldiler.

Seljuk beg uly ogly Ysraýyla ⁷ özüniň ýabgulyk unwanyny berip, neberesiniň garamatyny oňa tabşyryp, ýüz ýedi ýaşynda ýurduny täzeledi ⁸.

Seljuklylaryň soltan Mahmyt Gaznalynyň hyzmatynda durmaklary olaryň mertebesine mertebe goşdy.

Soltan bilen seljuk begleriniň iki gezek aç-açan söhbetdeşligi olary soltanatlyk ykbalyna sary atardy.

2. Seljuklylaryň soltan Mahmyt Gaznaly bilen iki duşuşygy

Birinji duşuşygyň beýany
1017-nji ýyl.

Soltan Mahmyt Gaznalyňyň goşuny Horezminde görlüp-eşidilmedik ýeňişler gazandy ⁹. Soltanyň ol ýeňişleriniň aňyrsynda Ysraýyl hanyň tümeniniň goşandy görnetin uly boldy.

Ysraýyl begiň serkerdelik hem harby tilsimlere ökdedigine, ugurtapyjydygyna, merdi-merdanadygyna, gaýduwsyzdygyna, edermendigine soltan Mahmyt Gaznalyňyň syny oturdy. Şeýle bolansoň soltan Ysraýyl bege Arslan han diýip at berdi, ähli ýerlerde oňa Arslan han diýip ýüzlendi. Seljuk jemagatynyň begleri bilen duşuşdy.

Söhbetdeşlikde soltan olaryň hersiniň adyny tutup, adynyň yzyndan beg sözünü hem goşup, uly hormat bildirdi. Soltanyň özleriniň atlaryny ýalňyşmazdan bilmegi, hormat goýup ýüzlenmegi, mertebe tutup gürleşmegi kynyk begleriniň göwünlerini göterdi. Ýöne soltanyň dergähine öz ýanlary bilen baran halypanyň ilçisi kynyk beglerine ýol-nobat bermän, uzak gürledi. Onuň Hudaýtagala, Gurhan, halypa, şerigat, kowahat hakydaky uzyn nutugy, dogrusy, oturanlaryň ählisini surnukdyrdy. Ilçiniň uzyn nutugyndan ýaňa surnugan Gyzył beg gözlerini ýaşardyp, iki gezek uludan pallady, soltan çykalga gözläp töweregine garanjaklady. Ilçiniň bu bolşy kynyk begleriniň soltan bilen gürleşmeklerini islemän, oňa garalla bolmaga çalyşýana meňzeýärdi. Ol soltanyň Hindistana ýoriş edip, örän uly sogap gazanyandygyny, o dünýäde gürrüňsiz ýalkanjakdygyny, dünýäniň ähli halklaryny musulmana öwürmegiň parzdygyny, bu tutumda Allatagalanyň soltan Mahmyda bil baglandygyny, ony ýalkandygyny, ýalkaýandygyny, ýene ýalkajakdygyny, ýöne entek musulmanlaşdyrylmaly ýerleriň köpdüğini, soltan diňe bir Hindistany däl, Rumustany hem musulmanlaşdyrsa, örän uly işiň edildigi boljakdygyny nygtady.

– Hindistan bilen Rumustany musulman iline öwürmek üçin bir ömür azlyk eder. Hindistany musulmanlaşdyrmaga

ýetişsem hem menden az däl. Kynyklar oguz wesýetini amal edip, gaýalaryň – biziň hyzmatymyzda dursalar, enşa, Rumus-tany-da musulmanlaşdyrars – diýip, soltan Mahmyt Gaznaly halypanyň ilçisine kynyk beglerini görkezdi.

Gyzyl bada-bat dillendi:

– Arkamyzda dursaňyz, almajak galamyz bolmaz, kyblaýy älemim!

Ysraýyl hem Gyzylyň sözüni goldady:

– Bizi öz penaňyza alyň.

Togrul:

– Siz – Allatagalanyň ýalkan soltany. Size ýakyn durmak, siziň hyzmatyňyzda bolmak bize uly meretebe! – diýdi.

Çagry beg:

– Kyblaýy älemim! Biziň dowarlarymyz Mawerannahra syganok. Bize Gyzylgum darlyk edýär. Biz dowarlarymyzy siziň ýeňişleriňize bagyş etmek isleýäris – diýdi.

Ysraýyl beg:

– Eger Faraw bilen Nusaýy bize ykta berseňiz, biz Balkan tarapdan Hindiguş daglaryna tarap ýekeje ýagynam geçirmeris, kyblaýy älemim. Näçe dowar gerek diýseňiz, biz dessine ugradarys. Siz bize mydama bil baglap bilersiňiz. Biz size sadykat hyzmat ederis – diýip, has anyk gürrüňe geçdi.

Aýdylan sözler, megerem, soltan Mahmydyň hoşuna gelen bolarly. Ol Nusaýy, Farawy, Abywerdi seljuklara ykta berdi¹⁰.

– Biziň hemmämiz bir atanyň, bir enäniň neberesi. Biz – Oguz hanyň nebereleri. Men Oguz hanyň Gaýy diýen agtygynyň, siz Kynyk diýen agtygynyň nebereleri. Oguz han aýtdy: «Meniň wesýetime görä Gün oglum han bolsun. Onuň yzyndan ogly Gaýy han bolsun. Gaýy urugyndan han barka Baýat urugyndan han bolmasyn. Gaýy hanyň garawulbaşysy we çogdawulbaşysy kynyk begi bolsun»¹¹. Goý, Oguz han atamyzyň diýeni bolsun! Siz meniň çogdawulbaşylarym boluň! Meniň serhetlerimiň goragynda boluň! Men size başbugluk yktasyny bereýin.

– Diýeniňiz gelsin, kyblaýy älem!

Soltan Mahmyt Gaznaly seljukly tümeniň kynyk neberesine mynasyp iş bitirendigini aýtdy, özüniň minnetdarlygyny bildir-

di, şeýle hem seljuk beglerini gymmatbaha engamlar bilen sylaglady, olara zerli don ýapdy.

Indiki maksat Hindistana sary jihat etmekdi.

– Hindistany, Rumustany musahhar kylmak¹², ol ýurtlaryň adamlaryny musulmanlaşdyrmak üçin maňa köp goşun gerek. Nädip goşunyň sanyny artdyryp bolar? Haýsy ýerde atly gulamlary ýygnamaga mümkinçilik bar?

Soltanyň bu sowalyna onuň wezir-wekilleri, serkerdeleri nagt jogap berip bilmedi, şeýle bolansoň, soltan Mahmyt kynyk beglerine ýüzlendi:

– Ýygynyň sanyny nädip köpeldip bolar?

Arslan han sowalyň jogabyny uzak garaşdyrmady:

– Merhemetli soltan, siz bize başbugluk ygtyýarlyklaryny beriň, biz size baş ýylyň içinde baş ýüz mün atly ýygyn taýýarlap bereli.

– Baş ýüz mün?!

– Hawa, kyblaýy älemim, baş ýyldan biz siziň yradaňyz birle baş ýüz mün atly goşun ýygnarys.

Seljuk begleri Ysraýyl begiň sözüne ör-gökden geldiler: «Diýýäniň näme? Heý, onça-da goşun jemläp bolarmy?» diýen terzde oňa soragly bakdylar. Ysraýyl beg olaryň soragly bakýslaryny görmedikden boldy.

Ysraýyl beg aşa töwekgel serkerdedi. Ol töwekgelligi ýeňşiň, işiň ýarysy hasaplaýardy. Haýran galmaly, onuň töwekgellik bilen başlan, asla başa barmajak ýaly görnen işleri mydama şow tapýardy.

– Başbugluk ygtyýarlygyny bersem, baş ýylda haýsyňyz näçe atly taýýarlap biljek? – diýip, soltan Mahmyt oturanlara soragly bakdy.

Arslan hanyň unamagy bilen Dawut Çagry beg ýerinden turdy:

– Merhemetli soltan, men ynamyňzy ödärin, Balkandan başbugluk ygtyýaryny berseňiz, çen-takmyn elli mün atly ýygnaryn.

Arslan hanyň makullamagy bilen Gyzył ýerinden turdy:

– Balkan daglaryndan başbugluk berseňiz, men baş ýylyň içinde ýigrimi mün atly ýygnaryn. Her aýda oljadan hams bölegini-de size ugradaryn.

Arslan hanyň makullamagy bilen Ýagmyr ýerinden turdy:

– Balkandan başbugluk ygtyýarlygyny berseňiz, arkamda dursaňyz, Hindiguş dagyny Hindistanyň depesinden ahyrzan edip indererin! Goşunyň esgerleriniň sanyny çen-takmyn ýüz müňe ýetirerin.

Arslan hanyň makullamagy bilen Gökdaş beg ýerinden turdy:

– Men diýen ýaşym, soltan Mahmyt patyşam, seljuk jemagatym barka meniň bitirmejek işim bolmaz. Siz maňa bil baglap bilersiňiz. Goşunyň atlylarynyň sanyny ýüz müňden geçirerin.

Arslan hanyň razylygyny alan Enesiogly ynam bilen ýerinden turdy:

– Jibalda¹³, Azerbaýjanda ýerli ilat deýlemlilerden ýaňa gan aglaýar. Olaryň tepbediniň okaljagyna azda-kände gözleri ýetse, siziň gullugyňyzda durjak musulmanlaryň sany ýüz müňden-de geçer. Başbugluk ygtyýarlygyny berseňiz, söweşe tejribeli atlylaryň sanyny çen-takmyn ýüz müňden-de geçirerin.

Arslan hanyň ygtyýar bermesinden soň Buka beg ýerinden turdy:

– Musulmanlar sizi, merhemetli soltan, özleriniň Alla tarapyndan ýörite iberilen halasgäri hasap edýärler. Musulmanlar özleriniň büweýh, kaku hanedanlygynyň eden-etdiliklerinden dyndarmagyňyza gününü sanap garaşýarlar. Musulmanlaryň ezyetden halas bolmagyna, Hindistan ülkesiniň ilatynyň musulman bolmagyna goşant goşmak, sogap gazanmak üçin gije-gündiz yhlas ederin. Islän pursadyňyz elli müň atly bilen huzuryňyza bararyn. Ýöne munuň üçin maňa baş ýyl möhlet gerek.

Arslan hanyň razylygyny alan Mansur Dana bilen Gyzoglyda ýerinden turup, eger özlerine başbugluk ygtyýarlygy berilse, baş ýylyň içinde on müň atly ýygyn taýýarlap biljekdiklerini aýtdylar.

Soltan Mahmyt Gaznaly seljuk begleriniň eden töwekgeliklerine, merdi-merdana gep uruşlaryna çoh hoşal boldy. Soltan oturanlara garaşylmadyk sowal berdi:

– Siz näme üçin Balkan daglarynda, Hazar deňziniň sebitlerinde başbugluk etmekçi bolýarsyňyz? Näme üçin Mawerannahr, Hotan, Fergana, Baýköl, Balasagun, Kawkaz, Itil sebitlerinde başbugluk etmek islemeýärsiňiz?

– Onuň düýpli sebäbi bar, kyblaýy älemim – diýip, Arslan han sözüne dyngy berdi.

– Nähili sebäp ol?

– Biz kynyklar – Deňiz hanyň nebereleri. Ganymyzda Deňiz hanyň gany aýlanýar. Şeýle bolansoň, ýüreklerimiz Hazar deňzine talwaslanýar. Biz diňe deňze ýakyn sebitde rahatlyk tapyp bileris. Deňiz bize güýç-kuwwat berýär.

Arslan hanyň jogaby soltany kanagatlandyran bolarly, ol makullaýjy baş atdy:

– Siz meniň şalygymyň büweýh şalygy bilen serhetleşýän sebitlerinde Balkanda, Balkan daglarynda – türkmenleriň arasynda erkin hereket edip bilersiňiz. Meniň goragçy goşunym size päsgel bermez. Her jemagat her ýyl maňa paç tölesin.

Ylalaşyldy.

Soltan Mahmyt Gaznaly Arslan hana ýüzlendi:

– Arslan han, bu başbuglar ähtine ikilik etseler, men hasabaty kimden soramaly, kime jeza bermeli?

– Biziň beglerimiz ähtine ikilik etmezler. Şu ýigitleriň ähtlerine wepaly boljakdyklaryna men gara başymdan güwä geçýärim. Jezany maňa beriň.

– Ähli zat siziň aýdysyňyz ýaly bolsa, onda bu meniň üçin has hem gowy, ýöne men her hili ahwalata duş geldim. Şonuň üçin men Arslan hanyň in ýakynlarynyň birini, belki-de, özüni öz ýanymda agöýli hökmünde saklamaly bolaryn.

– Merhemetli soltan, biz siziň emriňize kaýyldyrys. Siz näme diýseňiz, biz şonuň bilen bolarys, size sadykat gulluk ederis. – Oturanlar Arslan hanyň sözünü makullap baş atdylar.

Biraz oýlanan soltan gutarnykly karara geldi:

– Araňyzdan agöýlüni özüm saýlap aljak.

Soltan bu hakda soň goşmaça habar berjekdigini aýtdy.

Şunuň bilen gürrüň gutardy.

Soltan seljuklary Heýtelede galdyryp, goşunynyň önüne düşüp Gazna gitdi.

Seljuklaryň begençleriniň çägi ýokdy. Olar gazanylan ýeňiş bilen biri-birini mübärekleýärdiler.

Soltan Mahmyt Gaznaly Arslan hanyň ýabgulygyny hem ykrar edipdi, ony ähli seljuk jemagatlarynyň ýabgusy diýip atlandyrypdy.

Soltanyň bu ynamy – gaty uly ynamdy. Başbuglaryň wezipesi soltanyň tabşyryklaryny ýerine ýetirmekdi.

Wezipe gaznaly şalygynyň çäklerini giňeltmekdi. Günbataardaky büweýh, kaku, rawwat, bawan, musafir (salar), ziýar şalyklaryny¹⁴ gaznaly soltanlygynyň tabynlygyna girizmekdi. Wezipe bu kiçi soltanlyklary Gazna soltanlygynyň tabynlygyna geçirmek bilen hem çäklenmeyärdi. Başbuglar petih kylan ýerlerinde gaznaly soltanlygynyň tarypyny ýetirmelidi we Hindistana, Rumustana jihat etmek üçin köp esger, gulam taýýarlamalydy.

Arslan han soltan Mahmyt Gaznala baş ýylyň içinde özerine ynanylan zatlaryň ýerine doly ýetiriljekdigine, Günbataardaky kiçi döwletleriň, nesip bolsa, teshyr kylynyp, gaznaly soltanlygynyň tabynlygyna geçiriljekdigine kepil geçdi.

Seljuk jemagatlary Balkanda Mahmyt Gaznalynyň tabşyrygyny ýerine ýetirmek üçin gujur-gaýratlaryny gaýgyrmadylar, köpsanly galalary, şäherleri petih kylyp, olardan alnan oljalary Gazna gönderdiler. Iki-üç ýyldan soň Gazna soltanlygynyň ýyllyk girdejisiniň köp bölegi seljuk jemagatlarynyň ýygnaýan oljalaryndan ybarat boldy.

Seljuk jemagatlary has uzaklara gitdiler. Çagry begiň başbuglygyndaky jemagat üç ýylyň içinde Wizantiýa kaýsarlygynyň tabynlygynda bolan ermenileriň Waspuragan we Ani korollyklary bilen gazaply darkaşlar gurup, olary özüne tabyn eýledi we olary uly möçberlerde paç tölemäge mejbur etdi¹⁵.

Çagry beg özüne tabşyrylan işi üç ýylda bitirip, mundan buýanky etmeli işleri Dana Mansura tabşyryp, Azerbaýjandan Mawerannahra dolandy.

Soltan seljuk başbuglaryndan, jemagatlaryndan hoşaldy. Onuň uly hormat goýmagy, musulman dünýäsinde at-abraýlarynyň artmagy garşydaşlaryň döremegine sebäp boldy. Pyntygyň geljekki miwäniň alamaty bolşy deýin, at-abraý gazanmak, ilin önüne düşmek hem özüne duşman, garşydaş gazanjakdygyň alamaty. Hakyktdan hem seljuklylaryň at-abraýlary artdygyça garşydaşlaryda köpeldi. Olar kä aýyk, kä misginlik bilen seljuklylaryň bagtlaryna boran ýagdyrmagyň kül-külüne düşdüler, soltan Mahmyda seljuklylaryň «eden-etdilikleri» hakda birsyhly habar ýetirip durdular. Soltanyň in ýakyn emiri, Hyradyň gaýduwsyz häkimi Ahmet Jazyp pikirini aýyk aýtdy:

– Siz kynyklara gaty uly ynam bildirýärsiňiz, soltanyň. Olar birden size garşy baş göteräýmesinler?! Meniň eşiden habarlaryma görä, olaryň pygyllary düzüw däl. Seljuklylary, in gowusy, Amyderýadan Horasana geçirmeli dädik, olary Amyderýa gark etmeli ýa-da ok atyp bilmezleri ýaly, ählisiniň başam barmaklaryny kesmeli.

– Olar biziň doganlarymyz ahyryn! Olar hem edil biz ýaly oguzlar ahyryn! Gör, sen nähili doňýürek ekeniň – diýip, soltan in ynamdar, in batyr emirine garşy çykdy¹⁶.

Her kim maksadyna bir ýol bilen ýetýär. Kim başa-baş söweşlerde darkaşyp ýetýär, başga biri köşkde «saman astyndan» suw goýberip ýetýär. Seljuk begleri Balkanda söweş-petih edýärdiler, olaryň duşmanlary bolsa köşkde olara garşy göreşmegiň – ýeňmegiň her hili ýollaryny gözleýärdiler. Soltanyň seljuklylaryň wepadarlygy hakdaky berk ynamyna talaň salýardylar. Seljuklylaryň edýän «talaňçylyklary» hakda ýerli ilatdan köşge birsyhly arza-şikayat barmagyny gurnaýardylar, ol arza-şikayatlar günübirin soltana ýetirilýärdi.

Farawda ýerli ilat gozgalaň etdi. Bu gozgalaňy eden ýerli ilat bolsa-da, soltana seljuklylaryň eden-etdiliginiň biri hökmünde habar berildi.

Seljuklylar işleriniň küşatlygy, rowaçlygy üçin bahyllaryň duşmançylygynyň ejirini çekmeli boldular.

Ikinji duşusygyň beýany

1022-nji ýyl.

Soltan Mahmyt Gaznalynyň Ysraýyl ýabgu – Arslan han bilen ikinji duşusygy Samarkant şäheriniň eteginde bolup geçdi. Soltan özüniň Arslan hanyndan onuň tabynlygyndaky başbugluk ygtyýarlyklaryny alyp, Balkan daglaryna giden seljuk begleriniň bäs ýyldan gowrak wagtyň içinde bitiren işleri hakda hasabat so-rady. Gürrüň örän gysga boldy.

«Soltan Arslan hany mynasyp garşylap:

– Eger bize kömek gerek bolsaýsa, näçe ýygyn berip bilersiňiz? – diýip, Ysraýyldan sorayar.

Ysraýyl sagdagyndan bir oky çykaryp:

– Şu oky ýollasaňyz, Balkandan otuz müň goşun geler – diýipdir.

– Eger köprük gerek bolsa?

– Onda şu oky ýollasaňyz, ýene on müň atly-ýaragly ýigit geler.

– Eger has köprük goşun gerek bolsa?

– Şu oky Balkan daglaryna iberseňiz, ýüz müň goşun geler.

– Has köp goşun gerek bolaýdy-da?

– Şuny Türkmenistana iberseňiz, bäs ýüz müň atly-ýaragly goşun diýseň-de geler – diýip, Ysraýyl başga bir ok berýär».

**Muhammet ibn Aly ibn Süleýman Rawendi.
Göwünleriň rahatly – şatlyklaryň ganaty. 1-nji jilt.**

Arslan hanyň başarnygy – mundan bäs ýyl öňki beren sözün-de tapylanlygy, hiç hili nyýaz bermesizden şeýle köp mukdarda goşun jemläp biljekligi soltan Mahmyt Gaznalyny howpurgatdy, wezir-wekilleriniň birsyhly maslahatlaryndan soň, ony agöýli hökmünde saklamagy makul tapdy. «Yabguny ýanyndaky ýüz otuz sany haşmy hemem ogly Gutulmyş bilen mundan bir ýyl öň teshyr eýlän Hindistandaky Kelejar galasyna ugratdy»¹⁷.

Soltan seljuklylara ilçi iberdi. Ilçi soltanyň seljuklylary hor-matlaýandygyny, bitirýän hyzmatlaryna ýokary baha berýändigini, şeýle-de bolsa ata-baba resimine eýerip, Ysraýyl ýabguny

ýüz otuz haşmy, ogly Gutulmyş bilen agöýli hökmünde saklamaga borçludygyny, bu hakda öň aýdandygyny, ylalaşandygyny, «tabynlygyňyzy we çyn ýürekliligiňizi öňküden hem artdyran ýagdaýyňyzda, mümkin boldugyça gysga wagtyň içinde olara patyşa sowgatlaryna laýyk derejede yzyna gaýtmaga rugsat beriljekdigini»¹⁸ aýtdy.

Seljuklylar «soltan Mahmydyň abraýyny, güýjüni we beren sözünü ýerine ýetirjekdigini göz öňünde tutup, ilçä köp möçberde sylag-serpaý berip, özleriniň mundan beýlägem gulluga çyn ýürekden taýyndyklaryny, edýän hyzmatlaryny kemmejekdiklerini aýan etdiler. Olar ilçä: «Soltanyň ähli permanlaryny ýerine ýetirmegi özümiziň wezipämiz hasaplaýarys. Biziň hemmämiz onuň sadykat gullarydyrys» diýdiler. Soltan Mahmyt dirikä oňa garşy çykmadylar»¹⁹.

3. Hun

Birinji rowaýat

Möjek özünden ejiz bolan şagaldyr tilkini dalap-dalap çalajan edensoň, sürenine eltip, güjükleriniň ygtyýaryna berýär. Güjükler başda howatyrlyýarlar, soň nätanyş bilen basalaşyp görýärler welin, görseler, olarda asyl ysgyn-deramat ýok. Güjükler garşylyk görkezmäge ragbaty bolmadyk şagaldyr tilkini dalamaga başlaýarlar, derrewem ýyrtyjyny çekeläp-çekeläp öldürýärler. Şeýlelikde, möjek güjükleri gorkyny bilmän, ynam bilen topulmagy endik edinýärler. Ynam – ikinji güýç. Ynam – güýjüň ýarysy, ýeňşiň ýarysy. Ynam bilen garpysylanda garşydaşyň howy basylýar.

Mykaýyl beg ogullary Dawutdyr Muhammet bilen günde-günaşa basalaşardy, «gäwür-gäwür» oýnuny oýnardy, şonda iki dogan äpet göwreli Mykaýyl begi ýeňerdiler. Olar kakalarynyň üstlerine çykyp, aman soramagyny talap ederdiler. «Gäwür» aman berilmegini özelenip-özelenip sorardy. Gardaşlar: «Gäwürre aman bermelimi ýa bermeli däl?!» diýip, maslahat ederdiler. «Gäwür» sähel maý tapsa, turup gaçardy. Doganlar «gäwüriniň» zyndan kowardylar, zyndan ýetip, «öldürýän» pursatlary köp

bolardy. «Gäwür» birmeydan ýatardy-da, soň ýerinden turardy. Ýöne bu gezek ýagdaý başgaça boldy. Ýagdaýyň başgaçadygyny doganlar bada-bat duýdular, duýmaz ýaly-da däldi.

Ine, Muhammediň kakasy arabanyň üstünde «gäwür-gäwür» oýnundaky ýaly, süýnüp ýatyr. Gözleri açyk. Döşüne hanjar urlupdyr, eşikleri, arabanyň köp ýeri gara gan. Muhammet kakasynyň öňki gezekdäkileri ýaly ýene ýerinden turmagyny isledi, ýöne kakasy turmady. Muhammet erbet bir zadyň gopandygyny syzyp howpurgady.

Seljuk ibn Dukak Muhammediň kakasynyň döşünden hanjary sogrup aldy-da, eliniň tersi bilen zyňyp goýberdi.

– Babam turanok! – diýip, Muhammet çirkin bagyrdy. Onuň sesine Dawut ylgaş geldi. Ol kakasyny yralap-yralap oýarjak boldy.

Seljuk beg töweregindäkilere azgyryldy:

– Nireden çykdy bular? Äkidiň başga ýere!

Dawut bilen Muhammediň haýyna-waýyna bakman olary daýzalarynyňka äkitdiler. Olaryň özlari aglap, özlari diňdi, olara hiç kim üns bermedi. Çünki şol wagt her kim Mykaýyl begi depin etmek bilen başagaýdy.

Şol günüň ertesi iki dogan gana bulaşyp ýatan hanjary atasynyň zyňan ýerinden tapyp aldy. Şol hanjar olaryň iň pynhan syryna öwrüldi.

Iki dogan alty ýyllap kakasyny öldüren adamy tapmak hem ondan hun almak maksady bilen ýaşady:

«Kakamyzy öldüren adam kim?»

Şol gezek Mykaýyl beg Jent şäherine giden eken. Onuň Aly patşanyň ýegeni Ýylmaz Ok bilen bazaryň derwezesiniň önünde nämedir bir zadyň dawasyny edip durandygyny görüpdirler. Iki dogan kakasynyň Ýylmaz Ok bilen dawalaşyp duran pursadyny gören adamlar bilen duşuşdylar. Başga-da köp adamlar bilen gürleşip gördüler.

Ýylmaz Ok diýlen adamyň näjüre adamdygyny anykladylar. Ýylmaz Okuň süri-süri dowary, gylýaly bar eken. Şamälik Jendiň emiri bolansoň, onuň ýegeniniň towugyna tok diýip

bilýän adam ýok eken. Ýylmaz Ok Jent şäheriniň bir kirwe gü-nortasynda ýerleşýän Meleket atly kiçeňräk obada ýaşayan eken. Ýylmaz Okuň ejesi nämedir bir zada gahar edip, gije uklap ýa-tan ärini pyçaklap öldüripdir. Ýylmaz şondan soň ejesinden gorkuda ýaşapdyr.

Ol meýlis guramakdan, şol meýlislerde özüni wasp etdir-mekden aşa lezzet alypdyr.

Dawut Meleket obasyna gelip, kakasynyň döşünden sog-rulyp alnan hanjary obanyň dört-bäş adamyna görkezdi. Adam-lar hanjary içgin synlap: «Bu hanjar Işsat demirçiniň ýasan hanjary. Häzir demirçi ýok. Ol mundan üç ýyl öň ýogaldy. Işsat ussanyň kime ýasap berendigini takyk bilmeýäris. Hanjar gaty yhlas edip ýasalypdyr. Diýmek, hanjar garamaýak adam üçin-ä ýasalan bolmaly däl» diýdiler.

«Kimiňki bolup biler?»

«Obamyzyň kethudasy, Şamäligiň ýegeni Ýylmaz Okuňky bolmagy mümkin»

* * *

Ýylmaz Ok bir gün uly toý edip, Daşpolat atly ýalňyz ogluny öýerdi. Toýa Şamäligiň hut özi bekewüllik etdi.

Jent sebitinde öň köp görünmedik Muhammet toýa beze-nip-beslenip bardy. Egnindäki eşigine, saý atyna seredip, ony dereje-mertebe bilen garşy aldylar. Ol özüni «Balhly bezirgen» diýip atlandyrdy.

Toý desterhanyna her dürli tagamlar çekildi, iýlip-içildi. Toý beýemçisi Togrula ýüzlendi:

– Balhly ýigit, biziň ilde şeýle bir äp-däbi bar: toýdaky agyr naharlardan soň, alysdan gelen myhmana kesdirip, buz ýaly garpyz iýýäris.

– Çoh gözəl dessuryňyz bar eken. Siziň bu dessuryňyz hak-da eşidipdim. Dogrusy, häzirem garpyz iýip bolmazmyka diýip göwün ywürdip otyrdym. Belki, maksadyma ýeterin... – diýip, Togrul bilindäki lowurdap duran hanjary eline aldy. Ol toýa baranda-da garpyzly dessura bil baglap barypdy. Togrul hanjary oturanlara güýjeňleşýän ýaly, galgadyp-galgadyp, garpyz dilim-

ledi. Oturanlaryň nazary hanjarda eglenen bolsa-da, ol hakda ýagşydan-ýamandan dil ýarylmady. Onsoň onuň özi dil ýarmaly boldy: ol gapdalynda oturan ýüzi birki sany tyg yzly goja ýüzlendi:

– Tagsyr, hanjarymy neneň gördüňiz? Men bu hanjary mundan alty ýyl owal siziň obaňyzdan o diýen uzakda bolmadyk düşlegden tapdym. Kimdir biri ýadyndan çykaryp gidipdir muny. Dogrusy, bu hanjary menden köp gezek satyn aljak boldular, ýöne men satmadym, eýesini tapyp gowşurmak isledim.

Ýüzi tyg yzly goja hanjary synlady:

– Hanjaryň-a şu töweregiň hanjary. Işsat ussa ýasardy şeýle hanjarlary.

– Dogry, dogry, Işsat demirçiň ýasan hanjary ol – diýip, oturanlar ýerli-ýerden ýüzi tyg yzly gojanyň sözünü makulladylar.

– Ýylmazyňky bolaýmasyn?!

– Be, şo hanjaryň-a maňa gaty tanyş görünýär – diýip, Ýylmaz Ok hanjary eline aldy, eýlesine-beýlesine seretdi. Soňam Togrula şübheli nazar aýlady: – Beg ýigit, sen Balhdan geldim diýdiň-ä?!

– Biz bir gezende adam, tagsyr – diýip, Togrul sowuk jogap berdi.

– Hanjar meniňki. Muny Işsat ussa ýasapdy. Ol görgüli ýogaldy. Ýöne obamyzyň adamlarynyň ählisem onuň ýasan hanjarlaryna beletdir.

– Tagsyr, seniňkidigine doly göz ýetirmesem, men bu hanjary saňa berip bilmerin. Men bu hanjaryň hakyky eýesini tapmaly.

– Haý, balhly bezirgen, sen bir hanjaryň gürrüňini edýärsiň. Meniň beýle hanjary galdyran, zyňan ýa sowgat beren gezeklerim az bolan däl, durmuşda. Bermeseň, berme. Goý, bu hanjar seniňki bolsun. Meniň bu gün ýiten bir hanjaryň dawasyny edesim gelenok.

– Dogry aýdýarsyň, gep hanjarda däl, gep adalatda.

– «Adalatda» diýdiňmi? Ol nämäniň adalaty? Şu günki alýan hatynymyzyň ady Adalat. Sen şonuň-a gürrüňini edýän dälsiň? Ha-ha!

Oturanlar gyzyl-gyran gülüşdiler.

Ýylmaz Ok elindäki hanjary balhly bezirgene berermen bolup uzatdy, ýöne soň ýene yzyna alyp, hanjary synlady:

– Şuş-şu pilleki ýaly ýadymda, hanjaryň ýüzüniň, ine, şu ýeri gädilip durandyr. Muny oglum ümbilmezlik edip daşa urup-urup gädipdi. Daşpolat, ýadyňdamy, şu gädik – diýip, ol öýlenýän ogluna – özünden üç adam aňyrdan oturan mor sakgal-murtly, deşli ýigide ýüzlendi. Öýlenýän ýigit, megerem, ýadyna salyp bilmedi, ol esli salym böwrüne diň salyp oturdy, soňam kakasynyň göwni üçin makullap öwran-öwran baş atdy.

– Bezirgen ýigit, ýitigimi tapanyň üçin sen menden nämedir bir zat hantamamyň?

– Elbetde. Hökman bermeli bolarsyň. Hantamaçylyk däl bu.

– Näme isleýärsiň?

– Ony kazy çözsün!

– Bir hanjar üçin kazylaşyp ýörüp bolmaz-a!

– Bolar! Beriň maňa hanjary!

– Hanjar meniňki, ýöne onuň maňa geregi ýok, goý, ol seniňki bolsun, bezirgen.

– Maňa başganyň zady gerek däl. Eger hanjar hakykatdan hem seniňki bolsa, onda ony ynandyrmaly bolarsyň.

– Ine, şu oturanlar meniň şaýatlarym. Saňa başga nähili şaýat, başga nähili ynandyрма gerek?

– Seniň ýalňyşýan bolmagyň mümkin.

– Alla kessin, şu hanjar meniňki.

– Hany, hanjarly gürrüňi bes ediň – diýip, Şamälik emir gaharlandy. – Eý, balhly bezirgen, isleseň, men saňa on-on bäs hanjar bereýin, ýöne dawaňy goý indi. Iý, iç, göwnüňi hoşla.

Balhly bezirgen kejrlik etdi, ol Ýylmaz Oka ýüzlendi:

– «Hanjar meniňki» diýip ýalan sözlediň.

Balhly bezirgeniň bu sözi öý eýesiniň degnasyna degdi:

– Eý, bezirgen, sen näme diýýärsiň?! Men hiç wagt ýalan sözlemeýärim. Bilip goý şuny!

– Hanjary ber! Kazynyň emri bolmasa, men saňa hanjary bermerin.

– Kazy uzak ýerde däl! Ol hem, ynha, aramyzda otyr – diýip, Ýylmaz Ok oturanlaryň arasyndaky oturan altmyş ýaşlaryndaky hortap, köseleş kişini görkezdi.

Kazy özüniň bir söz diýerine garaşylýandygyny duýsa-da, howlukman bir kesim garpyz iýdi. Soň başlabereýinmi diýen te-

rizde Ýylmaz Oka nazar aýlady. Onuň baş atyp öndemesinden soň söze başlady:

– Eý, bezirgen ýigit, musulman aňsat-aňsat ant içýän däl-dir. Ant – sözüň gutaran ýeridir. Ant – musulmanyň in soňky ynanç sütünidir. Musulmanyň antyna ynanmazlyk etmek külli günädir. Siz häzir günä gazandyňyz, çünki uly ilin hormatlaýan abraýly adamyna ynanmazlyk etdiňiz...

– Eý, kazy, alty ýyldan soň men şu ýere şu hanjaryň hak eýesini idäp geldim.

– «Hanjaryň hak eýesi men» diýdim-ä men saňa! – diýip, Ýylmaz Ok sesine bat berdi.

– Ýylmaz, biz hanjaryň seniňkidigine, seniň hiç wagt ýalan sözlemejekdigiňe ynanýarys. Ýöne bu ýigidiň hanjary näme üçin alty ýyllap gizläp saklandygy maňa gaty düşnüksiz – diýip, kazy bir toý eýesine, birem Togrula seretdi.

– Hanjaryň hakyky eýesiniň Ýylmaz Okdugyna güwä geçýän bolsaňyz, onda onuň sebäbini men size aýdyp bilerin.

– Aýt, aýt, güwä geçýäris.

– Meniň hak musulman adym Muhammet. Hünär görkezip Togrul diýen oguz ady aldym. Meniň kunýam²⁰ Mykaýyl bin Seljuk bin Dukak. Men Seljuk begiň agtygy! Indi hanjary alty ýyllap näme üçin saklandygymyň sebäbini aýdaýyn. Mundan alty ýyl öň men on iki ýaşymdadym, ýaşdym. Ähli zat edil şu günki ýaly, göz atuwymda dur meniň. Babam Jende arabaly gidipdi. Ony ýolda Ýylmaz Ok öldüripdir. Özem şu hanjar bilen öldüripdir. Babamy öldürip, arabasyňa ýükläp gyslagymyza ugradypdyr. Men: «Babam geldi. Bazardan süýji getirendir» diýip begendim. Atam dagy arabanyň daşyna aýlandylar. Baryp görsem, babam – Mykaýyl beg arabada ýatyr. Döşünde-de, ine, şu hanjar bar eken. Atam Seljuk beg bu hanjary babamyň döşünden sogrup aldy-da, zyňyp goýberdi. Doganym Dawut bilen bu hanjary gizläp sakladyk. Mundan alty ýyl öň men babamyň başujunda durup, hununy almaga ant içdim. Şol mahal babamy öldüren adam bilen ýüzleşmäge, hun talap etmäge men gaty ejizdim. Ýöne men alty ýyllap ar almaga maýyl bolup ýaşadym. Bu gün gerçek çykdy. Bu toýa men hun talap bildirmäge geldim. Obaňzyň daşynda meniň mün ýigidim ýşaratyma garaşyp otyr.

Meniň arkamda häzir-ä mün atly ýigit dur. Zerurlyk dörese, ýigitleriň sanyny on münä, ýigrimi münä-de ýetirip biljek Seljuk atly neberäm bar. Atam Seljuk beg ölmezinden burun ýörite wesýet etdi. Ol: «Käbir kişi keramatly Allatagalanyň, arap hökümdarlarynyň adyna duwlanyp, diňe öz bähbitleri, baýamak, köpden-köp baýlyk ýygnamak üçin garamaýak kişilere sütem edýärler, gözlerine ýakymly zat görseler, adam öldürmekdenem gaýtmaýarlar. Ogullarym, siz Aly patyşa, onuň ogly Şamälik ýaly diňe baýamak üçin hars urýan, ile sütem edýän näletkerdelere garşy galkan boluň. Sogap gazanyň» diýdi. Ýylmaz Ok babamy diňe baýlygyna göz gyzdyryp öldüripdir, onuň ýanyndaky ähli dinarlaryny alypdyr. Bu ojagyň baýlygy – nähak gan dökülip gazanylan baýlyk.

Toý ýasa öwrüldi.

– Toýumy ýasa öwürdiň! – diýip, Ýylmaz Ok hažžyk deýin çişdi.

– Kazy, hunuň diýesini ²¹ aýt! – diýip, Şamälik azm urdy.

– Hunuň diýesini bilmeyän barmy näme! Bu seljuk ýigidi hem bilýän bolmaly.

– Bilip sorayan bolsam, diýmek, şol gerekdir. Hunuň diýesini aýt diýýärim men saňa!

– Üç ýüz dinar.

– Eý, Seljuk dogmasy! Eşitdiňmi! Häzir teblehana bakan ugra. Saňa şol ýerde üç ýüz däl, alty ýüz dinar gowşurarlar.

– Maňa dinar gerek däl! Maňa başa-baş hun gerek. Dinarym kän meniň. Men Ýylmaz Okuň diňe bir öýüni ýa özünü däl, Meleket obasyny bir depim gumy bilen satyn alyp bilerin. Dinar diýeniň näme! Men babamy öldüren pelitden hun isleýärim. Ganyňy jorladyp akdyrmak, öldürmek isleýärim.

Bu ýerde edilen gürrüň eýýäm toýa gelenleriň ählisine ýetipdi. Ähli kişiniň başy aşakdy. Topar-topar bolup, hyşy-wyşy edýärdiler. Aýallar welin, zaryn-zaryn orlaşýardylar.

– Oba ýagy çozdy! – diýip, daşarda yzan-da-çuwanlyk döredi. Atlaryň dükürdileri ýer sarsdyrýardy.

Şamälik emir Togruldan sorady:

– Seniňkilermi?

– Meniňkiler.

– Bu näme etdigiň?

– Meniň oba gan çaykamak niýetim ýok. Maňa hunumy berseňiz, bir adamyň hem burny ganamaz – diýip, Togrul beg parahat jogap berdi.

Kazynyň kethudalygynda dört-bäs ýaşuly Togrula töwellaçy boldy:

– Beg ýigit, alty ýyl garasypsyň. Gaýrat edip, ertire çenli ýene garaş. Toýy geçireli. Ertir hunuňy bereli.

Togrul esli salym oýlandy:

– Ýaşulular, men siziň töwellaňzyz alayyn. Goý, siziň diýeniňiz bolsun, häzir gaýdaýyn. Ertir daňdan gelerin.

– Gaýrat et, ogul!

– Ýaşulular, siz bir zady mağat biliň! Hunumy alýançam obaňyzdan ýeke adamy-da çykarjak dälidirin.

– Myhmanlarymyz bar-a?!

Togrul beg sesine bat berdi:

– Hun alýançam, hiç kim obadan çykmaz! Düşnüklimi?

– Gidiber – diýip, Şamälik dışinden syzdyryp aýtdy.

Togrul beg ýigitleri bilen obadan çykyp gitdi.

* * *

Obanyň ähli adamy daň bilen Ýylmaz Okuň daş işigine ýyg-nandy. Şamälik emir hem iki ýüz töweregi atly haşymy bilen hyr-cyny dişläp durdy.

Ol elinden gelse, Oguz handan gelýän hun dessuryna boýun sunjak däl-di, Togruly düýt-müýt etmekçidi, ýöne seljuklylaryň mün sany atlysynyň bardygy üçin dymmagy, ýaraga ýapyşmazlygy makul bildi.

Hana, Togrul geldi!

Ýeke atly!

Arkasynda – obanyň daşynda mün atly bar!

Ähli kişiniň nazary Togrudady. Ol gaty arkaýyndy. Ol gaty erkindi.

– Togrul, päliňden gaýt! – diýip, Şamälik emir azgyryldy.

Wezir-wekiller, oba kethudalary oňa töwella etdiler, köşeş-dirmäge çalyşdylar.

Ýylmaz Ok düýnki Ýylmaz Ok dälidi. Bir gijede gözleri içine çöküp, egbarlapdy.

Ilkinji gijäniň mazasyny bilmän geçiren Daşpolat gahardan ýaňa titir-titir edýärdi:

– Baba, saňa gaharym gelyär meniň. Toýumy ýasa öwürdiň. Masgara etdiň meni. Bu masgaraçlygy çekenden ölenem ýagşydyr. Saňa şo hanjar nämä gerek boldy?

– Wa-hasrat-a, maňa o hanjaryň gerek ýeri ýok.

– Onda nämä üçin dyzadyň durduň?

– Ol meni mejbur etdi.

– Gysgançlygyň başyňa ýetdi seniň.

– Takdyr bu. Men ölmeli boldum. Yzyma eýe dur, oglum. Ähli baýlyklarym seniňkidir.

– Hazynaň nirede?

– Teblehanadyr – diýip, Ýylmaz Ok pyşyrdap aýtdy. – Meňsepen gysragyň duran ýeriniň günbataryndan iki zyrag gazsaň, taparsyň.

Kazy öz işine girişdi:

– Eý, seljuk begi! Ine, hun almaly adamyň – Ýylmaz Ok – Meleket obasynyň ýaşajjysy, elli dört ýaşynda. On dokuz ýaşynda bir ogly bar. Üç sany gyzy bar, gyzlaryndan ýedi sany agtygy bar. Üç gyzy durmuşa çykan, körpe gyzy entek öýünde. Ynha, ogly, ynha-da, gyzlary, agtyklary – diýip, kazy ýeke-ýekeden görkezdi. – Hunuňy nähili almak isleýärsiň?

– Babamy öldüren haýynyň haýy gidip, waýy galypdyr, maňa onuň jany – ýalňyz ogly gerek.

– Eý, meniň günäm nämä? – diýip, Daşpolat ör-gökden geldi. – Nämä üçin men ölmeli? Men hiç kimi öldürmedim!

– Mert bol, oglum, mert bol!

– Ýok, ýok, meniň ölesim gelenok. Özüň mert bol, özüň öl!

– Ýuwaş, adamlar bize seredip dur!

– Seretse seretsin! Meni hapa işleriňe goşma! Goý, kim günäkär bolsa, şol hem jezasyny çeksin. Men hiç kimi öldürmedim. Men ýaşajak. Düýn öylendim-ä men. Maňa ölmek bolmaýar.

Daşpolat ýaraly ýolbars bolup kakasynyň üstüne topuldy, çem gelen ýerine urmaga başlady. Ony baş-alty kişi zordan saklady.

Düýnki töwellaçylar ýene Togrulyň ýanyna geldi:

– Seljuk begi, senden ýeke towakgamyz bar.

– Indi näme?

– Hunuň jesedini bize ber. Biz ony musulmançylyk sünneti bilen depin edeli.

– Bu haramynyň özem, neberesem musulman mazarlygynda ýatmaga rowa däl.

– Senden towakga edýäris: ilki bilen-ä, çagalaryň ýanynda öldürme. Ikinjidenem, jesedimizi özümize ber.

– Birinji towakgaňzyk abuledýärin. Ikinji towakgaňzy meniň ýeke özüm çözüp bilemok. Men muny häzir öz kethudalarymyň ýanyna elterin. Şolar näme etmelidigini çözerler.

– Onda öz kethudalaryňa biziň towakgamyzy ýetir.

Togrul Ýylmaz Okuň janyňy – ýalňyz ogluňy atyň öňüne salyp, alyp gaýtdy.

Daşpolat – daş-polat däl eken, ol kakasyna nälet okaýardy, oňa hapadan-hapa sözleri aýdyp sögýärdi. Ýylmaz Ok bagryny paralap, hünibirýan aglaýardy.

Şondan iki gün geçensoň aladaňdanlar Ýylmaz Ok bagryny paralap amanadyny tabşyrdy.

Meleketliler Ýylmaz Oky jaýlamak üçin obadan alyp çykdylar. Obadan çykan ýerlerinde gölegçileriň öňünde üsti tabytly düýe peýda boldy. Bu üsti tabytly düýe mundan iki gün owalan bu obanyň ýaşulularynyň Togruldan eden ikinji towakgasy boýunça ugradylypdy...

4. Ýusup ýabgunyň huny

Ikinji rowaýat

Soltan Mahmyt Gaznaly Arslan ýabguny agöýli hökmünde Hindistanyň Kelejar galasyna ugradansoň, seljuk begleriniň agzybirligi gowşar öýdüpdi, garahanlylar hem şu pikirdediler.

Seljuk begleri geňeş geçirdiler, Ýusup begi ýabgu göterdiler.

Ýusup beg Seljuk begiň üçünji ogludy, ol duşmanlaryň pikir-talwaslaryny ýalana çykardy: hersi bir kelle, hersi bir dünýä hasaplanan kynyk begleriniň özüne tabyn bolmaklaryny başardy.

Seljuk begleriniň garadangaýtmazlygy, jebisligi Buharanyň häkimi Alyteginini biçak howsala saldy. Ol şäheriň on sekiz agaç demirgazygynda öňünde durup bolmajak ýowuz jemagatyň aýsaýn güýjemeginiň, köpelmeginiň nädip öňüni alyp bolar diýen pikir bilen ýaşaýardy. Ol bu hakda öz adamlary bilen günde-günaşa geňeş edýärdi. Gutarnykly çözgüt tapyp bile-nokdy. Seljuklylaryň gaznalylar bilen gowy gatnaşykda bolmagy onuň kejebesini hasam daraldýardy. Bu gowy gatnaşygyň arasy-na çöp atmagyň zerurdygyna düşüňýärdi.

* * *

Alytegininiň Alp Gara atly emiri bardy. Ol samanlylar döwrün-de özüniň gözsüz batyrlygy, rehimsizligi, harsydünýäligi bilen ýakasyny tanadandy.

Alp Gara Hazarasp şäherinide ýaşaýan Ärsabyr Ärsak atly bir täjiriň on ýedi ýaşyndaky ýalňyz ogluny elli dinaryna göz gyzdyryp öldüripdir. Şonuň üçin hem bu gün şäheriň ortarasynda Alp Garany dardan asýardylar. Alp Garanyň jezalandyrylyşyny gör-mek üçin Hazaraspyň golaý-goltumyndaky obalardan hem ge-lipdiler.

Bu jeza berişligiň geçiriljek günü Togrul beg dört ýüz haşy-my bilen Hazaraspdady.

Togrul beg Alp Garanyň elewremesini hyrçyny dişläp synlady.

Hana, dar agajynyň aşagynda her egninde bir adam ýerleş-jek peşeneli, uzyn boýly, otuz-otuz baş ýaşlaryndaky nazarker-de bir kişi gözünden boýur-boýur ýaş döküp, eden etmişine ökünýändigini öwran-öwran nygtap, Ärsabyr Ärsakdan, şäher kazysyndan aman sorady.

Ajalyň öňünde Alp Garanyň oguz adyna mynasyp durup bilmeýändigini üçin Togrul begiň myrryhy atlanýardy. Alp Gara Togrulyň içki pikirine jogap berýän ýaly, ýygnananlara ýüzlendi:

– Adamlar, men ölümden gorkup aglamaýaryn. Ýok, men yzymda baş sany çyrçykly çaganyň eklençsiz ýetim galjakdyk-laryna ýüregim awap aglaýaryn. Ýaşajyk çagalarym, garlawajyň jüýjejikleri ýaly bolup, her gün meniň bir zat eltip bererime garaşýarlar. Men bolmasam, bigünä çagajyklarym aç ölerler.

Adamlar! Maňa haýpyňyz gelmese-de, çagajyklaryma haýpyňyz gelsin. Hunumy töläp, meni halas ediň! Men siziň gapyňyzda ömrümiň ahyrına çenli mutyg guluňyz bolaýyn.

Alp Gara bu sözlerini zol-zol gaýtalaýardy.

Togrulyň Alp Gara nebsi agyryp, onuň hununy töläp, halas etmek isledi. «Görgüliniň ýaş çagalary hossarsyz galmasyn» diýip, ol ýanyndaky ýigitlere sala saldy. Hiç kim oňa kesgitli söz aýtmady. Kesgitli netijä özi gelmeli boldy.

– Men bu kişiniň hununyň diýesini töläýin. Bu ýigit gaýratly görünüär. Köp-köp işleri bitirip biljek ýigide meňzeyär bu. Muny özümiň üçin peýdalanaly. Beýle gaýratly ýigitler köp däl.

Togrul beg Alp Garanyň hununyň diýesini – üç ýüz dinar töledi.

Şäheriň kazysy Togruldan ýene ýüz dinar talap etdi.

– Ähli ýerde hunuň bahasy bir nyrh ahyrin? – diýip, Togrul nägilelik bildirdi.

– Üç ýüz dinar – bu hunuň öwezini. Biz nyrhdan çykmaýarys. Ýöne Alp Garany aldap, Hazarasp getirmek üçin Bahadur Pählewana ýüz dinar berdik.

Bahadur Pählewan diýlen kişi kazynyň sözlerini tassyklap baş atdy.

Alp Gara Togrulyň yzyna düşdi. Onuň hyzmatynda boldy. Iki aýdan soň: «Çagalarymdan habar alyp geleyin» diýip, Buhar gitdi. Dört aýdan soň Togrulyň töläň dört ýüz dinarynyň üstüne otuz dinar goşup berdi:

– Togrul, meni halas eýle. Men çagalarymyň ýanynda bolaýyn. Sen maňa doganyň edip bilmejek ýagşylygyny etdiň. Bu ýagşylygyň üçin men islän pursadyň gelip hyzmatynda duraryn. Men seniň mutyg guluňdyryn – diýip, ol Togrul begiň önünde dyza çöküp, özüniň wepadarlygyny tekrarlady.

Olar öz aralarynda ähtleşdiler. Şol äht boýunça Alp Gara Alytegininiň gullugynda durmaly we ol ýerde näme gürrüň edilse, seljuklylara habar ýetirmeli. Şeýdibem Alp Gara özüne edilen ýagşylygyň öwezini dolmaly. Alp Gara özüniň seljuklylara garşy hiç wagt gylyç götermejekdigini, gaýtam, goldaw berjekdigini zol-zol gaýtalap, wepadarlyk antyny içdi. Şondan soň Togrul beg Alp Garany azat eýledi.

Alp Gara Alyteginin gullugynda durdy, seljuk beglerine Alytegin barada üýtgeşik maglumat gerek bolsa, başarnygyny gaýgyrmady.

* * *

Alytegin Ýusup bin Seljugyň ýanyna çapar ýollap, köp-köp zatlary wada berip, özüne imrindirmäge çalyşýardy.

Togrul begin adamlary Alp Gara bilen ogryn duşuşdy, ondan Alyteginin näme üçin Ýusup ýabgu bilen duşuşmak isleýändigini soradylar.

«Siz uly güýç. Şonuň üçin hem Alytegin siziň bilen dogan ýaly gatnaşmak isleýär. Gerek wagty ol sizden kömek almak, rahat ýaşamak isleýär. Siz kömege mätäç bolsaňyz, ol sizden kömegini gaýgyrmajakdygyna ant içýär». Alp Garanyň bu sözleri Alyteginin öwredisi boýunça aýdýandygyny Toгрul beg güman etmedi.

Geňeşin unamasy boýunça Ýusup ýabgu Alytegin bilen duşuşyga çykdy. Başda duşuşyk Alp Garanyň diýşi ýaly boldy: Alytegin Alp Garanyň sözlerini gaýtalady. Ýusup ýabguwa kän-kän hedýe-engamlar ýapdy, dabaraly ýagdaýda emir Ynanç Baýgu diýen at berdi. Ony Nur etrabynyň ähli türkmenleriniň emiri diýip ygylan etdi. Nur etrabynyň sähralyklaryndaky ähli obalary emir Ynanç Baýgunyň tabynlygyna berdi.

Alyteginin çakdanaşa tarhanlygynyň aňyrsynda nähilidir bir «çöpjagazyň» ýatandygy bellidi, ýogsam beýle köp mukdar-da engamyň, mülk ýerleriniň berilmejekdigi köre hasady. Bu hakda seljuk kethudalary köp kelle döwdüler. Ýöne olaryň tapyp bilmedik «çöpüni» Alyteginin özi tapmaga hemaýat berdi. Ol söhbetdeşlikde Ýusup ýabguny öz dogany hasap edýändigini, ondan hiç bir zadyny gaýgyrmajakdygyny, parahat ýaşamak isleýändigini, ýöne Mawerannahrda parahat ýaşamak üçin Toгрul beg bilen Çagry begin aýylganç howpdugyny, ol ikisi öldürilmese, onda olaryň hiç bir zatdan gaýtmajakdyklaryny, Mawerannahra hökümdar bolmak üçin Ýusup ýabguny-da, Alytegin-de hökman öldürjekdiklerini nygtady. Soňam:

– Ynanç Baýgu, sen maňa yşan, Gurhandan ant içýärin, ogullyklaryň Togrul bilen Çagry ikisiniň bar pikiri seni öldürmek, özem olar seni masgara-wejera edip öldürmekçi bolýarlar. Hawa, hawa, olaryň maksady iki-üç aýyň içinde seni hökman öldürtmek. Men bu hakda gaty ynamdar adamlardan eşitdim. Togrul: «Gürrüň hiç ýere çykmasyň» diýip, birki razdanynyň ýa-nynda ýüregini açypdyr. Sen bir gowy emir. Men seniň ölmegiňi islämok. Sen öldürilsen, men bıçak gynanjak. Şonuň üçin saňa öňünden dostlarça, doganlarça duýdurmagy men öz borjum hasaplaýaryn. Nähili güýç, näçe goşun gerek diýsen, men saňa bereýin, men seni mydama goldaryn – diýdi.

– Men goşuny näme edeyin?

– Çagry bilen Togruly ýok etmegiň üçin!

– Olary men hut öz ogullarym ýaly görýärin, her hili ýagdaý bolanda-da men olara kast etmerin.

– Yşan, olar seni ýigrenýärler. Seniň ogluň Ybraýymy-da ýigrenýärler. Sebäbi sen olaryň enesine öylendiň.

– Men resimi amal etdim.

– Men düşüňärin, ýöne seniň ogullyklaryň muňa düşümeýär. Men saňa açık aýdýaryn, sen olary öldürmeseň, olar seni öldürerler.

– Ýagynyň elinden ölenimden olaryň elinden ölenim müň paý gowy. Olar meni ýöne ýere öldürmezler. Onsoň hem olara ýabgulyk gerek bolsa, men olara islän pursady – häh-häzir hem berip biljek. Çünki olaryň ýabgulygyň hötdesinden geljekdiklerine berk ynanýaryn.

– Ynanç Baýgu, sen emir. Sen howlukma. Oýlan.

– Onuň üçin oýlanmak nämä gerek?! Herçent oýlansam hem olar babatda meniň pikirim üýtgeşsiz bolar.

– Ýok, ýok, emir, sen oýlan. Men seni howlukdyrmak islämok. Sen olary assyrynlyk bilen yzarla. Şonda sen olaryň pygyllarynyň nähilidigine bahym göz ýetirersiň.

Ýusup kesgitli jogap berdi:

– Eger maňa beren engamlaryňyz şu maksat üçin bolsa, onda men olary yzyna ugradaryn. Sebäp men siziň bu möhümiňizi herçent oýlansam-da, bitirip biljek däl.

– Ol meniň möhümim däl, ol seniň möhümiň! Sen bahym meniň aýdan zatlarymyň hakdygyna göz ýetirersiň. Ýeri, bolýar, häzir desterhan başyna geçeli. Seniň üçin üýtgeşik tagamlar taýýarladyk.

Ýusup ýabgu Alytegininiň bu üýtgeşik teklibinden soň, onuň tagamyny iýmek hem islemedi, ýöne zol özelenip duransoň, onuň raýyny ýýkmazlyk üçin saçak başyna geçdi.

Alytegin myhmanhanadan hajat zerurlygy üçin diýip çykyp gitdi-de, wagty bilen dolanmady. Orta çekilen dürli tagamlar sowady gitdi. Ýusup ýabgunyň hem işdäsi kesildi.

Alytegin uzak garaşdyryp, ahyry emir Alp Gara bilen geldi.

Ýusup beg olary görenden pälleriniň düzüw dälidigine düşündi, ýöne eýýäm giçdi.

«Alytegininiň Ýusuby öldürmek baradaky emrini emir Alp Gara ýerine ýetirdi». ²²

* * *

Alytegininiň emri bilen Ýusup ýabguny Alp Garanyň öldüren-digi baradaky habar Nura baranda jahan ýaňy ýagtylyp ugrapdy.

Seljuk kethudalary Musa begiň öýüne jemlenişdiler.

Hiç kimden ses çykanokdy.

Birden goňşy öýden – Çagry begiň öýünden çaga jägildisi çykyp ugrady.

Daşardan bir oral aýal içerdäkilere eşitdirmek üçin gaty gygyryp, hoş habaryny mälim etdi:

– Çagry begiň ogly boldy!

Içerdäkiler «Ýaşy uzyn bolsun!» diýen terzde Çagry bege buýsançly bakdylar. ²³

Çary begiň ikinji ogly Alparslan dünýä indi (Begiň uly oglunyň ady Gurt (Kawurt) bolmaly).

Çaganyň dünýä inmegini gowulyga ýordular.

Geňeş başlandy. Ol uzaga çekmedi, çünki maksat aýdyňdy. Ähli kişi şol bir sözi gaýtalady:

– Ar almaly!

– Beglerimize habar ýollaň!

Günüň dogup gelyän çagy otuzdan gowrak atly çapar çar ýana at saldy.

Musa beg Çagry beg bilen Togrul bege ýüzlendi:

– Ikiňiz merkezde duruň. Nasyr bilen Barat Alçak, Sibir bilen Güneş sag ganatda, Bekdaş, Peýkam dagy çep ganatda dursun. Ybraýym galsyn.

– Näme üçin men galmaly? – diýip, Ybraýym böküp ýerinden turdy.

– Ybraýym, sen düşün!.. – diýip, Musa beg sözüne biraz dyngy berdi.

– Ýok, men düşüňärim, siz düşüniň, men babamyň jesedine seredip oturyp biljek däl. Arymy almasam, men hiç ýerde-de özüme rahatlyk tapmaryn. Siz meni saklap bilmersiňiz. Men giderin, hökman giderin.

Hiç kim hiç zat diýmedi.

Ýusup ýabgunyň, onuň ýanynda giden ýigrimi haşymyň kellesini getirdiler.

Gana bulaşyp ýatan kelleleri, ahmyrdan doly açyk gözleri gören Togrul beg dälirän ýaly bolup bagyrdy. Ýer bagyrtlap nalyş etdi. Ýusup ýabgunyň kellesini bagryna basyp aglady. Soňam ümdüzine gitdi. Onuň elinden Ýusubyň kellesini alyp galmaga hazzar ýetişdiler.

Ony hiç kim saklamady.

Ony bu mahal hiç kim saklap hem biljek däl.

* * *

Togrul beg obanyň atgaýtarym gündogaryndaky Ýekegazyk diýip atlandyrylýan beýik depäniň üstüne çykdy.

Ol Asmana ellerini serip, Allatagala mynajat aýtdy. Aýak üstünde durmaga ragbaty galmansoň, ýer gujaklap, perýat etdi. Ol üznüksiz samraýardy, onuň näme samraýandygyna hiç kim düşünmeýärdi, ýöne din hadymalary, ulamalar, ýaşulular: «Degmän! Azar bermän!» diýip, Togrula azar berdirmediler. «Bu ýerde üýtgeşik bir gudrat bar. Togrulyň wežde-çillä oturmasy²⁴ halatlylykdan alamat. Galanynam Wagt – Kadyr görkez» diýdiler.

Hiç kim onuň ýanyna baryp bilmedi. Ol uzynly gijäni ýer bagyrtlap, üznüksiz dileg edip geçirdi. Şol günün ertesi Togrul begiň ýatan ýeriniň üstünden hyma dikdiler. Ol öz üstünden hyma dikilendigini bilenokdy, göýäki erenler bilen gürleşýän ýaly samraýardy.

Onuň iýip-içmegi üçin gapdalyndan suw hem nan goýdular.

Togrul begiň bolup ýatysy seljuk beglerini howsala saldy: onuň özüne gelmegine garaşdylar. Ýöne üç gije-gündizläp Togrul beg hiç zat iýmedem, içmedem, ol öz serinde daldı. Şol sebäpli hem onuň bilen hiç kim gürleşip-düşünişip bilmedi.

Togrul beg Hudaýtagaladan kakasy Mykaýyl begiň, kakasynyň doganlary Arslan ýabgunyň, Ýusup ýabgunyň küýsän Derwezata şalygyny döretmäge hemaýat bermegini mynajat etdi.

Mynajat – hylwaty söhbetdeşlikdi. Bu söhbet orny boýunçada, wagty boýunçada başga älemiň hakykatydy. Mynajat etmek bilen adam şu dünýäden arany açýar: dünýäniň giňişliginden başga bir, mundakylara nämälim hem elýetmez barlyga geçýär, ol wagtyň çäğinden çykyp, älemüzre biwagtlyk mekanyna aralaşýar. Ol mekanda diňe mynajat edýän hem-de onuň gaýybana, ruhy söhbetdeşleri bar. Mundakydan bütinleý parhlanýan ol özge wagt – giňişlik çäginde adam, has dogrusy, onuň ruhy yoklukdan barlyga – dünýä geçýär. Ol ýerde erenler-weliler bilen duşuşýar. Pany dünýäniň ýaşayşyna serenjam berip, gözegçilik edip duran erenleriň önünde mynajatçy öz ýüregini açýar. Welilere – Allanyň ýakynlaryna nazary düşen kişiniň kalbynda täsin, başga hiç bir ýerde, başga hiç bir halatda bolup bilmejek özgerişler, täsinlikler bolup geçýär. Munuň düýp manysy adamyň içinde – kalbynda baslygyp ýatan güýç-kuwatyň ýokary galmagyndan, onuň bütinleý başga bir şahsa öwrülmeğinden ybarat bolýar. Munuň özi daşlaryň astynda ýatan suwlaryň müňzäp, çeşme bolup atylyp çykyşyna meňzeýär. Ruhy gujury ýokaryk çykarýan – welileriň keramatly nazarydyr. Bu nazar seniň weliler tarapyn kabul edilendigiň, saňa dilegleriň amala aşmagy üçin ejaza berlendigiň alamaty. Bakylyk nazary bilen panylyk nazary sataşanda, ynsan «hal» ýagdaýyna düşýär. «Hal» oňa wagtyň çäğinden çykmaga, geljegi elin aýasyndaky ýaly

öňünden görmäge mümkinçilik berýär. Beýle görüş adamy gudratla, keramatla öwürýär.

Niýetiniň päkligine, ýüreginiň halallygyna, iň esasy-da, Alla üçin hoşnutlygyna göz ýetiren weliler ynsanyň niýetiniň amalyňa izin berýärler. Onuň jan-jöwheriniň bakylyk sypatlaryny kemal edip, maksadyny berýärler. Bu gaýybana söhbetdeşlikden özge adam bolup, pany barlyga dolanan kişiniň öňünde durjak zat bolmaz! Çünki ol eýýäm halatly, onuň indi diýeni geler, edeni-de bolar. Erenleriň içiren şeraby onuň süňňüne dolup, ruhuny jöwherlendirir. Onuň ähli dilegi biter, barça hakykat oňa aýan görner. Onuň gören zatlary özgeler üçin syr bolar. Ol bu syry hiç bir kişä açmaz, diňe özüne erenleriň ak pata berendigini aýdyp, sözünü gutarar. Ol pany dünýäden giden ýerine, giden pursadyna başga adam bolup gaýdyp geler. Mundan beýläk onuň halatlydygy diňe ähli işleriniň rowaçlygynda belli bolar.

Hut şeýle-de boldy. Togrul beg üçünji gün namazşamlar meýden serhoş bolan dek entirekläp, zol-zol asgyryp ýerinden galdy, hymasyndan çykdy.

– Maňa ak pata berdiler! Eşidýärsiňizmi, maňa ak pata berdiler! Eşidýärsiňizmi? – Ol töweregindäki adamlary, gurlan hymany görüp geňirgendi: – Çadyry haçan dikdiňiz?!

Töweregindäkiler onuň sözlerini üç gününň açlygynyň, teşneliginiň täsiridir, samramadyr öýtdüler. Oňa suw içirjek boldular.

– Gerek däl, men häzir meý içdim! – diýip, Togrul küýzäni yzyna berdi. Ähli kişi ýene biri-biriniň ýüzüne syrly bakyp, hyrçyny dişledi. Ýakynynda bolanlar onuň üç gije-gündizläp hiç zat iýip-içmändigini bilip durlar ahyrýn.

Näme bolsa, diňe gowulyga bolsun!

* * *

Alyteginiň üstüne ýörişe ugralanda otuz-kyrk haşym Togrul begiň hem Ybraýymyň daşyna gala boldy, goraglady. Ýogsam olar atly goşunyň öňüne düşjek, öňde – Musa ýabgunyň, Çagrynyň ýanynda bolmak üçin okdurylýardylar. Her hili haýykhuzuk bilen olary öňe goýbermediler.

Alytegin seljuk atylarynyň önünden uly güýç jemläp çykdy, ýöne Ýusup ýabgunyň öldürilendigine gazap donuny geýen seljuklylar şir bolup söweşe girdiler. Gazaply söweş başlandy. Seljuk ýigitleriniň wagşyýana gygyryp, gorky-ürküsiz söweşmekleri Alytegininiň gulamlarynyň howuny basdy. Gulamlar jyzadyr²⁵ galanlaryny, ýataganlaryny taşlap, söweş meýdanyndan gaçdylar.

Alytegin hem gaçyp, janyny aman gutardy: öz aty öldürilenden soň bir wisakbaşynyň atyna artlaşyp münüp gaçyp gitdi.

Seljuk begleri Alyteginiden galan olja bilen yza dolanmaly boldular.

– Häzir Alytegininiň goşunsyz galan pursady. Eger biz häzir Alyteginini doly ýok etmesek, Buhara baryp, köşgi eýelemesek, onda ol ertirki gün köp mukdarda goşun jemläp, üstümize hüjüm eder. Onsoň biz Mawerannahrda rahat ýaşap bilmeris. Iki goçuň kellesiniň bir gazanda gaýnamajakdygy hak. Şonuň üçin yza öwrülmän göni Alytegininiň yzyndan – Buhara gideliň, köşgi doly eýeläliň. Ol ýerde öz adamlarymyzy goňalyň – diýip, Çagry beg Musa ýabguwa ýüzlendi.

– Ýok, ýok! – diýip, Ybraýym ynal (Ynanç) bu pikire çürt-kesik garşy çykdy: – Häzir syrgynymyza dolanalýň, babamyň aşyny-suwuny bereliň.

– Alytegininiň yzyndan kowmaga bize yjaza ber! – diýip, Çagry beg Ybraýym Ynanja ýüzlendi.

– Siz bolmasaňyz, babamyň aşyny-suwuny men kime berýin?!

Şonuň bilen gürrüň gutardy.

* * *

Masgaraçylykly ýenlişden bir gün geçenden soň seljuk begleriniň adyndan köşge – Alytegininiň ýanyna iki sany çapar geldi:

– Biz, seljuk begleri siz tarapdan ykrar edilen ýabgumyz Ýusup begiň hem onuň ýanyndaky haşymalaryň hununy bermegiňizi talap edýäris! Hunuň berilmedik ýagdaýynda biz Buharany ýer bilen ýegsan etjekdigimizi, siziň Garahan hökümdarlygyňyzy jähenneme iberjekdigimizi önünden duýdurýarys. Jeýhundan ilerdäki, Balkandaky jemagatlarymyzy kömege çagyrmasak-da,

sizi tohum-tijiňiz bilen ýok edip biljekdigimize düýn göz ýetiren bolsaňyz gerek!

Garahan türkmenleriniň hökümdary Alytegin bu çaparyň geljekdigini bilýärdi. Şonuň üçin berilmeli jogaby öňünden taýýarlap goýupdy:

– Ýusup ýabguwa men uly hormat goýýardym, onuň bilen mydama gowy gatnaşykda boldum, oňa emir Ynanç Baýgu unwanyny berdim. Agzybirlikde ýaşamagy ähtleşdim. Arman, ol menden ýaşyryn emirim Alp Gara bilen nämedir bir zat barada tersleşipdir, şol tersleşikde Alp Gara ony öldüripdir. Men bu zatlardan habarsyz galdym, Ýusubyň ölümünü – doganymyň ölümü hasaplaýaryn. Bir hepdeläp ýas tutmak barada ýörite perman berdim. Men Alp Garany bu etmişi üçin tutup jezalandyrmakçy boldum. Ýöne ol menden gaçdy, ony tutan dessime siziň ygtyýaryňyza ibererin.

Alp Garanyň berilmejekdigini seljuk begleri bilýärdi, ýöne olaryň arlaryny – hunlaryny aljakdyklary gara çynlarydy.

* * *

Baş ýyldan soň Togrul beg ýene Hazaraspa geldi. Çünki bu ýerde Alp Gara gizlenýärdi.

Alp Gara öz meslekdeşleri bilen Hazaraspyň ilatyny dyza çökmäge gelipdi. Ýöne Bahadur Pählewan ony ele salyp, ýene ýüz dinar gazanç etdi.

Alp Garany mundan baş ýyl öňki duran ýerine – şäheriň bazarýndaky giň meýdanyň dar agajynyň aşagyna getirdiler.

Alp Gara baş ýyl mundan öň Togrul begi maýyl eden sözlerini totuguş deýin gaýtalaýardy:

– Adamlar, men ölümden gorkup aglamaýaryn. Ýok, men yzymda sekiz sany çyrçykly çaganyň eklençsiz, ýetim galjakdygyna ýüregim awap aglaýaryn. Yaşajyk çagalarym garlawajyň jüýjeleri ýaly bolup, her gün meniň bir kesemen tötek eltip bererime garaşýarlar. Men bolmasam, bigünä çagajyklarym aç öler: adamlar, maňa haýpyňyz gelmese-de, çagajyklaryma haýpyňyz gelsin! Hunumy töläp, meni ölümden halas ediň! Men siziň gapyňyzda ömrümiň ahyryna çenli mutyg guluňyz bolaýyn!..

Bu sözler Togrul bege tanyş sözler. Baş ýyl mundan öň bu sözler onuň ýüregini elendiripdi, güýçli täsir edipdi. Bu gün welin, Togrul begiň ýüregi elenmedi, gaýtam, ýüregi bulanyp, myrryhy atlandy.

Bu gezek Alp Gara emire hiç kim kepil geçmedi: hun alyş hökümi ýerine ýetirildi...

Bu dünýäde her kim öz emeliniň pidasy.

5. Horezmin

Alytegin seljuklylary doly ýok etmek maksady bilen garahanly jemagatlary aýaga galdyrdy, goşun jemläp ugrady. Diňe bir garahanly jemagatlary däl, eýsem golaý-goltumdaky begliklere-de çapar ýollady. Şu gezekki seljuk ýagysyndan dynmagyna hemaýat eden ýaranlaryny görlüp-eşidilmedik derejede sylaglamagy wada berdi.

Baýlyk, tylla, dinar!.. Görlüp-eşidilmedik derejede beriljek sylag-engamlar – diňe bir mawerannahrlylary däl, hotanlylary-da ata atlandyrdy.

Buhara gelyän atly esgerleriň yzy üzülenokdy. Olaryň ählisi Alyteginde köp mukdarda hatynan hantama bolup gelyärdi.

Buhara gelyän atlylar hakdaky habar günübirin Nur etrabyna ýetýärdi.

Seljuk begleri maslahat geçirdiler.

– Näme etmeli? Heýtelede galmak gaty howply. Alyteginde rehim-şepagat ýok.

Şol howsalaly günleriň birinde Jürjaniýadan Harun Altyn-daşdan askudar²⁶ geldi:

– Eý, seljuk begleri! Men siziň Alytegin bilen araňyzdaky oňsuksyzlyklar hakda eşitdim. Siz howsala düşmäň! Size soltan Mahmyt – jaýy jennet bolsun – uly hormat goýýardy. Horezminiň musahhar kylynmagynda, babamyň şu tagtda oturmagynda hyzmatyňyz az bolmady. Men gadyr bilýän adam. Geliň. Siziň ýaly başarjaň adamlar maňa gerek. Men size eýe çykaýyn. Mallaryňyza öri meýdan, özüňiz ýaşaryňyz ýaly, ekin

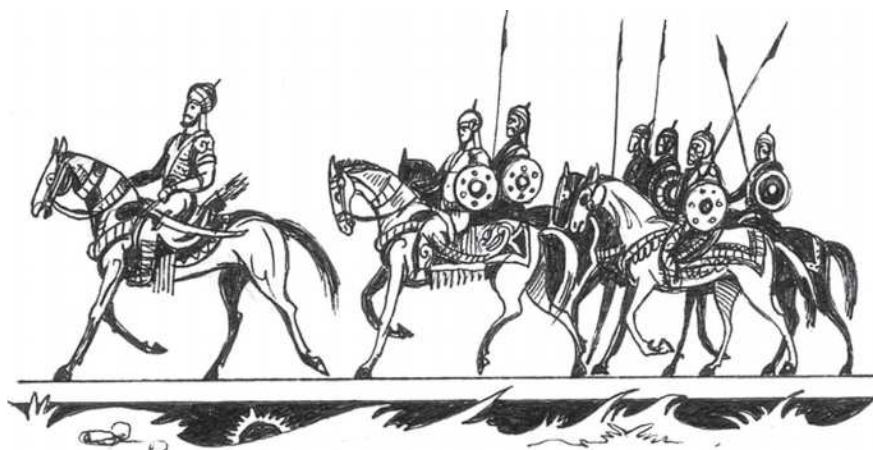

ekeriňiz ýaly ýer bereýin. Siz maňa bil baglap bilersiňiz. Men size Gauhor, Şaruhan, Rabat Maşe etraplaryny ykta bereýin. Siz ol ýerde rahat ýaşarsyňyz. Hiç kim size azar bermez.

Togrul beg maslahatda şeýle diýdi:

– Harun Altyndaşyň dergähine, onuň bilen anyk pikir alyşmaga men gideýin.

Şol günüň ertesi Togrul beg iki ýüz atlysy bilen Ürgenje ugrady.

Onunjy hekaýat

BURUN ÝÜZDEN DÜŞMEZ

Öň näme etjek bolsa, ejesine, akgyzyna, gapydana aýdardy, olara sala salardy.

Indi onuň nirä barýanyny, näme etjegini mydama hyzmatynda ylgap ýören akgyzam bilenokdy.

Öň kimi ýigrenýändigini, kimi gowy görýändigini aýdardy. Indi onuň Togrul beg hakda näme pikir edýändiginem bilip bolanokdy.

Öň Togrul bege nälet okardy.

Sawçylykdan soň welin, Togrul beg hakda ne ýagşydan, ne-de ýamandan hiç zat aýtmaýardy.

Akgyz Gülyüzliniň içini it ýyrtýardy, sebäp ol razdanlyga halysan öwrenişipdi.

Soňky wagtlarda olaryň uzynly gün gürleşmeýän gezekleri köp bolýardy.

Mundan ýedi aý öň – Musa ýabgu dagy guda bolup, zatlaryny geçirip gidenlerinden soň Togrul beg iki gezek gelipdi. Abdylmälik hanyň razylgy bilen Altynjany alyp, sähra atly gezelenje çykypdy.

Elbetde, olaryň ýanynda Gülyüzli hem bardy. Ol atyny olaryň atларыndan ýigrimi-otuz zirag yzdan sürüpdi. Şeýle bolan-soň olaryň nämeleri diýendiklerini oňly eşidip bilmändi.

Dogrusy, olaryň arasynda hezil edip diňläň ýaly, oňly gürrüň hem bolmandy.

Altynjan ýeke agyzam söz aýtmandy, esasan, Togrul beg gürläpdi.

Oňli-soňly eşiden sözlerinden çen tutan Gülyüzli gürrüňiň seljuk nesebi, önde goýlan maksat – ertirki gün hakdadygyny aňypdy.

Eşiden zatlarynyň Gülyüzlä jinnek ýaly-da gyzygy, geregi ýokdy, sebäbi ol aýdylýan zatlary baş barmagy ýaly bilýärdi.

Togrul beg şol gezek Altynjana şeýlebir owadan gülyäka sowgat getiripdi.

Ol şondan on dört günden soň ýene Zamahşara gelipdi, ýöne soňky gezek gezelenje çykjak bolmandy. Jürjaniýadan gelyändigini aýdypdy, Altynjana bir horjun sowgat getiripdi. Horjunyň içinde şirmaýy darak, iki jübüt zenan hokgasy, sümsüledir silsile, altyn bilezik, ýeňlik, iki geýimlik kumaç, bir geýimlik atlaz mata, herdürli süýji, kişmiş, hoz maňzy bardy.

Togrul beg içeri girip naharlandy, uzak eglenmänem gitdi. Şol gezek Togrul beg Altynjan bilen howluda duşuşyp, hal-ahwal sorasamak bilen çäklendi.

Şol gezekden bärem beg gara berenokdy.

Gülyüzli melikesinden ýeke bir zat bilmek isleýärdi (bu emiriň tabşyrygydy): Altynjan Togrul bege durmuşa çykjagyna begenýärmä ýa-da gynanýarmy?

Hernäçe islese-de, Gülyüzli melikesiniň içki pikirini teý anyklap bilenokdy. Bir görseň, ol Togrul bege durmuşa çykjagyna nägile däl ýalydy: «Men Togrul bege nähak töhmet atypdyryn» diýip örtenipdi. Ýöne ol soň Togrul beg hakda hiç zat aýtmady. Onuň bolşy Togrul beg ýadyna düşmeýän ýalydy. Eger beg hakda bir zat diýilse, sesini çykarman diňleýärdi, ýagşydan-ýamandan hiç zat aýtmaýardy.

Şeýle bolansoň, onuň Togrul beg hakda nähili pikiriniň bardygyny biler ýaly däl.

Yedi aý geçdi, Togrul şindem gara berenokdy, ýöne ol hakdaky myş-myşlaryň welin, yzy üzülmeýärdi.

Altynjanyň günü geçmeýärdi. Ýogsam ol gaty köp zat bilen gyzyklanýardy. Boýdaşlary bilen bagda gezelenç edýärdi. Wagtynyň köpüsini Anuşirwan bilen gylçlaşmakda, pyçak at-

makda, ýaýda nyşana urmakda türgenleşikde geçirýärdi. Çapyp barýan Akgaryň üstünde her hili oýunlary etmegi öwrenýärdi.

Altynjanyň galada gowy görýän, ezizleýän ýeke-täk adamy Anuşirwany. Tüweleme, Anuşirwan pähim-payhasly, alçak, suhangöý, nazarkerde, peşeneli ýigit bolup ýetişjek. On dört ýaşynda ol äpet bir ýigide meňzeyär. Öwrenmek maksady bilen haýsy bir zadyň başyna barsa, emgenmän maksadyna ýetýär. Onda tebigy üşük bar. Ýaýda nyşana urmakda Zamahşarda onuň bilen deňleşip biljek adam ýok. Gurhanyň ýarysyndan gowragyny ýatdan bilýär. Ýatkesligi şeýle gowy bolansoň, arap, pars, ýunan dillerini öwrenmek oňa o diýen kyn düşmedi. Altynjan dagynyň ýedi-sekiz ýylda öwrenen dillerini Anuşirwan baş ýyldan gowrak wagtyň içinde özleşdirdi. Altynjanyň göwnüne bolmasa, öwredilýän zatlary Anuşirwan önem bilýän ýalydy. Bu gün Sadyllanyň, ekizleriň, Altynjanyň bilýänlerini Anuşirwanam bilýär.

Altynjan Anuşirwany aşa gowy görýärdi, ony gözünüň göreji deýin goraýardy, aňsat-aňsat biynjalyk etmezlige çalyşýardy.

Ol kenizi Gülyüzlini-de gowy görýärdi. Käteler glyçlaşmak türgenleşigini Gülyüzli bilen geçýärdi. Glyçlaşmak babatda pola akgyz çöňňedi. Ol haçan görseň şikeslidi: bir görseň, ol agsaklap ýörendir, ýene bir gün görseň, şikesli elini boýnundan asyp ýörendir, ýene bir gün gözleriniň aşagy göm-gökdür, çişden ýaňa gözem görünyän däl, gözünüň görmeyändigini üçin, Gülyüzli nire gitse, Altynjan onuň elinden tutup, idip ýörendir.

Köp kişi Altynjanyň bolup ýörşüne düşünmeýärdi: kim kime akgyz?! Göräýmäge, Gülyüzli Altynjana hyzmat etmelidir welin, ýok, beýle däl, Altynjan köplenç Gülyüzliniň hyzmatynda, elbetde, sylasyk bir gowy zat. Adam birini gowy görse, onuň baýdygyna, garypdygyna seretmez eken...

Gülyüzliniň beýle dertli halyna gyýlyp, Hajar hatyn sorayar: «Altynjan, Gülyüzli näme boldy? Maňlaýy çilik ýaly-la, onuň?» diýip. Altynjan derrew jogap berýär: «Öten agşam daşary çykanda daşa büräp maňlaýyny ýardyrdy, görgüli». Ene birki günden soň, ýene gyzyndan sorayar: «Altynjan, akgyzyňa indi näme boldy? Öten agşam-a: «Daşa bürädi» diýdiň. Bu gün ol agsaklap ýöreyär-le?»

«Aladaňdanlar daşa büräp aýagyny agyrdypdyr».

«Wa-weýla, görgülä näme bolsa garaňkylykda bolýar. Garaňkyda hiç zat saýgarýan däl-dir-dä?!»

«Dogry, Gülyüzli garaňkyda eger-eger hiç zat görenok. Haçan görseň, daşa büräp ýör! Ol onda gijekör diýilýänleri bolmaly.»

Altynjan ýok wagty Gülyüzlüden soralsa, ine, iň kyn şol. Ol görgüli näme jogap berjegini bilmän gara heläk bolýar. Sebäbi ol nobatdaky şikesi hakda öýdäkilere Altynjanyň näme bahana tapjagyny bilenok. Ýalňyşmakdan bolsa Hudaý saklasyn! Onsoň Gülyüzli ýalňyşmakdan heder-ätiýaç edip, gysgaça jogap berer: «Maňa näme bolandygyny Altynjandan soraysaňyzlaň. Meniň derdimi şondan gowy bilýän ýok».

Gülyüzli käte hüňürdär: «Eý, Hudaý, mende näme günä bar? Togrul ýerçeken gelmese, bu urkaçy meni urup-urup öldürjek».

Ýokarda bagt – gut getirýän guşuň peýda bolandygyny, melikesiniň Habyt bilen gut bermegini dileýändiklerini eşiden Gülyüzli teblehananyň aňyrsyna – bagyň içine bakan ýumlukdy.

Ol bagda bir giňiş ýer tapyp, bürgüde dileg saldy:

– Eý, guş! Meni diňle, meni! Günde telim ýola zulüm hem sütem görýän naçaryňy diňle! Öňde-soňda meni ýalkajak bolsaň, onda şu gezek ýalka! Ber gut! Ber gut! Ber gut! Eý, guş! Kynyklarda Togrul diýen bir beg bolmaly, şol beg tizden-tiz meniň melikäme eýe çyksyn. Özem ony her gün gamçylap ursun! Özünden gidýänçä, jyn uran ýaly edip ursun, ursun, gijelerine bolsa myžžygyny çykaryp ursun! – Birden Altynjan geler öýdüp gorkýan bolarly, Gülyüzli telim ýola töweregine garanjaklady, durşuna gulaga öwrülip, bagyň içine diň saldy. – Maňa haýpyň gelsin. Eger meniň ýumşumy bitirmeseň, onda hanyň bu ganjygy meni urup öldürer! Eý, guş, meni halas eýle! Maňa berjek gutuň – melikämiň zulumyndan halas etmegiň! Maňa bu dünýäde başga gut gerek däl!.. Togruly getir! Tiz getir!..

* * *

Altynjan mahal-mahal biçak gaharjaň bolardy, sähel zat üçinem alagykylyk ederdi. Bar sütemem Gülyüzlä düşerdi.

Altynjanyň kimdir biri bilen gürleşesi, raz aýdyşasy gel-ýärdi. Soňky günler onuň iň ýakyn razdany – özüdi, özi bilen gürleşmegi gowy görýärdi. Ol özüne ähli syryny açýar, özi-özüne düşüňär. Özi-özünüň üstünden güljek bolmaýar. Ulumsylyk etmeýär. Onsoň özi bilen razdar bolmak Altynjana ýakymly, amatly. Ýöne Altynjan özi bilen gürleşip, soňundan akylyndan jyda düşmekden gorkýar. Ol her alabaharda galanyň daşyndaky bir garyş bolan ýaşyl maýsalyga baryardy, ýeriň yüzüni örten mahmal deýin ýakymly maýsalygyň üstünde ýatmagy, agnamagy gowy görýärdi. Daýhanlar onuň agnaýşyny görenlerinde elewräberýärdiler. Oňa: «Ekinimizi zaýa edýärsiň» diýmäge het edip bilenokdylar. Alty aýda bir, bir aýda alty garyş ösýän bu ekinini¹ maýsasynyň üstünde ýatmakda jana ýakymlylyk bardy. Altynjan maýsanyň üstünde ýatysyna tä ýadaýança togalanýardy. Bahym bu-da ony irizýärdi. Ol durmuşdan gözleýän lezzetiniň bu ýerde-de ýokdugyna düşüňärdi.

* * *

Weyl-weýla, gala oňa biçak darlyk edýärdi. Ol uzak-uzak ükelere gitmek isleýärdi.

Ol geljegine gitmek isleýärdi.

Gala – heminzaman.

Ýaşayş, durmuş – heminzaman. Altynjan heminzamandan ýadapdy.

Ol özüniň rahatyny diňe geljekden tapyp biljekdi.

Ol özüni düşen agyr gününden halas edip biljek ýeke-täk bir adamy görýärdi.

Ol özüni gelejegine alyp gidip biljek adam hökmünde bir adamy göz önüne getirýärdi.

Ol adam – Togrul begdi.

Altynjan üçin Togrul beg – geljekdi.

* * *

Altynjan kakasynyň şahynyny awa salmagy biçak gowy görýärdi. Elguşuny awa salanda ol hakyt özi uçup, awa okdurylýan ýaly, düýrmegi bilen göze öwrülerdi, şahyn (ak laçyn) hakda

özünü danyşment hasaplaýardy. Sebäbi ol laçynyň häsiýeti hakda atabeglerinden, kakasyndan, mirşikärden örän köp zatlary eşidipdi. Mirşikär laçyny şa elguşy atlandyrýardy.

Laçyn – et iýýän guşlaryň sasy, at – dört aýakly ot iýýän janawerleriň sasy, göwher – zynatlaryň sasy. Ygtyýarynda şu üç zady bolan kişini nähili atlandyrmaly?!

Gör, Altynjanda ähli dört aýakly dürendeleriň sasy hasaplanýan bedew aty – Akgary bar.

Onda ähli et iýýän guşlaryň – perrendeleriň sasy hasaplanýan şahyn bar.

Onda ähli zynatlaryň, gymmatbaha daşlaryň sasy hasaplanýan göwherden nagyşlanan bilezik bar. Bu göwherden nagyşly bilezigi oňa Togrul beg hedýe berdi.

Altynjanyň elguşy şahyn diýilýän laçynlardandy. Onuň elguşy agymtyldy. Agymtyl şahyn in gowy laçyn hasaplanýardy. Diňe bir agymtyl däl, sarymtyl hem gyzlymtyl laçynam gowy laçyn hasaplanýardy. In ýaramaz laçyn alabeder reňkli laçyn bolmaly.

Agymtyl şahyn awda juda açgöz, kesellegiç hem häsiýetsiz bolýar eken. Awçylar Altynjanyň elguşuny synlap, ony mydama taryplaýarlar. Kellesi gysga hem kiçi; maňlaýy giň, az ýelekli, ýiti hem gyzyl gözli; gözleri kepderileriňki ýaly kellesiniň iki tarapynda däl-de, çüňküne tarap öwrülip duran; boýny ýogyn; döşi ýasy hem aýlaw; guýrugy ýaýraw, injikleri ýogyn hem gysga; butlak; budunyň etleri çýe; penjesi uly; aýaklary ýaşyl reňkli; barmaklary güýçli; dyrnaklarynyň reňki gara laçyn in gowy laçyn bolmaly. Bu hakda mirşikär köp aýdardy. Şol diýilýän in gowy alamatlaryň öz laçynynda bardygyna Altynjan begenýärdi.

Habyl bilen Kabylyň laçynlary gyzlymtyldy. Sadyllada elguş ýokdy. Ol awda ejesi bilen diňe janköýerlik ederdi. Olaryň janköýerlik edişleri göwünli-göwünsizdi, dogrusy.

Emiriň şahyny sarymtyldy. Ol aňsat-aňsat çyrçyklamaýardy, Altynjanyň laçyny welin, sähel zat üçinem çyrçyk tapjak bolup durdy.

Abdylmälik han yrymçyl adamdy. Sonuň üçin bolsa gerek, laçyn bilen baglanyşykly yrymlaram köp bilýärdi: laçynyň gözüne gözün düşmegini ýagsylygyň alamaty hasaplaýardy. Şeýle hem laçyn ele gonanda eýesiniň ýüzüne seretse, bu ullakan bir hazy-na eýe boljakdygyň, hökmürowanlygyň giňejkdiginiň alamaty

hasaplaýardy. Eger laçyn Asmanda kellesini aşak sallap uçsa, bu ýaramazlygyň alamaty. Eger Asmana göterlende ýa awuny alyp gelenden soň gykylyk etse, onda bu eýesiniň durmuşynda nähilidir bir oňsuzlygyň, dawa-jenjeliň boljakdygyny aňladýar.

Altynjan ilkaşam laçynynyň ýanyna bardy. Eýesini gören laçyn alagykylyk etdi. Wagty bilen köşeşmedi. Altynjan guşuň bu bolşuny halamady. Onuň bu biynjalyklygynda nähilidir bir ýaramazlygyň alamaty bar ýaly duýuldy. Ol derrew elguşunyň ýa-nyndan gitmek bilen boldy.

Ähli zat gowulyga bolsun hernä!

Adamyň akylynyň ýetmeýän yerinden pelsepe başlanýan bolmaly, Alla başlanýan bolmaly. Yrymlar-da şol çäkten başlanýan bolsun gerek!

* * *

Keski Kelew şahandaz adamdy. Ol her gün awdan soň düşlegde emire aýdym aýdyp bererdi, şirinden-şirin sazlardan çalyp bererdi. Kimiň ýanynda açylmasa-da, emir Keskiniň ýanynda açylardy. Özem ol aňsat gülyň dälir welin, Keskiniň şorta sözlerini diňlände gözlerini ýaşardyp gülyň gezekleri az bolmaýardy.

Şadyýan kişi bilen dymma, agramas kişiniň dostlugy Altynjan üçin gaty düşnüksizdi. Bu diňe Altynjan üçin däl, başga-da köp adam üçin düşnüksizdi. Syrlydy.

Keski Kelewiň gelmegi – Zamaşsara şadyýanlygyň, gülkiniň, aýdym-sazyň geldigidi. Bu her gezek şeýle bolýardy. Ol durşuna gülki, durşuna şadyýanlyk bolup howla girerdi, ýöne bu gezek onuň gelmegi öylänçi ýagşynyň gelşine meňzedi.

Iki razdar ylla kyrk ýylyň aýraçylygyndan soň ilkinji gezek duşuşýan dek, gujaklaşyp görüşdiler, hal-ahwal soraşdylar.

– Haý, razdar, ertir awa gideýin diýip maksat edinen günüm geldiň.

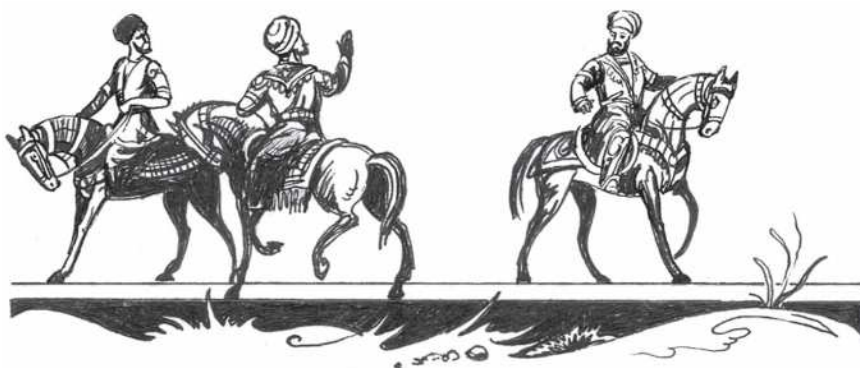
– Abdylmälik, onuň sebäbini bileňokmy? Onda aýdaýyn. Yürekler bir, yürekler. Awa ýene bile gideris, bir aýlap aw awlarys, meýlis gurarys.

– Wa-weýla, özümem şony isledim...

– «Isledim» diýmäň näme?

– Ýaňyja Altyndaşdan habar geldi.
 – Näme habar?
 – Gyssagly ýanyňa çagyryýar?
 – Onuň üçin gynanma, üç-dört günden köp eglenmän gellersiň, oňa deňiç men garaşýaryn.
 – Wa-weýla, üç aý eglenmeli boljak.
 – Üç aý?! Üç aýlap näme etmekçikä ol?
 – Anyk bilmedim, ýöne askudaryň habary şeýle.
 – Bileje hemsöhbedi küýsäp gelipdim, haýp, bolmady...
 – Geleniňi görüp, menem begendim, ýöne, görýärsiň-ä!
 Hany, düşek üstüne geçsene, razdar. Daňdana çenli wagtymyz bar.
 – O näme üçin daňdana çenli?
 – Daňdan men Jürjaniýa ýola düşmeli. Ýene üç aýdan soň men öýde bolaryn, gel! Hökman gel!
 – Üç aýdan soň sen ýene bir ýere ýörişe gitmeli bolarsyň.
 – Soltan Mahmyt ölensoň, döwür-döwran üýtgedi, wagt tapylar, gowy niýetde bolaly.
 Ot basynda agyr meýlis başlandy, ýöne onuň gyzygy bolmady.
 – Eý, dogan, nä, içiňi hümledig otysyň? Sen öňki Abdylmälige ädäl. İçinde bir tüweleý-ä gopýar seniň. Hany, açylsana – diýip, Keski agyr oýa batyp oturan razdaryna ýüzlendi.
 Esli salym içini hümledig oturan emir özbaşyna hüňürdedi:
 – Burun ýüzden düşmez.
 – Näme, näme? Bu näme diýdigiň bolýar?
 Bu sowal jogapsyz galdy.
 Daňdan Keski Kelew öýüne, Abdylmälige bolsa «Jürjaniýa» sary ýola düşdi.

On birinji hekaýat

URGYNYŇ GÜÝJÜNI URÝAN DÄL-DE, URULÝAN BILÝÄR

1.

Daňýldyzy öz ornuny Kerwengyran ýyldyzyndan ýaňy alyp, ýiti ýalkymyny saçyp ugranda mirşikär baş-alty öýdeniçer bilen galadan çykyp, emiriň düýnki salgy beren oýtagyna sary ugrady. Olaryň gidenini hiç kim duýman galdy. Olar howludan çykyp gidende Sadylla ukudan oýandy, ejesini, Altynjany, soňundan ekizleri oýardy. Olar atlaryna atlananda jahanyň ýüzi ýaňy agaryp ugrapdy.

Gala entek ukudady.

Gije gar tozgalary ýeriň üstüne galyň düşek düşäp çykypdyr. Awçylar bu pursady aw etmek üçin iň amatly pursat hasaplaýarlar.

Ähli ýer agaryp ýatyrdy.

Kabył bilen Habył atyň üstünde possunlaryna çümüp, nirä barýandyklaryna pisint etmän, seretmän, gözlerini süzüp otyrdylar, olar uky bolup ukuda, oýa bolup oýa däldiler.

Anuşirwan welin, garyň agramyna şahalaryny aşak egip oturan burundyk tokaýlyga seredip barşyna awa howlugýardy. Onuň keýpi kökdi, Sadylla dagy bilen degişesi-gülüşesi gelyär-

di, yöne bu mahal olara habar gatmaly däldigini gowy bilýärdi. Ol häzir gep goşsa, inirdi eşitjegini bilýärdi. İnirdini bol-sa eşideniňden eşitmäniň gowy. Şonuň üçin atyny debsiläp, Altynjanyň gapdalyndan ýöredi.

Säheriň ümsümligini guşlaryň hoşnowaz жүrkүлдileri, saýramalary bozýardy. Howanyň şeýle amatsyz pursady guşlaryň saýramasy, жүrkүлdeşmegi Anuşirwan üçin gaty düşnüksizdi.

Altynjan göz astyndan Anuşirwany synlap barýardy, onuň göwnüni götermek maksady bilen nähilidir bir hoşter söz aýdasy gelýärdi, yöne haýsy hoşter sözi aýtjagyny teý bilmeyärdi.

Göräýmäge, hoşter sözler şeýle köp ýaly, yöne köp däl bolarly, idän pursadyň hiç tapylanok olar.

Awlaga geldiler.

– Damulla, hany, babam?! – diýip, Habyl Sadylladan sorady.

– Babaň işli adam, wagty bolsa geler, wagty bolmasa gelmez.

– Emirimiz Jürjaniýa gitdi – diýip, mirşikär dillendi.

– Menem eşitdim şu habary. Men-ä: «Keski Kelew geldi, indi awumyz aýdym-sazly geçer» diýip begenipdim – diýip, Anuşirwan gýnanandygyny ýañzytdy.

– Aýdym-sazly geçerdem... – Mirşikär nämedir bir zat aýtmakçy boldy, soňundanam goýbolsun eden bolarly, dymdy.

– Keski begem ýokmy?! – diýip, Habyl Sadyllaga ýüzlendi.

– Ýok.

– Wa-weýla, Keski beg biz bilen awa gaýdaýmaly eken-dä.

Mirşikär ýene dillendi:

– Keski çykanym awa gaýtmak isledi, yöne bu hakda emir ýeke gezegem ýañzytmandan soň, öýüne gaýtdy.

Hajar hatyn mirşikäriň sözünü halamady:

– Emiriň ýadyna düşen däldir, ýogsam hökman aýdardy. Keski oňarmandyr, ol biziň öýümize ýat adam däl ahyrýn. Emir ony özüne dogan saýýar. Şeýle ýakyn adamlar biri-birinden aýyp-syn etmeli däl.

Hälden bäri sesini çykarman duran Altynjan ejesini goldady:

– Emir näme etse, bilip edýär.

– Hany, awa başlalyň – diýip, Sadylla tazylaryny awa salmak bilen boldy.

– Babam gelmezmi? – diýip, Kabyl Sadylladan sorady.

- Gelmegi-de, gelmezligi-de mümkin.
- Emir gelmez. Ol üç aýdan soň geler – diýip, mirşikär Babyr Sadylla üçin Kabyla jogap berdi.
- Eý, mirşikär, sen gaty köp bilýän ýaly-la?! Öz işiňi etseň, gowy bolar – diýip, Anuşirwan gaharlandy.

2.

Aşak tarapdan gara göründi. Çar ýan ap-ak bolansoň, gara has açyk göründi.

Birtopar atly gelyärdi.

Gelýänler Abdylmälik han dagydy.

Hiç kim handan näme üçin Zamahşara gitmändigini soramaga het edip bilmedi. Şadranç münbaşynyň aýtmagyna görä, Altyndaşdan habar gelenmiş: Jürjaniýa barmak zerurlygy yok.

Altynjan kakasynyň alkymyna dykylp bardy.

Emir gyzynyň möhüm bir habar aýtjagyny aňyp saklandy:

– Näme aýtmakçy bolýarsyň?

– Baba, siz han ahyryn, nämeden gorkýarsyňyz?

Emir geňirgendi:

– Näme diýmekçi bolýarsyň?

– Siziň özüňiz magat bilýärsiňiz, sizi Altyndaşa satýan ýegana razdanyňyz – Keski Kelew. Elbetde, ol şadyýan adam, ýöne bize duşmanyň şadyýanlygy däl-de, wepadarlyk gerek! Keski Kelew sizden habar almak üçin Zamahşara gelyär. Oňa habar berýän çykany – mirşikär Babyr! Mirşikärem, Keski Kelewem Zamahşardan kowmaly! Ýok bolsunlar! Siz oňa «Git!» diýip bilmän, «Altyndaş üç aýlyk çagyryr» diýen bolduňyz. Bu size gelşenok, baba! Bu siziň mertebäňize gelşenok. Siz näme üçin Keskiniň ýüzüne geleňzok?!

– Gapy! Gapy! – Abdylmälik hanyň şeýle gaharlanan pursadyny ýanyndakylaryň hiç haýsysy ön görmändi. Bu pursat emir gözünde oky bolsa, gyzyny sähel emgenmezden atyp öldürerdi. Ol gyzyny bat bilen itdi. Altynjan ýykyldy, yerinden galjak bolup howlukumady. Ol kakasynyň gaharlanmasyny halamady. «Men-ä ýagşylyk isledim» diýip, ol kakasyndan öýkeledi: ýalan dünýäde ýalan ýaşamaly!

3.

Emiriň pikir edişi ýaly, aw biçak ganly boldy: günortana çenli gaty köp towşandyr keýik, sülgün awladylar.

Sülgünleriň dördüsini Altynjanyň şahyny awlady. Ol şahyny iki gezekden artyk awa salmaly dældigini bilýärdi. Kakasam oňa mydama: «Elguşuň awa köp salma!» diýýärdi.

Bu gün welin, Altynjan göçgünlilik etdi. Şahynyny sekiz-on gezek awa salyp usurgatdy. Onuň ýanyndakylar her gezek şahyn dolanyp gelmez öýdüp howatyrlandylar. Megerem, guş eýesiniň aşa göçgünlidigini aňdy. Her sapar awa salnanda özüniň ökdeligini görkezdi, geçmady.

Altynjan öten agşam şahynynyň ýanyna baranda ol tebil tapyyp, alagykylyk, alapasyrdy edipdi, özem wagty bilen köşeşmändi. Altynjan elguşuň bu bolşuny bir ýaramaz wakanyň boljakdygynyň alamaty hasaplap, uzynly gije rahat ýatyp bilmändi.

– Şahynyň öten agşamky bolşy Keski şugul üçin meniň uruljagymyň alamaty eken – diýip, Altynjan uludan demini aldy.

– Gyzym, sen soňky günler aşa yrymçyl bolupsyň. Sähel za-da-da biynjalyk bolup ýörsüň.

– Hajar hatyn, siz hak aýdýarsyňyz... – Keniz Hajar hatynyň ýanyna bardy.

– Hana, towşan gaçyp barýar! – diýip, keniziň ýanyna gelmegini halamadyk Hajar hatyn gaçyp barýan towşany görkezdi.

Üç zenan gaçyp barýan towşanyň yzyndan at saldy.

Altynjan dessine elguşuny awa saldy.

Şahyn towşany sähel salymda awlady...

Olar Gün günortadan agansoň, oturmak üçin amatly – odunlak ýerde düşläp, uly ot ýakdylar, aw etlerini çişe düzdüler.

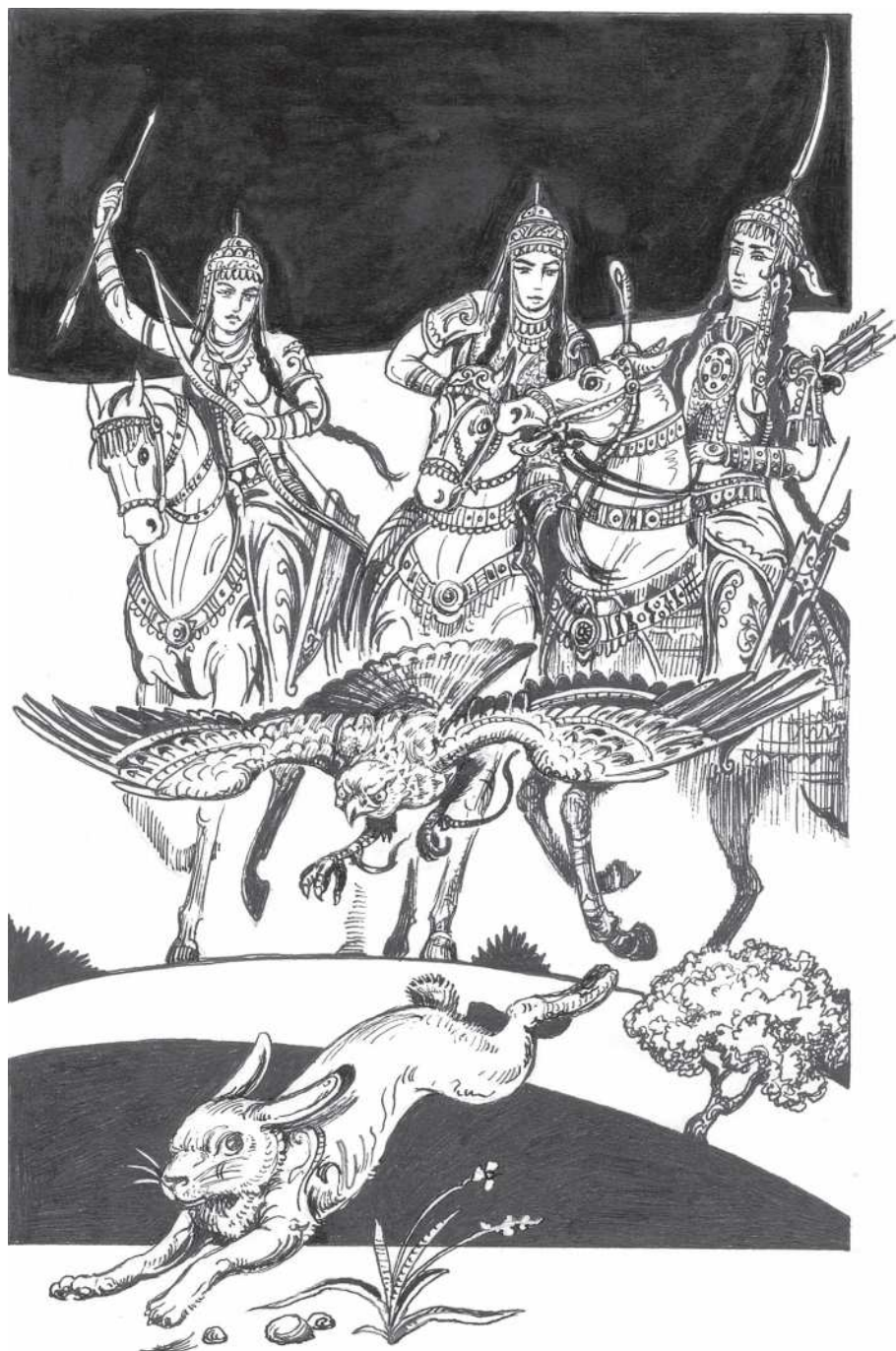
Taýýar çişlikden ilki hana äberdiler. Han ogullary hem Anuşirwan bilen bile naharlandy.

4.

Iýlip-içilensoň, emir Hajar hatyny, gyzy, hyzmatkärlerini düşlegde goýup, ogullary, mirşikäri hemem jandarlary bilen tazyly saýgak awlamaga gitdi.

Düşleg boşap galdy. Zenanlar täzeden meýlise başladylar, iýip-içip, soňundan aýdym aýtdylar.

Gülýüzliniň şeýlebir mylaýym sesi bardy. Oňa birki gezek «Seniň mylaýym, şirin owazyň bar» diýlensoň, ol gaty yhlaslydy: aýdym aýtmakda Hajar hatyndyr melikesine gezek berenokdy.

– Gülýüzli, men erkek bolan bolsam, diňe sesiň hatyrasy üçin seni satyn alardym, soňam naharlanan wagtyň saňa aýdym aýtmagy buýrardym – diýip, Hajar hatyn akgyzyň aýdymlaryny gözlerini süzüp diňledi.

Oduň başynda uzak oturmak olary irizdi, akgyzyň aýdym-laram irizdi. Göräýmäge, gowy zat adamy irizmejek ýaly, ýöne irizýän eken, özem degnaňa deger eken. Oturanlar gezim etme-gi makul bildiler.

Ejesi hernäçe jöwlan ursa-da, Altynjan possunyny düşlegde goýup, sährada çyplaň gezim etdi. Birki gezek aşyrym atdy. Soň ejesiniň gapdalyndan iki eliniň üstünde ýöredi.

– Eliňe tiken bataýmasyn, gyzym – diýip, Hajar hatyn gapdalyndan başaşak ýöräp barýan gyzyna aýtdy.

– Meýdanlardaky tikenler maňa batmaýarlar, ene. Batsa, maňa diňe dil tikenini batar.

5.

Gündogar tarapdan Jeyhunýň kenary bilen bir topar atly göründi. Altynjanyň ini jigläp gitdi:

Togrul beg!

Hakyt Toogrul beg!

Ahyryl-ahyr geldi!

Laçyn bildi, Toogrul begiň geljegini!

– Ene, seret, Toogrul beg gelyär! – diýip, Altynjan gygyrdy: – Akgyz, görýärsiňmi?

– Görýärin, melikäm, görýärin. Hakyt şolar! Men aýtdym-a, Toogrul beg geler diýip! Gelendir görseň, sen maňa ýşanmadyň. Men aýtdym-a...

Altynjan depä bakan ylgady.

Ol depä çykyp, gelyänleri içgin synlamaga, garaşmaga durdy.

Atlylar Altynjanyň ýanyna göni gelyärdiler.

Hakyt şolar!

– Gyzym, Altynjan, gaýt bäräk! – diýip, Hajar hatyn jöwlan urdy.

– Ene, Togrul beg gelýär. Eşidýärmiň, ene, Muhammet Togrul beg gelýär!

– Utan, gyzym, utan! Togrul begiň ýanyndakylar näme diýer, bolup durşuňy görüp?!

– Näme diýseler, şony diýsinler! Men Togrul begiň ýanyndakylar üçin däl-de, onuň özi üçin ýaşaýaryn.

– Eneňe gulak as, gyzym! Derrew gel ýanyma!

Hajar hatynyň sözi alynmady.

Atlylar ýakyn geldi.

Wa daryg-a! Atlylaryň arasynda Muhammet Togrul beg ýog-a!

Wa-hasrat-a! Altynjanyň ejesi dogry aýdan eken-ä!

Weyl-way, weýla! Altynjanyň yhlasynyň ýüzüne uruldy!

Wa weýleta! Atlylaryň önüne düşüp gelýän Şamälik emir-ä!

Altynjan Şamäligi ön birki ýola görüpdi. Ol Altynjanyň kakasy Abdylmälik han bilen gowy gatnaşykdaydy. Zamahşara gelende kakasy oňa zyýapat ýapypdy, köp-köp engamlar gowşurypdy. Kakasy Şamälige ýigrimi sany at hem engam beripdi. Altynjan ol atlary biçak gowy görýärdi.

Şamälik ýigrimi aty sowgat äkidensoň, Altynjan ony öz ýanynan ýigrenipdi.

Tebigatyň demi bolan otuz iki görnüşli şemalyň häzirki öwüsýäni Şamälik emiriň Altynjana imrinmegini isläp, gyzyň egnindäki eşigini endamyna ýelmeşdirip, beýigini beýik, pesini pes etjek bolup çalyşýardy. Altynjan çuw-ýalaňaç bolayanda-da, hiç kimse şundan artyk zat görüp bilmezdi. Şemalyň hemaýaty bilen Altynjany kemsiz synlan Şamälik emir bu hoşlaka peýker-keşmerli gyza syny oturdy. Hakyt imrindi. Hyjuwy hyňzady, ony bada-bat özüne hatyn edinmegi ýüregine düwdi. Doňan ýaly bolup duran gyzyň ýanyna baryp, onuň hoşmanzarlygyny boýdan-başa ýene synlady. Ýöne-möne adamyň gyzy däldigini onuň geýiminden, merdemsini hereketinden aňdy. Şonuň üçinem ony sen-men ýok atyň syrtyna basmakdan saklandy.

– Eý, sähra perisi! Bu adam-ebdatsyz sarsar meýdanda ýeketenha näme iş edýärsiň? Ýa azaşdyňmy sen?!

– Ýok, men azaşamok!

– Onda ýarym ýalaňaç halda nireden çykdyň sen?! Kim sen? Hany seniň eýäň? Kimiň gyzy bolarsyň?

Altynjan şindem aňk bolup durdy. Ol Şamälik emiriň näme diýýändigine düşüniپ bilmedi. Şamälik sowalyny ikinji gezek gaýtalandy:

– Sen kimiň gyzy?! Bu ýerde näme iş edip ýörsün? Üşäňokmy? Altynjan merdi-merdana jogap berdi:

– Abdylmälik hanyň gyzy men. Altynjan men.

– Hä, Abdylmälik emiriň, tümenbaşynyň gyzy diýsene. Ol mertebeli han. Bolubilýär. Ol meniň söwer dostumdyr.

Altynjan atyň üstünde hondanbärsi bolup oturan Şamäligiň sustuny basmak niýeti bilen:

– Men seljuk begi – Muhammet Togrul begiň nyşany¹ men – diýdi.

Bu habara Şamälik emiriň bar keypi gaçdy. Onuň gaşyndaky sarç keyik birden wagsy ýolbarsa öwrüldi:

– Näme, näme?

– Men seljuk begi – Muhammet Togrul begiň nyşanydyryn, gelnidirin! Näme, gulagyň kerleşmi?

– Hany Togrul? Nirede ol?

Altynjan Şamäligiň sesine bat bermesini halamady, şonuň üçin onuň sowalyna jogap berjegem bolmady.

– Nirede ol? Belki, sen meni aldaýansyň? Eger sen Togrulyň nyşany bolýan bolsaň, onda näme üçin saçyň öňüňde?

– Saçymyň eýesi Muhammet Togrul begdir. Ol näme islese, şonuň ýaly hem bolar.

– Hany, Togrul?

– Beg hatynyna hasabat bermeyär.

– Wa-hasrat-a, elime ilse, her tikesini kyrk bölek etjek-le men onuň. Toýumy ýasa öwrenini ömürem unutmarn men. Onda meniň arym ýatyr. Arymy almasam, bu dünýäden gözümi açyp giderin. Ol balyk ýaly her sapar elimden sypýar meniň. Ýöne men ony ir-u-giç tutaryn. Men onuň aşyna şeýlebir awy gataryn, bütün ömrüne ýadyndan çykmaz. Togruly öldürerin. Näme üçin Abdylmälik meniň duşmanym bilen guda bolýar? Näme üçin kynyklara gyz berýär? Abdylmälik oňarmandyr,

hiç oňarmandyr – Şamälik biraz içini hümläp durandan soň, Altynjana ýüzlendi: – Eý, hanyň gyzy, men saňa babaň hatyrasy üçin hiç zat diýmäýin. Başga bir hanyň gyzy bolan bolsaň, onda men seni häzir atyň syrtyňa basardym.

Altynjan hyrra yzyna öwrüldi-de, düşlege bakan ylgady.

Şamälik emir Altynjanyň yzyndan birmeýdan seredipurdy-da, ýoluny dowam etdirdi.

Düşlege laçyn deýin atylyp gelen Altynjan Gülyüzlä azm urdy:

– Atymy getir!

– Näme boldy, melikäm?

– Atymy getir, atymy!

– Atyňy näme etjek, melikäm?

– Merez etjek, merez! Atymy getir! Gidýäris!

Hajar hatyn gyzynyň bu sözüne ör-gökden geldi:

– Bu näme diýdigiň bolýar, gyzym? Babaň awdan gelyänçä biz şu ýerde garaşmasak bolmaz. Gitseň, babaň gahary geler.

– Ene, maňa hiç zat diýme. Gitmesem bolmaýar – diýip, Altynjan ejesini gujaklap hünübirýan aglady. – Meni öldürmeli, ene, meni öldürmeli. Men seniň pendini tutmadym. Hut şuň üçinem Hudaý meni jezalandyrdy. Ene, men häzir gideýin. Enesiniň pendini tutmadyk gyzy kerçem-kerçem etmeli. Meni öldürmeli. Men telek iş etdim. Men häzir giň dünýä sygyp bilemok. Ene, sen meni golda. Sen meni gora, ene. Özüň bir çykalga-söz tapyp, babamy köşeşdir.

Hajar hatyn gyzyna belet. Ol gyzynyň atylan okdugyny, bir aýdan zadyny – ýalňys-u-ýalňys däl – etmese, ynjalyk tapmajakdygyny bilýär. Şonuň üçin ol gyzyna: «Gitme!» diýip ikinji gezek aýtmady. Ol eýýäm Akgara atlanan gyzyna nägilelik bilen elgüşuny alyp berdi.

6.

Ýolboýy sesini çykarman gidip barsyndan çen tutup, Gülyüzli akgyz Altynjanyň gala baryp, bir ýowuz iş etmekçi bolýandygyny aňdy. Näme etmek isleýärkä? Näme etse-de, eýgilige bolsun hernä! Gülyüzli gala ýetilýänçä Altynjanyň näme etmek isleýändigini barada oýlanyp gitdi, ýöne onuň näme etmek isleýändigini teý akylyna getirip bilmedi.

Akgyzyň tapyp bilmedik tapmaçasynyň çözgüdini şebistanyňa girensoň, Altynjan aňsatja ýorup berdi.

Şebistanyň içi almanyň ysyndan burk urýardy. Bu ys düýn tekjede goýlan iki sany almadan gelýän bolmaly. Bişen almanyň ysyna melul bolan Gülyüzli ýeňil dem aldy.

– Şo gezek Muhammet Togrul begden alyp galan gamçymyz nirede? – diýip, Altynjan Gülyüzlüden gaharly sorady.

Gülyüzli ýabaly agaçdan asylgy duran gamçyny bikesine alyp berdi.

Altynjan gamçyny elinde uzak saklaman, Gülyüzliniň önüne oklap goýberdi:

– Hany, başla!

– Bu näme?

– Näme üçin bolgusyz sorag berýärsiň? Näme, şunuň gamçydygyny bileňokmy?

– Bilýärin...

– Onda nä soraýarsyň?

– Men: «Nämäni başlaýyn?» diýip soradym.

– Wa-weýla, saňa aýtmadymmy?

– Nämäni?

– Şu gamçy bilen başda on gezek ýagyrnyma ur. Eger ölmesem, biraz wagtdan soň, ýene on gamçy urarsyň. Eger gowşak ursaň, onda özüňi uraryn.

Gülyüzli Altynjandan her hili hokga garaşsa-da, beýle emre garaşmandy:

– Çynyňyzmy, melikäm?

– Çynym.

– Degişýän bolaýmaň?

– Ýok, degişme ýadyma düşenok meniň.

– Meniň elim agyr.

– Çydaryn.

– Melikäm, siz özüňize mydama ýowuz daraşýaňyz. Siz perişde ýaly päk gyz. Sizi urmaga hiç kim dözüp bilmez. Diňe ýüregi ýok jellat, özem batyl jellat urup biler sizi. Ýok, ýok, ýalňyşdym, olar hem urup bilmez sizi. Siz urulmak üçin däl-de, söýülmek, sypalmak üçin, bagra basylmak üçin dörän gyz. Ýadyňyzdamy, nowruz baýramynda ýigitleriň önüne gamçy

taşladyňyz?! Ýigitleriň birem sizi uran däldir şonda. Sizi urmaga dözer ýaly däl. Siz – perişde. Ýigitler: «Altynjan, biz seni urup biljek däl» diýdiler. Näme üçin? Sebäbi siz mähriban! Siz – eziz! Isleseňiz, meni uruň, ýöne maňa başarmajak zadymy, rehimsiz erkek kişileriň başarmadyk zadyny buýurmaň.

– Sen başarsyň!

– Menmi? Meniň başaryan zadym ýog-a bu dünýäde. Meniň ýeke-täk bir başarjak zadym bar häzir?

– Näme?

– İçerä ysy ýaýran almalaryň birini iýmek.

– Hä, alma iýesiň gelyärmi?

– Gelyär öz-ä.

– Alma derek awynyň sapyny iýseň bolmazmy?!

– Ony onçakly halamok.

– Samyrdama-da, eliňe gamçyny al!

Gülüzli bir gamça, birem Altynjana seretdi. Gamça bakan bir ädim ätdi:

– Gygyrdyp urubereýinmi?

– Gygyranyma bakma, uruber, uruber!

– On gamçy uraýynmy?

– Hawa, on gamçy ur.

– Gaty ursam näme?

– Gaty ur, ýogsam özüňi uraryn.

– Ýok, meni uraly bolmarsyňyz. Gözümi ýumup urubersem, nähili bolar?

– Gowy bolar.

– Melikâm, şu ömrümde men hiç kimi urup görmedim.

– Diýmek, ömründe birinji hem in soňky uranyň men bolaryn.

– Ýat onda!

– Näme üçin ýataýyn? Dik durkam uruber!

– Ýok, men ýatyryp urmagy gowy görýärim.

– Nirede ýataýyn?

– Tapawudy ýok. Dur, dur, tapawudy bar, gapynyň agzynda

– meniň oturyan ýerimde ýat.

Altynjan Gülüzliniň oturyan ýerine baryp ýatdy.

– Boldumy?

– Melikäm, gözüňi ýum!

– Ýumjak däl.

– Onda urjak däl.

– Ýeri, bolýar – diýip, Altynjan gözlerini ýumdy.

Gülýüzli ýerden göteren gamçysyny elinde bökdürip, melikesine ýüzlendi:

– Meni uran gezekleriň ýadyňdamy?

– Ýok.

– Ýadyňa salaýynmy?

– Ýadyma sal!

– Arkan ýat.

– Nähili ýatamda saňa näme?

– Arkan ýat!

Altynjan bu gezegem boýun sundy:

– Indi nä dursuň? Eý, çişik mekejin. Sen Mansur poladadam çişik, pola. Uruber! Eliňe okuma çyksyn hernä.

– Bu sözleri gaharymy getirmek üçin aýdýarsyň. Barybir, saňa gaharlanyp bilemok, melikäm. Yşan, gara cynym meniň. Urup bilemok, melikäm. Ýok, ýok, seni urmak – öwlüýäni urmak.

– Samahyllama, ur!

– Ýok, ýok.

– Onda näme üçin meni arkan ýatyrdyň?

Gülýüzli gamçyny alan ýerine oklady:

– Aý, arkan ýatyryp göräýeýin diýdim. «Melikäm Togrul begiň önünde nädip ýatarka?» diýip, oýlanyp, göz önüme getirip bilmän ýördüm.

– Gaharymy getirme!

– Öýüňizden kowuň, gideýin, ýöne başarmajak zadymy aýtmaň.

– Saňa: «Diňe islän işiňi edersiň, islemedik işiňi etmersiň» diýlip haçan izin berildi?

– Beýle izin berilmedi.

– Onda näme üçin buýrugymy amal etmän, bolgusyz takal okayırsyň?!

– Sen pikir et, men öz melikämi ursam bolmaz-a!

– Dünýädeň iň ýigrenji adam kim?

– Siziň öňki sözleriňiz bilen jogap bersem-ä, akyl beryän adam.

– Akyl bermän, buýrugymy ýerine ýetir!

Gülýüzli işige bakan gönükdü. Altynjan onuň öňüne geçdi:

– Nirä?

– Daşaryk.

– Daşarda nä körüň bar?!

– Köşeşýänçäňiz men daşarda durubereýin.

– Hiç ýerik gitmersiň. Meniň köşeşmegimi isleseň, aýdanymy et. Bol!

– Ýok, ýok! Men onuň ýaly gabahat iş edip bilmerin. Şu ömrüme hiç kimi urmadym, indem urmaly bolmaýyn.

– Getir onda gamçyny!

– Ynha! – Gülýüzli ýerde ýatan gamçyny alyp, melikesine gorka-gorka uzatdy. – Urmasaňyz-a gowy boljak. Ýaraman ýatsam, özüňiz üçin gowy bolmaz. Siziň ýumuşlaryňyz kän, men olaryň hemmesine ýetişmeli. Men size gerek ahyrin! Meni ýatmaly etmäh öz-ä...

Altynjan gamçyny Gülýüzliniň haýsy tarapyndan urjagyny bilmeýän ýaly, içini hümläp onuň daşyndan bir gezek aýlanyp çykdy. Sag tarapynda durup, bar güýjüni jemläp, aý köýüp ýatan ýaly urmaga başlady. Gamçynyň şuwuldy sesi ýüregiňi dilip barýar.

– Aý, ene-eý, agyýar-eý. Waý-waý, ölüp barýaryn-eý. Janym çykyp barýar-ýeý. Öldüm-eý. Wa hasrat-a, melikäm, urmaň! Melikäm, urmaň! Men çydap bilemok. Men siz ýaly çydap bilemoga! Eý, Salyr babam, özüň ýetiş! Gün han atam, özüňden medet! Bilge babam, özüňden medet! Ýoluňyza bir goýun menden! Gara çynym, gowy бага bakylan goýun ýoluňyza aýdýaryn. Tizräk ýetişiň, bu dikdüşdi ganjygyň elinden alyň meni! Salyr babam, size-de bir goýun menden! Ýetişiň! Gün han atam, bir goýun berjek! Abdylmälik daýy, tizräk gel! Awy soň edäý! Mansur daýy, tiz gel! Habyt, gel, Kabyl, gel!

– Kömege gelip ýetişerler öýtseň, biraz purýja bereýin.

– Ýetişerler, enşalla! Eý, Gün han atam, özüňden medet! Eý, Salyr babam, özüňden medet. Ýoluňyza bir goýun!

– Hany goýnuň?

– Işiň bolmasyn.

– Keramatly atalarymyzy aldap otyrmyň? Sen eýýäm üç goýun bergidar!

– Ýuwaş! Işiň bolmasyn. Seniň demiňden sag-aman sypsam, üç goýny, eýderin-beýderin, taparyn.

– Eýdip-beýdip goýun gözläp ýörmän meniň aýdanym bilen boluber!

– Ýok, ýok!

– Onda aýdanymy edýänçäň urjak. Ölýänçäň urjak! «Urma-garazy» diýýänçäň urjak! Üç goýnuň hem ardurja gitdi.

Elewräp duran Gülýüzli nämedir bir zat ýadyna düşen ýaly çuň oýa batdy. Kem-kemden dogumlandy, biraz arkan gaýýşdy. Altynjan onuň bu bolşuna geňirgendi.

– Saňa näme bolýar? Kömege geläydilermi ýa?

Gülýüzli merdemsijogap berdi:

– Ýok, ýok, men öljek-ýitjek, yöne gamçyň agyrysyna döz geljek, özüme erk etjek. Senem Togrulyň öňünde gamça döz gelip durupdyň. Seniň döz gelen zadyňa, men döz gelmesem bolmaz. Sebäbi men seniň akgyzyň, men saňa mynasyp akgyz bolmaly. Men sebäpli saňa gep geläýmesin..

– Ganymy çogdurma meniň!

– Ganyň çogsa, çoguplar geçsin, dökülsin! Gülýüzlüden saňa mert jogap: urjak däl. Urjak däl! In soňky gezegem aýdaýyn: urjak däl!

– Urarsyň!

– Urmaryn!

– Böke-böke urarsyň!

– Böke-böke urmaryn!

– Men saňa aýdýaryn: ölseňem urarsyň! Ölseňem!

– Ölemsoňmy? Ony entek bilemok, soň aýdaryn!

Altynjanyň gany depesine uran bolarly, gamçylap urmasy oňa az göründi. Ol bir bökende Gülýüzliniň depesine mündi. Birmeýdan onuň çem gelen ýerine urdy. Soňam onuň bokurda-gyndan tutup, bogmaga girişdi.

Gülýüzli özünden gitdi.

Altynjan ýüzi göm-gök bolup ýatan akgyzyna ýigrenç bilen seretdi, onuň yerinden turaryna garaşdy. Akgyz uzak garaş-dyrman özüne geldi, yerinden turdy:

– Urarsyň ýa ölersiň.
 – Öldüräý! – diýip, Gülyüzli parahat jogap berdi. – Ganjyk!
 Altynjan oňa gözlerini petredip seretdi:
 – Saňa näme bolýar?
 – Sen meniň üstüme gygyрма! Eşidýärsiňmi, üstüme gygyrma meniň!
 – Näme, näme?!
 – Näme eşiden bolsaň – şol! Men seniň aýdanyňy etjek däl.
 Bolsaň bolupsyň-da han gyzy!
 – Onda ölmeli bolarsyň.
 – Ölerin! Öljek! Öldür!
 – Men saňa mundan artyk çydap bilemok. – Altynjan ýene gamçyny Gülyüzliniň depesinden yzly-yzyna inderdi. – Öldürjek! Öldürjek! Öl!

Gülyüzli agyrydan ýaňa gözünden boýur-boýur ýaş dökdi, esli salym doňan dek bolup Altynjana seretdi durdy, birdenem elewräp ugrady:

– Bolýar, bolýar, men öleýin. Ýazgytdyr bu. Bimahal ölmeli boldum. Menrazy. Men ölmeli boldum. Allatagalanyň amanadyny yzyna tabşyryaryn. Men mertlik bilen ölýärim! Men erkeklerçe ölýärim! Eý, halaýyk, eý, Babyr, eý, Mansur daýy, mendenrazy boluň, hoş galyň! Eý, Babyr, enem mendenrazy bolsun! Gyzyň iň soňky deminde seniň adyňy tutup mert öldi diý. Otagymdaky ýorganlaryň iň aşagyndakynyň ikinji epininde otuz dirhem pulum bardyr, ony metjide haýyr-yhsan edip beriň. Hajar hatyn agşam ýatjak wagty guragyryly sag aýagyna ýylanyň zäherinden edilen melhemi çalmagy ýadyndan çykarmasyn, her gün ýatjak wagty çalynmasa, peýdasy az bolar.

– Munça edeniňe görä keleşmäm öwür.

– Puryja berseň, öwürjek.

Altynjan puryja berdi, Gülyüzli kybla bakyp kelemesini okady.

– Başga aýtjak zadýň barmy?

– Rast, öljek bolsam, özüm bilen äkitmäýin, käbir aýtman ýören zadymy göni ýüzüňe patladyp aýdyp, içimi bir sowadaýyn, hanyň gyzsumagy! Wa-hasrat-a, gamçynyň yzasy janymy alyp barýar. Basymrak öläýmesem, çydap bilemok.

– Aýdanyň bilen içiň sowayan bolsa, sowat! Aýt!

– Sen ärsirän, kedisi mawlan² ganjyk sen! Eşitdiňmi? Sen erkek görseň, öňünden ylgaý ýörmän, likirbuduňa köz bas! Köz! Togrul beg saňa: «Mäkiýan horaz» diýip örän dogry aýtdy. Mäkiýan horaz sen. Gedem sen! Saňa är gerekmi? Ärsiz oňup, ýaşap bileňokmy? – diýip, Gülýüzli Altynjana symygyny görkezdi. – Me, saňa är! Enesiniň garsysyna giden ganjyk mertebe tapmaz, betbagtlyk tapar. Hiç bir är seni ojagynda uzak saklamaz! Bir aý saklap-saklaman gülberiňi arkaňa atyp goýberer.

– Sen işden boş! Gümünü çek! Gözüň görmesin seni!

– Giderin. Senden saýak-saýakdyrak kaňkap ýören item gowudyr.

– Git, git! Gümünü çek! Sen akgyz bolmaga mynasyp däl!

– Menmi?! Dünýäde meniň ýaly gowy akgyz – keniz ýokdur! Muňa täze akgyz alaňda göz ýetirersiň. Saňa ärem, akgyzam çydamaz! Saňa diňe men çyadym, indi menem çydamok.

– Men seni gaty lälik sakladym. Men seni ýanymda joram ýaly, syrdaşym ýaly sakladym!

– Sende jora bolmasa näme! Sende syrdaş bolmasa näme! Ýekeöýliň horazam senden gowudyr. Sen, asyl, özüňden başga hiç kimsäni göreňog-a.

– Sen meniň eden ýagşylyklarymyň gadyryny bilmediň. Men seniň, heý, bir ýerde göwnüňe degdimmi? Ä, aýt?

– Aýtsam – aýdaryn, aýtmasam – aýtmaryn. Maňa «Aýt!» diýen bolma! Men indi seniň akgyzyň däl. Näme edýänim bilen seniň işiň bolmasyn! Besdir! Mäkimiýan gopbam horaz sen! Sen daş ýaldyr-ýuldyr edýän içi boş tulum sen! Saňa ýaranmak mümkin däl. Saňa Hudaýam ýaranyp bilmez. Sadyllanyň eşigini geýseň, näme, erkek bolaryn öýtdüňmi? Hudaýyň edenine garşy giden bolýarsyň. Sen Hajar hatynyň basyp giden aýak yzyna-da degeňok. Hajar hatyn – perişde. Sen bolsa melgun. Öw! Aýtdym, içimi sowatdym. Aýtmadyk bolsam, gözümi açyp giderdim. – Gülýüzli uly bir ýüküň aşagyndan çykan dek rahatlandy. – Indi o dünýä rahat giderin men.

– Sen rahat gitmersiň.

– Eý, guşkelle, boşkelle urkaçy! Öldüriber! Bol bahym, ärsirän tula – diýip, Gülyüzli sesiniň ýetdiginden zowladyp goýberdi. Soňam gözlerini ýumdy. – Mendenrazy boluň, adamlar. Men gitdim! Wah, enemi ýene bir gezek görüp, gujaklap, hoşlaşyp, soň ölen bolsam, has gowy bolardy. Wa hasrat-a, ene, men saňa köp ýagşylyk edip bilmedim. Seni arkama hopba edip, Mekgä haja äkitsemem azdyr. Sen özüň iýmän maňa iýdirdiň. Meniň akgyz bolmagym üçin öýüň düşeklerini satyp, maňa sowat öwret-diň. Hoş, ene! Hoş, sag boluň, adamlar! Mendenrazy boluň! Men şu ýelni kesilmişden başga ähli kişidenrazydyryn. Waý-eý, gamçyň degen ýeri janymy alyp barýar. Men ölýärin.

– Urup başlabereýinmi, eý, çişik Eflatun?!

– Başlaber, mäkimiýan horaz!

– Maňa: «Mäkimiýan horaz!» diýme!

– Diýjek, näcejigimem diýjek! Sen maňa näme üçin «Çişik Eflatun» diýdiň? Mäkimiýan horaz! Ýok, dogrusy, horazsyraýan mäkimiýan. Horazsyraýan mäkimiýan! – Gülyüzli ýene symygyny görkezdi. – Sen muny görýäňmi? Ine, saňa! Arwah sen!

Gülyüzli urga garaşdy. Altynjan näme üçin öldürmäge başlanok?!

– Bol, öldür-dä!

– Nämä howlugýarsyň?

– Seniň ýanyňdan çaltrak gidesim gelyär. Onsoňam häzir öldürmeseň, soň garaňky düşer, meni jaýlamaga ýetişmezler, uzak gije bärde ýatmaly bolaryn.

– Ölensoň, nirede ýataňda saňa näme?!

– Mynasyp ýerimde, seniň ýok ýeriňde, ömrem barmajak ýeriňde ýatjak men.

– Dowzaha düşäýerin öýdýärsiňmi?

– Seniň ýanyňda ýatanymdan dowzaham gowudyr.

– Näme, näme?!

– Bagyşlaň, bu sözi gaharyma aýdaýdym...

– Gözüňi açyp gürle!

– Ýok, ýok, indi gözümem açjak däl, gürlejegem däl. Öldür, wessalam! – Gülyüzli ikidyz oturyp, Altynjanyň öldürerine garaşdy.

– Näme bilen öldüreýin?

– Menden maslahat sorama, barybir, maslahat berjek däl. Nädip öldüresiň gelse, öldüriber. Gamçy bilen urup öldür. Gygyrybersem üns berme. Özümnden gidemsoň, seniňki aňsat bolar. Iň gowusy, döşümnden hanjar sok.

– Başaramok.

– Senmi? Öz doganyňyň gözüne hanjar sokan şereňňiz urkaçy, heý, meniňkä sokmazmy?

– Men Habylyň gözüne atdanlykda sokdum.

– Diýmek, tejribäň bar. Meniň ýüregime bilip sok! Bol bahym!

– Gözüňi aç! Näme üçin gözüňi ýumýarsyň?

– Seniň ýaly ganhora näme tapawudy bar onuň?

– Tapawudy bar.

– Näme?

– Gözüňi açmasaň, gaharym gelenok.

– Ýok, ýok, indi meniň bu dünýäden gitdigim. Indi maňa siziň ýaşayan dünýäňizi görmek ýok. Bahymrak öldür!

– Näme üçin howlugýarsyň?

– Seniň bilen gürleşip durmak islämok.

– Gözüňi açmasaň, gaharym gelenok diýdim-ä. Meniň gözüme seret.

– Ýog-eý, hálki aýdan sözlerimden soň seniň ýüzüne hijem seredip bilmerin. Ýüzüne seredere ýüzüm ýok indi meniň.

– Sen hakykaty aýtdyň-a. Seniň aýdan zatlaryň ählisi dogry.

– Hakykaty diňe öljek wagtyň aýdyp bolýar.

– Onda sen meni on ýyllap aldadyňmy?

– Men hiç zadam edemok, melike... – Gülýüzli ilkinji gezek Altynjana «melikäm» diýmän, «melike» diýdi, sebäbi ol eýýäm onuň melikesi däl. Ol işden kowlan. – Men şu güne çenli – senden kowulýançam ak ýürekden hyzmat etdim. Hyzmatymda ikilik etmedim. Nähili pikir edýändigimiň bolsa saňa – size parhy ýok.

– Gözüňi aç!

– Weyla, masgara, sen nähili özi?

– Nähili?

– Entegem öldüreňok-la sen meni? Öldür bahym!

– Hökman öljekmi?

– Hálki aýdan sözlerimden soň men siziň dünýäňizde ýaşap bilmerin-ä!

– Năme üçin «Siziň dünýäňiz» diýýärsiň? Sen entek ol dünýä gideňog-a?!

– Indi men islesem-islemesem o dünýä gidäýmeli.

– O dünýä gidip năme etjek?

– Ýatjak hezil edip. Saňa hyzmat etmekden-ä dynaryn. Ýog-sam saňa ýaranjak bolmakdanam halysan beze-bez boldum men. Muhammet Togrul begiň başyna-da apy-tupan getirersiň sen. Ol görgülä-de nebsim agyrýar meniň. Olam bir gün edil men ýaly ölmäge kaýyl bolar. Wiý, dym-dyrslyk-la?! Hanyň gyzy, öňki melikăm, sen niredede? Năme üçin geplemeýärsiň?

– Ölmeziň öň ýany năme isleýärsiň? Belki, isleýän zadyň bardyr?

– «Isleýän zadyň bardyr» diýdiňmi? – Gülýüzli tekjede duran iki sany almany ýatlady, ýuwdundy. – Năme islesem, berermiň?

– Ölüp barýan adam guşuň süýdünü islese-de tapyp berýärler. On ýyl hyzmatymda bolduň. Senirazy edip o dünýä ugratmak meniň borjum.

– Razy edip o dünýä ugratmag-a saňa kyn düşer, ýöne tekjäniň öňündäki almanyň birini berseň-ä, senden azajykrazy bolup giderin men, mäkimiýan horaz!

Altynjan almanyň ulusyny alyp, Gülýüzlä berdi.

Gülýüzli gözünü açman almany derrew lak-luk atdy.

– Ýene biri bar. Onam iýäý.

– Iý diýseň, iýerin welin, soň saňa galmaz.

– Me, sen indi meni gaýgy etme.

– Onyňam dogry, mäkimiýan horaz. Behişdem şeýle gowy dälidir. Hezil edäýdim – diýip, Gülýüzli ikinji almany hem gözlerini açman iýdi. Altynjan Gülýüzlüden gorka sorady:

– Men şeýle erbetmi?

– Erbedem senden gowudyr.

– Erbet bolsam, onda năme üçin meni urmaýarsyň?

– Sebäp men seni gowy görýärdim, hakyt saňa magşuk bolupdym, mäkimiýan horaz!

– Wa-weýla, sen maňa başda perişde diýdiň, soň maňa ýaman diýdiň. Indem başga sözleri samrap otysyň.

– Ýaramazam bolsaň, özüňe imrindirýän bir mähirlilik, hoşreftarlyk jadyň bar seniň. Bagryňa basaýasyň gelyär. Er-

kek bolan bolsam, döşüňe döşümi oýkap-oýkap, içimi sowadardym.

Altynjan ikidyz oturan Gülyüzliniň garsysynda ikidyz oturdy:

– Gülyüzlim, men seniň günäni geçeyinmi?!

– Sen geçseňem, men geçmeýärin. Mekejin! Mäkimiýan horaz!

– Özüňe beýle ýowuz-jeberut bolma. Sen mähriban ahyrin. Men seni indi on ýyl bäri saklaýaryn. Naçarlygyňdan başga aýbyň ýok seniň, sen durşuňa mähirdar sen, hakyky hoşreftar sen, ýüzüňde janperwer mährewlik bar seniň. Sen hiç wagt gaharlanmaýarsyň. Sen geçirimli. Men saňa on ýylyň içinde juda köp gezekler sütem etdim. Sen meniň eden sütemlerimi hiç kime aýtmadyň. Mydama: «Daşa бүдрäp ýyklydym» diýdiň. Şol wagtlar seni bagryma basayasym geldi. Sen örän dogry aýtdyň: men oňsuksyz, kejr men. Gedem men. Onam dogry aýtdyň. «Saňa Hudaýam ýaranyp bilmez» diýibem suwamaý dogry aýtdyň. Enemiň sözünü diňlemän telek iş edendigimem dogry aýtdyň. Seniň aýdan ähli sözleriň dürs, ýüregime jüňk boldy. Sen maňa düşüňärsiň. Sen meniň ýalňyz ýürekdeşim. Eger sen dagy bolmadyk bolsaň, onda ýeke akgyzam meniň şatyma çydap bilmezdi. Sen bolmasaň, men bu dünýäde mundan beýläk nädip ýaşaryn?! Bu jahanda meniň ýeke-täk daýanjym sen, söýenjim sen, Gülyüzlim.

– Şu aýdýanlaryň ýarysy dagy çynyňmy, mäkimiýan horaz?!

– Çynym, Gülyüzlim, barysy-da çynym.

– Meni ýeke-täk ýürekdeş joraň hasaplaýarsyňmy eý, mütrük?

– Sen meniň ýeke-täk ýürekdeşim.

– Dogry aýtdyň, saňa mensiz ýaşamak kyn-a düşer, zalym-jeberut?

– Eger sen ölseň, onda menem öljek.

– Wiý, masgara! Bu nädip beýle boldy-a?! Masgara-a! Onda men ölmäýinmi, mäkimiýan horaz?!

– Ölme, akgyzým, ölme! Gözüňi aç!

– Men saňa sögdüm-ä?! «Mekejin, mekejin!» diýdim. «Mäkimiýan horaz» diýdim. Kän zat diýdim. Sen meniň günämi ötjekmi?

– Sen meniň günämi ötjekmi?

– Ötjek, näcejigimem ötjek. Men jinnekçi däl. Sizde günä yok. Siz – perişde!

– Men seniñ günäni ötyärim.

– Çynyñmy?

– Çynym, gül ýüzli Eflatunym.

Olar şapba gujaklaşdylar, soňam ýer sarsdyryp, aglamaga başladylar.

Babyr atly hyzmatkär agy seslerini eşidip, ýüregi ýarylan ýaly bolup, kürsöp içeri girdi. Görse, Altynjan bilen Gülýüzli gujaklaşyp, aglap otyr.

Hyzmatkär hyjyl çekip, sesini çykarman daşary çykdy.

7.

Garaňky gatlyşyberende awa gidenler geldi.

Hajar hatyn atdan düşüp-düşmänkä Gülýüzlä ýüzlendi:

– Hany, Altynjan?

– Ýatyr, hatyn.

– Näme, näme? O näme üçin bimahal ýatyr?

– Ol: «Endam-janym agyrýar» diýdi.

– Näme bolupdyr oňa?

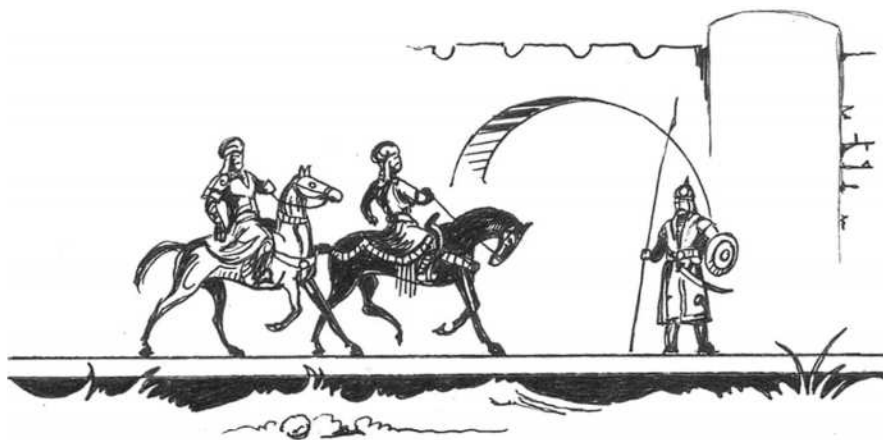
– Siziň ýanyňyzdan gaýdyp öýe gelenimizde ol atdanlykda daşa бүdredi. Arkasy daşa degdi, daraw-daraw, hatyn...

– Mansur, howlyň içinde ýeke daşam bolmasyn!

Mansur gapydan kösenmek kösendi: howlynyň içinde ygym-sagym ýatan ýekeje daşam ýokdy...

Ýöne Altynjanyň arkasynyň daraw-darawdygy hakykatdy...

On ikinji hekayat

NESIBÄ ZOWAL ÝOKDUR

1.

Abdylmälik hanyň keýpi çagdy, çünki ol düýn Harun ibn Altyndaşdan toýa çakylyk alypdy. Aýyň soňky anna güni Harun ogluna sünnet toýuny edýärdi.

Abdylmälik han ol toýa hökman barar!

Özem hökman dolup-daşyp barar.

Ýöne Şadranç münbaşysynyň oslagsyz habary hany bıçak geňirgendirdi:

– Merhemetli han, Jürjaniýadan – hökümdar Harun ibn Altyndaşdan ýörite askudar geldi, ol siziň dergähiňize hökümdar Harun ibn Altyndaşyň gelýändigini habar berdi.

Bu habar han üçin bıçak geňdi. Şonuň üçinem ol Şadranç hajyba çapary öz ýanyna alyp gelmegi tabşyrdy.

Çapar hanyň ýanyna gelende-de Şadranja aýdan sözlerini gaýtalady.

Han çaparyň sözlerinden soň, habaryň hakykatdygyna göz ýetirdi. Elbetde, ol Şadranja-da ynanýardy, hut şonuň üçin ony özüne hajyp edip işe alypdy, ýöne ol Harunyň Zamahşara näme üçin gelýändigini akylyna sygdyryp bilmän örtenýärdi.

Han bir hakykaty bilýärdi: hökümdar aňsat-aňsat ýola çykmaýar. Çyksa, tozdurmak, weýran etmek, jeza bermek üçin çykýar. Harun – ot. Ol baran ýerini ýakyp-ýandyrýar.

Diýmek, ol Zamahşara ýakyp-ýandyrmak üçin gelýän bolmaly.

Abdylmälik han hökümdary iki çakrym önünden garşylamak üçin ata atlandy.

– Zyýapata taýýarlyk görüberelimi? – diýip, Mansur hana ýüzlendi.

Han içki pikirini daşyna çykardy:

– Zyýapatyň geregi bolarmyka?!

– Bolar, bolar! – diýip, çapar gürrüňe goşuldy. Onuň gürrüňe goşulmagyny hiç kim halamady.

– Onuň ýaly bolsa, taýýarlyk görüber – diýip, han göwünli-göwünsiz dillendi. Ol belent mertebeli myhmanyň yzzaty üçin edilmeli işleri ýüzugra düşündirip, galanyň otuzdan gowrak ýaşulusy, baş ýüz esger (parahat döwürde galada baş ýüzden artyk haşym saklamak soltan Masut Gaznaly tarapyndan ýörite perman bilen gadagan edilipdi) bilen ýola düşdi.

Abdylmälik han Jeyhunýň akymynyň ugry bilen gidip barsyna özüne şol bir sowaly zol-zol berýärdi: «Hökümdar näme üçin Zamahşara gelýär?» «Meniň köşkdäki gowy gatnaşyk saklap ýören adamlarym bu ýöriş hakda maňa näme üçin önünden habar göndermediler? Eý, Hudaý, Eprikogullary nesilşalygyna mundan otuzýyl owal uran paltaňýýene urmakçy bolýarsyňmy? Horezminde tas ýedi asyrlap patşalyk süren Eprikogullary nesilşalygyndan galan ýeke-täk daragt bu gün ýykylmaly bolarmyka?! Eý, Hudaý, näme üçin biziň neberämize şeýle ýowuz daraşýarsyň?»

Abdylmälik ýedi ýaşyndaka neberesiniň başyndan inen betbagtçylyk gorky bolup aňynda galypdy. Onuň şondan soňky ömri gorkuda geçipdi, ýöne Abdylmälik бүтін ömrüne aňyndaky gorky bilen darkaş gurap geçirdi. Özüni gorky-ürkünü bilmeýän adam hökmünde görkezmäge çalyşdy. Ogullaryna-da, gyzyna-da batyr bolmagy, hiç bir zatdan heder etmän ýaşamagy ündedi.

Hanyň iň esasy gorkusy Mamunlaryň Käs şäherindäki eden gyrgynçylygynyň Altynbaş tetelliler tarapyndan gaýtalanmagydy. Ol Eprikogullary neberesiniň täzedan örneğini düýrmegi bilen isleýärdi. Onuň içki gorkusyny hiç kim aňanokdy, ony ilki bolup gyzy Altynjan awda Keski Kelew babatda aňdy...

Abdylmälik han ömründe ýeke gezegem şu günki deýin howsala düşmedik bolsun gerek. Ol Jürjaniýadan gelenleriň arasynda Harun hökümdaryň ýokdugyny görüp begenmek begendi.

Gelenler Harun hökümdaryň sahyby Aşyk Garkyn bilen Jendiň häkimi Şamälik eken.

– Biziň saňa möhüm habarymyz, gürrüňimiz bar – diýip, sahyb Aşyk Garkyn galkyjaklady.

– Habar iberene-de, habar getirene-de hamd-u-senalar bolsun.

– Hökümdar meni Şamäligiň ýany bilen Jende ýollady. Ýolugra seniň bilen-de gürleşmegi makul tapdym. Sen bize zyýapat ýaparsyň-a, Abdylmälik han? Ýa şu duz-çörekli garşy alsyň bilen oňajjakmy?

– Size hökman zyýapat ýaparyn, ýörüň. Çapar maňa: «Hökümdar gelyär» diýdi.

– Çapar saňa dogry aýdypdyr. Biz seni synaga salyp görmek isledik. He, he-he! Abdylmälik, sen indi han dälsiň? Sebäbi indi zamana üýtgedi, jihada, ýörişe gitmegiň zerurlygy ýok. Munuň üçin menden öýke-hä edýän dälsiň?

– Ýok, ýok.

– Sen bize dogry düşün.

Abdylmälik emir Aşyk Garkyny öňem bir halap baranokdy, çapardan ýalan habar ýollap, howsala salansoň-a ony hasam ýigrendi.

Aşyk Garkyn dynuwsyz gürleýärdi, çakyr gülyärdi. Şamälik welin gürlänokdy, onuň bolşy emire geň göründi:

– Şamälik, seniň ýüzüň salyk görüňär-le?

– Şamälik senden öykeli – diýip, sahyb Aşyk Garkyn aýtdy.

– Bar gürrüň hem Şamäligiň öýkeliliginde. Sen onuň göwnüne degipsiň.

– Menmi? – diýip, Abdylmälik emir bir Aşyk Garkynyň, bir Şamäligiň ýüzüne seretdi: – Şeýlemi, Şamälik?

– Elbetde, şeýle! – Aşyk Garkyn janykdy. – Şamälik bar zady hökümdara aýtdy. Hökümdar bu meselä goşulmak islemedi, ýöne maňa seniň bilen düşünişmäge rugsat berdi. Men meseläni gaty nagt çözerin.

- Haýsy meseläni?
- Ony seniň desterhanyň başynda aýdaryn.
- Şamälik, menden göwnüň galan bolsa, ony maňa göni aý-daýmaly ekeniň. Bu ara hökümdary goşmak nämä gerek?

Şamälik ýagşydan-ýamandan sesini çykarmady.

Abdylmälik ýeňil dem aldy: herhal, ýagdaý, oňuşmazça däl. Bu ýerde ölüm howply hiç zat ýok.

Han myhmanlary bilen Zamahşara ugrady, Şadranjy ýany-na çagyrdy:

- Bizden oň gala bar, Altynjany tap-da, oňa: «Häzir myhmanlar gelyär. Şolar galadan çykyp gidýänçä saňa haremiňden çykmak gadagan. Bu babaňyň ýörite tabşyrygy» diý, berkden-berk diý.

- Lepbeý, tagsyrym!

2.

Abdylmälik hanyň öýüne iki sany nätanyş atly geldi. Olary ferraş Haldan garşylady.

- Abdylmälik han barmy? – diýip, atlylar ferraşdan soradylar.
- Emirimiz häzir galada ýok, ol giçlik geler. Hanlyk näme işiňiz bar?

- Biz emiriň ýanyna habarly geldik.
- Näme habaryňyz bar bolsa, maňa aýdyberiň.
- Ilki siz aýdyň, Abdylmälik hanyň gyzy barmy?
- Bar, ýöne häzir galada ýok...

- Hanyň gyzy äre çykan däl-dir-ä?!
- Näme, näme? Emiriň gyzy Altynjanmy? Size nähili diýsemkäm, oňa äre çykan diýsegem boljak. Siz äre çykan diýip hasap edäýiň. Äre çykan ol, äre çykan!

Bu habary eşiden iki atly serpmeden gaýdan ýaly boldy. Biri-biriniň ýüzüne soragly bakdy.

Haldan mürehet etdi:

- Geliň, geçiň, oturyň!.. Dem-dynjyňzy alyn!
- Onuň ýaly bolsa, biziň oturmagymyz gelşiksiz bolar, biz gaýdaly!

– Bu nähili beýle bolýar-aý?! Masgaraçylyk ahyryn bu. Muny bege nädip aýtjak? Onuň ýüregi tarka ýarylar.

Ikinji atly ýoldaşynyň sözünü makullady:

– Apy-tupan tursa gerek.

– Hökman turar!..

– Gaýdyberiň, gaýdyberiň – diýip, Haldan, näme üçindir, atlylary howlukdyrdy.

Soňam derwezeden çykyp, atlylar gözden ýitýänçä seretdi.

Atlylaryň alnyndan Altynjan dagy çykdy. Olar nätanys atlylara seredip, deňlerinden geçip gaýtdylar.

Howla giren Altynjan Haldana ýüzlendi:

– Häлки atlylar näme üçin gelipdirler?

– Men-ä olaryň näme üçin gelenine-de düşünmedim. «Abdylmälik han barmy?» diýip soradylar. «Han tiz geler, garaşyň» diýsem, seslerini çykarman gitdiler.

– Daýy, häлки atlylaryň yzyndan git. Olar uzak bir ýerden gelipdirler. Ýadap gelipdirler. Goý, öýde dynç alsynlar – diýip, Altynjan Anuşirwana ýüzlendi.

– Ýok, ýok, gerek däl! – diýip, Haldan elewredi. – Olar häzir geler.

– O nähili geler?!

– «Häzir biraz işimiz bar, soň geleris» diýip gitdi olar. Olar Abdylmälik hana duşuşmak isleýärler. Hana aýtjak ogryn habary bar olaryň.

Altynjan Haldana seredip biraz durdy-da, hiç zat aýtman haremhana bakan gitdi.

Haldan aýbynyň açylmagyndan howatyr edýän ýaly, iki ýana zowzanaklaýardy. Isleginiň başa barmaýandygy ony örteýärdi. Ol Altynjanyň yzyndan sawçylaryň gelmezligini, onuň bagtynyň açylmazlygyny isleýärdi. Şu isleginiň amaly üçin anyk bir iş-töwekgellik edip bilmeyändigine gynanýardy. Haldanyň ýüregi Altynjandady. Ony düýrmegi bilen söýýärdi. Onuň özüniňki bolmagyny isleýärdi, bu isleginiň başa barmajakdygyny-da bilýärdi. Alaçsyzdy. Arzyny kime aýtsyn ol?!

Mansur bazardan geldi, Haldan onuň önünden çykdy.

– Iki sany atlyny-ha gören dälşiň?

– Ýok, görmedim. Hä, näme boldy?

– Aý, bolan zat ýok, ýöne soraýdym. – Haldan bu sözi aýdyp gutaryp-gutarmanka hälki iki atlynyň biri derwezäniň ýanynda peýda boldy. Ony gören Haldan aljyrady:

– Eý, saňa näme gerek?!

– Dogan, aýt, Abdylmälik han gyzyny kime äre berdi?

Haldanda çykalga galmady:

– Altynjan hatyn bikir¹ entek, ýöne ol nyşanly. Ýaňy sy-paýýçylykly aýdanymda düşünmediňmi?

– Kimiň nyşanlysy?

– Be, şonam bileňokmy?! Altynjan hatyn seljuk begi Muhammet Togrul begiň nyşanlysy.

– Maşalla-a, bize geregi-de şol! Bizi şu ýere ugradanam Muhammet Togrul beg-dä – diýip, bu habara keýpi gül-gül açylan atly ýylgyrjaklady.

– Onuň ýaly bolsa, has gowy, geliň, geçiň! Ýaňy gönüläp, düşnükli edip aýtmadyňyz. «Altynjan biziň begimiz Togrulyň nyşany, şonuň üçinem ol bikir gezip ýören bolmaly» diýmeli ekeniňiz. Men sizden howatyr etdim. Men sizi Şamäligiň adamysyňyz öýtdüm. Siz ýadap gelensiňiz. Dynjyňyzy alyň! Ýaňy alnyňyzdan Altynjan hatyn çykdy ahyryn siziň. Görmediňizmi?

– Gördük-le. Şoldur öýtdük, dogrusy.

– Wa-weýla, siz ýaňy özüňizi Togrul begiň ugradandygyny aýtmadyňyz. «Bizi Togrul beg iberdi» diýseňiz, men begenjime bagryma basjag-a sizi. Biz Togrul begden habara garaşyp ýörüs-ä.

– Biz Togrul begiň habaryny getirdik, onuň gelyändigini size önünden aýtmaga gaýtdyk.

– Onuň ýaly bolsa, gözümiziň üstünde ornuňyz bar. Bu gün bizde toý! Bu gün bizde baýram. Bize Togrul beg gelyär. Atyňdan düş, doganym. Gel, men seni bir gujaklaýyn-la.

– Eý, sen gapydanmy ýa ferraş? – diýip, Mansur azm urdy. – Bar, öz işiň bilen bol!

Ferraş gapydanyň bu sözüni gulagynyň ýele ýanyndan geçirip goýberip, haremhana bakan ýumlukdy:

– Altynjan melikäm! Altynjan melikäm! Buşluk! Söýünji! Muhammet Togrul beg gelyär. Men: «Atlylar derrew gelerler» diýdim-ä. Men saňa: «Anuşirwan daýyny ugratma, olaryň özleri derrew gelerler» diýdim-ä. Gelendirler görseň! Togrul beg gelyär. Ol uly toý edip, kejobeläp sizi alyp gitjekmiş. Sizi köşkde ýaşatjakmys! Altynjan melikäm, eşidýarsıñizmi?! Togrul beg siziň yzyňyzdan gelyär. Ol Zamahşarda şeýlebir uly toý etjekmiş. Buşluk!

Altynjan Haldanyň begenişini görüp, dilden-agyzdan gалаýdy. Ol sesini çykarman Haldana seredip dur.

– Melikäm, hälki iki atlyň birisi gaýdyp geldi. Ol – Togrul begiň çapary. Ýörün, çaparyň habaryny özüniz diňläp görün.

Altynjan Haldanyň yzyna düşdi.

– Eý, çapar, hany, habaryňy Altynjan melikämize-de aýt! Bol!

– Muhammet Togrul beg gelyär, melikäm. Ol bizi öňden iberdi. «Men barýançaň sizler taýýarlyk görüberiş. Toý edeliň!» diýdi – diýip, çapar ýylgyrjaklady. Ol Abdylmälik hana niýetlenlip ugradylan nyşanlyk bukjany gapydana, ikinji nyşanlyk bukjany Altynjana gowsurdy. – Bu nyşanlyk bukjasy size ugradyldy, bikäm.

Altynjan içerden kiçeňräk ýaşyl mahmal haltajygyny alyp geldi. Ol haltajyk – içi teňňeli haltajyk. Altynjan haltajygy elinde bökdürip, Haldanyň ýanyna bardy:

– Haldan, seniň begeneniň hemem maňa şeýdip janköýerlik edýänligiň üçin men saňa altyn berjek.

– Men bütün ömrüme saňa janköýer bolaryn, melikäm. Gidende menem ýanyň bilen äkitgin. Men saňa wepaly hyzmat ederin.

– Hany, agzyňy aç!

– Taňryýalkasyn, melikäm, bütün ömrüm siziň hyzmatyňyzda bolaryn – diýip, Haldan agzyny açdy.

– Älhepus, agzyň uludygyny! – Altynjan gülüp, Haldanyň agzyna haltajygyndan altyn teňňelerini jugurdadyp guýdy. – Agzyň beýle uludyr öýdmändim.

Haldan agzyny açyp, doňan ýaly bolup durdy. Agzy tylladan dolansoňam gozganmady. Onuň bolşuna Altynjan geňirgendi:

– Indi nä dursuň? Bar, git indi.

Altynjanyň bu sözünden soň, Haldan бага bakan gaty-gaty ýöräp gitdi.

Çapar Mansur bilen gadyrly saglyk-amanlyk soraşandan soň:

– Biz nirede düşlesekkäk? – diýip sorady. – Biziňkiler ýene dört-bäş günden gelerler. Şoňa çenli taýýarlyk görsek, gowy boljak. Biziň hymalarymyz bar.

– Haý, dogan, Abdylmälik han myhmanyny hymada ýaşatmaz. Siz arkaýyn geliberiň. Myhmanlar üçin ýörite uly otaglarymyz bar biziň.

– Biz myhmantama ýerleşmeris.

Otaglarymyzyň işiginden bir seredip gör, şonda bilersiň, ýerleşjegiňi-ýerleşmejegiňi. Müň adam dälsiň-ä sen?

– Müňdenem köp biz. Müň gowrak esger bilen ýüz düýe ýükümüziz bar. Ýüküň on düýesi şu ýere getirilmeli. Ol toý sowgatlary.

Geň galmadan ýaňa hiç kimden ses çykmady. Çapar göçgünli ýylgyrjaklady:

– Men özümkileriň ýanyna baryp, Altynjanyň bikirdigini, Muhammet Togrul bege garaşyp oturandygyňyzy aýdyp begen-direýin, ýogsam, olaryň hallary sal üstündedir häzir. Tas yzymyza gidipdik biz häli.

– Bar, bar, samahullap durma-da, on düýe ýüki bärlik getir – diýip, bagdan ýylgyrjaklap gelen ferraş gaharlandy.

– Kim aýtdy Abdylmälik hanyň gyzy äre çykdy diýip? – Mansur çapary saklady.

– Şu kişi aýtdy – diýip, çapar Haldany görkezdi.

– Men näbileýin seniň Muhammet Togrul begiň adamydygyňy. Şamälik ýaly bir ýigrenjiniň aýýarysyň öýtdüm men seni. Men saňa aýtdym-a: «Altynjan Muhammet Togrul begiň nyşanlysy» diýip. Ant iç aýdaňok diýip. Ant iç! Sen maňa töhmet atjak bolma. Şatlyga zäher sepjek bolma.

Çapar agyr ýagdaýa düşdi:

– Biz göni gelip: «Biz Muhammet Togrul begiň adamlary» diýip, aýtmaly ekenik, şony aýtmandyrys. Günä bizde. Siz: «Altynjan – Muhammet Togrul begiň nyşany» diýip, aýtdyňyz ýaňy. Dogry, dogry!

– Aýtdym, aýtdym, hawa, aýtdym. Göni sözüm bar meniň. Ýüregimdäki dilimde meniň. Togrul begiň gelerine garaşyp ýörün-ä men! Biziň hemmämiz garaşyp ýörüs. Şeýle bir toý eders. Gije ýatman hyzmat etjek!

– Ferraş, bar, desterhança aýt, goý, ol myhmanhanalarda uludan saçak ýazsyn. Esasy myhmanlar şu ýerde bolarlar. Olar ýadap gelendirler. Dynçlaryny alsynlar, iýip-içsinler. Esgerler hymada bolarlar. Men häzir çapar bilen gidip, esgerleri ýerleşdirip gaýdaýyn.

Häliki Haldan bilen çaparyň gürrüňine hiç kim ähmiýet berip durmady. Tanamadyk sylamaýar. Ähli zat gowulyk ahyrın. Peşeden pil ýasajak bolmak kime gerek? Hiç kime-de gerek däl. Haldan Muhammet Togrul begiň uly tutum bilen gelýändigini nireden bilsin?! Wah, ýüregiňdäkini amal etdirip bolýan bolsady, onda Haldan bar zady bulaşdyrjakdy! Soňam Altynjanyň gama batysyny synlap, heziller etjekdi, lezzet aljakdy. Bolmady! Özgäniň betbagtlygyny synlamakda çäksiz hezillik bar! Betbagtçylyga uçran sen däl! Seniň ýagdaýyň onuňkydan gowy. Ýoksul bolup, barjamlylaryň betbagtlygyna tomaşa etmegiň lezzeti has datly! Wah, Haldan içinde bertiklän bu pikirlerini hiç kimsä aýdyp bilenok, ýöne kimdir birine şeýlebir içini dökesi gelýär. Kim bar içiňi dökere?!

Eh, çaçgary çoh dünýä!

Bir nämynasyp adam-a baý edýärsiň, Zamahşar sebitine emir, han belleýärsiň. Bir pähim-parasatly bendäňem onuň gapysynda ferraş kylýarsyň? Hany seniň adalatyň? Wah, dünýä meniň elimde bolsady!

* * *

İň esasy zat – gelýärler!
Ýok, iň esasy zat – gelýär!
Togrul beg gelýär!

* * *

Ähli kişi Togrul begiň iberen on düýe ýüki bilen başagaý. Her bir zady bir-birden gözden geçirýärler.

Haldan Altynjanyň haremine kürsöp girdi. Ol sandygyn-dan nämedir bir zat gözlöp duran Altynjanyň kamatyna gözügi-dijilik bilen seretdi.

– Bu näme etdigiň seniň?! Näme üçin içeri girdiň?

– Seni görmek üçin geldim – diýip, Haldan sandyrady.

– Näme, näme?

– Saňa aýtjak sözüň bar.

– Nähili söz?

– Sen Togrulyň hatyny bolup, mertebede ýaşaryn öýd-ýärsiňmi? Ol seniň gadyryňy bilermi?

– Diýýän zatlaryň näme seniň? Akylyňdamy beri sen? – diýip, Altynjan gazaplandy.

Altynjanyň ýowuz jeza bermeginden ätiýaçlanan Haldan başga perdeden gopdy:

– Togrul beg saňa on düýe engam iberipdir. Ol engam-lar biri-birinden gowy. Men seniň Togrul begiň hatyny bolup, uly mertebede ýaşajakdygyňa ýsanýaryn. Onuň iberen engam-laram muňa şaýat. Melikäm, towakga edýärin, daşary çykyp, begiň ýollan engamlaryny görsene!

– Ýok, ýok, görjek däl! Çyk!

Başga bir wagt bolanlygynda on düýe ýüki Altynjanam birin-birin gözden geçirse geçirerdi. Ýükleriň arasyndaky lag-ly-göwherleri hezil edip synlardy, her birini boýnundan asyp görerdi. Mundan sekiz aý öň Musa begiň getiren engamlaryny Altynjan her gün synlapdy, birini goýup, beýlekisini dakynypdy. Ýöne soňky bir aý bäri Altynjan şol getirilen engamlary san-dyklaryndan çykaryp ýeke gezegem tomaşa edip görmändi.

Hana, Altynjanyň ejesiniň ýanyndaky zenanlar, akgyzlar engamlary haýran galyp synlaýarlar, ýöne ol gymmatbaha lagly-göwherdir jowahyrlar, her dürli şaý-sepler özüne degişli däl ýalydy, ol zatlar ony sähelçe-de özüne çekenokdy. «Altynjan, sen, ine, muny bir gör!» diýip, oňa geň-enaýy zatlary görkezýärdiler. Altyn-jan: «Juda owadan eken» diýip, başdansowma jogap berýärdi, ýöne ol bu mahal Togrul begiň iberen habar nyşany bilen gümrady.

Bukjada ýowşan bardy.

Ýowşan oňa sähradaky ilkinji atly gezelenji ýatladýardy. Şol gezelençde Togrul beg sorapdy:

«Sen bu gülleriň, gyrymsy otlaryň haýsysyny gowy görýärsiň?»

Altynjan bu sowala sobada jogap beripdi:

«Ýowşany!»

«Näme üçin?»

«Ýowşanda wysalyň ysy bar».

«Be, wysalyň ysynyň bolýandygyny bilmändirin».

Şondan soň Togrul beg atdan düşüp, bir düýp ýowşan sogrup alypdy, uzak ysgapdy.

Bu gün Togrul beg wysalyndan nyşan ýollapdyr.

Altynjan bir düýp ýowşany üznüksiz ysgady.

– Muhammet Togrul Altynjana beýle köp engam iberip bilýän bolsa, onda ol juda uly hökümdar bolmaly – diýip, Altynjanyň daýzasy Şaýürek aýtdy.

* * *

Haldan Altynjanyň şebistanyna ýene kürsäp girdi:

– Togrul begiň ynagy geldi.

– Nirede?

– Ony Polabeg (Mansur) alyp geldi. Häzir myhmantamda dynç alýar. Ol şeýlebir üýtgeşik zatlary aýdýar, melikäm. Wah, melikäm, ynagyň aýdýan hekaýatларыnyň tagamyny Polabeg duýanogam. Ol ýöne hä-him diýip otyr – ýöne men bilipjik durun – onuň aň allowarralarda. Hyýalynda kimdir biri bilen nämendir bir zadyň söwdasyny edýär ol. Men oňa beled-ä.

– Sen baryp, ynagyň hekaýatларыny diňle. Soň maňa aýdyp berersiň.

– Ony oňararyn, melikäm. – Ferraş birpaýyz säginip durdy-da, yzyna öwrüldi: – Melikäm, ynagyň bir sözünü size ýetirmändirin men.

– Näme habar ol? Möhümmi?

– Togrul beg ynagyna: «Men barýança – toýdan burun Zamahşarda uly sadaka beriň. Mahmyt Gaznala Gurhan çykyň, ony mertebeläň. Soltan Mahmyt Gaznaly beýik soltan bolupdy.

Meniň mertebämiň rowaçlygy soltan Mahmyt Gaznalynyň ak patasyndandyr» diýipdir.

– Hakyt şeýle diýipmi?

– Hakyt şeýle diýipdir, ine, şu iki herri gulagym bilen eşitdim.

– Bar, ynagyň gürrüňlerini diňle!

Ferraş ok ýaly atylp gitdi. Biraz wagtdan soň ol ýene geldi:

– Melikäm!..

– Näme habar?

– Melikäm, Abdylmälik han geldi. Muhammet Togrul begiň ynagy Ahmet Dehistany siziň babaňyz bilen hal-ahwal so-raşandan soň: «Merhemetli Abdylmälik han, men siziň gyzyňyza öz patyşamyň iberen engamyny elin gowşurmaga borçludyr» diýdi. Abdylmälik han meni siziň yzyňyzdan iberdi. Olar size garaşýarlar, melikäm.

Altynjan ejesiniň ýanyna bardy. Oňa Haldanyň habaryny aýtdy:

– Men nähili barsamkam, ene? Tuwakly² baraýynmy?

Hajar hatyndan öň Gülýüzli dillendi:

– Tuwaksyz bar, entek sen gelin däl-ä! Goý, ynak beginiň nähili perizada aşyk bolandygyny görsün. Sen ynakdan gorkma. Muhammet Togrul begiň ynagy diýmek, ol seniňem ynagyň diý-mek bolýar. Goý, ol senden gorksun!

Hajar hatyn Gülýüzliniň pikirini oňlamady, özünden öňür-dip gürlemesine gaharlandy, herhal, giňlige saldy. Gyzynyň jo-gaba garaşyandygyny aňyp, kesgitli gürledi:

– İçeri girmän, daş işikde biraz garaş, şonda babaň ýüzüne seredip, tuwagyňy nätmelidigiňi aňarsyň.

– Men gitdim, onda! Eflatun, yzyma düş!

– Mensiz bolmaz-a.

Altynjan eýýäm kakasynyň otagynyň önünde durdy. Kakasy ony içeri çagyrdy.

Ýüzi tuwakly Altynjanyň içeri girenini gören Ahmet Dehis-tany howlukmaç ýerinden galdy.

Mansur gapynyň sag gapdalynda münder-münder bolup du-ran zatlaryň içinden üç-dört sany düwünçeği ynaga alyp berdi.

Ahmet Dehistany orta ýaşlaryndaky adamdy. Uzyn boýludy, galjaňdy. Uly peşiniň aşagynda gök gözleri ýyldyrap görünýärdi. Onuň ýüzüne seredeniňde nazaryň eglenýän zatlar: uly bu-rundy, inçeden çüri eňekdi, kiçi gök gözdi. Sesi göwresinde-nem ýogyndy. Şonuň üçin giň otagyň içinde sesi hasam ýogyn ýaňlandy:

– Melikäm, menden, ilki bilen, merhemetli begimiň dogayý salamyny kabul ediň. Togrul begiň jany sag, işi rowaç. Beýik Per-werdigär begimiň tarapynda bolup, onuň beýik tutumlarynda mydama ýardam berýär. Begimiziň size bolan aýratyn hyjuwyny, yhlasyny biz her gün duýýarys. Togrul beg – Hakyň nazar salan begi. Hakyň nazary düşen adamyň gullugynda bolmak ýeke-täk dogry ýoldur. Biz öz kyblaýy älemimiziň ýanynda mydama siziň bolmagyňyzy isleýäris. Biz ähli tutumlarymyzy bir gyra süýşürüp, Hak nazary düşen begimiz Togrul begiň ganatlanmagy – sizi ýassykdaş edinmegi üçin üýşüp Zamaşsara geldik. Özem biz gaty uly toý taýýarlygy bilen geldik. Niýetimiz бүтін Horezmin iline kyrk gije-gündiz toý bermek. Men ilki Harun Altyndaşyň ýanyna bardym. Biz onuň bilen gowy aragatnaşyk saklaýarys. Ol biziň maksadymyz hakda eşidip, çoh şat boldy: «Kyrk gije-gündizläp ediljek toýuň çykdaýsyny özüm çekjek» diýdi. Ýöne Muhammet Togrul beg muny göwnemedi. Nesip bolsa, toýumyza Harun Altyndaş hem geler. Harun Altyndaşyň aýtmagyna görä, Jendiň emiri Şamälik Abdylmälik hanyň Togrul bege gyz bermegini islemändir, arz edipdir. Harun onuň arzyna gulak asmandyr. Şamälik bilen pikirdeş bolany, ondan rişwet alany, haýbat at-mak üçin Zamaşsara geleni üçin sahyby Aşyk Garkyny zyndana atypdyr. Harun Altyndaş öz hökümdarlygyndaky ähli häkimle-re, emirlere Abdylmälik hanyň toý edýändigini barada habar ýol-lapdyr, olary toýa çagyrypdyr. Nesip bolsa, uzakdan-ýakyndan toýa geljek abraýly myhmanlar kän, musulman halklarynda görlüp-eşidilmedik toý tutarys, enşa! Ähli zat gülala-güllük bo-lar. Ähli zadyň aladasyny etdik. Biz toý taýýarlygyny görýänçäk, biziň Alla nazarly beýik begimiz hem ýetip geler. Beýik begimiz maňa örän wajyp bir tabsyryk berdi. Ol, ynha, şu düwünçekleri size elin gowşurmagy hem-de isleg-telwasyny beýan etmegi maňa

yşandy. Beýik Muhammet Togrul begiň isleg-telwasy şudurki, ýagny ol öz elin düwen şu düwünçeginiň içinde toý günü siziň geýnip çykmanyňzy telwaslan lybaslary, dakynmanyňzy telwaslan zynatlary bar. Ine, bu düwünçeginiň içinde ak atlaz mata bar. Şeýle hem köýnegiň üstünden geýilýän jüpbe eýýäm taýýar. Ony özümüz tikdirdik. Şeýle hem bu düwünçeginiň içinde sap altyn-göwher bilen bezelen köwüş bar. Şeýle hem başyňyza geýmek üçin pöwrize gaşly jyga bar. Muhammet Togrul beg toý günü, ine, şu düwünçekleriň içindeki lybaslary geýip önünden çykmanyňzy telwaslaýar. Şu lybaslardan başga hiç bir zadyň bolmaly däldigini gaýtalap-gaýtalap sargyt etdi. Muhammet Togrul beg üstünüzden bürenjek atynmanyňzy asla islänok. Hökümdar siziň ýüzünüzüň açyk bolmagyny – bagtyňyzyň açyklygynyň nyşany hasaplaýar. Bu gülýakany bolsa Muhammet beg ýörite arguwany ýakut³ bilen bezetdi.

* * *

Toý taýýarlygy başlandy.

Togrul begiň sargyt edişi boýunça galada uly sadaka berildi, Mahmyt Gaznala Gurhan çyklydy.

Altynjan Gawsfinj şäherine Kalbyna jorasynyň – Kalbyna bu şäheriň häkiminiň ogly Gökhuna durmuşa çykypdy – hemem Balnáz jorasynyň – Balnáz hem şol şäherde ýaşaýan bezirgene äre çykypdy – zyndan çakylykçy ugratdy. Bu şäherde gowy egin-eşikleri tikýän iki sany ussat tikiňçi bardy. Bu tikiňçileriň ellerinden çykan egin-eşik göreni haýrana goýýardy. Altynjan hem Muhammet Togrul begi haýrana goýmak isleýärdi. Şonuň üçinem ol joralary Kalbyna bilen Balnäze şol ökde tikiňçileri ýanlary bilen tizden-tiz alyp gelmegi tabsyrypdy. Joralary onuň tamasyny ödediler. Olar ýanlaryna iki däl, üç tikiňçi alyp geldiler. Altynjan hiç kime uky bermedi. Ähli egin-eşik bir gije-gündiziň dowamynda taýýar bolmaly. Eger geýimler bir gije-gündiziň dowamynda taýýar bolmasa, onda dünýä gapysaýjak ýalydy. Muhammet Togrul beg ertir daň bilen geläýjek ýalydy.

Daňdan eşik taýýar boldy.

Geýilmeli egin-eşikler taýýar!
Ýöne Togrul beg gelmedi.
Togrul beg şol günň ertesem, birigünem gelmedi.
Beg bir aý garaşdyryp geldi.
Onuň ýetip gelýändigini jarçylar habar berdiler.
Altynjan ejesidir akgyzy bilen üçege çykyp, Togrul begiň ýoluna bakdy.
Haldan diňiň üstüne çykyp, kim görünse, aşakdakylara habar berdi.
Gelýän goşunyň yzy üzülenokdy.
Galanyň daş-töweregi Togrul begiň esgerlerinden ýaňagyryn daşyna döndi.
Ir ertirden garaňky düşýänçä atlylar geldi.
Uzynly gije hem geldi.
Şol günň ertesi günortanlar Abdylmälik hana Muhammet Togrul begi garşylamak üçin galadan çykalydygy aýdyldy.
Duşuşyga tomaşa kylmak üçin Altynjan dagy hem galadan çykdy.
Altynjan Togrul begiň islegi boýunça geýnipdi. Pah-pah, Togrul zalywat Altynjana haýsy reňkdäki eşigiň gelişjekdigini anyk bilipdir: hakykatdan hem bu eşikde Altynjan hasam owadan görüňärdi!
Hiç bir peri-de Altynjan ýaly ýalkym saçan dälidir, görenleriň akyllaryny şýdip haýrana goýan dälidir!

* * *

Muhammet Togrul beg elleri duz-çörekli zamahşarlylaryň önünde atdan düşdi, Abdylmälik hanyň tagamynyň önünde ýekedyz oturdy. Soňam han bilen gujaklaşyp görüşdi.
– Ol biziň ýanymyza gelmez. Musulmançylykda aýallaryň ýanyna barmak aýyp hasaplanýar, otparazçylyk ýok indi – diýip, Hajar hatyn pyşyrdady.
– Dünýäniň ähli yerinde horazlar birmeňzeş gygyrýar. Musulmançylykda-da aýalyň ýanyna erkek barmaly. Ähli zady erkek başlamaly. Ilkinji sözem erkek aýtmaly – diýip, Gülýüzli janykdy.

– Erkek ähli ýerde aýalyň ýanyna ilki barmaly, ýöne häzirki ýagdaýda aýyp bolar. Eger häzir Togrul beg ýanymyza gelse, onda onuň bu bolşuny hiç kim halamaz.

Gülýüzli Hajar hatynyň pikirini oňlamady:

– O näme üçin: «Hiç kim halamaz» diýýärsiňiz? Siz halamarsyňyzmy? Ýa Altynjan halamazmy? Halar, menem halaryn. Togrul beg geler!

– Ol bu ýerden üç mil⁴ uzaklykda açyk meýdanda düşläpdir diýýärler – diýip, Altynjan hiç kimiň garaşmadyk sözünü aýtdy.

– Men aýtdym-a: «Togrul beg dolup-daşyp geler» diýip. Siz maňa ynanmajak bolduňyz. Men aýtdym-a... – diýip, Gülýüzli ýaňy joşup söze başlapdy welin:

– Akgyz, bir pursat saklan! – diýip, Hajar hatyn ony saklady, boýnundaky monjugy çözüp alyp, oňa uzatdy: – Me, al!

– Wiý-weýla, näme üçin?

– Gülýüzlim, şu monjugy men saňa hedýe bereýin.

– Bu gaty gymmat ahryryn. Togrul begiň melikämize hedýe ýollan gülyakasy ýaly, arguwany ýakutdan ahryryn bu!

– Gymmadam bolsa, nämeden ýasalanam bolsa, men muny saňa berýärin, ýöne meniň bir şertimi bitir.

– Men ähli şertiňizi bitirerin, hatyn.

– Meniň islegim – şu gün seniň gürlemezligiň.

– Isleseňiz, men erte-de gürlemerin, çdaryn!

– Gaýrat et! Altynjanyň kejebesi gidýänçä gürlemeseň bolýar, soň gürläber.

– Baryýogy bir günmi? Iki günem geplemerin, kejebe gidýänçä geplemerin. Meni indi urubam gepledip bilmersiňiz. Men gaty hötjetdirin.

– Gülýüzli, getir men enemiň beren rişwedini dakyp bereýin – diýip, Altynjan monjugy aldy-da, akgyzyň boýnundan dakdy: – Gutly bolsun!

– Rişwetmi bu?!

– Eýsem näme. Geplemezligiň üçin berlen rişwet.

Gülýüzli eli bilen agzyny ýapyp, Hajar hatyna, Altynjana gaýta-gaýta minnetdarlyk bildirip, baş atdy. Dymybam gazanç edip bolýan eken.

– Togrul begiň ynagy aýdypdyr: «Toýdan soň gyzyňyz Nyşapurda ýaşar» diýip. Sen bir göz öňüne getirip gör. Owadan köşkde Togrul begiň gapdaljygynda oturarsyň. Başga döwletleriň begleridir hanlary gelip, size gymmatbaha engamlaryny gowşurarlar, döwletleriňiziň, mertebäňiziň artyk bolmagyny dileg ederler...

Gürlemelik Gülyüzlä müşgil bolmajak ýalydy, ýöne beýle däl eken. Gürlemegiň gadyryny bilmän ýör eken ol, dünýäň ähli lezzeti, dünýäň ähli eşreti islän sözünü aýdyp bilmekde eken, akgyzda eýýäm geplemek islegi döredi, zerurlyga öwrüldi ol islegi, aňyna gelen pikiri nädip içinde öldürsin ol?!

Onuň şeýlebir gürläsi geldi, şeýlebir gürläsi geldi! İn bärkisi, gymmatbahaly monjukly bolandygynam, begenýändiginem hiç kime aýtmaly dälmi?! Muny aýdaňda näme zyýany bar? Eý, Hudaý, munam aýtmaly dälmi? Beýle-de bir jeza boljak eken. Men ýaman gürrüň edemog-a?! Ählisiniň hoşuna geljek sözleri aýdýaryn men. Oňa monjuk gerek däl. Näme etsin ol bu mahal monjudy?

Gülyüzli Hajar hatynyň ýüzüne: «Meni aldapsyň» diýen terizde öwran-öwran seretdi, ýöne hatyn ony görmedikden boldy. Ol hatyna: «Mekir mekejin, monjudyň çüýresin» diýip, içinden sögdi, şeýlebir gürlmek isledi. Ol-a bir arguwany ýakutdan ýasalan monjuk eken, bu mahal ýekeje sözi aýtmagyň hatyrasyna ähli bukjasyň bermeli bolsa-da berjek ol!

«Geplemezlikden Hudaý saklasyn! Lal adamlar nädip gürlmän oňýarkalar! Eý, Hudaý, lal etmändigini üçin kân-kân alkys saňa!»

Gülyüzli Hajar hatyndan beýle ýowuz aldawa garaşmandy. «Men Hajar hatyna hiç wagt ýamanlyk etmedim-ä. Gaýtam, men onuň guragyryly aýagyňy owkalap berýärim. Ol bolsa hiç zat ýok ýerden meni gürlemesiz etdi goýdy. Eý, Hudaý, men oňa näme ýamanlyk etdimkäm?!»

Gülyüzliniň gürläsi gelip içini it ýyrtyp ugrady, ol düşnüksiz bir hereketler etdi. Nämedir bir zady düşündirjek bolýar ol gör-güli. Gürlemänsoň, hiç kim oňa seredenogam. Ol içi-içine sygman, aýagyňy tapyrdatdy.

Akgyzyň ýer depip, böküp durmasyny geňläň Altynjan oňa syrly seretdi, ýöne ýagşydan-ýamandan hiç zat diýmedi, duşuşygyň geçen ýerine seretmesini dowam etdirdi.

Gülýüzli ýene böküp ýer depdi. Altynjanyň böwrüne öwran-öwran hürsekledi.

– Öldürýäň, böwrümi deşdiň, gyz, saňa näme bolýar? Näme üçin ýer depýärsiň? Ýerde bir zat barmy? – diýip, Altynjan onuň bolşuna geňirgendi. – Raks oýnalymy? Häzir raks oýnasak gelşiksiz bolar.

Gülýüzli özüni görkezip, ellerini ýokary galdyrdy.

– Asmana uçjakmy?

Keniz başyny ýaýkady.

– Onda näme? Bürgüt barmy? Bürgüt-den gut dilälimi?!

Akgyz başyny ýaýkap, güňleş ses etdi.

– Diliňden ary çakdymy?

– Ýok, ýok – diýip, Gülýüzli haşşyldady. Boýnundaky monjugyna elini ýetirdi. (Wah, ol iki oduň arasynda galdy: monjugy beresi gelenok, ýöne şeýlebir gürläsi gelýär, şeýlebir gürläsi gelýär!) – Hajar hatyn, men ýekeje gezek gürläýin. Soň gürläjek däl. Ölýänem bolsam gürelemerin.

– Ýeke gezek gürläniň zyýany ýok.

– Näme aýtmak isleýärsiň? – diýip, Altynjan towsaryp seretdi.

– Wiý-weýla, ýadymdan çykdy.

– Ýalan aýtjak bolansyň, sebäbi ýalan söz tiz ýatdan çykýar.

– Wiý-weýla, ýadyma düşdi.

– Näme?

– Aý, ýok, aýtjak däl!

– Aýt, aýt!

– Nyşapur näçe günlük ýolka?

– Bar aýtjagyňam şu sözmi?

– Ýok. Başga-da aýtjak sözüm kän... Men bir zad-a bilýärim

– Gülýüzli howlukmaç ýuwardy. Özünden nämäni bilýändigini sorarlaryna garaşdy, ýöne ondan Altynjanam, Hajar hatyn hem hiç zat soramady. Gülýüzli olaryň soramandygy üçin öýke etjek bolup durmady. Ýüregindäkini aýtmasa boljak däl, sonuň

üçinem aýtdy. – Men bir zad-a anyk bilýärim. Aýt diýseňiz, aý-daýyn. Mensiz içiň gysyp ölersiň. «Gülýüzli dogry aýdýan eken» diýersiň. «Gülýüzli öňdengörüji eken» diýersiň... Melikäm, seniň geljegini geldi. Sen bu gün geljek atly bedewe atlanýarsyň. Bu bedewiň üstünde men seniň älemi haýrana goýjakdygyňa ynanýaryn. Bürgüt bir ganat bilen uçup bilmeyär. Seniň bir ganatyň mendirin, melikäm...

On üçünji hekayat

DEPEGEN SYRTYNY SÜSEGEN ÝYRTAR

Toý başlandy

Harun Altynbaşyň toýa gatnaşjakdygyny eşidip, şalygyň iň çet etraplaryndanam gelipdiler.

Abdylmälik hanyň dosty-ýarlary toýa dolup-daşyp geldiler, köp-köp engam-hedýe getirdiler.

Janahyr halwaçy bir süri dowary bir çopany, iki çolugy bilen toýa sowgat getirdi, Altynjana altyn ýüzük berdi. Gaty üýtgeşik, owadan ýüzük. Bu ýüzügi hytaý zergärleri ýasapdyrlar.

Halwaçy toýa maşgalasy bilen geldi, onuň ýanynda üç hatyny, ondan gowrak ogul-gyzy bardy.

– Abdylmälik, men seniň toýuňa öýiçi geldim – diýip, Janahyr halwaçy göçgünli aýtdy. – Ikimiz ýaşlykdan bári doganlarça gatnaşarys. Seniň toýuň – meniň toýum, meniň toýum – seniň toýuň. Arada aramyza sowuklyk, töhmet düşjek boldy. Hernä, onuň geçdigi bolsun! Aramyza düşse, diňe mähribanlyk düşsün, aramyza garyndaşlyk düşsün. Meniň ýetişip ugran bir gyzym bar, şol gyzymy saňa berip, dostluk gatnaşygymyzy garyndaşlyk gatnaşygyna öwürmek isleýärin. Ýadyňda bolsa, maňa Tümen begiň göwni gararypdy. Päkligimiň alamaty hökmünde gyzym

Tümen begiň oglunyň gelni bolsa, göwnüm has rahatlyk tapjak.
– Janahyr halwaçy on iki-on üç ýaşlaryndaky bir hoşlaka gyzjagazy hanyň ýanyna getirdi.

Gyza göwni ýeten han:

– Hany, Anuşirwan?! – diýip, töweregine garanjaklady.

– Baba (Anuşirwan ekizler deýin Abdylmälik hana «baba» diýip ýüzlenýärdi, han hem ony ogullaryndan aýry tutmaýardy, oňa: «Oglum» diýýärdi), men bärde! – diýip, Anuşirwan hanyň huzuryňa ýylgyrjaklap geldi.

– Hany, şu gyzy synla!

Anuşirwan garşysynda duran on iki-on üç ýaşlaryndaky gyz-jagazy ünsli synlady, eýjejik, inçesagt, ak ýüzli, ýuka dodakly, gür galam gaşly, uly ala gözleri mähirden doly, nâzli bakyşly gyzy gören dessine halady. Asyl, ilkinji bakyş ýaş juwanyň kalbynda harasat gopdurdy:

– Adyň näme?

– Göwheraý.

– Baba, synladym.

– Seni şu gyza öýeräýeli?!

– Men doganlarym Habyl bilen Kabyldan soň öýlenmeli.

Anuşirwanyň bu sözünü Göwheraý halamady, ol gözýaş döküp ugrady.

– Göwheraý, näme üçin aglaýarsyň?

– Meni halamadyň.

Anuşirwan Göwheraýyň elinden şapba tutup, Abdylmälik hana ýüzlendi:

– Baba, bu gyz diňe meniňki bolmaly!

– Razdan, men seniň çagalaryňdaky şu çürt-kesikligi halaýaryn – diýip, Janahyr halwaçy hana aýtdy, Anuşirwanyň başyny sypady.

Abdylmälik han «loh-lohlap» güldi.

– Ýör, men seni walydama görkezeyin – diýip, Anuşirwan Göwheraýyň elinden tutup, hareme bakan ugrady.

– Men Altynjan melike hakda köp eşitdim, ýöne özüni welin, ýekeje gezegem görmedim.

– Häzir görersiň – Anuşirwan hareme baryp, Altynjanyň şebistanyna kürsöp girdi. – Walydam, bilýärmiň, men seniň ýanyňa kimi getirdim?!

Altynjan Gülyüzlä nämedir bir zatlary tabşyryp dur eken. Anuşirwanyň sözlerinden soň ol Göwheraýy hyrydar gözleri bilen synlady, gyzjagaza göwni ýetdi.

– Bu göwheri sen jennetiň haýsy bagyndan tapdyň?

– Haladyňmy?!

– Haladym, daýy, haladym. Bu gyz saňa yhlasly, wepaly bolar.

– Meniň üçin iň esasy zat seniň halanlygyň, käbäm.

– Mertebede ömri-derazýaşan! – diýip, Altynjan Göwheraýyň ýüzünden, eginlerinden sypady. – Sen kimiň gyzy?!

– Men Janahyr Geçdekiniň gyzy.

Altynjan bu söze boz-ýaz boldy:

– Näme diýdiň?

– Men Janahyr Geçdekiniň gyzy.

– Lalam, näme üçin geňirgendiň? Babam bilen aralarynda bolup geçen düşünişmezlik üçinmi? Bu hakda ýaňy Janahyr halwaçy-da aýtdy.

– Näme diýdi?

– Ol: «Arada aramyza sowuklyk, töhmet düşjek boldy. Ýadyňda bolsa, Tümen begiň maňa göwni garaldy. Päkligimiň alamaty hökmünde gyzym Göwheraý Tümen begiň oglunyň gelni bolsa, göwnüm has rahatlyk tapjak» diýdi.

Altynjan dymdy, janperwer keşmerindäki ýylgyrys aýryldy.

– Lalam, saňa näme boldy?

– Daýy, babaň Janahyr halwaçyny halanokdy ahyrin.

– Men-ä size düşüňyän dälidirin. Eger Janahyr halwaçy hakykatdan hem babamyň duşmany bolan bolsa, onda näme üçin onuň bilen egana gatnaşarsyňyz? Näme üçin ondan bir süri dowar hedýe alýarsyňyz? Onda näme üçin sen onuň gymmatbaha ýüzük hedýesini aldyň?

– Men babamyň islegini amal etdim.

– Indi näme üçin onda babamyň islegine garşy çykýarsyň?

Göwheraý aglap gapa bakan gönükdi:

– Göwheraý, saklan. Men seni hiç kime bermerin. Sen meniňki bolarsyň – diýip, Anuşirwan Göwheraýy elinden çekip saklady. – Käbäm, menden hiç zat ýaşyрма. Maňa açyk jogap ber.

– Men senden hiç zat ýaşyramok.

– Babamyň betbagtçylyga uçramagynda, wepatynda Janahyr Geçdekiniň eli barmy?

– Ýok.

– Onda näme üçin meni bu gyzdan mahrum etjek bolýarsyň?

– Daýym Janahyr Geçdekini ýigrenýärdi, Anuşirwan.

– Babam kimdir biriniň gepine gidip, Göwheraýyň babasy-na zulum etdi: öýüni kelete etdi, otlady. – Anuşirwan sesine biraz bat berdi: – Şeýle-de bolsa, Göwheraýyň babasy geçirimlilik etdi, babamy ýamanlap, Harun hökümdara arz etmedi. Eger ol arz eden bolsa, biziň günümüz hasam erbetleşerdi.

– Bu pikiri saňa Janahyr Geçdeki aýtdymy?

– Kim aýdanda, näme?

– Kim aýtdy?

– Göwheraýyň babasy.

– Düşnükli.

– Näme düşnükli? Meniň üçin-ä düşnükli zat ýok.

– Anuşirwan, daýym Janahyr Geçdekini özüne duşman hasaplaýardy. Ol göründe rahat ýatsyn ahyrin!

– Sen häzir bilgesleşýinden kejrlik edýärsiň, kábäm.

– Ýok, men kejrlik edemok, men seniň düşünmegiňi isleýärin.

– Men nämä düşünmeli? Babamyň ýalňysandygyny? Onuň ýalňysandygyny özüň menden gowy bilýärsiň!

– Anuşirwan, gaýtalap aýdýaryn. Hossarlar ýalňysmaýarlar. Ikimiz üçin iň esasy zat seniň babaňyň, meniň daýymyň näme pikir edendigi. Onuň eden pikiri – ikimiz üçin iň möhüm zat. Hossarlar mydama – gaýtalap aýdýaryn – hossarlar mydama hakdyrlar. Ölmezinden burun Tümen beg haýsy pikire gulluk eden bolsa, sen ogul hökmünde, men ýegen hökmünde şol pikire gulluk etmelidiris. Pikiriň ýalňysdygyny bilseňem, ogul hökmünde ol pikire: «Ýalňys pikir» diýmäge seniň hakyň ýok, meniň hem ýegen hökmünde hakym ýok.

– Onda näme üçin: «Daýymy öldüren ganhor» diýip, ýigrenen duşmanyňa – Togrul bege äre çykмага şaýlanýarsyň?!

Altynjanyň bu sowala jogaby taýýardy, ýöne ol köp manyly dymdy.

Keski Kelew toýa iki ýüz meşik şerap getirdi.

– Goý, toý günü içilsin, göwün açylsyn – diýip, Keski Kelew dabaraly aýtdy.

Emir oňa minnetdarlyk bildirdi, saçak başyna çagyrdy. Onuň bu tarhandökerligini Janahyr Geçdeki halamady, emiri kesä çekdi:

– Doganym, sen göwnüňe hiç zat getirme, ýöne men içki howsalamy saňa aýtmasam, rahat gezip biljek däl.

– Näme boldy?

– Enteg-ä bolan zat ýok, ýöne bolmagyndan gorkýaryn.

– Nämäniň bolmagyndan?

– Keski han – gowy han, ýöne onuň bolşy, ýüz düýe şerap getirmegi maňa gaty syrly görünýär. Ol, göwnüme bolmasa, bir ýowuz iş gaýyrmakçy bolýan ýaly görünýär.

– Näme?

– Hudaý saklasyn, Hudaý saklasyn. Meniň göwnüme herki zatlar gelyär.

– Şeraplar zäherlidir öýdýärsiňmi?

– Belki, zäherlidir... Herhal, toý geçýänçä şeraplary buky ýerde saklaly.

– Goý, seniň diýeniň bolsun!

Iki ýüz gassap aldygyna mal soýdy.

Seljuk begleri sawçylyga gelenlerinde giň howlynyň içine düşäp çykan halylaryny meýlisden soň goýup gidipdiler, şol halylar ýene howlynyň içine ýazyldy.

Beýle toýlar günde-günaşa bolup duranok. Şeýle bolansoň, toýa gatnaşmaga Jeyhunýň iki tarapyndanam köp adam geldi. Go-laý-goltumdaky obalaryň adamlarynyň-a tas ählisi diýen ýaly geldi.

Toý galanyň içinde-de, daşynda-da tutuldy.

Dogrusy, toýuň ulusy galanyň daşyndady. Aýdym-saz belent-den ýaňlanýardy.

Uzynly gije aýdym-sazyň sesi ýatmady. Rakys oýnaldy.

Asyl zamahşarlylar toýa suwsap giden ekenler: olar gije ýatmalydygynam ýatlaryndan çykardylar.

Gijeki rakslar, aýdym-sazlar toý gününüň aýdym-sazy, raksy bilen utgaşyp gitdi.

Beyle toý soltan Hysrow Anuşirwan Adylda-da, Nuh Samanyda-da, soltan Mahmyt Gaznalyda-da bolan däldir.

Bu mahal ähli kişi toý toýlaýardy, ýöne Altynjan şebistanyndan çykman çugutdyryp otyrды.

Indi Zamahşardan gitmeli.

Altynjan ýany bilen alyp gitjek zatlary barada köp oýlandy.

Togrul begden galan gamçyny alyp gitmelimi?

Gelşiksiz bolaýmasyn?!

Altynjan gamçyny teblehananyň demirgazyk tarapyndaky sütünüň düýbüne gömdi.

Onuň Zamahşarda galdyryýan zady diňe bir gamçy dälди.

Tümen daýysynyň beren baýlyklary-da galmaly bolar. Bir sähetli günü – eger ol gerek bolsa – Togrul beg bilen gelip, bilelikde alyp gider. Bu meseläni, goý, Togrul beg çözsün! Belki, gömlen baýlygy Anuşirwana başybitin berer?! Muny wagt salgy berer.

Hoş gal, Zamahşar!

Hoş galyň, mähribanlarym!

* * *

Iki hili ýagdaýda: bir-ä agyr günde, birem mes gününde kimiň-kimdigini tanalýar.

Altynjanyň toýy Haldana ezyet berýär: ol hyýalynda ezizläp ýören gyzyny bu gün durmuşa çykarýar. Şu günden başlap, oňa Altynjany görme ýok. Eýýäm ýüregi sogrulyp gidip barýan ýaly bolup dur, onuň göwnüne. Altynjan Zamahşardan gitse, belki, onuň üçin gowy bolar?! Parahat durmuşa ýaşar.

Onuň aňynda köwsar urýan ugrutgasyz pikirler kändi, juda kändi. «Erkekler aglamaly däl» diýýärler. Onuň welin, bagyryp bagyryp aglasy gelyär, kimdir biri bilen raz aýdyşasy gelyär.

Ol mes bolup, raks oýnady. Lüti çykýança oýnady. Soňam gidip ýatmagy makul bildi.

Hana, çiltlenler hyzmat edip ýör. Olara birpaýyz syn eden Haldanyň myrryhy atlandy. Ol çiltlenleriň onbaşylary Çyrlak bilen Ýatmazy ýanyna çagyrdy.

– Men näçe ýaşymda?

– Sen ýigrimi baş ýaşyňda – diýip, Çyrlak ýylgyrjaklady.

– Sen näçe ýaşyňda?

– Menmi? On sekiz ýaşymda.

– Sen näçe ýaşyňda? – diýip, Haldan Ýatmazyň döşüne süýem barmagyny dürttdi.

– Men Çyrlak bilen gözlüje ýaşyt.

– Altynjan näçe ýaşynda?

– Melikämizmi? Ol biziň bilen gözlüje ýaşyt.

– Çyrlak beg, sen Altynjana indi «melikämiz» diýme. Şu günden başlap, ol siziň melikäňiz дәl. Ýörüş, derýa gidip, peşlerimizi oklalyň.

– Peşiňi derýaga näme üçin oklajak, Haldan?

– Wa-weýla, şonuň sebäbini-de bileňokmy, Ýatmaz beg?

– Bilemok-da şony, Haldan han.

– Zamahşarda erkegiň ýoklugy üçin peşlerimizi oklalyň.

– Sen erkek дәlmi?

– Men erkek дәl. Mendenem bir erkek bolarmy? Men içi boş tönňe. – Haldan Ýatmaz bilen Çyrlagyň ellerinden çekdi. – Ýörüş, gidip aglalyň. Ählimiz jem bolup aglasak, gözýaşymyzdan ikinji Jeyhun derýasy dörär. Biz doreden derýamyz bilen Ürgenji suwa gark edeliň! Gypjak düzüni gözýaşymyza gark edeliň.

– Haldan han, saňa näme bolýar? – diýip, Çyrlak Haldanyň bolşuna, diýýän sözlerine geň galdy.

– Sen maňa jogap ber, Çyrlak beg! Sen Oguz hanyň haýsy oglunyň nesebinden?

– Biziň ählimiz Gün hanyň Gaýa diýen oglundan.

– Oguz hanyň wesýeti boýunça Gün hanyň ogullarynyň borjy näme?

– Ähli Oguz neberesine patyşalyk etmek.

– Oguz hanyň Deňiz diýen oglundan bolanlaryň borjy näme?

– Patyşanyň hyzmatynda bolmak.

– Olaryň patyşa gyzyna öýlenmäge hukugy barmydyr?

– Ýokdur.

– Oguz hanyň Gün han, Aý han, Ýyldyz han ogullary – ylahy ogullar. Olar ýurda patşalyk, ýolbaşçylyk etmeli. Oguz hanyň Gök han, Dag han, Deňiz han ogullary – zemini ogullar. Olar – patşalaryň, hanlaryň, begleriň, ýolbaşçylaryň hyzmatynda durmaly ogullar. Olar mal bakmaly, suw çekmeli. Nahar bişirmeli.

– Eý, Eflatun han, hany, açyk gürlesine! Maňa şu mahal boş takal gerek däl – diýip, Ýatmaz Haldanyň üstüne azgryldy.

– Hany, onda aýt, şu gün kim-kime hyzmat etdi?

– Bes et, Haldan! – diýip, Çyrlak hem Ýatmazy goldady.

– Biz pederlerimize hyýanat edýäris. Pederlerimiz biziň günämizi geçmez. Patyşa hyzmatkärine hyzmat etdi şu gün.

– Bar, git-de ýat! Toýy bulaşdyrjak bolma.

– Haldan bilmeýändir öýdüp ýalňyşýarsyňyz. Men hemme zady bilýärim: sizler – çiltenler – Altynjanyň asyklary. Siziň elinizden Altynjany Oguzyň hyzmatkär bolmaly ogly alyp gidýär. Siz hyzmatkäre hyzmat edýärsiňiz. Ediberiň! Ediberiň! Sebäbi Zamahşarda erkek ýok. Gün kowumynda erkek ýok. Indi Deňiz kowumy hökümdar bolar. Çiltenler – binamyslar! Siziň baryňyz binamys! Siz hyzmat...

Haldanyň aýtjak zady kändi. Ol ýaňy bat alyp ugrapdy. Çyrlak bilen Ýatmaz ony şeýlebir ýepbeklediler welin, ol soň asyl geplejek bolmady. Ýerde parahat ýatyr. Çiltenler ony ýerine eltip ýatyryp gaýtдылар.

Dünýäni unudyp, myrlap ýatyr ol.

* * *

Kejebe geldi.

Üç sany äpet pil! Olar altyn-kümşe bezelipdir.

Salar Gazanyň: «Gerekli zadyň agramy bolmaz» diýeni dogry eken. Seljuk gelinleri Altynjany emgenmän göterip pile mündürdiler.

Piliň üsti Akgaryň üstündenem rahat eken. Sallançak çalaja hüwdüleyän ýaly duýulýar.

Altynjan ömründe pile münüp görmändi. Ol baş-on ýaşlaryndaka Arsahuşmisen şäherinde ilkinji gezek pili görüpdi. Şonda ol-a: «Pile münjek» diýip, Sadylla bolsa piliň ýakynyna barmakdan gor-

kup aglapdy. Sadyllanyň gorkandygy üçin Altynjany pile mündür-mändiler. Sadylla gorkmadyk bolanda olar pile münäýmelidiler. Çagalygynda eden arzuwyna ol, gör, bu gün ýetdi.

Altynjan özünü piliň üstünde oňaýsyz duýdy. Hana, Togrulyň gelnejeleri ylla piliň üstünde önüp-ösen ýaly, gaty arkaýyn otyrlar. «Jykyr-da-jykyr» gülüşärler.

Eltileriniň şadyýanlygy Altynjanyň hoşuna geldi. Yslamdan öň durmuşa çykýan gelni birkemsiz bezelen saý ata mündürüp äkidipdirler. Indi pile, düýä mündürüp äkidip ugradylar. Oguz dessury üýtgäp barýar. Yigit bilen gelniň alma atşmasy-da galaňkyrlady.

Pil ýöräp barýar welin, äpet bir öý süşsüp barýan ýaly.

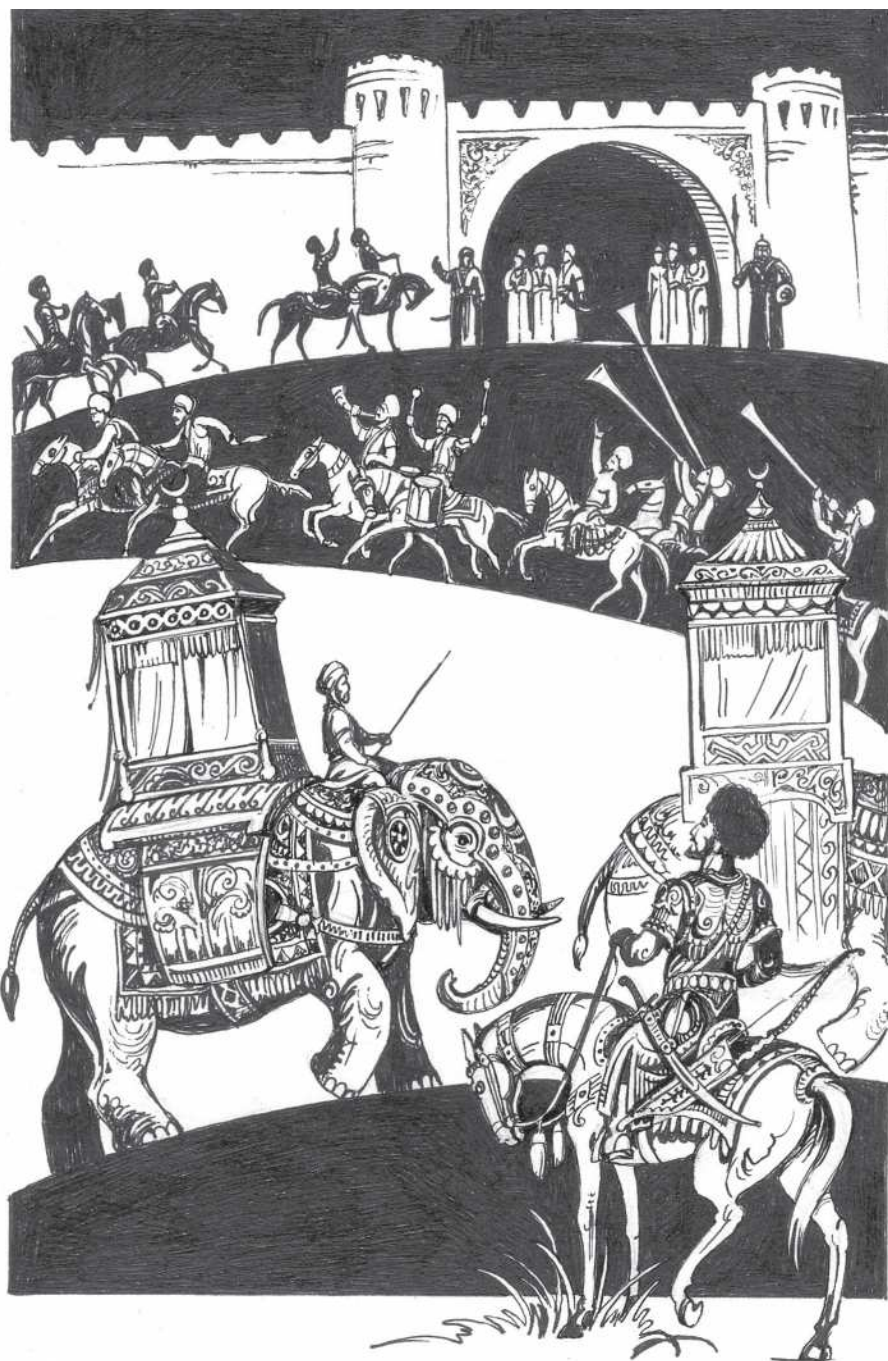
Altynjanyň göwnüne, dünýäniň ähli adamy kejebäniň iki ýanyna jemlenen ýalydy, sap-sap goşunyň hem aňyrsyna-bärsine göz ýetenokdy.

Altynjan ýuwaş-ýuwaş öwrenişdi. Töweregine garandy. Ilkinji gören eltisiniň ady Gyzbibidi. Maňzly-maýaly hatyn Altynjany sypap-sermäp jigerine salajak bolýar. Özem geplände «jigerim» diýip ýüzlenýär, çekinmezligi öwran-öwran ündeýär. Özüniň gapdalynda boljakdygyny, hemaýat etjekdigini nygtaýar. Altynjan bu gelni öň iki gezek gördi. Birinji gezek Togrul begi öldürmek niýeti bilen Gauhora baranda bu gelin oňa gorküýzeden buz ýaly gymyz guýup berdi! Altynjan Gyzbibini ikinji gezek gudaçylyga gelende görüpdü, ol şol wagtam häzirkisi ýaly mähribandy, hoşmanzardy, gujaklaşypdy. Olar köne joralar deýin ýene gujaklaşdylar. Gyzbibiniň hoşamaýdan hoşamaý sözleri, hoşmanzarlygy Altynjany rahatlandyrdy. Ýogsam ol başda aşa howsala düşüpdü, baran ýerinde nämeleriň boljakdygyny, nähili ýaşajakdygyny takyk bilmeýärdi. Gyzbibi bolsa oňa howlukman, ähli etmeli zatlaryny – pil düşlege baryp duransoň, ýere nädip düşmelidigini, ýere ilki haýsy aýagyňy basmalýdygyny, onsoň nähili ýörmelidigini, Togrulyň ýanyna baransoň nämeleriň boljakdygyny birin-birin düşündirýärdi.

Gyzbibi Altynjanyň egnindäki ähli eşigini çykaryp, galyň içki kürtekçe geýdirdi.

– Siz maňa nähili içki geýdirdiňiz? Ol gaharlanar – diýip, Altynjan garşy çykdy. – Ol «Öz iberen zatlarymdan başga hiç bir zat geýmesin» diýipdir-ä.

– Gorkma, jigerim, gorkma. İçki eşigiñi gerdege ¹ gireniñden soñ aýrarsy. Özümüz maşsate ² bolarys saña.

– Maña näme üçin içki kürtekçe geýdirýärsiñiz? Ol gamçylanda agyrmasyn diýipmi? Onuň ýaly bolsa, gerek däl. Men gamçydan gorkamok.

– Ýok, ýok, onuň üçin däl. Bu häki bir kynyk yrymy. Biz Togrul begden izinsiz hiç iş etmeýäris. Diñe onuň buýran zatlaryny edýäris.

– İçki kürtekçe geýmegimi-de ol tabsýrdymy?

– Onuň yradasy bolmasa, saña el degrip bilmeris ahyry biz.

Kejebäniň içi daşardan görnenokdy. Daşaryny synlajak bolsaň, tutyny syryp seretmelidi. Ýöne piliň üstünde uzak oturmaly bolmady.

Üç mil geçilip, Muhammet Togrul begiň düşlän düşlegine baryldy.

Adamyň köpi bu ýerde eken.

Surnaýdyr kernaýlar çalynýardy.

Süýjüden süýji sazlara göwünleri joşýan kişiler towsuşyp raks oýnaýardylar.

Uly sowhun, uly dabara bilen Altynjany pilden düşürdiler.

Ol özbaşdak ýeke ädimem ätmeli bolmady. Ähli ätmeli ädimini Gyzbibi öwretdi.

* * *

Giden mähelle!

Ähli kişi tomaşa görjek!

Ähli kişi Togrul begiň bikir nyşanlysyny görjek!

Ähli kişi gelniň garşylansyny görjek!

Ähli kişi Muhammet Togrul begiň gelnini gamçylap urşuny görjek!

Altynjanyň her tarapynda bir eltisi ýöräp baryrdy. Olar esli aralygy bile ýöränlerinden soñ, birki ädim yza çekildiler.

Indi Altynjanyň ýeke özi ýöremelidi.

Altynjanyň iki tarapy adamlardan ýaňa myg berýärdi. Onuň ýöreýän ýoluna haly düşelipdi. Halynyň üstem durşuna güldi.

Her hili owadan güller. Nisar dessury ³ boýunça Altynjanyň ýörejek ýoluna, üstüne gül seçeýärdiler.

Bir seljuk begi (Kelan Baýgu) Altynjanyň üstünden dinar se-
çeleyär. Adamlar ol dinarlary ýere ýetip-ýetmänkä garbap alýarlar.

Sazyň sesi kesildi.

Dym-dyrslık.

Altynjan dähedem-dessemläp barşyna on baş-ýigrimi zirag
aralykda Muhammet Togrul begiň durandygyny aňdy. Çünki
ol aşak bakyp barşyna adamlaryň donlarynyň synlaryndan çen
tutdy. Bu donlaryň eýeleri serkerdeler, atly-abraýly adamlar bol-
maly.

Altynjan şindem dähedem-dessemläp barýardy.

Bu ýere jemlenen halaýygyň köplügi hem toýuň tutumy –
Muhammet Togrul begiň Altynjana söýgüsiniň alamaty! Muny
kim duýmasa-da Altynjan duýýar!

Eý, Hudaý, dünýäde Altynjan ýaly söýülyän başga bir zenan
barmyka?

Altynjany beýik Rahman ezizleyär. Beýik Rahman bendesini
ezizlände, ine, şeýle merdi-merdana gerçege duşurýar. Şeýle toý
edýär. Altynjanyň bu derejä ýetmesi şeýlekin bir tötänlik däl! Ýok,
ýok, bu beýik Perwerdigäriň emri! Bu beýik Perwerdigäriň ýalkawy!

Altynjan dünýä inende soltan Mahmyt Gaznalynyň Za-
mahşara barmagy, howla ilkinji ädimini ädende onuň jägildäp
dünýä inmegi beýik Perwerdigäriň eradasy!

Şonda beýik soltanyň ýaňyja dünýä inen çagajygyň gula-
gyndan üç mertebe çala çekip, «Altynjan» diýen ady bermegi
hemem «Beýik bege hemra bolmagyny» dileg etmegi beýik
Perwerdigäriň eradasy!

Patyşa – Allatagalanyň Ýerdäki wekili. Allatagala öz işlerini
şol wekiliniň eli bilen edýär.

Bu gün Allatagalanyň – onuň ýerdäki wekili bolan soltan
Mahmyt Gaznalynyň (onuň ýatan ýeri jennet bolsun!) mundan
on sekiz ýyl owalky islegi amal bolýar.

Bu gün soltan Mahmyt Gaznalynyň mundan on sekiz ýyl
owalky dilegi bilen Altynjan «Beýik bege hemra bolýar!»

Wah, şu toýy soltan Mahmyt gören bolsady!.. Arman!..

Ine, Altynjan soltan Mahmyt Gaznalynyň pata beren «beýik
beginiň» ýanyna barýar!

Ol Togrulyň üç-dört ädim garşysyna baryp saklandy.

Ol Muhammet Togrul begiň mährini duýdy. Sandyramasy öňküsindenem artdy.

Egilip tagzym etdi.

– Aý, ýok, bolanok, täzeden tagzym etsin! – diýip, Togrul begiň ýanyndakylar gygyryşdylar.

Altynjan öňküsindenem has yhlasly tagzym etdi.

– Bolanok!

– Aýagyňa ýykylysyn. Aýagyňy ogşasyn!

Bu çakyr ses Altynjana juda tanyşdy. «Eý, Hudaý, bu kimkä? Öz-ä gaty tanyş. Men bu sesi öň niredede eşitdimkä?!» diýip, Altynjan içini geplet-di. Ýadyna salyp bilmedi, ses çykan tarapa göni seretmegi bolsa gelşiksiz gördi.

Togrul beg Altynjana ýüzlendi:

– Altyn gyz, mähelläniň näme isleýändigini eşidýärmiň?!

Altynjan tekepbirdi, ýöne bu ýerde ol tekepbirlik etmedi. Ikidyz oturyp, Togrul begiň ädigini taýly gezek öpd-i. Maňlaýyny degirdi. Barybir, göwnüne makul bolmady, begiň sag aýagyny garsa gujaktady.

Beýle sadykatlylyga, megerem, hiç kim garaşmadyk bol-sa gerek, adamlar tolgunma bilen gelniň bolşuny synladylar, oňladylar:

– Ine, indi boldy!.. – diýip, çakyr sesli kişi seslendi.

Altynjan Togrul begiň özüni urmalydygyny ýatlady-da, biraz yza çekildi.

– Togrul beg, gelniňni uraňok-la? – diýip, ýerli-ýerden soradylar.

Togrul beg biline gysdyrylgy gamçysyny alyp, elinde oý-natdy, soňam Altynjany ýuwaşjadan gamçylandan boldy.

– Ur!

– Ur, Togrul beg! Dözümliräk ur!

– Aý, muňa urduk diýmezler. Hatynyň nähili hatyn bol-jakdygy häzirki urşuňa bagly bolar – diýip, çakyr sesli kişi janykdy.

– Häzir urmasaň, soň öz buduňa urmaly bolarsyň!

– Hatynyň iň gowusy gözüňe tüsse gapdyryp lezzet alar.

Ýene çakyr sesli dillendi:

– Hatyn bilen şeytanyň gowusy bolýan dälidir. Ur! Ur!

Adamlaryň sesi tapba kesildi, Togrul beg olara gaharly sereden bolarly.

Altynjan gamçynyň şuwuldysyny eşitdi. Şuwuldyy yza öwrülip, Altynjanyň ýagyrynysyny ýakyp-ýandyryp gitdi. Eý, Hudaý! Togrul beg akylyndan azaşdymyka? Heý, beýdibem bir urmak bolarmy? Altynjan görgüliniň näme günäsi bar? Urmalymyş diýseler, Togrul beg yrym-yrym, ýom-ýom edäýmän, gara çyny bilen urýar.

Üç!..

Baş!..

Dokuz!

Musa beg saklanyp bilmedi:

– Togrul beg, sen gelniňi-hä öldüräýdiň öýdýärin.

– Altyn gyz bu, altyn gyz. Çydamly bu.

Altynjanyň gözünüň alnyndan kinniwanja uçgunjyklar gaýmalasýardy. Ýöne Togrul begiň şol sözünden soň, şol sözler bilen uçgunjyklar gamçynyň awuşan ýerlerine melhem bolup çaýyldy.

Altynjanyň eltileri ylgap gelip, hersi bir goltugyndan tekge berdi.

Adamlar jem bolup gygyryşdylar:

– Gelniň ýüzüni görkez!

Togrul beg gelip, Altynjanyň tuwagyny aýyrady-da, çekgesine elini goýdy.

– Başyňy galdyr, Altyn gyz. Goý, bu kynyk begleri Togrulyň hatynynyň dilir dilguşalygyny görsünler. – Togrul beg Altynjany bir «hop» diýende çep egnine mündürdi-de, halaýygyň görme-gi üçin öz daşyndan ýuwaşja aýlandy.

Altynjanyň sahypjemalyny gören mähelle uly gowur turuzdy. Kynyk begleri Togrul begiň hatyndan oňandygyny, Altynjanyň biçak hoşmanzardygyny nygtadylar. Togrul bege lezzetli aýşy-esretleri dileg etdiler.

Togrul beg Altynjany egninden eda bilen düşürüp, Gyzbibi bilen Peykertuwaga ýüzlendi:

– Gelnejelerim, meniň Altyn gyzymy gerdegime eltiň, näme islese, mähetdel bitiriň, göwnüne degäýmäň!

– Begiň hatynynyň göwnüne, heý, degip bolarmy?! – diýip, eltiler Altynjany giň gerdege alyp bardylar.

Bu mahal Altynjanyň aňynda diňe bir pikir öwç alýardy, ol hem çakyr sesli kişini bogup öldürmek, kerçem-kerçem etmek pikiri. «Men ony hökman taparyn. Hökman taparyn» diýip, ol öwran-öwran gaýtalady. Çakyr sesli kişiniň sözleri welin, onuň aňynda zol-zol gaýtalanýardy: «Hatyn bilen şeytanyň gowusy bolýan dälidir. Ur! Ur!»

* * *

Altynjanyň garaşan täze ömri başlandy.

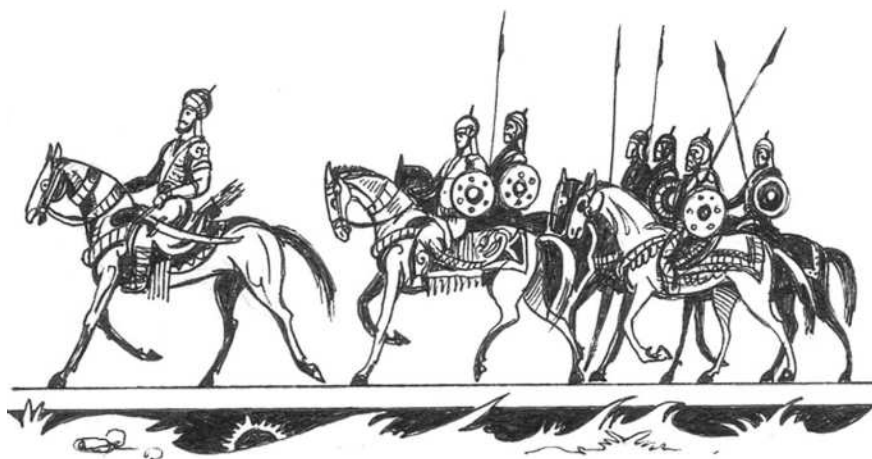
Ikinji ömür başlandy.

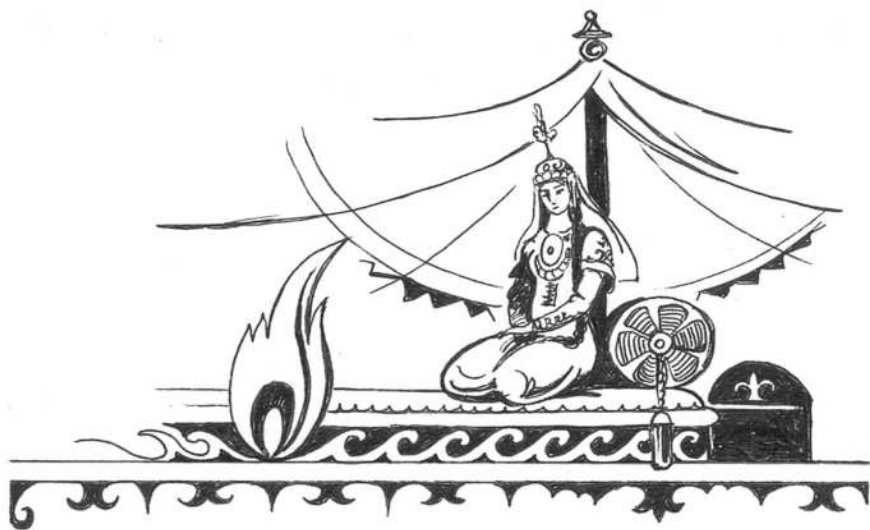
Altynjanyň hakyky ömri başlandy.

Beýik Biribar diňe gowusyny etsin!

Ýaramaz günler duşmanyň başyna lagnat bolup insin.

Allatagala şerapatly, mürewwetli ömri-deraz bersin!

On dördünji hekaýat

ŞOL GIJÄNI «ZAMAHŞAR GIJESI» DIÝIP ATLANDYRDYLAR

Şeýlebir adam kän, şeýlebir adam kän, Altynjan olaryň hiç birinem tananok. Asyl, oňa bu ýerde tanyş hiç kim, hiç zat ýok.

Nisar dessury bilen giren gerdegi-de oňa nätanys. Ol bir-meýdan butnaman durup, içerä göz aýlady. Giň gerdegiň içi ylla köşkdí. Ýere köz deýin gyzył halylar düşelipdir. Olaryň üstünde altyn-kümüşlerden ýaña aýak basara ýer ýok. Gerdegiň tärimleri şaý-sepler bilen bezelipdir.

Içeri giren ýeriňde ojak bar, onda ojar odun alawlaýar. Ojagyň iki gyrasyna gypjak sährasynyň¹ gaplaňlarynyň derisinden posdekler² düşelipdir.

Çep böwürde, iki zirag çemesinde gat-gat düşek gyzył mahmal bilen örtülipdir.

Ortada, iki zirag çemesi beýiklikde sypa, onuň üstünde bolsa öýün içindäki öýe meňzäp duran telär bar. Sypanyň dört burçundan ýogyn agaçdan sütün galdyrylyp, olar daşy nagysly agaçlar bilen birleşdirilipdir. Teläriň üstüne aňrysý görnüp du-

ran ak atlaz atylypdyr. Gerdegiň içindäki gerdek – telär ertekilerdäki patysalaryň şebistanyny ýatladýardy. Gerdegiň içindäki gerdekde – sypanyň üstünde ak-gara-gyzyl ýüpek sapaklar bilen jäheklenen iki sany ýassyk goýlupdyr. Diýmek, bu ýerde Altynjan bilen Togrul beg ýatmaly bolar. Sypa gerdegiň ep-esli ýerini tutup durdy.

Altynjany ojagyň çep tarapyndaky posdekde oturtdylar.

– İçerik hiç kim girmez, indi içki kürtekçäni çykaraý – diýip, Musa begiň aýaly Peýkertuwak ýylgyrdy. – Urlup görmänden soň, Togrul beg gamçynyň awusynyň nähili agyrylydygyny bilenok. Ol urşy bilen içki kürtekçe dagy geýdirmedik bolsak, seni öldüräýjek eken, ol.

– Altynjan, sen bizden uýalma, içki kürtekçäni çykar, gamçyň yzyna melhem çalaly. Bizem bir mahal edil seniň geçen ýoluňy geçdik. Ýöne bize içki kürtekçe geýdirmediler. Şonuň üçin ýagyrynlarymyzda gamçynyň besse-besse yzy häzirem bar. Onsoň, saňa nebsimiz agyryp, sygryň eýlenen iki gat derisini kürtekçe edip geýdirdik – diýip, Gyzbibi Altynjana eşigini çykarmaga ýardam berdi.

– Wa-weýla, wa-daryg-a, beýtmeli däl ekeniňiz-dä.

– Şeýtmedik bolsak, sen bu mahal biz bilen häzirkiň ýaly arkayn gürleşip oturyp bilmezdiň. Ýa öli bolardyň ýa öliniň bari ýany.

– Altynjan, sen özüň üçin taýýarlanan bu sypa bir seret – diýip, Peýkertuwak sypanyň gyrasyny sypady. – Beýle sypa dünýäde hiç bir patysanyň hatynynda-da ýokdur. Bu diňe sende bar. Bizde-de ýok. Bilýärsiňmi, näme, Altynjan, Togrul bu sypa üçin gaty yhlas etdi. Ýigrimi düýe mahmaly gat-gat edip düşetdi şu ýere, şunuň üstünde ýatsaň, soň turasyň gelmez. Togrulyň özem ýatyp görenok entek bu düşekde. Ýrym edip, seniň geleriňe garaşdy.

Altynjan göz astyndan eltilerini synlady: Peýkertuwak oral bolsa-da, hoşayandalygyny saklapdyr, hereketlerinde näziklik bardy, eti-gany ýerindedi, uzyn boýludy, berdaşlydy, dilkeşdi, ak ýüzli zenanyň päk ahlaklylygy, uýaljaňlygy, hoşmanzarlygy edimgylymyndan äşgär duýulýardy. Çep gözi çalaja gyzaryp durdy.

Gyzbibi maňyzly-meñzeşikli, gülerýüzli, orta boýly nurana hem janperwer hatyndy. Ol gyýa-gyýa bakyp, hoşnigähli gür-

leýärdi. Sesi janyňa ýarap, hoşuňa gelyärdi. Dili süýjüdi. Ol gürlände sözleri biri-biriniň yzyna şeýlebir sepleýärdi welin, onuň mylaýym sözlerini diňledigiňçe diňläsiň gelyärdi. Ullakan ala gözleri özüne imrindirýärdi. Köp zada diýeniniň bolýandygy duýulýardy. Hereketleri, agyp-dönmesi Peýkertuwagyňky ýaly ýaýal hem agras däl-de, dilirlidi hem ynamlydy. Özem edeni gelsip durdy. Başga biri bolanlygynda Altynjan piliň üstünde eşigini çykaryp ýalaňaçlanmazdy, ýöne Gyzbibide söz bilen düşündirip bolmaýan bir jady bardy. Altynjan Gyzbibiniň nazaryna nazary kaklyşanda jadylanan ýaly bolup, onuň ähli emrini gepsiz-gürrüňsiz ýerine ýetiripdi. Indi gerdekde oturyp, kejebede eden zatlaryna öz ýanyndan hopugýardy.

Eltilerine seredip, Altynjan özüne giňlik bermäge, olaryň her bir sözünü ýatda saklamaga çalyşdy.

Peýkertuwak bilen Gyzbibi gaty arkaýyn hem ynamly hereket edýärdiler. Olar Altynjany uly çelekke ilki suwa, soňundan süýde düşürdiler. Altynjan süýde çümüp oturyp bolýandyram öýtmändi, süýt diňe içilýändir öýderdi. Ýöne seljuk gelinleri ullakan bir çelegi geçi süýdünden dolduryp, içine Altynjany saldylar. Soňundan ony ýene gyzgynja suwa düşürüp, endamyna tübbet müşküni³ çaldylar.

– Bu hökmanmy? – diýip, Altynjan Gyzbibä ýüzlendi.

– Hökman, jigerim, hökman. Bu enaýýja gumgumadaky⁴ tübbet müşküni tapjak bolup, Togrul beg kösenmek kösendi. «Getirip berjek» diýip söz beren bezirgenler köp bolupdyr, ýöne olaryň beren sözleriniň yzy gelmändir. Eh, jigerim, bu erkekler üýtgeşik ýaradylypdyr. Men-ä bulara, teý, düşüniş bilmeýärim.

– Nämesine düşünmeýärsiňiz?!

– Erkekler hatynlarynyň ýekeje ýylgyrysý üçin ähli baýlygyny orta dökerler. Ýurt aşyp ýa birnäçe ýyl yhlas edip, müşk gözläp, hatynyna bagyş ederler. Hatyn üçin döwletleri, köp-köp şäherleri, kentleri, obalary tozdurarlar, darkaş gurarlar, ençe adamlar pida bolar. Zenanlary depelerine täç ederler, wasp ederler. Seniň begenmegiň üçin uzak ýerlere ýörite gidip, kerwenläp mata getirerler ýa getirderler. Erkek zenana edýän yhlasyny özüne-de etmez, ýekeje dostuna-da etmez. Ata-enesine-

de etmez. Hatyna gowy görünmek üçin Çyna gider, Kăbă gider. Hatyna ýaranmak üçin ähli zatdan gaýtmaz. Patyşa ýaranjak bolmaz, ýöne hatyna patyşalaram ýaranmak üçin gara gündedir. Arman, şeýdip ezizleýän hatynynyň depesinden gamçy urmagy hiç zatça bilmeýär. Eýsem, şu geň dälmi? Emma depäňden gamçy urýan şol erkek seniň tabşyran işiňi wagtynda etmändigini üçin münläp gulamy gylyçdan geçirer. Seniň göwnüňi awlamak üçin köp-köp adamy öldürer...

* * *

Daşarda «Gelin» sazy çalyp, rakys oýnalýardy.

Toý mähellesi garaňky düşensoň her yüz-iki yüz ziragdan uly ot ýakyp, olaryň töwereğine üýşüp, meýlislerini dowam etdirdiler.

Ýagly-ýagly goýun etlerinden kakmaç bişirilýärdi. Çar ýan-dan bişen hem köýen etleriň ysy hap berýärdi.

Zamahşarlylar bir hepdeläp toý üçin halwadyr nişalla taýýarlapdylar. Hyzmatkärler ullakan mejimelerde myhmanlara zamahşar halwalaryny, nyşallalaryny hödürleýärdiler.

Arabalarda şerapdyr çakyr, bozadyr rakiýa⁵ getirýärdiler. Bu arabalaryň nireden gelyändigini belli däl. Biljek bolýanam ýokdy.

Rakiýalar, bozalar derýa bolup akýardy.

Togrul beg hem bu gün pyrlanmak pyrlandy. Topar-topar bolup oduň başynda oturan seljuk begleriniň ýanlaryna baryp, olar bilen boza içdi, raks oýnady.

Seljuk begleri raks oýnanlarynda wagsyýana gygyrýardylar.

Wagt ýarygijä baran-da bolsa, toý dowam edýärdi. Sazandalar ýagsydan-ýagsy sazlar çalýardylar.

Aýdymçylar göçgünli aýdymlar aýdýardylar.

Ýekeje-de serhoş däl adam ýokdy. Ähli kişi serhoşdy.

Goşun serhoşdy.

Esgerleriň rakiýa içmegine Çagry bilen Baýgu Kelan rugsat beripdi, çünki üstlerine abanýan howp ýokdy.

Altynjan daşardaky aýdym-saza, serhoş esgerleriň gykylygyna diň salyp, şindem gerdekde çugutdyryp otyrды. Eltileriň degdim-gaçdym gürrüňleri-de onuň ünsüni çekip bilmeýärdi.

Tümen daýysy göz atuwynda peýda bolup, asyl aýrylanokdy. Ol Altynjana nämedir bir zatlar diýýärdi.

Megerem, ol ogly Anuşirwan barada soráýandyr?

Oglunyň Zamahşarda ýeke galdyrylandygyny eýýäm duýaý-dymyka? Ol ýeke däl ahyrýn! Onuň ýanynda Abdylmälik han bar, Habyt bar, Kabyl bar! Onuň kem zady ýok. Ejesi Şaýürek-de ertir gala dolanyp barar.

Anuşirwana galada hiç kim ala göz bilen seredenok. Dogrusy, ol alçak, suhangöý, gaýduwsyz, mähirli ýigit bolup ýetişdi.

Ol şeýle mähirli welin, nämäň bar bolsa oňa beresiň gelýär! Anuşirwan adamyň göwnüni awlamaga ökde. Onuň baş ýaragy – hoş sözi!

Tümen begem hoş sözlüdi. Ol Altynjanyň hoşuna geljek sözleri aýdýardy. Özem oňa mynasyp baha berýärdi.

Adamlara ähli döwürlerde iň ýetmeýän zat özlerine mynasyp bahanyň, ünsüň berilmeýänligidir. Adamlar özlerine gowy baha berilmegine mydama teşne. Şol teşneligi gandyryýan kişiler iň gowy kişilerdir.

Altynjana ýetmeýän zat mynasyp sözdi, mynasyp bahady. Ol özüniň ýönekeý gyz dældigini ähli kişiniň, şol bir sanda Togrul begiň hem bilmegini isleýärdi. Ýöne gapdalynda oturan şu üç hatyn: Gyzbib, Peýkertuwak, Şaýürek hem onuň üýtgeşik gyzdygyny bilenoklar. Gaýtam ýaňy Peýkertuwak: «Gyz bilen gelniň tapawudy nämä?» diýip sorayar. Soňam: «Gyz bilen gelniň tapawudy – ýeke gije. Nesip bolsa, senem ertir biz ýaly hatynlaryň biri bolarsyň» diýýär.

Ýok, ýok, Altynjan bu üç hatyn ýaly bolmaz, olardan görnetin parhly bolar.

Üç hatynyň degdim-gaçdym söhbedini daşardan çykan ses kesdi:

– Togrul bege nika gyýmaly.

– Ahyr ýatlaryna düşdi, nikany ilkaşam gyýmalydy – diýip, Altynjanyň daýzasy Şaýürek hüňürdedi.

– Wa-weýla, Şaýürek, ikimiziň aýdanymyzy etseler, erkekleriň erkekligi gaçyp galajjak ýalydyr.

Köp wagt geçmänkä öýlenýän gerçeği gerdege getirdiler. Gülki-şowhun al-asmana göterilýärdi.

İçerde ojar ot belentden ýanyardy.

– Gelnejelerim! Meni öldürjek bolan Altyn gyzy saklap otyrsyňyzmy? – diýip, Togrul «lah-lahlap» güldi. – Hakyt meni öldürjek boldy, şu Altyn gyz. Özem bu Altyn gyz: «Kim-de-kim Togrulyň kellesini getirip berse, men şol gerçege äre barjak» diýipdir. Bu Altyn gyzyň mahýasy – meniň kelläm. Beýik Perwerdigär-ä bu Altyn gyzy meniň üçin dünýä inderipdir, bu-da näme üçin dünýä inendigini bilmän, meniň kastymda gezip ýör. Bilýänizmi näme, bu Altyn gyz dünýä inende soltan Mahmyt Gaznaly şu ýerdedi – Zamaňşardady. Menem onuň ýanyndadym. Soltan howla giren badyna bu Altyn gyz jägil-jägil edip dünýä indi. Onsoň soltan bu gyza at dakdy, soňam «Beýik begiň hemrasy bolsun!» diýip, pata berdi. Soltanyň: «beýik beg» diýeni men ahyryn, men! Düşnüklimi?

Altynjan bu sözleri eşidip doňdy galdy. Sebäbi Togrul begiň aýdan bu habary onuň üçin biçak ýakymlydy.

Dünýä inen pursadynda soltan Mahmyt Gaznalynyň ýanynda Togrul begiň bolandygyna Altynjan begenmek begendi!

Nika gyýdylar.

Ähli dessur berjaý edildi.

* * *

Gerdekde çatynjalary galdyrdylar.

– Dyza çök! Aýagyma ýykyl! – diýip, Togrul azmly seslendi.

Altynjan begiň bu sözüne ör-gökden geldi. Dogrusy, begiň bu tekepbirligini biçak ýokuş gördi.

Buýruk ikinji gezek gaýtalandy.

Altynjan bege: «Akylyň ýerindemi?» diýen terzde seretdi.

Wah, Altynjan owadandan-owadan geýnipdi. Ol şol owadan eşikde Togrula görünmekçidi, ýöne Togrul oňa seretmedi.

Wah, oňa eltileri bolluk bilen tübbet müşküni çalypdylar. Altynjan Togrulyň tübbet müşküni ysgap, melul bolşuny görjekdi. Togrul müşküň ysynam almady, aljak-da bolmady!

Altynjan eltisi Gyzbibiniň erkek kişiler hakdaky aýdan sözlerini ýatlady. Birdenem onuň garaşmadyk ikinji ahwalaty gopdy: Togrul beg ony batly itip goýberdi.

Altynjan hatar duran sandyklara baryp uruldy. Ol tarsi ýe-rinden turdy, titir-titir edip, Togrula gazap bilen seretdi.

– Gylyç gerekmi ýa hanjar? – diýip, Togrul güldi. Bilinden asfury hanjaryny⁶ alyp, Altynjanyň öňüne oklady.

Altynjanyň gany çüwdesine urupdy. Onuň garşysynda yhlas edip garaşan begi däl-de, Jendiň ýigrenji emiri Şamälik duran ýalydy. Altynjan bir hanjara, birem Togrul bege seretdi. Birde-nem aşak çökdi. Sandyga degip möçügen böwrüni sypady.

– Tur ýeriňden!

Altynjan gozganmady.

«Beýle ganhor, beýle wagşy adam bilen ýaşap bolmaz. Men ýalňysypdyryn. Bu adam meniň pikir eden adamym däl eken. Bu hakyky wagşy, hakyky ýyrtýjy eken. Meniň başky pikirim dog-ry eken. Daýymy-da şu ganhor öldürendir. Men bu ýyrtýjynyň hatyny bolmaýyn. Ýok, ýok, bu ganhor bilen bile ýaşap bolmaz. Men gideýin, in gowusy, ömrümi ýekelikde geçireýin, gaýdyp hiç wagt äre-de barmaýyn. Babamyň aýagyna ýykylaýyn. «Meni öýden kowma» diýeýin. Ol meni öýden kowmaz. Ýöne häzir nä-deýin? Men nädip öýe aşyp bilerin?! Men häzir ylgap daşaryk çy-kaýyn. Şaýürek daýzamy tapaýyn. Ýok, oňa duşmaýyn. Ol meniň pikirimi oňlamaz. «Yzyňa dolan» diýer ol».

Altynjan ejesiniň, Şaýürek daýzasynyň, eltileriniň öwüt-ne-sihatlaryny ýatlady. Olar edil dilleşen ýaly, Togrul beg näme et diýse, kaýyl gelmegi, boýun sunmagy sargyt edipdiler. Altynjan ejesi dagynyň pendini tutmaga söz beripdi. Ýöne herki zadyň çe-ni-çaky bar. Altynjan çory däl, gyrnak däl! Ol begzada neberesin-den! Togrul näme üçin Altynjany kemsitmeli? Näme, Altynjan adam dälmi? Näme üçin ol mertebesini depeletmeli? Nämäniň hatyrasy üçin çydamaly! «Men Oguz hanyň ylahy ogullarynyň neberesinden, bular – kynyklar – zemini ogullarynyň nebere-sinden. Men patyşa neberesinden, bular hyzmatkärler nebe-resinden! Men islesem, Togrulyň hatyny bolaryn, islemesem bolmaryn. Ýok, beýle wagşy alamanyň hatyny bolmaryn. Itendi-gi üçin hökman almytyny bermegim gerek. Dişinde et galdyr-maýyn. Men ärsiz galmaryn. Eý, Hudaý, özüňden medet! Şu ala-many öldürmäge maňa gaýrat ber! Maňa öz mertebämi gorap ölmek takdyry ýazylypdyr...»

– Tur ýeriňden! Gürle! Näme, gorkýarsyňmy?

Altynjan önünde ýatan hanjary garbap aldy-da, gazap bilen begiň üstüne topuldy.

Gerdegiň gapysy bat bilen açylyp, içerik deşlek aznawur kürsöp girdi: Togrul beg bilen Altynjanyň arasynda garalla boldy:

– Saklan!

Altynjan aznawuryň üstüne gygyrdy:

– Aýryl alnymdan! Mertebämi depeledip ýaşajaklardan däl men!

Şaýürek ýüregi ýarylan ýaly bolup içeri girdi:

– Saklan, gyzym, saklan, öldürseň, meni öldür – diýip, ol hünübirýan aglap ugrady. Altynjany gujaklady. Elinden hanjary aljak boldy.

Altynjanyň eli daş ýalydy. Hanjary almaga Şaýüregiň güýji ýetmedi:

– Akylyňa aýlan, Altynjan!

– Ganhorlar! Ýigrenjiler!

Togrul beg Altynjanyň haýkyrmasyyna ýylgyrjaklady, sesini çykarman uzak wagtlap gelnini synlady, daýysy Peýkama hem Şaýürege daşary çykmagy öndedi. Şaýürek bilen Peýkam gorka-gorka daşary çykdy. Daşışikde Gyzbibini bilen Peýkertuwagam titreşip durdy.

Togrul beg hiç zat bolmadyk ýaly, gaty arkaýyndy:

– Talagyňy bererin!

– Ber talagymy! Seniň ýaly wagsy nekgende bilen ýaşaşanymdan, ölenim mün paý gowudyr.

– Men ýene-de üç sany hatyn alaryn. Sen olaryň eline suw akydarsyň.

Altynjan döşüni gaýşardyp duran Togrula gözlerini höwlen-dirip seretdi: ol näme üçin Altynjanyň gaharyny getirýär? Näme üçin onuň degnasyna degýär?

– Akytmaryn! Seniň bilen ýeke günem ýaşamaryn!

– Ýaşarsyň. Men seniň mahýaňy töledim.

– Beren zatlaryňy ertir iki esse edip yzyna alarsyň. Mahýaň çüýresin seniň.

– Beren zatlarymy dokuz esse edip yzyna gaýtarmaly bolar-syňyz.

- Dokuz esse awynyň sapyny alarsyň.
- Sen meniň gyrnagymyň.
- Mertebämiň kemsidilýän ýerinde ýaşanymdan – gyrnak bolanymdan ölenim gowudyr.
- Seni aýada saklamalymy?
- Ýok, ýürekde!
- Baý-bo, göwnüň degirmeniň ⁷ ýedi gatyndanam ýokarda-how seniň. Sen ýürekde bolsaň, erkekde näme galýar? Erkek – kelle ýüregiň – seniň emriňi ýerine ýetirmelimi? Seniň islegiň äriňe hemra bolmak däl-de, hökümdar bolmak! Erkini beren erkekden erkek bolmaz.
- Siz özüňize başga hatyn gözläň. Gyrnak boljak hatyn gözläň.
- Sen maňa ikinji hatyn almagymy ündeyärsiňmi? – diýip, Togrul beg kinaýatly ýylgyrdy. – Daşarda näme üçin urandygymy bilýärsiňmi? Bilmeyän bolsaň, bilip goý, ol gamçylary dogangaryndaşlarym Zamahşara gudaçylyga baranda olara her hili hokgalary görkezeniň üçin urdum! Düşnüklimi, gyrnak?
- Altynjan Togrulyň ýylgyrjaklamasyna teý akyl ýetirip bilmedi. «Ol näme üçin meni gürletjek bolýar?! Ol näme üçin meniň degnama degýär, näme üçin gaharymy getirýär?»
- Altynjan Togrulyň nähilidir bir piriminiň bardygyny çaklady.
- Togrul beg oduň ýagtysyna Altynjany synlady:
- Adam gahary gelende doly açylýar, ýüregindäkini, hakykaty doly aýdýar. Sen häzir gaharyňa ýüregiňi açdyň. Men hakdaky ýaramaz pikiriňi entegem aňňyndan aýyrmansyň-a sen?! Men saňa ilki duşanymda – Zamahşar sährasynda näme diýdim? Saňa ýene gaýtalap aýdýaryn: men hakdaky ýaramaz pikiriňi aňňyndan aýyr. Eger men seniň pikir edişiň ýaly ganhor, ýaramaz adam bolan bolsam, onda daşardaky adamlar maňa sygynyp şu ýere gelmezdiler. Adamlaryň goýýan hormatyndan meniň nähili adamdygymy anyklajak bol! Iberen hedýe-engamlarymdan, şu günki tutýan toýumdan meniň seni näderejede hatyralaýandygymy aňmadyňmy? – Togrul beg Altynjanyň saçyndan penjeläp tutdy: – Seniň bir talabyň bar bolsa, meniň baş sany talabym bar, şolary hergiz unutmagyn! Birinji: hiç wagt edenime däl diýme! Ikinji: hiç wagt akyl beriji bolma! Üçünji: hiç wagt bir aýdanymy ikinji gezek gaýtalatma! Dördünji: ... Başınji: hiç

wagt hiç zat sorama. Şu baş talabymy bozsaň, günäni geçmerin, şol dem öldürerin. Düşündiňmi?

Togrul begiň bu sözleri Altynjana güýçli täsir etdi. Özünü oňaýsyz duýdy. «Näme üçin gaharyňy getirip azmaýyş etmek äp-däbi hakda maňa öňünden aýtmadylar?!»

Gahar adamyň kalbynyň jümmüşinde ýatan duýgulary ýüze çykarýar. Parahat halatda ol aňsat-aňsat ýokary galmaýar.

Türkmende «Gahar – kapyr» diýilýäni ýöne ýere däl. Adam gaharlanan çagty, çuňlukda ýatan ýaramaz duýgular ýokary galýar, özüne erk edip bilmeýän adam olaryň diýenine gidip, etmejek hereketlerini edýär, aýtmajak sözlerini aýdýar. Şonuň üçinem bilgesleýinden gaharyňy getirip synaga salmak iň ygtybarly, mydama hakykaty doly ýüze çykarýan usul hasaplanypdyr. Gaharyna erk edip bilýän adam erkli adam – erkek adam hasaplapdyrlar.

Adam akyl bilen däl, duýgusy bilen ýaşaýar, diýmek, onuň, sebäp dörände, gaharlanmagy tebigy zat. Wezipе gahar gelen-de, kalbyň çuňlugyndan ýokaryk – dile hemem hereketlere geljek ýaramaz duýgulardan halas bolmak. Gahary getirip synama dessury şony maksat edinýär. Aňyrdа – çuňlukda nälaýyk, nädogry, gelsiksiz, ýaramaz netijelere getirjek duýgular, pikirler ýok bolanyndan soň, gaharyň zyýany diňe gök gümmürdisiniň zyýany bilen deň bolup galýar.

Togrul beg adamlary tanamagy, adamlaryň erkini öz eline almagy başaryardy. Patyşa hökmürowanlygy adamlardan ýokary galmak üçin iň zerur zat. Olardan ýokary galman, olaryň depesinden seretmän, patyşa bolup bilmersiň. Ýokary galmasaň, nämäniň-nämedigini, kimiň-kimdigini görüp bilmersiň. Onda sen köpüň biri bolarsyň. Köpüň birinden patyşa çykmaz. Patyşalyk – beýiklikdir, saýlantgylykdyr. Bu – men-menlik däl, bu patyşalyk etmegiň gürrüňsiz hem kanuny şertidir. Togrul begede ýassykdaşynyň kimdigini doly bilmek juda zerurdy. Wah, ol ýassykdaşyna beýle ýowuz daramak – azmaýyş salmak islänokdy, ýöne Tümen beg bilen baglanyşykly wakalar, özüne berlen her hili maglumatlar şu azmaýyş geçirmäge ony mejbur edipdi. Ol öz aslyna sapak bermegi başarmasa, özgeleri nädip öz erkine boýun edip bilsin?

Togrul beg maksadyna ýetipdi: Altynjan babatda bilmek islän zadyny bilipdi. Ol ýanyýoldaşy, hemrasy boljak gyzyň hereketlerine, gaharlanmasyna buýsandy. Onuň päkligi, batyrlygy, okgunlylygy begi biçak begendirdi. Indi nähak göwnüne deglen – bilgeşleyin gaharlandyrylan Altynjany köşeşdirmelidi.

Häzir Altynjana ýakynlaşyp boljak däl. Ol ýaraly ýolbarsdy. Gaharyna nämedir bir soňundan düzedip bolmajak ýowuzlyk edäýmegi mümkindi. Şonuň üçin onuň biraz köşeşmegi üçin oňa purýja bermelidi. Goý, oýlansyn. Togrul begiň özüne ýamanlygynyň ýokdugyna düşüsin.

Togrul beg egnindäki eşiklerini howlukman çykardy. Oduň başyna baryp, elini oda çöýdy. Soňam sypanyň üstüne özüni taşlady.

Altynjan oduň ýagtysyna mesaňa görünýän ýalaňaç Togrula ýeke gezek seretdi, soň eger-eger seretmedi. Ýalaňaçka Togrul bütünleý başga adamdy.

Sypanyň üstünde serlip ýatan Togrul ýuwaşja pyşyrdady.

– Eşikleriňi çkaryp, meniň çep tarapymdan gel. Gorkma, men seniň pikir edişin ýaly murdumhor däl.

Altynjan Togrul begiň bu sözüne boýun sunmady, oturan ýerinden gozganmady, beg hem ony howlukdyrmady.

Wagt geçip durdy. Altynjan uzak oturdy.

– Eşikleriňi çkar!

– Ýok! Ýok!

Togrul elinden çekdi, Altynjan garşylyk görkezdi.

Göräýmäge, sypanyň üsti giň ýalydy, yöne giň däl eken, olar basalaşyp, sypanyň kä bu gyrasyna, kä-de o gyrasyna çykdylar.

Altynjanyň eşikleri berk atlazdandy, ýüpekdendi, şeýle-de bolsa, olar bölek-bölek bolup, her bölegi gerdegiň bir ýerine düşdi. Onuň eşikleriniň bir bölegi-hä hakyt ojakdaky oduň üstüne düşdi, içerini ysa dolduryp ýandy.

Togrul beg arlady, hakyt ýolbars bolup arlady.

Gerdegiň içi alagaraňkydy. Ojakda ýanýan ot pessaýdy. Şeýle bolansoň, olaryň bedenleri lowurdap görünýärdi.

Wagt diýseň çalt geçýärdi. Çünki gowy pursatlar hümmetsiz bolýar.

Bu mahal Togrul beg ýaşlyk hyjuwyna dolanyp gelipdi, jamug⁸ hyrujy öwç alypdy: köňli küşatdy, göçgünlidi, endam-janyndan bug göterilýärdi, ýadamaýardy, ýadajaga-da meň-zemeýärdi.

Altynjan ýolbars penjesine düşen jeren deýin, ikiýana urunýardy, waweyla eýleýärdi. Özem onuň waweylasy kem-kemden köpelyärdi, kem-kemden batlanýardy.

Waweylalar gerdegiň içini doldurdy. Soňy bilen bu ses daşarda-da ýaňlanyp, batlanyp ugrady. Togrul beg Altynjanyň waweyla eýlemezligi üçin onuň agzyny eli bilen ýapdy.

Ah-ohlar, waýlar töweregi gaplap aldy.

Altynjanyň gygyrmasyyna Togrul begiň gahary gelyärdi, onuň agzyny berkden-berk ýapýardy, ýöne sesler birjik-de ýat-maýardy, kemelmeýärdi.

Beg birden haýykdy: sesleriň Altynjandan däl-de, daşardan eşidilýändigine düşündi, towsup sypadan düşdi-de, daşara diň saldy.

Ahyr kadaly dem alan Altynjan titir-titir etdi, demini dür-semäge çalyşdy.

Daşardan:

– Ýagy döküldi!.. – diýen ses eşidildi.

Nämäniň-nämedigine akyl ýetiren Togrul beg howul-hara geýinmäge durdy.

Gaýra tarapdan iki sany ujy otly ok şuwlap geldi.

Sähel salymdan hem gerdegiň gaýra tarapy gyzyl ýalyn bolup ýanmaga başlady.

– Ýagy!.. – diýip, Altynjan elewredi.

– Men barkam hiç zatdan gorkmagyn – diýip, Togrul beg bir bökende Altynjanyň ýanyna geldi, onuň iki egninden tutup, pert-pert aýtdy. – Özümi goramagy başarmasam hem seni goraryn. Düşnüklimi?

– Düşnükli! – Altynjan geýere eşik tapman elewredi:

– Ýesir düşenimden-ä ölenim gowudyr, öldüriň meni!

– Sen-ä gorkak ekeniň!

Bu söze Altynjanyň girre gahary geldi. Ol ýalaňaçdygyny unudyp, laňňa ýerinden galdy.

– Ýok, men gorky diýen zady bilmeýärin, ýöne men ýesir düşmek islemeýärin. «Mertebämiň kemsidilýän ýerinde ýaşanymdan – gyrnak bolanymdan ölenimi gowy görýärin» diýdim-ä.

Togrul beg:

– Meniň eşiklerimden geý! – diýip, oňa ýabaly agaçdan bogma bilen köýnek äberdi.

Altynjan erkek eşigini birinji gezek geýenog-a! Erkek kişileriň eşigini geýmek aňsat. Onsoňam lezzetli.

Erkek kişiniň eşiginde bolmak – azat bolmak!

Erkek kişiniň eşigini geýip ýaşamak – dünýäde zowalsyz ýaşamak! Mert ýaşamak!

Ilkinji nika gijesi Altynjan çagalygyndan bäri ýüreginde besläp ýören küýseğine ýetdi: erkek kişiniň eşigini geýmäge izin aldy!

– Meniň üstüme çozmaga, rahatlygymy, toýumy bozmaga het eden kimkä?! – diýip, Togrul beg ýataganyny eline aldy.

– Jendiň emirinden başga hiç kim dälidir!

– Şamälik Jendilimi? Jendiliniň jendini⁹ ýakaryn men!

Daşardan her hili sesler eşidilýärdi:

– Çozdular!

– Öldürýärler!

– Turuň, ýagy döküldi!

Ahy-pygan, ýataganlaryň sesleri artyp ugrady.

– Hany, meniň asfury hanjarym?

Altynjan hanjary ätiýaçdan posdegiň aşagynda goýupdy, ony goýan ýerinden tapdy, ýöne bege bermäge ýetişmedi.

– Başyňa peş geý, meniň donumy-da geý! – Togrul beg ýataganyny alyp çykyp gitdi.

Iş işden geçipdi. Serhoş bolup uka giden esgerleri Şamäligiň gulamlary wagşylyk bilen paýhynlap ýördi.

Togrul beg gazap bilen gygyrdy:

– Oýanyň, byradarlar! Oýanyň! Şamälik üstümize çozdy. Şamäligiň adamlaryny paýhynlaň! Gyryň! Biz köplük! Biz ýeňeris!

Gerdegiň ýalny barha ulalýardy.

Altynjan haýsy zadyny alyp, haýsy zadyny galdyrjagyny bile-nokdy. Eýýäm bu ýerde durmak howpludy. Dymyljyk tüsseden ýaňa dem alar ýaly däl-di.

Togrul beg Şamäligiň gulamlarynyň iki-üçüsini ýataganyn-dan geçirdi, ýöne onuň bilen gulamlar azalar ýaly däl-di. Biriniň

ýerine baş-altysy gelyärdi. Gelyänleriň ählisiniň ümzügi hem gerdege tarapdy.

Altynjan bir eli ýataganly, bir eli asfury hanjarly towsup daşaryk çykdy.

Togrul begiň garşysynda dört gulam peýda boldy. Olar gaty okgunlydylar. Ýeňiş gazanjakdyklary görnüp durdy. Sebäbi seljuk ýigitleri serhoşlukdan hem ukudan henizem oňly açylyp bilenokdylar. Şamäligiň gulamlary hem şu ýagdaýdan peýdalanyň, aldygyna paýhynlyk edýärdiler.

– Byradarlar, üstümize ýagy döküldi. Goranyň!

– Seljuklylar, turuň! Üstümize Şamälik çozdy. Öldüriň olary!

– Turuň!

– Byradarlar, oýanyň!

– Barat Alçagy öldürdiler, Barat Alçagy öldürdiler! Sibir begi öldürdiler! – diýip, kimdir biri waweyla eýleşärdi.

– Sesini kesiş! Sesini kesiş! – diýip, Togrul beg dowulça bakan ylgady.

Dowulçy biçak gorkupdy, höre-köşe bilen ony köşesdirip boljak dälidi. Şonuň üçin ony sem etmegiň ygtybarly ýoluny tapdylar, sem etdiler.

Altynjan bu pursat boş durmaly dälidigini bilýärdi, ýöne ol Togrul begiň Şamäligiň gulamlaryny paýhynlaýşyny görüp, aňkarylgy galdy. Aňkarylmaşça dälidi. Togrul begiň göwresi garşydaşlarynyňkydan görnetin uludy. Ýatagan işledişi-de görnetin tapawutlydy. Keseden seredeniňde Togrul begiň üstüne topulýanlar emelsiz, özem ýumruk ýalak oglanlardy. Togrul beg olary gypynç etmesizden, özüne aşa bir agram salmasyzdan keýpine paýhynlap duran ýalydy. Özem onuň ýatagan işledişine seretdigiňçe seredesiş gelyärdi. Beýle ussat darkaşy Altynjan hakykatdan hem ön görmändi.

Häzirki görnüş boýunça Togrul beg möjekdi, jentlilerem tilkilerdi. Arman, tilkiler köplükdi. Durmuşda, gör, nämeler bolanok! Ýolbarslary garynjalar ýeňýärler, öldürýärler ahyryn! Jentlileriň zýy üzülenokdy, Togrul beg öldürüp ýetişse, olaram ölmäge gelip ýetişýärdiler.

Hana, bir gulam Togrul begiň arka tarapyndan barmakçy bolýar. Togrul beg ýeňsedan gelyän gulamy ýa görenok, ýa onuň özüne ýakyn gelerine garaşýar.

Altynjan ýüregi ýarylan ýaly bolup, ýatagandyr hanjary bilen gulama bakan ylgady, sekiz-on ädim aralykdan gulamy nyşanlap, hanjaryny bat bilen atdy.

Togrul beg nämäniň-nämedigine düşünmedi.

– Nämä etdiň ony? Men onuň ýakynyma gelerine garaşyp durun-a.

– Gören dälşiň öýtdüm.

– Allatagala maňa dört göz beripdir: ýeňsämde-de iki gözüm bar meniň!

Togrul beg Şamäligiň gulamlarynyň edip ýören gyrgynçylygyny hyrçyny dişläp synlady. Soňam ahmyrly pysyrdady:

– Altynbaş dogmasy bižlik etdi!..

Altynjan Togrul begiň özünü erkin duýmasyny, şeýle galagoply pursatda mesawy gürlemesini geň gördi. Juda geň gördi.

Togrul beg sowukganlydy: Şamälik çozmadyk ýalydy. On-da, keyeden seredeniňde, häzir içki nägilelik-de onçakly ýokdy. «Altynbaş dogmasy bižlik etdi!» diýlen sözde Altynjan hiç hili galagop-gondalaw duýmady, hut häzirki darkaş imisalalyk bilen gutaraýjak ýalydy. Üstüne topulýan gulamlary öldürende hem zähreteleklik, irniklik duýulmaýardy.

Togrul begiň bu sowukganlylygy Altynjanyň akylyna hiç syganokdy.

Beg bilen güýji deň geljek ýagy ýokdy. Barybir, Altynjan howatylanýardy.

Ol bege buýsandy.

Hana, ýene iki pählewany bar. Olar hem edil Togrul beg deýin söweşýär. Olaryň birine Ybraýym, ikinjisine Nasyr diýýärler.

Ybraýym beg üç-dört sany haşymy bilen Togrul begi penalaýar, Nasyr dünýäni unudyp, jentlileri öldürýär.

Çagry beg göründi, ol Togrul begiň ýanyna bardy:

– Togrul, biz ät galdyk, bu ýerden gideli.

Ybraýym söweşip ýörşüne öz adamlaryna görkezmeler berýärdi. Çagalary, aýallary alyp guma çekilmeli adamlary howlukdyrýardy.

Adamyň ömründe ýeke gezek gaýtalanýan arzyly, mukaddes pursatlary bolýar. Adam arzyly, mukaddes pursatlaryndan lezet alýar. Altynjan bu güne – durmuş toýuna, gör, nähili yhlasly

garaşypdy. Indi, görüp otursa, ol bagtynyň ýatmasyna garaşan eken. Altynjan Şamälik emir bilen tötänlikde duşuşan pursadyny onuň diýen sözlerini ýatlady. Altynjan emiriň haýbatyny boş haýbat hasaplapdy, Şamälik başky sözünde tapyldy: toý aşyna awy gatdy.

«Eý, Hudaý, bu gün meniň bagtym ýataýarmyka?» diýip, Altynjan Şamäligiň gulamlarynyň edýän gabahat işlerini hyrçyny dişläp synlady. Şeýle aýylganç gyrgynçylyk ¹⁰ hiç bir ýerde bolan däl.

Her bir zadyň çykalgasy bolmaly. Çykalgasyz hiç bir zat bolmaly däl.

Alagaraňkyda adam adamy tananok. Bu alagaraňkylykdan näme üçin diňe Şamäligiň gulamlary peýdalanmaly?

Altynjan şu güne çenli ýalandan gylçlaşypdy. Bu gije ol hakyky söweşe girdi. Şeýle garpyşyk gaty köpden bäri göwün telwasydy ahyryn onuň!

Ol hakykaty aýdypdy: onda hem edil Togrul begiňki deýin ölerin diýen gorky ýokdy, ölüm hakda pikir hem ýokdy. Onda diňe bir pikir bardy. Ol hem Şamäligiň adamlaryny gyrmakdy, ýeňmekdi! Şamäligi öldürmeli! Sebäbi ol Altynjanyň ilkinji mukaddes gijesini weýrana saldy.

* * *

Muhammet Togrul beg töweregine garanjaklady, galawut eýläp. Altynjany agtardy. Onuň adyny tutup gygyrmagy bolsa gelsiksiz gördi. Ol ýanyndaky Ybraýyma ýüzlendi.

– Eşider bolsaň, men ýüregimi ýitirdim.

– Näme?

– Men gelnimi ýitirdim. Ol ýaňyja-da şu ýerdedi.

– Ol ýitenok.

– Nirede ol?

– Han-ha, Şamäligiň gulamlaryny paýhynlap ýör ol. Yşan, men onuň söweşisini birpaýyz synladym welin, haýranlar galdym, edil bugdaý oran ýaly edip barýar ol. Öňünden duşman bolup çykar ýaly däl onuň...

Seljuklylaryň göçüşini Jendiň häkimi Şamälik öz hemişeki düşmançylygy üçin peýdalanmak isledi. Ol uly bir goşun alyp, Horezme geldi we daň bilen bularyň üstüni basdy (1034-nji ýyl). Seljuklylar gapyl galyp, agyr ýitgi çekdiler. Taryhy çeşmeler bu basgyda 7-8 müň seljuklynyň öldürilendigini, köp adamyň ýesir alnandygyny görkezýär.

Faruk Sümer,
«Oguzlar – türkmenler».

Rukneddin Abu Talyp Togrul ibn Mykaýyl ibn Seljuk – batyr, sabyrly we jomart adamdy, Allanyň edenine kaýyldy, juma namazlaryny sypdymazdy, duşenbe we çarşenbe günleri oraza tutardy, göwni galkyberjek bol-sa, ony özüniň ýagşy hulky bilen basardy. Ol al-wazary (Samarkandyň bir obasynda dokalýan) matasyndan eşik geýerdi, onuň üstünden ak örtük geýnerdi. Sogabyna seredende onuň günäleri miweli bag ýalydy. Ol adamlary jezalandyrmagy halamazdy, gan dökmezdi, haramdan datmazdy. Ol örän çydamly we çyn gepli adamdy, sadaka bermäge sahydy.

Al-Hüseýni,
Zubdat at-tawaryh /Taryhyň gaýmagy/.

(Birinji kitabyň soňy).

DÜŞÜNDİRİŞLER

Birinji hekaýat

1. Eprikogullary, (akhun, akgün, eftalit, afrigit, abdal) şalygy – Daşoguz topragynda 305 – 995-nji ýyllarda dowam eden şalyk. Köp taryhy kitaplarda bu şalyk «Afrigitogullary» diýip atlandyrylýar (F.Sümer). Reýhan Biruny özüniň «Eserul-Bakyýýe» atly eserinde bu nesilşalygyny Eprikogullary nesilşalygy diýip atlandyryar we bu nesilşalygyň ýigrimi iki neberesiniň höküm sürendigini ýatlaýar. Afragit şalygy Samany şalygynyň tabynlygynda bolýar. Hunlar, gunlar – Oguz hanyň ogly Gün hanyň nebereleridir. Akhun – Günortaly hun diýmekdir.

2. Gawşfinj şäheri – «Horezmiň Jürjaniýa şäheri bilen arasynda ýigrimi farsah uzaklykda ýerleşýän bir şäher. Bu şäher meniň döwrümde abadan we gözəl şäherleriň biridi. Men ony 1236-njy ýylda gördüm. Soňra bu ýurda mongol-tatarlar gelip girdiler. Soň bu şähre näme bolandygyny men bilmeyärim». Yakut Hamawy. Ýurtlaryň sözlügi (Türkmen obalary).

3. Mamunlar – 995-nji ýylda Afrigit şalygyny ýykyp, öz şalygyny döredýärler. Olar şalygyň paýtagtyny Käs şäherinden Jürjaniýa (Köneürgenc) şäherine geçirýärler. Mamunlar şalygy 1017-nji ýyla çenli dowam edýär.

Samany döwleti iň soňky günlerini ýaşaýardy. Bu döwletiň ýerlerini üç emir öz aralarynda paýlaşdylar, ýöne olara Söbüktegin rahatlyk bermedi. Gaçyp Hazarasp gelen Abu Aly Simjurny Abu Aly Horezmşah ýesir aldy.

«Abu Aly Simjurny ýesir alnanda onuň habary Gürgenjiň häkimi Abu Aly Mamuna baryp ýetdi we ol bu wakalar sebäpli gaty ynjalyksyzlanyp başlady. Ol esgerlerini jemledi we Horezmşahnyň üstüne ýörişe gitdi. Käs şäherine ýetdi we ony gabap, şäheriň ilaty bilen söweşdi. Ony rehimsizlik bilen basyp alanyndan

soňra, Abu Abdylly Horezmşany ýesir aldylar. Abu Alyny getirdip, onuň gandallaryny we tanaplaryny çözdüler hem-de ýanlaryna alyp, Gürgenje geldiler. Mamun Gürgenje gelende özüniň käbir ýaranlaryny bu ýere häkim belledi. Horezmşany getirdi we ony Abu Aly ibn Simjurnyň önünde öldürtdi». Ibn Esir. Kämil taryh. Türkmenistanyň milli medeniýet «Miras» merkezi. 1 jilt. A., 2005.

4. Käs şäheri – «Köneürgenjiň (Horezminiň) iň uly şäherleriniň biri. Ol Jeyhunynyň gündogar kenarynda ýerleşýär. Köneürgenç bilen onuň arasy ýigirmi parsahdyr» «Mujem albuldan» 4-nji jilt. 422 sah. Ýakut Hamawy. Ýurtlaryň sözlügi (Türkmen obalary).

5. Jürjaniýa – Köneürgenç.

6. Zamahşar – Horezmin etrabynda ýerleşen bir oba. Häzirki Görogly (öňki Tagta) etrabynda gumuň içinde ýerleşýär. Häzir ol gala harabalyk bolup ýatyr. Bu gala häzirki döwürde Yzmykşir ady bilen meşhurdyr. Yzmykşir öwlüýäsine adamlar sygynýarlar, zyýarata barýarlar. Görnükli türkmen ulamasy Mahmyt Zamahşary (1075 – 1144 ý.) hem şu obada doglandyr. Bu ulamanyň mazary häzirki döwürde Türkmenistanyň keraamatly ýerleriniň – öwlüýäleriniň biri hasaplanýar. Görnükli syýahatçy ibn Batuta 773-nji ýylda özüniň meşhur «Geografiýa» atly kitabynda Köneürgençde bolan günleri hakda ýazypdyr. Ol özüniň kitabynda Zamahşar galasy Jürjaniýadan (Köneürgençden) 4 mil uzaklykda ýerleşýär diýip ýazypdyr. Öz döwründe Köneürgenjiň ýakynynda ikinji Zamahşar obasy bolsa bolandyr. Ýöne häzirki döwre çenli saklanyp galan Zamahşar (Yzmykşir) galasy Köneürgençden 150, Daşoguzdan bolsa 30 kilometr uzaklykda ýerleşýär. 2007-nji ýylyň maý aýynda bu galada doglan Gündogaryň meşhur alymy Mahmyt Zamahşarynyň mawzoleýi bina edildi. Romanyň baş gahrymany – Beýik seljuk türkmenleri soltanlygyny döreden Togrul begiň hatyny Altynjan hatyn hem şu galada doglandyr.

7. «Arsahuşmisen – uly şäher. Horezminiň ýokary tarapynda Jürjaniýa şäherinden üç menzil daşlykda ýerleşýän şäherdir. Bu şäher özüniň möçberi boýunça Nasybyn şäherine deňdir, ýöne

ilatý onuňkydan köpdür, ol ondan has owadandyr». Ýakut Hamawy. Ýurtlaryň sözlügi. (Türkmen obasy).

8. Gapydan – emiriň hyzmatyndaky hyzmatkärleriň ýolbaşçysy. «Kapitan» sözüniň sözköki «gapydan» sözündendir.

9. Kirwe (farsah, agaç) – 6 kilometre barabar uzaklyk ölçegi.

10. Nişalla – wermişele meňzeş görnüşi bolan konditer nygmaty.

11. Çakrym – 1,07 kilometre deň uzynlyk ölçegi.

12. Muhtasyp – şäheriň tertip-düzgünine gözegçilik edýän emeldar.

13. Oglan – atly esger. Oglanlar – ýolbaşçynyň janyny ynanyan iň ýakyn adamlary bolupdyrlar.

14. Mahmyt Gaznaly (970 – 1030 ý.) – 999-njy ýylda Gaznada tagta geçýär we kuwwatly soltanlyk döredýär. Horasany, Horezmini, Tabarystany özüne tabyn edýär. Mahmyt Gaznaly soltan adyny göteren ilkinji türkmen patyşasydyr. Söbüktegiňiň Nasyr, Mahmyt, Ysmaýyl, Ýusup, Hasan, Hüseyin atly altý oğly we Hara atly bir gyzy bolupdyr. «Soltan Mahmyt Gaznaly diňe bir kuwwatly hökümdar bolman, eýsem ol öz döwrüniň iňňän sowatly adamlarynyň hem biri bolupdyr. Ol arap we pars dillerini suwara bilipdir. Muňa onuň arap dilinde ýazýan şahyrlaryň bu hökümdary wasp edip ýazan goşgularyny petir bezän ýaly edip düzetmegi-de şaýatlyk edýär. Galyberse-de soltanyň arap dilinde şerigatyň pudaklaýyn meselelerini beýan edýän «At-takir fil-furug» atly kitap ýazandygyny meşhur türk alymy Ysmaýyl Paşa Bagdady tassyklaýar». («Hidýet al-arifin, 2-nji jilt, sah. 401. Stambul, 1955 ý.).

15. Altýndaş – Soltan Mahmyt Gaznalynyň gapydany hem hajyby. 1017-nji ýylda soltan Mahmyt Gaznaly ön Samany şalygyna garaşly bolan Mamun şalygyny – Horezmini basyp alandan soň, Ürgençde (Köneürgençde) öz gapydany Altýndaşy dikme goýýar.

16. Zirag – uzynlyk ölçegi bolup gelende 0,65 metre, göwrüm ölçegi bolup gelende 0,42 kub metre deň bolan ölçeg birligi.

17. Hara bin Söbüktegin – soltan Mahmydyň uýasy, ilki Aly bin Mamun Horezmşanyň hatynydy, Aly wepat edensoň, ol şol

döwrüň dessury boýunça Alynyň dogany Abul Apbas Mamunyň aýaly bolupdyr.

18. Naýyp – orunbasar.

19. Işigagasy (gapydan) – köşkde, galada sakçylaryň başlygy.

20. Han – On mün goşunyň serkerdesine han diýilýär. Goşunda on sany esasynda goşun döredilýär: onbaşy, ýüzbaşy, münbaşy. On mün goşuna tümen diýilýär. Her tümene bir han serkerdelik edýär.

21. Ykta – patşalyk tarapyndan berilýän mülk. Ykta yslanda degişli ýerleriň diňe ýyllyk salgydynyň ýa-da girdejisiniň ondan biriniň haýsydyr bir hyzmaty üçin, bir kişä berilmegidir. Ykta hyzmat we iş bilen baglylygy üçin bu ýeriň hüşüri we salgydy hazyna tarapyndan dolandyrylýardy ýa-da başga birine berlip bilinýärdi. Ykta, esasan, goşun serkerdelerine berilýär. Yktadar söweş ýok wagty öz yktasynda bolýar, ol ýerde daýhançylyk bilen meşgullanýar. Patşadan söweşe gitmelidigi baradaky habar gelende yktadar öz yktasynda ýaşayan oba adamlaryndan goşun düzüp, patşanyň salgy beren ýerine ugraýar. Uruşda öz adamlaryna serkerdelik edýär. Iktadar öz tabynlygyndaky esgerleriň iýip-içjek azygyny özi üpjün edýär. Döwlet tarapyndan iktadarlara hiç zat berilmeyär. Yktadan gelen adamlaryň uruşda yhlasly söweşmekleri üçin, alnan oljalar esgerleriň arasynda paýlaşylýar. Şeýle bolansoň, adamlar urşa örän höwesek gatnaşypdyrlar.

Öňden gelýän berk düzgün boýunça alnan oljalaryň başden biri şanyňky hasaplanýar. Başden ýene biri döwletiňki hasap edilýär. Oljanyň galan başden üç bölegini esgerler öz serkerdeleri bilen paýlaşýarlar.

22. Heýtele – Syrderýa bilen Amyderýanyň araly. VII asyrdan araplaryň gelmegi bilen bu ýulke Mawennahr – iki derýa aralygy diýlip atlandyrylýar.

23. «Oguznama» kitaby. Aşgabat, 2002 ý.

24. «Pentnama» kitaby – Söbüktegininiň öz ogly Mahmyda eden wesýeti. Bu kitap orta asyrdan iň ýörgünli kitap bolupdyr.

25. Pars sözüniň bars sözkökündendigi hakda görnükli alym Myrat Ajynyň «Ýewropa, týurki, Welikaya step» (...každy wtoroy ýewropeýes imeyet týurkskiye korni!..), Moskwa, AST neşirýaty, 2004; «Týurki i mir: sokrowennaya istoriya (Týurki

nesli miru weru w Boga nebesnogo...), Moskwa, AST neşirýaty, 2004. Alym miladydan öňki 558-nji ýylda Ahemeni şalygyny döreden Kiriň (kir – gadymy türkmen dilinde «başlangyç» diýen manyny berýär) bars taýpasyndan bolandygy, onuň adamlaryna barslar (parslar) diýlendigi hakda ýazýar. Kir öz ýurduny Barsiýa (Persiýa) atlandyrypdyr.

26. Umury istihbarat sahyby – döwlet howpsuzlyk (razwedka) gullugynyň ýolbaşçysy.

27. Şebistan – ýatakhana.

28. Nedim – maslahatçy, dost, patyşanyň, hanyň janyny ynanyan hemşeri.

29. Begzada terbiýesi – aristokratik terbiýe. Gadymy döwürde ata-babalarymyz köşkleriň ýanynda ýörite atabeglik mekdebini açypdyrlar. Ol mekdepde patyşanyň, şol sanda ýurduň emirleriniň, barjamly, abraýly adamlaryň çagalary okadylypdyr we terbiýelenipdir. Begzada terbiýesini alan ýigit özüniň asyly häsiýeti, sowatlylygy, söweş tilsimlerine ussatlygy bilen adaty ýigitlerden düýpgöter tapawutlanypdyr. Atabeglik mekdeplerinde birnäçe daşary ýurt dilleri hem öwredilipdir.

30. Fykh – şerigat hukuklary baradaky ylym.

31. Şemşer – ýarag ady, hanjar.

32. Wa daryg-a; wa hasrat-a; weýl-waý; weýla; wa weýleta – gynanç aňlatmalary, «ah, wah» ümlükleri.

33. Weledan – oglan.

34. Akgyz – keniz, hyzmatkär gyzy. Keniz bolup hyzmat etjek gyzlar saýlanyp-seçilip alynýar. Keniz bolmak üçin ilkinji talap owadanlyk, medeniýetlilik, edeplilik. Şeýle hem kenizler hyzmatda wagtlary ak eşik geýipdirler. Türkmeniň «Akgyz ýoldaşyň bolsun!» diýen dilegi şalaryň köşklerindäki akgyzlar – kenizler bilen baglanyşykly döräpdir. Akgyz owadan, asyly, edepli bolmaly. Diýmek, türkmenler ýaş ýigide arzuw edenlerinde «Akgyz ýoldaşyň bolsun!» diýip, owadan, asyly, edepli gyzyň ýanyoldaş bolmagyny dileg edipdirler.

35. Baba – kaka. Gadymy döwürde kaka sözüne derek baba, orta asyrlardan başlap ata sözleri ulanylypdyr.

36. Çilten – kyrk adam.

37. Ýatagan, şeşper – ýarag atlary. Ýatagan – gylç. Bu gylç soňky türkmen gylçlary ýaly egri däl-de, göni. Ýatagan sünçmek-sokmak üçin amatly bolupdyr. Şeşper – altý gyraňly gürzi, tokmak. Bulardan başga türkmenlerde ýaraglaryň naýza, kargy, süňi görnüşleri-de bolupdyr. Ermeni awtory Aristagues türkmenleriň-oguzlaryň at üstünde bürgüt deýin gidýändiglerini, baryş ugurlaryna ýaraglaryny şeýlebir ezberlik bilen işledýändiglerini haýran galma bilen ýazýar.

38. Berbed – Berbed Merwezi (VII asyr) görnükli türkmen kompozitory we sazandasy.

39. Umury emeniteti şähri – şäher howpsuzlyk işleri.

40. Oguz hanyň wesýeti boýunça ähli kişi kanunyň önünde deň hasaplanýar. Kim-de-kim öz wezipesinden peýdalanylýan günäkäre hemaýat etse, onda şol kişini-de jezalandyrmaly. «Oguznama».

43. Jansyz, jandar, çawuş – janpena, goragçy. Häzirki döwürdäki halkara sözi bolan «žandarm» sözünüň sözköki jandar sözündendir.

Ikinji hekayat

1. Afrasýaplylar – Garahan türkmenleri. Bu nesilşalygy Mawerannahrda 840 – 1212-nji ýyllar aralygynda dowam etdi. Afrasýap şähri – Samarkant şäheriniň demirgazyk tarapynda ýerleşýär.

2. Şamälik – Jent şäheriniň emiri. Jent şähri – häzirki Perowsk şähri. Seljuklylaryň şähri. Ýöne bu şähri seljuklylardan Şamälik basyp alýar. Şamälik 1041-nji ýylda Köneürgenç şalygyny Altýndaşdan basyp alýar. Köneürgenç şasy Ysmaýyl Handin ibn Altýndaş gaçyp, Togrul begiň ýanyna barýar we ömrüni seljuk şalygynda geçirýär.

3. Rüstem Zal – Gündogaryň görnükli halk gahrymany. Rüstem Zalyň we Rudabanyň ogly Siýawuş ençe Gündogar halk rowaýatlarynyň we ertekleriniň söýgüli gahrymany. Soltan Mahmyt Gaznaly Firdöwsiniň «Şanama» eseriniň baş gahrymany hakda: «Rüstem Zal ýaly batyr, pälwan gahrymanlar meniň esgerlerimiň arasynda kän» diýende şahyr biçak gaharla-

nypdyr. «Beýle gahryman hiç ýerde ýokdur. Bu gahrymany diňe men döretdim» diýip, şahyr soltany nadanlykda, çeper esere düşünmezlikde aýyplapdyr. Aslynda, soltan ýüregini aýdypdyr: hakykatdan hem soltan Mahmyt Gaznalynyň goşunynda pälwan, batyr adamlar juda kän eken. Soltan ol pälwanlaryna guwanypdyr. Güýç synanyşmak, göreş tutmak boýunça ýaryşlary yzygiderli geçirip durupdyr. Ussatlara mahsus bir kemçilik bar: olar eserlerine at daksan halamaýarlar. Soltan Mahmyt Gaznalynyň sözleri bilen aýtsam, adamy öwseň, ol «Gör, men nähili gowy!» diýip guwanýar, eger «Seniň şeýle-şeýle kemçiligiň bar» diýseň, onda adam: «Gör, bu adam nähili ýaramaz!» diýip, seni ýigrenip ugraýar.

4. Oba, kent – biz obadyr kent sözünü manydaş sözler hasaplaýarys. Aslynda, bu sözleriň arasynda belli bir derejede tapawut bar. Kent – daşyna daşdan diwar aýlanan obadyr. Daşyna palçykdan diwar aýlanan berkitmelere bolsa gala diýilýär.

5. Horezm köli – Aral kölüniň orta asyrdan atlandyrylyşy.

6. Lala – terbiýeçi, atabeg, atalyk.

7. Mirşikär – awçylaryň ýolbaşçysy.

8. Perrende bazary – guş bazary.

9. Şahyn – ak reňkli laçyn.

10. Kelete (kelate) etmek – harap, weýran etmek.

11. Mertebe – bagt manyсында.

12. Tarih-i-Beyhaki. Abu-i-Fazl-ýa Beyhaki. Çagry begiň, Togrul begiň, Musa begiň her birine bir etrap – Şaruhan, Rabat Maşe, Gauhor etraplarynyň berlendigi hakda (1033 – 1034 ý.) Fahr Razi hem ýazypdyr.

13. Akyn – gadymy türkmen çapawulçylygynyň atlandyrylyşy.

14. Muhammar – şerap içip mes bolan.

Üçünji hekaýat

1. Çilten – 1. Kyrk ten, kyrk adam; 2. Sopularyň kyrk adamdan ybarat “nujaba” ýa-da “abdal” diýilýän we keramatly hasaplanýan topary.

1. Damulla – mugallym.

2. Hindistana ilki bolup yslam dinini elten soltan Mahmyt Gaznalydyr. Päkistan 1947-nji ýylda özbaşdak yslam döwleti boldy.

Bäşinji hekaýat

1. **Elite hüllepüş** – elite – saýlanan, iň gowy; hüllepüş – owadan geým.

2. **Zünnar** – guşak; otparaz ruhanlarynyň guşagy.

3. **Haluf ýüpegi** – Haluf şäherinde dokalan ýüpek mata.

4. **Dilbent (dülbendi)** – boýna, başa daňylýan insizräk mata.

5. **Halhal** – aýal-gyzlaryň bezeg üçin aýaklaryna dakýan, kümüşden edilen, nagysly ýasy halka. Bu bezeg Horasana, türkmenlere araplardan gelipdir.

6. **Boriýa** – ýekenden dokalan düşek.

7. Soltan Mahmyt Gaznaly 1027-nji ýylda urdu dilini döredýär. Soltanyň goşunynda köp halkyň wekilleri söweşpdirler. Şonuň üçin hem soltan Mahmyt bu dili döretmek bilen esgerleriň arasyndaky dil kynçylyklaryny, düşünişmezliklerini çözmegi maksat edinipdir. Urdu dili häzirki döwürde Päkistanyň döwlet dilidir.

Altynjy hekaýat

1. Ibn Esir. Kämil taryh. 1-nji jilt. TMMMM. A., 2005.

2. **Nass** – yslam hukugynda Gurhan bilen hadysa aýdylýar.

3. **Dor bedew** – kynyklara dör bedew münmegi Oguz han wesýet edipdi. Ýigrimi dört agtyga wesýet edilen atlaryň reňkiniň sany dokuzdyr. Mysal üçin, Gaýa, Baýada, Alaöýlä, Garaöýlä gara reňkdäki at; Owşara – ak reňkdäki at; Igdire, Begdüze, Ýiwä we Kynya dor at miras berilýär. Oguz hanyň bu harby sargydy XIII asyrdä Jelaleddin Meňburny döwründe-de bar eken. Elbetde, bu hakda göni gürrüň edilmese-de, muny Jelaleddiniň kätibi, Muhammet Nesewiniň «Jelaleddin Meňburnynyň ömür beýany» atly kitabyndaky şu setirlerden: «Bellenilen gün soltan goşunyň söweş nyzamyna düzdi. Goşunyň merkezi diňe gara atly, gara geýnen ýigitlerdendi, sag ganat dagyň sili ýaly uçganak-

lap duran ak atly, ak geýnen nökerlerdendi, çep ganaty bolsa mele atly, mele geýnen nökerlerden ybaratdy» (254 sah.) hem aňmak bolýar. Elbetde, bu aýratyn gürrüň, özem uly gürrüň.

Ýedinji hekaýat

1. **Tebük** – häzirki futbol oýnuna meňzeş oýun.

2. **Güý** – çöwgen hem tebük oýunlarynyň topy.

3. **Alty tarap** – gadymy döwürdäki durnukly söz düzümi. Ata-babalarymyz yslandan öý «dört tarap» diýmän, «alty tarap» diýipdirler. Olar başynjy we altynjy tarap diýip Ýeri we Asmany göz önünde tutupdyrlar.

Sekizinji hekaýat

1. **Ferraş** – içerini syryp-süpürýän hyzmatkär.

2. **Pereç** – ýelbegeý almak üçin tikilýän ýeňi kelte don.

3. **Bilal** – Ilkinji hebeşi azançy.

4. **Ýabgu** – patyşanyň wezipesini ýerine ýetiriji. Bu wezipe patyşalyk, şalyk berkarar edilýänçä wagtlaýyn berilýän at. (L.Gumilýow).

5. **Mahýa (maähr)** – galyň.

6. **Tapbala** – depçi zenan.

7. Seljugyň hatynynyň grek gyzy bolandygy, şeýle hem olaryň nesepleriniň nestorianlygy barada iki pikir bar: bir topar bu pikiri öňläýar, beýleki topar bu pikire garşy çykýar. (Rene Grosse. Sähraýylaryň imperatorlygy. Türkmen diline terjime edilen nusgasy).

8. **Taýlesan** – boýna atylýan ýaglyk. Bu ýaglyk köplenç namazlyk üçin göterilýär. Zenanlar bu ýaglygy päklik, halallyk manysynda atynýarlar.

9. **Atyllanyň gününe salmak** – neberesi öldürilenden soň, bir görmegeý gyz aryny almak maksady bilen Atylla özüni bagyş edýär we gije uklap ýatan Atyllany pyçaklap öldürýär.

Dokuzynjy hekaýat

1. Bu gysgaça maglumat ibn Esiriň «Kämil taryh» atly kitabyňyň birinji jildinden alyndy.

2. **Samanogullary** – bu nesilşalyk 892 – 999-njy ýyllar aralygynda Merkezi Aziýada hökümdarlyk edýär. Bu döwletiň esasynda Mahmyt Gaznaly öz şalygyny döredýär.

3. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

4. **Ýañykent** – 1964-nji ýylda belli bir alymlar topary tarapyndan Altyndepe diýlip atlandyryldy. Ýañykent Beýik Oguz döwletiniň paýtagtydyr. Syrderýanyň boýundaky Ýañykent – Abywertde suwuň kesilmegi sebäpli, Heytelä göçen we ol ýerlerini mesgen tutunan oguzlaryň paýtagtynyň ikinji döreýsidir. Taryhdan belli bolşy ýaly, oguzlar nirä göç etseler, baran ýerlerine öňki ýaşan ýerleriniň atlaryny dakypdyrlar.

5. «Nasr Ilig han 1013-nji ýylda aradan çykdy, onuň ýerine gardaşy Mansur geçdi. Ol Arslan Ilig unwanyny aldy, kuwwatly hökümdar boldy. Ýöne 1021-nji ýylda hanedana degişli Alytegin Buharaga häkim bolanda özbaşdak hereketlere we öz ülkesini giňeltmäge başlady. Bu wagtlar Seljugyň ogly Arslan ýabgunyň öz ili bilen Jentden aşak inip, Buharadan 20 farsah (118 kilometr) demirgazykdaky Nur etrabynda ýerleşendigini bilýäris». Faruk Sumer. Oguzlar – türkmenler.

6. **Garahanly nesilşalygy** – 382 – 607-nji hijri; 992 – 1211 milady ýyllary aralygynda Heýtelede höküm sürýär. Garahanly türkmenleri – garlyk türkmenleridir, olar X asyryň ortalarynda Merkezi Aziýada ilkinji bolup yslamy kabul edýärler. «Gara» sözi «güýçli, köp» manysyndadyr. Ilek han samany şalygynyň paýtagty bolan Buhara şäherini basyp aldy we ol ýerde öňki şalygyň neberelerini ýok etdi. Samanogullary şalygynyň tagtynda oturyp, başyna täç geýdi. Bu waka 999-njy ýylda boldy. Ilek hanyň täç geýmegi samanogullary şalygynyň ýaşamasyny bes edendigini alamatlandyrdy.

7. Seljuk ibn Dükakyň baş oglunyň atlary: Ysraýyl, Mykaýyl, Musa, Ýunus, Ahmet. Bu hakda Kerimeddin Mahmyt Aksaraýlynyň «Musameretül ahbar» (Habarlaryň mejlisi) atly kitabynda aýdylýar. Käbir taryhy çeşmelerde Seljuk begiň dört

oglundyň bolandygy aýdylýar. Faruk Sümer bu barada şeýle ýazýar: «Seljugyň dört ogly bardy. Onuň oglunyň baş bolmagy hem mümkin. Zahirî Nişapuryň sözlerine görä şeýledir. Baş oglunyň atlary: Ysraýyl, Mykaýyl, Musa, Ýusup we Ýunus».

8. Ýurduny täzeledi – Taryhçylar Seljuk ibn Dükakaň ýüz ýedi ýaşda aradan çykandygyny nygtasalar-da, onuň aradan çykan ýylyny dürlüçe görkezýärler. Bir taryhçy Seljuk begiň aradan çykan ýylyny 1007-nji ýyl diýip görkezse, başga bir taryhçy ony 1011-nji ýyl diýip, ýene bir taryhçy 1013-nji ýyly görkezýär.

9. Faruk Sümer. Oguzlar – türkmenler (taryhlary, tire-taýpa düzümleri, dessanlary) Aşgabat. 1999. Ibn Esir. Kämil taryh, 1-nji jilt. TMMMM. A., 2005.

10. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

11. Oguz hanyň pendî – edilen etmişe hökman jeza bermelidigi, eger wezipeli beglerden, serkerdelerden haýsydyr biri etmiş edene howandar çyksa we ony jezadan alyp galmakçy bolsa, onda şol begi-de, serkerdäni-de patyşanyň ony nähili gowy görýändigine, hormatlaýandygyna seretmezden jezalandyrmaly. Kanun ähli kişi üçin deň bolmaly.

12. Musahhar (teshyr, petih) kylmak – eýelemek, boýun egdirmek, basyp almak.

13. Jibal – daglyk ýer diýmekdir. Jibal ülkesi – Ysphyhan, Zenjan, Kazwin, Hemedan, Dinawar, Harmysyn, Reý ýaly şäherleri öz üçine alýan uly daglyk ülkedir.

14. Büweýh, Kaku, Rawwat, Şaddat, Bawan, Musafir, Ziýar şalyklary – Günbatarda hökümdarlyk süren uly bolmadyk şalyklar.

Büweýh şalygy – Eýranda we Yrakda 320 – 454-nji hijri, 932 – 1062-nji milady ýyllar aralygynda hökümdarlyk edýär. Bu şalygy Togrul beg syndyrýar.

Kaku şalygy – 1008 – 1051-nji milady ýyllary aralygynda Merkezi we Günbatar Eýranda hökümdarlyk edýär. Bu şalygy deýlemlî Duşmanziýar esaslandyrýar. Şalygy Togrul beg syndyrýar.

Rawwat şalygy – X asyryň başyndan başlap, 1071-nji ýyla çenli Azerbaýjanda hökümdarlyk eden şalyk. Şalygy Alparslan syndyrýar.

Şeddat şalygy – hijriniň 370 – 571-nji, miladynyň 951 – 1174-nji ýyllary aralygynda Arranda (Garabag), Gündogar Ermenistanda hökümdarlyk eden şalyk.

Bawan şalygy – Hazar deňziniň kenarynda Tabarystanda hökümdarlyk edipdir. Hökümdarlyk eden ýyllary 665 – 1349-nji ýyllar.

Musafir (salarlar) şalygy – Deýlemde we Azerbaýjanda 916 – 1090-njy ýyllar aralygynda hökümdarlyk eden şalyk.

Ziýar şalygy – 927 – 1090-njy ýyllar aralygynda Tabarystanda we Gürgende hökümdarlyk eden şalyk.

15. Ibn Esir. Kämil taryh. 1-nji jilt. TMMMM. A., 2005.

16. Ibn Esir. Kämil taryh. 1-nji jilt. TMMMM. A., 2005.

17. Ibn Esir. Kämil taryh. 1-nji jilt. TMMMM. A., 2005.

18. Kerimeddin Mahmyt Aksaraýly. Musameretul ahbar (Habarlaryň mejlisi).

19. Kerimeddin Mahmyt Aksaraýly. Musameretul ahbar (Habarlaryň mejlisi).

20. Kunýe – familiýasy, nesebiň aýdylyşy. Ibn, bin – ogly diýmekdir. Abu – kakasy; umm – ejesi; bin, ibn – ogly; bint – gyzy diýmegi aňladýar.

21. Diýe (diýet) – öldürilen adamyň huny üçin tölenýän pul.

22. Ibn Esir. Kämil taryh. 1-nji jilt. TMMMM. A., 2005.

23. «Dört ýüz ýigriminji hijri ýylynyň (1029-njy ýyly) aşyr aýynyň birinji güni, söweşe ugraljak güni daňdan şazada Alparslan dünýä inipdi. Şonda onuň dogluşyny mübärekläp, onuň täleýini gowulyga ýorupdylar». Ibn Esir. Kämil taryh. 1-nji jilt. TMMMM. A., 2005.

24. Wežde-çillä oturmak – wežde – ruhy taýdan göçgünli-öwçli ýagdaý. Çillä oturmak – derwüşdir sopularyň 40 günläp ýekelikde iýip-içip, Gurhany okap, ybadat etmegi.

25. Jyza – naýza.

26. Askudar – çapar.

Onunjy hekaýat

1. Alty aýda bir, bir aýda alty garyş – gadymdan gelyän bu pähim bugdaý hakda. Hakykatdan hem ýylyň ahyryna ekilýän bu ekin alty aýda bir garyş ösýär. Togsan dolup, ýere ýylyň girmegi, ýazyň gelmegi bilen bugdaý bir aýda alty garyşlyk boý alýar, onsoň hasyla durýar.

On birinji hekaýat

1. **Nyşan** – gelinlik bellenen gyz.

2. **Kedisi mawlamak (frazelogiki jümle)** – (kedi – pişik) ärsiremek.

On ikinji hekaýat

1. **Bikir** – durmuşa çykmadyk päk gyz.

2. **Tuwak** – gelniň başyna atylp, ýüzi ýapylýan seçekli örtük, nykap.

3. **Arguwany ýakut** – goýy gyrgyzy reňkli gymmatbaha daş.

4. **Mil** – 1852 metre deň bolan uzynlyk ölçegi.

On üçünji hekaýat

1. **Gerdek** – çatynjalar öýi.

2. **Maşsate** – durmuşa çykýan gyzy geýindirýän-bezeyän hünärmen aýal.

3. **Nisar** – gelniň üstüne gymmatbaha altyn-kümüş hem-de gül seçmek dessury.

On dördünji hekaýat

1. **Gypjak çöli** – Aral deňzi bilen Gara deňziň aralygy.

2. **Posdek** – düşek, ojakbaşy.

3. **Tübbet (Tibet) müşki** – Tübbet (Tibet) dördünji yklymda Hindistan bilen serhetleşýän bir ýurtdur. Bu ýurduň müşki hytaý müşkünden has ýakymly hasaplanýar. Bu müşk gymmat bahalanypdyr. Ony satyn almaga – peýdalanmaga diňe patyşalaryň

gurbaty çatypdyr. Müşk jerenleriň göbeginden iki hili ýagdaýda alynýar: bir-ä awçylar jerenleri tor gurup tutup, olaryň göbeklerini dilip, müşk suwuklygyny alýarlar; ikinji ýagdaýda jerenler bişen müşklerini gaýalaryň ýiti daşlaryna süýkäp aýyrýarlar. Jerenleriň süýkenip daşlarda goýup giden, guran müşkleri iň ýokary hilli müşk hasaplanýar. Beýle müşkler iň gymmatbaha müşklerdir.

4. Gumguma – çüýşe.

5. Rakiýa – üzümden ýasalan arak. Boza – darydan ýasalan güýçli, serhoş ediji içgi.

6. Asfury hanjary – asfury – ýiti sary reňkli ýakut. Barjamly adamlar hanjarlarynyň sapyny ýakudyň mişmişi ýa-da asfury görnüşlerinden edýärler. Asfury ýakutlary gaýgy-gamdan saplaýan, göwnüni göterýän güýç hasaplap, adamlar ony ýanlarynda göterýärler. Asfury ýakudyň düzüminde adamyň ruhuna oňyn täsir edip, ony galkyndyryýan, şatlandyryýan ylahy madda bar hasaplaýarlar. Togrul beg asfury hanjaryny Altynjan hatyna sowgat berýänçä ýanyndan aýyrmady. Onuň işi mydama şowuna boldy.

7. Degirmen – bu ýerde Asman göz önünde tutulýar, çünki, asman sözi degirmene meňzeş diýen manyny aňladýar. As – degirmen, man – meňzeş.

8. Jumag (şöhwet, küwen) – är-aýallyk gatnaşygy, jübütleşmek.

9. Jent – şäheriň, emirligiň ady. Şeýle hem bugdaýdan atyň ýagyna gowrulyp taýýarlanylýan tagama «jent» diýilýär.

10. «Zamahşar gijesi» – şeýle aýylganç gyrgynçylyk dünýä taryhynda 1572-nji ýylyň 24-nji awgusty gijesi Parižde bolýar. Bu gan döküşligi «Warfolomeý gijesi» adyny alýar.

IKINJI KITAP

HEMINZAMAN

Birinji hekaýat

ÜLKER DÜŞSE, GYŞ BOLAR

Her bir zadyň soňy bar: ähli perrendelere hem derrendelere¹ soltanlyk eden bürgüdiň ahyryl-ahyr soňy geldi, çünki garrady – petekesiniň perleri agardy. Bürgüdiň petekesiniň perleriniň agarandygyny – garrandygyny gören perrendeler hem derrendeler ondan öňküleri ýaly elheder-gorky etmän, erkana ýaşap ugradylar.

Öň welin onuň al-asmanda sudurynyň çala görünmegi Ýerde uly howsala dörederdi. Janly-jandarlar haýdan-haý öz hinlerine, sürenlerine sümülmäge howlugardylar. Bürgüt ok deýin suwlap barýan towşandyr torsuklaryň üstünden saglap inip şeşper bolup urlardy, awuny alyp bilmedik gezegi ýokdy. Ýöne soňky günler ol diňe çem gelen perrende höwürtgelerindäki gyzyletene jüýjeler bilen oňnut etmeli bolýardy.

Bir gezek beýik dag gerşindäki öz höwürtgесinden nobat-daky aw gözlegine gitjek bolup durka, onuň ýanyna hüwi geldi. Özem ol hiç bir gorkusyz-ürküsiz geldi, köne hüwi tansynyň ýanyna gelen deýin, gaty arkaýyn gürlledi:

«Eý, bürgüt, sen garrap, halys awdan galdyň. Sen öňkiň ýaly awuňy alyp bilmäniňden soň, diňe höwürtgelerden jüýjeleri iýip gün görýärsiň. Meniň saňa nebsim agyrýar. Oýlanyp-oýlanyp, saňa kömek etmegi makul bildim. Men saňa öz awlan syçanlarymdan, mör-möjejiklerimden ölmezödülik bereýin, ýöne bir şert bilen...»

«O nähili şert?!»

«Şertim şeýle: men saňa öz awumdan aç ölmeziň ýaly berip duraryn, ýöne sen meniň höwürtgämdäki jüýjeklerime gözüni gyzdyрма!»

Bürgüt ýanynda hüwiniň gorkusyz-ürküsiz durmasyny, petekesini gaýşardyp gürlemesini özüne namys bildi. Ol özünden döwranyňgeçendigine magat düşündi. Hübäýagsydan-ýamandan jogap bermedi. Ýeri, hüwiniň teklibini kabul etmelimi? Bürgüt birmahal garganyň aýdan pikirini ýatlady. Garga: «Öli arslan bolandan diri syçan bolanyň mün paý gowy» diýipdi, şonda.

Belki, bu pikir garga üçin dogrudyr. Bu dünýäde ýaşamak üçin her hili kysmatlara kaýyl geljekler kän ahyryn! Ýöne şeýle ýaşayş bürgüt kowumyna uslypmydyr?!

Bürgüt ähli guşlaryň şasy. Şaha bolsa ýalňyzlyk mahsus. Hut şonuň üçin bürgütler mydama ýeke-ýalňyzdyr. Şa bolup dünýä geldiň, eý, bürgüt, şa bolup hem bu dünýäden git! Bürgütkäň hüwi bolup ýaşamak, ýa garga, syçan bolup ýaşamak bürgüt kowumyna asla gelişmeýär. «Bürgüt bolup ýaşadyň, bürgüt bolup ölmegi-de başar» diýip, bürgüt öz-özüne pent etdi.

Bu pendini makul bilen bürgüt bar güýjüni jemläp asmana galdy. Ol tä ysgyndan gaçýança ýokary galdy. Soňam kert gaýanyň üstüne özüni goýberdi.

Bürgüt şuwlap aşak gaýtdy. Ýokardan gelip urlan bürgüt daşyň ýüzüni gyrmyzy gana boýady. Ana, şol gyrmyzy gan gyrmyzy lagla öwrülipdir. Lagyl daşlary bürgütleriň gyrmyzy ganyndan döreyärmiş.

* * *

426-njy (1034–1035) ýylyň gysynyň ikinji rebi-us-sani (ýanwar) aýynyň on ýedisinden başlap, üç günläp gar ýagdy. Garyň galyňlygy dyzdan geçdi.

Togrul beg garly günleri, gary bıçak gowy görýärdi. Gar ýagsa, hökman meýdana çykýardy. Garyň üstünde aýakýalaň ýöremekden, ýüzin düşüp ýatmakdan, aw awlamakdan, gar ýagyp durka oduň başynda iň ýakyn adamlary bilen üýşüp oturmakdan, çişlik, kebab bişirip iýmekden lezzet alýardy. Arman, garly günler türkmen topragynda juda seýrek bolýar, kä ýyllar-a gar ýaganogam.

Üç günläp garyň ýagandygyna seretmezden Etegiň ýakyn-udaş obalaryndan, Mawerannahrdan, Horezminden gelen adamlary ertirden agşama çenli kabul edenden, olar bilen baglanyşykly meseleleri çözendən soň, Togrul açyk meýdanda – Garagumuň amatly bir oýunda oturyp, kakmaç iýmek, göwün hoşlamak pikiri bilen dört-bäs işsegiň etini pudarladyp, önünden ugratdy.

Günortanlar Altynjan bilen özlerine garaşylýan guýnak oýa ugradylar.

Diňe dört tarap däl, oguzlaryň aýdysy deýin, alty tarap hem ap-akdy, göýä Asman bilen Zemin aklyga bürenip, başga bir älem döretmekçi bolýan ýalydy.

Galyň gar atlaryň ýöremegini kynlaşdyrýardy.

Howa o diýen sowuk däl, arassady, tämizdi. Bu eşrepi howa janyňa tenekar deýin ýakymly täsir edýärdi, ondan dem aldygyňça alasyň gelýärdi.

Togrul begiň-de, Altynjanyň-da atlary dor reňkdedi. Olaryň eginlerindäki eşikleri-de, esasan, al reňkdäki eşiklerdi.

Al reňk olaryň kynyk neslindendigini aňladýardy.

Altynjan durmuşa çykamazyndan burun Akgar atly ak reňkli at münüpdi. Ak reňk Oguz hanyň Owşar agtygynyň reňki eken. Ähli owşar neberesi ak reňkli at münýän eken, ak reňkli eşik geýýän eken.

Altynjanyň kakasy Abdylmälik han gara reňkli at münýärdi, onuň gullugyndaky adamlar hem gara reňkli at münýärdiler, esasan, gara reňkli eşik geýýärdiler. Abdylmälik han gyzynyň ak reňkli owşar atyny münmegine garşy bolman eken. Han özleriniň Gaýa hanyň neberesindendigini, olaryň gara reňkli at münmeklerini Oguz hanyň wesýet edendigini gyzyna aýtmadyr. Näme üçindir, bu hakda Altynjana Habyl bilen Kaby-lam, Sadylla-da, atabeg Omar-da aýtmady.

Ol soltan Mahmyt Gaznalynyň Zamahşara gara atda, lowurdap duran gara eşikde gelendigi, şol pursat özüniň dünýä inendigi barada eşidipdi. Soltanyň zyndaky atlylaryň hem gara atlydyklary, gara eşiklidikleri hakda hem eşidipdi. Özem kän gezekler eşidipdi, ýöne herçent eşitse-de, olaryň näme üçin diňe gara at münendiklerine, näme üçin diňe gara eşik geýendiklerine pisint etmändi. Çünki, Altynjanyň kakasy-da, onuň atlylary-da gara reňkli eşik geýýärdiler. Şeýle bolansoň ol şeýle at münmek, şeýle reňkde eşik geýmek parzdyr, şeýle reňkli eşik geýmegi özlari isleýändirler öýdýärdi. Indi görüp otursa, Oguzyň her kowumy wesýet edilen dokuz reňk boýunça geýinýän eken.

Altynjan durmuşa çykansoň, öňki mümkinçilikleri daraldy: Akgary bilen hoşlaşdy, indi dor at münmeli, al reňkli eşik geýmeli boldy.

Dogrusy, ol soňky günler ähli zatda al reňki görýärdi. Hana, düşlegde kakmaç taýynlap oturan adamlaryň ýakýan otlaryndan hem al ýalyn dillerini Asmana uzadýar.

Ýaýbaň oýtakda düşleg edinen adamlaryň egin-eşikleri al reňklidi, ýöne gar olaryň-da üst-başyny ýetişibildiginden Altynjanyň gowy görýän ak reňkine öwürjek bolup çalyşýardy.

Togrul beg düşlege gelensoň, atyndan böküp düşdi, jylawy haşymalarynyň birine tabşyrdy. Soňam atyň üstünde uzaklara seredip oturan Altynjana elini uzatdy, onuň atdan düşmegine tekge berdi.

Garyň dyzdan ýokardadygyna seretmezden, pyýadalap, gündogara bakan ugradylar, bir depe aşdylar.

Bu ýerde durup seretseň, alty tarapyň diňe aklykdy.

Bu oýtakda özlerinden başga hiç kimse ýokdy.

Bu ýeri başga bir pelek ýalydy.

Howada göçgünlilik, badyhowalyk bardy.

Altynjan Togrul begiň bu mahal näme isleýändigini magat bilýärdi. Sebäbi ol bu pursat barada oňa düýnem, şu gün daňdanam aýdypdy. Begiň islegi – Altynjanyň-da islegidi.

Togrul beg üç-dört ädim öňden yöräp, Altynjana ýol arçayardy. Onuň keýpi kökdi, hatynyna beýik soltan Mahmyt Gaznaly bilen Jürjaniýa eden ýörişi, şol ýörişde bolan käbir wakalar, Zamahşara baryşlary, derwezeden girenlerinde täze dünýä inen

çağanyň jägildisiniň eşidilişi, täze doglan çağa soltanyň «Altynjan» diýip at dakysy, «Beýik bir begiň hemrasy bolmagyny» pata berşi, patyşalaryň dilegleriniň mydama amal bolýandygy, çünki, olaryň Allanyň ýerdäki wekilleridigi hakda göçgünli gürrüň berýärdi.

Bu gürrüňleri diňlemek Altynjan üçin öňem ýakymlydy, häzirem ýakymly. Ol Togrul begiň joşgunly gürrüňini ýylgyrjaklap, gözlerini süzüp, heziller edip diňleýärdi.

Togrul beg birden saklandy:

– Altyn gyz, başlalymy? – diýip, ol ýanyoldaşynyň ýüzüne ýylgyryp bakdy.

Altynjan töweregine garanjaklady, hiç bir zatda nazary eglenmedi, ol göwünjeň dillendi:

– Sen näme diýseň, şol hem bolar!

Olar eginlerindäki possunlaryny çykardylar.

Altynjan ýene töweregine garanjaklady:

– Töweregiňe köp garanýarsyň-la? Kimdir biri bardyr öýd-ýärsiňmi?

– Aý, ýok.

– Şu oýda ikimizden başga hiç kim ýok. Başlabereli!

Altynjan begiň pikirini oňlady:

– Bolýar...

Togrul beg ilki başyndaky peşini, soň aýagyndaky keçe ädigini çykardy. Gary penjeläp alyp ýüzüne sürtdi. Ol ilkinji gezek görýän deýin, esli salym Altynjany mähir bilen synlady. Yaňagyndan, saçlaryndan sypady. Soňam oňa daşky eşiklerini çykarmaga kömekleşdi.

– Özüm çykararyn.

– Meniň kömegim zyýan etmez.

Togrul beg Altynjanyň çenberini gapdala zyňyp goýberdi:

– Soň taparmykam?

– Taparys.

Togrul beg hatynynyň gözlerinden nazaryny aýyrmaýardy. Başlandy!

Beg başda howlukman hereket etdi.

Olar kem-kemden gyzyşdylar.

Garyň üsti torç edildi.

Olaryň bedenlerinden bug göterilip ugrady.

Togrul begiň Altynjana seretdigiçe seredesi, mährini gandyrazy gelyärdi, ony biçak gowy görýärdi. Oňa: «Altyn gyzy, sen eýýäm maksadyňa ýetdiň, sen meniň ýüregim» diýýärdi. Kyrk ýaş aýetip, özüniň Altynjana kökerilmeginiň, imrinmeginiň sebäbine teý düşüniş bilenokdy. Dogrusy, ol ýaşlykda Mahym atly gyza göwün beripdi. Mahym Gökdaş begiň gyzydy. Togrul beg Mahym bilen gar ýaganda açyk meýdana çykyp, baş açyk, aýak ýalaň ylga-mak ylgardy. Olar ýaşlykda biri-birine biçak imrinipdiler.

Günleriň bir günü Mahymy afrasýaplylar bilen garyndaşlyk gatnaşygyny açmak, berkitmek maksady bilen Kadyr hana berdiler. Çünki Kadyr han Gökdaşyň gyzyny hatyn edinmek isleýändigini açyk aýdypdy. Şondan soň alaç galmady.

Mahym iki aýdan soň afrasýaplylarda ýogaldy. Nädip ýogaldy? Keselläp ýogaldymy ýa öldürildimi, seljuklylar bu barada hiç zat bilip bilmediler. Üç ýyldan soň Togrul beg Nur welaýatynyň walysy Isgender ibn Nurjanyň Altyn atly gyzyna öýlendi. Ähli zat gülala-güllükdi, ýöne bu uzaga çekmedi: sekiz aýlyk göwreli Altyn hatyn agyr derde uçrady, ony Ezraýylyň elinden alyp galjak bolup Togrul beg iki ýana çapdy, ýöne Ezraýyl göni gelse, lukman-da täsir edip biljek däl eken. Altyn hatyn Togrul bilen bir ýyl ýaşasyp, göräýmäge, ýönekeý bir keselden – içki sanjydan ýogaldy.

Şondan soň Togrul begiň durmuşynda, diňe bir onuň durmuşynda däl, ähli seljuk neberesiniň durmuşynda galagoply durmuş başlandy. Alp Garanyň Ýusup ýabguny öldürmegi Togrul bege gaty agyr urgy boldy, ol üç günläp wujde-çillede oturdy. Şonda köp zatlar oňa oraşan göründi.

Şonda Altynjanyň öz täze durmuşyna täze bir güýç, täze bir hyjuw bolup girjekdigini-de gördi.

Ol Altynjanyň gőzelligine, başarlaňlygyna, alçaklygyna maýýldy, onuň ilkinji nika gijesindeki dogumly hereketleri Togrul begiň göz atuwynda köplenç janlanýardy, gaýtalanýardy.

Ol Altynjany eliniň aýasynda saklamak isleýärdi. Bu isleg onda toýdan öň hem bardy. Şu maksat bilen ol Altynjana köp mukdarda jamy-jambar alypdy, ýöne ol alan zatlarynyň barysy Şamälik emire olja boldy. Megerem, onuň Altynjana niýetläp

alan zatlaryny bu gün Jentde Şamäligiň hatynlary göwünlerini satlap geýip ýörendirler?!

Allatagala haýsydyr bir merdana kişini ýalkajak bolsa, ilki bilen oňa mynasyp hatyn berer eken. Togrul beg Çagry begde-de, Musa begde-de, mahlasý, ähli seljuk beglerinde özüniňki deýin başarnykly, özüniňki deýin ökde hatynyň ýokdugyny bilýär. Muny ähli seljuk begleri Togrul begiň ýanlarynda boýunlaryna hem alýarlar.

Togrul beg Altynjana guwanýardy. Çünki ol onuň köp işlerini ýeňilleşdirýärdi. Kimedir birine arap ýa pars dilinde hat ýazmaly bolsa, adam agtaryp ýörmeli däl. Altynjan bu işi sähel salymda oňarýardy. Arap, pars, ýunan dilleri boýunça terjuman gerekmi, baş üstüne, terjuman hem gözläp ýörmeli däl, Altynjan ol dillere edil türkmen dilinde gürleşýän ýaly erkin gürleşip otyr. Onsoň Togrul beg oňa neneň: «Altyn gyz, sen durşuň bilen hazyna» diýip aýtmasyň?!

«Zamahşar gijesinden» soň aman galan seljuklylar Merwiň üsti bilen Etege gelipdiler. Merwde soltan Masuda hat ýazylypdy². Şol haty hem pars dilinde Altynjan ýazypdy. Togrul begiň debiri hem nedimi ulama Seýit Rawendi Altynjanyň ýazan hatyna: «Aperin!» diýipdi. Seýit Rawendi özüne aşa göwni ýetýän, ýüz görüp gapyrga syrmaýan, hortap, ylmuran kişidi. Ol hiç kimiň göwni üçinem sypaýýçylyk etjek kişi däl. Inirdegendi, inirdeýändigini, kemçiligiňi göni ýüzüne aýdýandygy üçin ony köpler halanokdy, ýöne işini gül ýaly edýänligi, aşa sowatlydygy üçin onuň inirdilerine göz ýumýardylar. Soňky döwürde ol nähili hat taýýarlasa, Altynjana görkezýärdi, onuň bilen maslahatlaşýardy.

Altynjan welin, soltan Masuda ýazan hatynyň gowy derejede ýazylandygyna ynanyş bilenokdy. Sebäbi ol hata şindem jogap gelenokdy.

Hata jogabyň gelmeýändiginiň sebäbi Altynjanyň pikir edişi ýaly däl.

Soltan Masut seljuklylary ähmiýete mynasyp hasaplamandy. Ýogsam Merwde seljuklylardan hat alan Horasanyň emiri Abul-Fazl Sury közüň üstüne düşen deýin elewräberdi, haty haýdan-haý Gazna ýollady.

Şol mahal soltan Masudyň aladasy başyndan agdykdy.

Ol, esasan, iki ýyl bäri soňa goýup ýören bir möhüm meselesini çözmek pikiri bilen başagaýdy. Ol mesele Tabarystan³ bilen baglanysyklydy.

Mundan iki ýyl öň Gazna soltanlygynyň tabynlygyndaky Tabarystan we Gürgen sebitlerinde hökümdarlyk edýän Ziýar şalygynyň şasy Manuçihr⁴ ýogalypdy. Manuçihrini öz salary, ejesiniň dogany Bakalanjar birki sany köşk emeldary bilen dilleşip awy berip öldüripdi⁵. Soňam şalygyň wezir-wekilleriniň adyndan soltan Masuda hat ýazypdylar, şalyga şa goýmak meselesini çözüp bermegini towakga edipdiler, eger ýurda Bakalanjar şalyk etse, onda ýurduň gülläp ösjekdigini, Gazna köp mukdar-da salgyt-paç, hedýe-engam iberip biljekdiklerini nygtapdylar. Şonda soltan Ziýar şalygynyň merkezi şäherine – Gürgene ýakyn wagtda barjakdygyny, olaryň meselelerini ýerinde çözjekdigini wada beripdi. Ondan bärem iki ýyl geçipdi. Ýakynda soltan Masut Balhdaka onuň ýanyna Gürgenden uly wekilçilikli topar ýörite barypdy, Gürgendäki meseleler hakda aýdypdy, ol meseleleri çözüp bermegini soltandan ýene towakga edipdi. Soltan Ziýar şalygy baradaky meseleleri mundan beýläk yza çekmezligi makul tapdy, Gürgene tarap ýola düşdi, şalygyň tabynlygyndaky Saryýa, Amul, Gürgen, Astrabat şäherlerine paç salyp, köp mukdarda baýlyk gazanmak isledi. Oňa berlen maglumatlara görä şäherleriň hersinde «bäs ýüz müň sany hojalyk» ýaşaýardy. Şäher ilatynyň hersi bir dinardan paç tölände «bäs ýüz müň sany bäs ýüz müň» dinar boljakdy⁶.

Soltan Masut agyr goşun bilen Gürgene bardy. Iki ýyllap garaşan ýerli ilat soltany gülerýüz, duz-çörek bilen garşy aldy. Soltanyň önünde adamlar öz begençlerini bildirmek maksady bilen aýdym aýdyp, saz çaldylar, ýerli sungat ussatlary öz başarnyklaryny görkezdiler⁷. Gürgen welaýatyna häkim bolmak isleýän Bakalanjar soltanyň önünde pyrlampaç bolup aýlanýardy: ýaranmak üçin gaty yhlas edýärdi. Ol biçak görmegeý, biçak edaly gyzynyň bardygyny, ony soltana mynasyp hasaplaýandygyny aýtdy. Soltan garşy çykyp durmady. Bakalanjaryň gyzы hakykatdanam soltanyň hoşuna geldi.

Soltanyň gürgenlilere giýew bolýandygynyň hormaty-na uly toý tutuldy. Toýdan soň soltan Masut Balhda ýüregine düwen maksadyny amal etmegiň ugruna çykdy. Bu babatda öz başarjaňlygyny görkezdi: gysga wagtyň içinde özüne her bir ziýarlydan bir dinar ýygnap getirip berilmegini talap etdi.

Ine, şu ýerde-de ýagdaýlar bulaşdy. Salgytdan, paçdan, haraçdan ýaňa öň beze-bez bolan adamlar alabasga düşdüler. Wah, bar bolsa ýerli ilat berjek, ýöne berere zatlary bolmasa nätsin?!

Entek ýüzlerinden şatlygyň alamatlary aýrylmaga ýetişmedik ilat birden pajyga ahwalatyna düşdi.

Soltanyň gulamlary paç ýygnamak maksady bilen öýme-öý girip, adamlaryň öý goşlaryny towsa göterdiler, paç töläp bilmedik kişileriň öýlerini otladylar, köp adamy öldürdiler. Garasaý, ilatyň elinde baryny almak üçin gaty yhlas etdiler.

Ziýar şalygynyň şäherleriniň ilaty, aýratyn hem Gürgen, Saryýa, Astrabat şäherleri gaznalylara tabyn bolmazyndan burun Apbasy halyfyna ýylda on müň dirhem töleýärdi ⁸, soltan Masut bolsa ol şäherleriň hersinden öňki tölegden on esse köp paç talap edýärdi.

Ilat öýden-öwzardan geçip, çem gelen tarapa gaçmak gaçdy. Şäherler boşap galdy. Çolpusyna suwytyly zat düşmedik soltan gazap atyna mündi. Ziýar şalygynyň her şäherinden «bäs yüz müň sany bäs yüz müň» dirhem ýygnap boljakdygyny habar beren salgyt diwanynyň hemem habar beriş umurysynyň-gullugynyň sahyplaryny, işgärlerini – ýüze golaý adamy huzury-na getirdi. Olary galp maglumat berip, soltany betnam ýagdaýa salandyklary üçin ýeke-ýekeden piliň aýagynyň aşagyna oklap öldürtdi ⁹. Barybir, soltanyň olardan ýaňa içi sowamady.

Soltan Gürgenden Nyşapura lapykeç dolanyp gelende oňa seljuklylar hakda ýatlatdylar.

– Eger seljuklylary gyssagly kowmasak, onda Horasan biziň elimizden gider – diýip, beýik hoja (wezir) Ahmet-i-Abd-as-Samat sandyrady.

Soltan:

– Olary kowmak gaty aňsat, siz, näme, olary nädip kowmalydygyny bileňzokmy? – diýip, aýy ýylgyrdy.

Wezir-wekiller biri-biriniň ýüzüne soragly bakdylar, soňun-

dan adamlary ýaşayan ýerlerinden nädip aňsatlyk bilen kowup bolýandygyny bilmeýändiglerini boýunlaryna aldylar.

Soltanyň sözi gysga boldy:

– Adamlaryň öýlerini taşlap gaçýslaryny men Tabarystan-da hakyt gözüm bilen görüp geldim. Seljuklylar diýýänleriňizi tabarystanlylaryň gününe salmaly: olary agyr salgyt, agyr paç tölemäge borçly etmeli. Ana, şonda siziň seljuklylar diýýänleriňiz zut gaçar.

Bu pikir mejlisdäkileriň ählisine makul göründi. Soltanyň bu inçe syýasatyny, pähim-parasadyny öwmek öwdüler.

Şondan soň bundar¹⁰ toparlary seljuklylaryň üstüne aç gurt bolup okduryldylar.

Tahyrlylardan¹¹ bäre her ýylda Paraw elli baş mün, Nusaý sekiz ýüz togsan mün, Abywert ýedi ýüz elli mün dirhem paçdyr salgyt töleýärdi¹². Tölegiň bu möçberi saffarylar, samanylar döwürlerinde-de üýtgemändi. Dogrusy, bu möçberi gaznalylar hem saklapdylar, ýöne seljuklylar gelensoň salgydyň möçberini tas on esse möçberinde artdyrdylar.

Tölenmeli salgytlaryň görnüşleri kändi. Diňe sadakat¹³ boýunça Nusaýda ýerleşen seljuklylaryň tölenmeli dirhemi öňki ähli salgyt töleglerinden artykdy. Horezminden getirilen ähli dowarlary, ýylkylary dirheme öwürüp bereniňde-de doly hasaplaşyp boljak däl di.

Bundarlar gaty ýowuzdylar, haýasyzdylar, ahlaksyzdylar. Olar aýdan möçberindäki salgytlar tölenmese, öýleri tozdurýardylar, ähli goş-golamlary alýardylar.

Özem bu gün bir topar bundary kanagatlandyryp yzyna ugratsaň, ertesi bundarlaryň başga bir topary gelýärdi. Sebäbi salgytlaryň görnüşleri ondan hem köpdi. Salgytlaryň esasylyra haraç bilen hüşür¹⁴ hasaplanýardy. Ýöne rusum-i-marai, awariz, kisa, alaf, tawfir, hukuky maragy, töleg, jizýe, ähli zimmet, abre¹⁵ tölegleri biçak agyrdy. Salgytlaryň tölenişine gözegçilik edýäri diýip, «men diwany ysrafi memleketdendirin»¹⁶ diýip, «men diwany-amaldandyryn»¹⁷ diýip, «men hukuk wa rusumi diwanidandyryn»¹⁸ diýip topar-topar bolup gelýärdiler. Nal baha¹⁹ diýibem salgyt almaga gelýärdiler. Hiç zady geň görer ýaly däl di. Olara bundarlardanam köp gerekdi. Olaryň önünde sultan Masut-da durup bilmez.

Bu gün hem bundarlar gelipdi. Olar tizden-tiz Togrul begiň öz huzurlaryna gelmeklerini talap edýärdiler.

Yzyny üzmän gelyän salgytçylaryň-bundarlaryň-masyllaryň önlerinde durmak seljuklylara görgüdi.

Togrul beg howanyň häzirki amatsyzlygynda bundarlar öýlerinden çykmaz, gelmez öýdüpdi. Ine, şu niýet bilenem sähra dync almaga çykypdy. Begiň niýeti bu gün dünýäni, iň esasyda, masyllary unudyp dync almakdy.

Oýtakda ojar ody uludan ýakylypdy.

Bu mahal Togrul beg hatyny bilen düşlegden bir depe aňyrdaky hylwaty «söweş» geçirýärdi.

Olar ýaňy gyzyşyp ugrapdy, biri-birinden nazarlaryny aýyrmak hereket edýärdiler.

– Ýadadyňmy? – diýip, gara dere batan Togrul beg dillendi.

– Ýok, ýok – diýip, Altynjan jogap berdi.

Olar biri-birine gazaply daraşýardylar, göýäki biri-birinde köýüp ýatan ary bar ýalydy. Togrul begiň ýatagany Altynjanyň eline gyltyz degen-de bolsa ganadypdy. Onuň gyrmyzy gany garyň üstüne seçelenýärdi.

– Senden gan akýar.

– Goý, aksyn.

– Eliňi saraly!

– Bir gezek Togrul beg şeýle diýdi: «Garsydaşyňa sähel rehimdarlyk etmek – öz janyňdan dynmak».

– Hakyt şeýle diýdimi ol?

– Käte şeýle pikirleri aýdaýmak edähedir bar onuň.

Ýataganlardan uçgun sýçraýardy, olaryň şarkyldy sesleri uzaklara ýaňlanýardy.

Birden:

– Togrul beg, Togrul beg! – diýen ses eşidildi.

– Ýene masyllar gelendir – diýip, Togrul beg uludan demini aldy. – Mundan-a mydar bolmaz.

– Pilmahmydyň ²⁰ dogmasy seljuklylaryň öz garsysyna çykmagyny, elinden Horasany almagyny isleýär öýdýän.

– Bizi mejbur edýär.

– Bu Allatagalanyň islegi bolsun gerek – diýip, Altynjan yzly-yzyna hüjüm etdi.

– Togrul beg, Togrul beg! – diýip, ýakyna gelen çapar äraýalyň gylyçlaşmalaryny goýaryna garaşdy, ýöne äraýalyň bolşy hiç zat eşitmeýän ýalydy. Çapar zol-zol gygyrmakdan heder edip, Togrul begiň habar almagyna garaşdy.

– Men Horasan hökümdarlygyny döretmek isleýärim, ýöne gaýalar barka kynyklaryň oňa haky ýok.

– Döwür-döwran üýtgäp-özgerip dur...

– Näme üýtgeşe-de, Oguz hanyň wesýeti üýtgänok. Biz Oguz hanyň ikinji hatynyndan dörän nebere, hyzmat etmeli nebere. Kynyklaryň işi gaýa neberesiniň – patyşanyň serhetlerini gorap bermek. Wah, biz serhet gorajak welin, Masut bizi rahat ýaşadanok...

– Bize bilgeşleýin sütem edilýär!

– Dogry, bize bilgeşleýin sütem edýärler. Ol bizi bir hepbesiz²¹ galdyryp, aýagyna ýykylmagymyzy isleýär.

– Togrul beg, Togrul beg! – diýip, çapar ýene gygyrdy.

– Altynjan, türgenleşigimizi bu günlükçe goýbolsun edeli. Gel, men eliňi sarap bereýin.

Çapar howlukmaç gürlledi:

– Togrul beg, meni dergähiňize Ybraýym beg ugratdy. Nyşapurdan masyllar geldi. Size garaşýarlar.

– Men häzir bararyn, sen yzyňa gaýdyber.

* * *

Täze durmuş başlandy

Mundan üç aý owal Sowmagy²² Çagry beg bilen Togrul bege: «Siz häzir gaflatda ýaşaýarsyňyz. Ýakyn wagtlarda Jeýhun derýasynyň boýunda sizi şeýlebir siltärler welin, ana, şondan soň siziň täze ömrüňiz başlanar» diýipdi. Sowmagynyň bu sözüne şonda Çagry-da, Togrul-da o diýen ähmiýet bermändi. Ýöne iki dogan Sowmagynyň diýen «silterlemesiniň» beýle wagşyýana boljakdygyny akyllaryna sygdyryp-da bilmeýärdiler.

Aýylganç Zamahşar gyrgynçylygyndan gacyp, seljuklylar Rabat-Nysanda düşläpdiler. Ol ýerde kimiň bardygy, kimiň nämäniň ýoklugy tükellendi. Hasan beg aşa sypaýy müneçjim Sowmagynyň üstüne gygyrdy:

– Şeýle gyrgynçylygyň boljagyny öňünden bilen bolsaň, näme üçin düşnükli edip aýtmadyň?

– Iki gezek gaýtaladym.

– Ondan gaýtaladym bolmaz. Aýdanyňda gaty düşnükli edip aýtmaly.

– Men silterleme bolar diýdim-ä!

– Muňa silterleme diýilmeýär. Muňa gyrgynçylyk diýilýär, gyrgynçylyk! – diýip, aňsat-aňsat gaharlanmaýan Hasan beg sesini gataletdy.

Hasan begiň janykmasyny synlan Togrul beg Sowmagynyň soňky sözlerini aňynda aýlady. Onuň sözleri göwnüne makul geldi. Ol sözlere ýürekden ynanmak isledi. Ýöne onuň ertirki günü gaty garaňkydy. Çünki dün köp mukdarda baýlygy, on mün esgeri bolan Togrul bu gün bary-ýogy ýedi ýüz sany atly bilen galdy.

Ýeri, indi nirä gitmeli?!

Seljuklylaryň üçünji gezek maňlaýlary daşa degdi.

Üç gezek!

Birinji gezek seljuklylar Ýaňykentde Aly patyşa bilen oňuşmady.

Patyşanyň hatynynyň tekepbirliги zerarly Seljuk beg öz ýaranlary bilen Ýaňykentden Jende göçüp gaýtdy.

Bu masgaraçylyk ýaňy unudylyp ugralanda seljuklylaryň depesinden ikinji masgaraçylyk indi: Garahan türkmenleriniň patyşasy Alytegin seljuklylaryň garşysyna aýaga galdy. Ol meseläni nagt goýdy: «Mawarannahrdä ýa siz hökümdarlyk edersiňiz ýa-da biz. Iki goçuň kellesi bir gazanda gaýnamaz». Ol şu pikiriniň subutnamasy hökmünde seljuklylaryň ýabgusy Ýusuby öldürdi.

Seljuklylar ikinji gezegem ýeňlişi boýun aldylar, gaçmak bilen boldular.

Olar Garahanlylar hökümdarlygynyň tabynlygyndaky ýerleri – Mawarannahry terk edip, Horezmne geldiler. Bu ýeri gaznaly soltanlygynyň tabynlygynda. Bu soltanlygyň öňünde seljuklylaryň bitiren, bitirýän hyzmaty az däl. Seljuk jemagatlary Balkanda gaznaly soltanlygyny wagyz edýärler, beren wadalaryna wepaly bolup, salgytlaryny-paçlaryny wagtly-wagtynda töläp ýörler. Şonuň üçinem olar Altyndaşyň çakylygyny göwünjeň ka-

bul etdiler. Emma olara bu ýerde-de rahatlyk bolmady. Jendiň emiri Şamälik ejesine beren sözünde tapyldy, seljuklylary aýyl-ganç gyrdy. Gör, näçe baýlyk Şamälige olja galdy.

Süri-süri mallar!

Süri-süri ýylkylar!

Bary Şamäligiň tabynlygyna geçdi.

Seljuk begleriniň belli bir bölegi diňe gara başlaryny halas etmäge ýetişdi. Olaryň ýanlary bilen alan zatlary ýok!

Bu üçünji ýeňliş!

Masgaracylykly ýeňliş!

«Üçden soň puç» diýilýär!

Indi näme etmeli?!

Nämeden başlamaly?!

Kime bil baglamaly?!

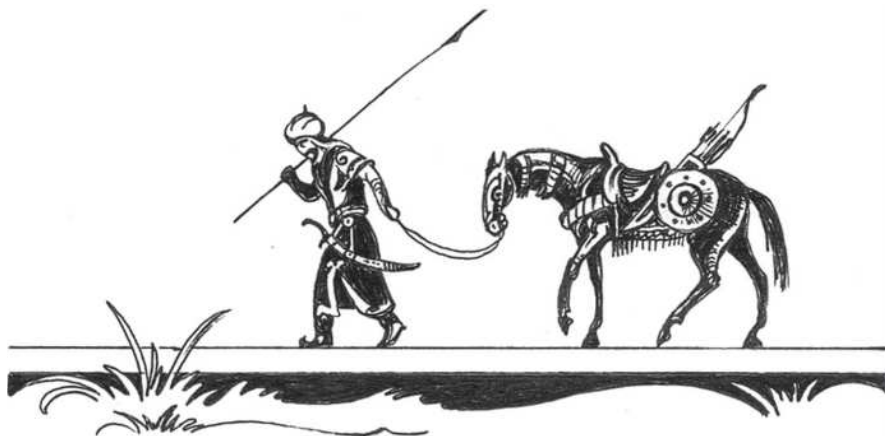
«Wah, soltan Mahmyt diri bolan bolsady, onda ol hökman bize eýe çykardy. Şamälikden arymyzy-da alyp bererdi, ýöne Masutdan degirmen (asman) ýakyn. Ondan diňe bize däl, hiç kime-de howandar bolmaz» diýip, Togrul beg örtenmek örtenýärdi.

Herhal, soltan Masuda ýüz tutmakdan başga seljuklylarda alaç ýokdy.

Seljuk begleri özara geňeş etdiler. Geňeşde soltan Masut Gaznala gulluga durmak, Şamälikden ar almak makul bilindi.

Belki, Mawerannahra dolanmaga, Afrasýap şalygyny ýok etmäge mümkinçilik dörär?!

Allatagala seljuk beglerine başga kysmat taýýarlap goýan eken...

Ikinji hekayat

GORKYNYŇ GÖZI KÖR

Gyş geçip, ýaz geldi. Ýazyň gelmegi bilen Nusaýa gelýän masyllar-da köpeldi.

Bu gezekki gelen bundar-masyllary Anuşirwan garşylady.

Galada Togrul beg bilen Çagry beg ýokdy. Olar Parawa – Musa begiň ýanyna gidipdiler.

Ybraýym beg dümewläp ýatyrdy.

Anuşirwan bundarlara ýagdaýy mälim etdi: Togrul begiň galada ýokdugyny, Parawa gidendigini, ol gelýänça özüniň hiç iş edip bilmejekdigini aýtdy.

Arkasynda soltan Masut duran bundar – Nyşapur diwanynyň muhtasyby Kubat ibn Kuwal diňe öz bähbidi üçin Nusaýa gelipdi. Ol ýüz müň dinary jantaýyna urmakçydy. Eger şu maksady başa barmasa, onda ol seljuklylaryň ellerine, aýaklaryna gandal urup äkidip, gul bazarynda deger-degmez bahasyna satmakçydy. Garasaý, eýdip-de bolsa, beýdip-de bolsa baýamakçydy. Ol Horasanyň häkimi Abul-Fazl Surydan ygtyýarnamalydy.

Ybraýym beg ýarawlygy bolmasa-da daşaryk çykdy. Bundarlara: – Bizde indi size tölärläý bir hepbe-de ýok – diýdi.

Kubat ibn Kuwaly Ybraýym begiň jogaby kanagatlandyrmady. Ybraýymyň aýagyna, eline gandal urdular, garşylyk görkezendigi, hapadan-hapa sögendigi üçinem tä özünden gidýänçä ýençdiler.

– Salgyt tölemeseňiz, onda biz sizi zamun hökmünde äkideris, ýygnan pullarymyzy bolsa beýtilmala geçireris – diýip, Kubat ibn Kuwal haýbat atdy.

Sahybyň sözi boş haýbat däl eken. Ol salgyt ýygnaýjak bolup, nusaýlylary gyran-jyran edip gördi, barybir, çolpusyna ilen oňly zat bolmady. Şonuň üçinem ol Seljuk begleriniň iň ýakyny hasaplan on iki adamynyň aýagyny gandallady. Olaryň arasynda Ybraýymdan başga Anuşirwan bilen Nasyr beg-de bardy. Masylar: «Şu on iki kişini zamun alsak, bulary halas etmek üçin seljuklylar derrew salgytlaryny tölärler» diýip pikir edipdiler.

Dogrudanam, seljuklylar bu on iki kişini halas etmek üçin barja-ýokjalaryny orta dökdüler.

Ýygnaýan baýlyklar Kubat ibn Kuwala az göründi.

Altynjan Anuşirwany alyp galmak üçin Kubat ibn Kuwala göwher monjugyny, altyn bilezigini, gulakhalkasyny berdi:

– Merhemetli sahyp, siz meniň daýymy halas ediň!

Sahyp Altynjanyň beren zatlaryny alyp, onuň üstüne haýbat atdy:

– Güm bol! Häziriň özünde şu ýerden güm bolmasaň, senide gandallap, äkidip, gyrnak edip sataryn!

Altynjan aýagyna gandal urlan Ybraýym begiň ýanyna ylgap bardy:

– Näme edeli?

– Men Togruýyň yzyndan çapar ýolladym. Çagry bilen Togrul bir çykalga tapyýmasa, men-ä nätjegimi bilemok. Soltanatyň garşysyna gitsek, onda bular ýowuzdan ýowuz betbagtlyk tapar.

* * *

Bolýan ahwalata, gözüň görýän zadyna ynanar ýaly däldi: gaznalylyr namazşam aýagyna gandal urlan, biri-birine çatylan on iki seljuklyny alyp gitdiler.

Zamun alnanlaryň yzyndan aýal-ebatlar, oglanjyklar yzanda-çuwan bolşup barýardylar, orlaşýardylar. Agy seslerinden ýaňa depe saçyň syh-syh bolýardy.

Gaznaly bundarlar aýallary, oglanjyklary öz yzlaryndan galdyrjak bolup, olary gamçylap urýardylar.

Galadakylyar hernaçe gamçylansalar-da, ep-esli aralyga çenli zamun alnanlaryň yzlaryndan gitdiler.

Dolanyp gelen adamlar Altynjanyň daşyna üýşdüler. Adamlaryň bir topary Altynjandan delalat isleýärdi:

– Altynjan, olary halas et!

– Kömek et!

– Näme etmeli?

Kabylyň başda durmagyndaky birtopar adam zamun alnanlary darkaş gurap halas etmegi Altynjandan talap etdi:

– Masyllaryň yzyndan ýetip, olary öldürel, öz adamlarymyzy halas edeli.

– Togrul begiň yzyndan çapar ugradaly!

Altynjan olaryň ählisine ýeke jogap berdi:

– Togrul begiň yzyndan çapar ýolladym, ol geler, bir çykalga tapar.

Bu jogap adamlary kanagatlandyrmady. Elbetde, bu pikir Altynjanyň özünem kanagatlandyranokdy. Galadakylyaryň galabasy gaznalylaryň yzyndan gitmek, olary gylyçdan geçirmek, şeýdibem öz adamlaryny halas etmek pikirini ýeke-täk dogry çykalga hasaplaýardy. Özem bu pikir wagt geçdigisaýyn möwç alýardy, pikirini tarapdarlary-da köpeliýärdi.

Altynjan uzak gijäni ýatman, Togrul bege garaşyp, zamun alnan adamlary halas etmek üçin her hili ýollary gözläp geçirdi.

Ömrüň manysy onuň üçin pitige münüpdi. «Bu gün Ybraýym beg bilen Anuşirwany zamun alyp giden gaznaly ertirki gün Togrul beg bilen Altynjanam alyp gider» diýen pikir onuň aňynda ezyet berýärdi.

Eh, Altynjan, beýle bus-busy ýaşayyş saňa nämä gerek?!

Birnäçe serkerde Altynjanyň daşyna egele boldy:

– Melikäm, gol gowjap oturmak size gelşenok, Anuşirwany halas edeliň! – diýip, Bekdaş Rudbar janýkdy.

– Gidenleriň yzyndan ýeteliň! – diýip, Ýyldyrym Sebze-war Bekdaşy goldady.

– Altynjan, Anuşirwanyň gul bazaryna salynmagyna ýol bermek – bize namysdyr – diýip, serkerde Hapban Endikäni hyrçyny dişledi.

– Bundarlary öldürsek, biziň başymyza ahyrzaman gopar, soltan Masut bizi uçdantutma gyrar – diýip, Ýusup Bazyrgany aýtdy. – Öldürmek – iň soňky çykalga. Başga bir çykalga gözläliň.

– Başga çykalga barmy? – diýip, Altynjan Ýusup Bazyrganydan sorady.

– Satyn almak ýoly bar... Maňa pul tapyp beriň. Men gidip olary boşadyp geleşin.

– Ýusup, men Anuşirwany azat etmek üçin Kubat ibn Kuwala göwher monjugymy, altyn bilezigimi, gülakhalkamy berdim, ýöne sahyp meniň bu zatlarymy alyp, soňundan meni kowup goýberdi. Sen muny gördüň ahyryn!

– Gördüm!

– Onda näme etmeli?

– Melikäm, bu meseläni siziň özüňizden başga çözüp biljek adam ýok. Siz näme diýseňiz, biz siziň bilen!

Altynjan ýanyna gelyänleriň ählisiniň häsiýetine belet. Şonuň üçin olaryň her biriniň aýtjak sözlerinem bilýär ol.

Kabyl – göçgünli, gany gyzgyn. Ol ertirki gününü gaýgyрмаýar.

Ýatmaz bilen Çyrlakda pikir ýok, olar näme buýrulsa şony ederler. Şonuň üçin hem olar geplemez.

Akgaýa pelsepeçi. Ol oýlanyşykly hereket etmegi ündär.

Altynjanyň pikir edişi ýaly boldy.

Ýatmaz bilen Çyrlak näme buýruk bolsa, özleriniň taýýardygyny mälim etdiler.

Akgaýa Altynjana ýedi ölçäp bir kesmegi maslahat berdi.

Kabyl badyhowa gürledi:

– Uýam, gaznalylaryň eden-etdiliklerine men çydap bilemok. Men Ýyldyrym Sebzewar bilen gidip, bundarlary dogram-dogram etjek!

– Näme etmelidigini özüm aýdaryn!

– Aýt-da aýdýan bolsaň!

Uzynly gün Togrul bege garaşdylar, ol gelmedi. Ýene Altynjanyň ýanyna üşşüp geldiler. Bu mahal Altynjan özüniň kyrk adamy – çiltene bilen ýörişe ugrajak bolup durdy.

– Altynjan, sen kyrk atly bilen nirä barýarsyň? Eger halas etmek üçin gitmekçi bolýan bolsaň, onda bizem ýanyňa al. Olar size eýgertmez, çünki olar köplük – diýip, münbaşy Ýyldyrym Sebzewar aýtdy.

– Togrul beg geler. Ol gelýänçä biz hiç iş edip bilmeris. Bize garaşmakdan başga alaç ýok.

– Siz nirä gitmekçi bolýarsyňyz?

– Meniň özüm hem anyk bir zat bilemok. Biz uzak eglenmän geleris.

Ýyldyrym Sebzewar elewredi:

– Altynjan hatyn, wagt ýitirmäli. Gaznalylaryň üstüne gide-li, olary öldürip, öz adamlarymyzy halas edeli.

– Ýeri onsoň? Soltan Masudyň goşunynyň önünde nädip durjak!

– Bize ýöwsellemek ýaraşýan däldir, Altynjan hatyn. Bu gün gaznalylar biziň bilen ylalaşyga gelmejekdiklerini, bizi ýok etmek isleýändiklerini aýtdylar. Bize ölümimizi boýnumyza alyp, gaznalylaryň garşysyna çykmakdan, olary Horasandan kowup çykaryp, özbaşdaklyk gazanmakdan başga ýol ýok!

Adamlar ýerli-ýerden gygyrysýdylar:

– Ýyldyrym münbaşy hak aýdýar!

– Biz gaznalylary ýeňeris!

Ýyldyrym Sebzewar atlylara bakyp, «Meni diňläň» diýen terzde elini ýokary göterdi.

– Altynjan hatyn, maňa rugsat ber, men öz atlylarym bilen gaznalylaryň janlaryny jähenneme iberip, öz adamlarymyzy zyzna alyp geleşin.

– Altynjan hatyn, bize rugsat ber! – diýip, atlylar ýerli-ýerden gygyrysýdylar.

Altynjan hatyn olara ýagsydan-ýamandan hiç zat aýtman, kyrk atlysy bilen Abywerde bakan ýola düşdi.

Adamlar Altynjany geleňsizlikde aýypladylar. Aslynda Altynjan geleňsiz dälidi. Onuň içinde harasat gopýardy. Anuşirwanyň keşbi onuň göz öňünden aýrylmaýardy. Ol tä daňdana çenli daýysy Tümen bege beren wadasyny ýatlady: «Oglum, Anuşirwan, men seni Altynjana tabşyrýaryn. Altynjan özünem gorar, senem gorar, seni gowy adam edip ýetişdirer» diýipdi.

Altynjan bu gün daýysynyň ruhunyň öňünde beren wadasynda tapylyp bilmändigine ýanyp-bişýärdi.

Altynjan Togrul begi hatyralady, daňdana çenli garaşdy.

«Geler!» diýen inçe umyt bilen günortana çenli garaşdy.

Günortandan soň welin, Altynjanyň sabyr kasesi dökülip ugrady.

Ol ýola düşdi. Onda ikinji ýol ýokdy!

Altynjan gidip barýardy.

Garaňky düşdi.

Olar uzak gije ýörediler.

Gije birmahalky «Zamahşar gijesine» meňzeýärdi. Şol gyrgynçylygyň bolan nika gijesinde-de Aý şeýle aýdyňdy.

Asyl Altynjanyň aýgyt edip ata atlanmagy-da şol «Zamahşar gijesi» bilen baglanyşyklydy.

Şamälik özüniň dört mün adamy bilen Togrul begiň on mün haşamyndan rüstem çykypdy: serhoş bolup ýatan seljuklylaryň üstüne duýdansyz çozan Şamälik adamlary gyrmak gyrypdy. Altynjan Şamäligiň şol sabahun tilsimini ulanmak isleýärdi. Öten agşam onuň aňynda şu pikir peýda bolupdy. Ol bu gije aňynda peýda bolan öten agşamky pikiri amal etmekçidi.

Ol daňdan süýji ukuda ýatan gaznalyly duýdansyzlykda baryp öldürmekçidi.

Iň esasy zat – maksadyňa ýetmek!

Iň esasy zat – zamun alnanlary halas etmek, Anuşirwany, Nasyr begi, Ybraýym begi halas etmek!

Altynjanyň maksady düýn, bu gün ýol ýöräp, ýadan, süýji uka giden gaznaly bundarlary güpbasdy edip öldürmekdi. Ol Alla sygyndy. Mejbury bolansoň edýän häzirki işinde özüni goramagyny, goldamagyny Biribardan dileg etdi.

Olar daňdanlar bundarlaryň düşläň ýerine bardylar.

Altynjan atdan düşüp, kyrk çilteni daşyna egele edip, olara düşündiriş geçdi:

– Gaznalylar bilen başa-baş söweşmeli däl. Olary gapdalda durup, dowla salyp, ýaý bilen atyp öldürmeli, öz adamlarymyzy halas etmeli.

Altynjanyň isläni o diýen başa barmady: olar Şamäligiň adamlary deýin düşlege duýdansyz ýakynlaşmagy başarmadylar. Gaznaly mirşepler sak eken, olar gije-de bolsa, özlerine bakan bir topar adamyň ýakynlaşyp gelýändigini aňdylar. Ähli bundarlary ukudan oýaryp, söweşe taýýarladylar, ýöne söweş olaryň isleýşi ýaly bolmady. Nireden atylýany belli bolmadyk keýmir oklar olaryň depesinden ajal bolup indi.

Beýle gaýtawula garaşmadyk gaznalylar basga düşdüler. Näme etjeklerini bilmän elewreşdiler. Gaçmak üçin atlaryna bakan ugran baş-on kişiniň çawyp gelen oka pida bolanyny gören bundarlar ýer bagyrtlap ýatdylar. Eginlerinden ak mytgal köýneklerini çykaryp, galgadyp, aman soradylar, ýöne olaryň ýekesine-de aman berilmedi, ählisini uçdantutma gyrdylar.

Altynjan aýaklary gandally adamlaryň arasyndan mähriban Anuşirwanyny agtaryp tapdy, derrew onuň aýagyndan gandalyny aýyrdy.

– Daýy, dirimisiň?

– Altynjan atly enesi bolan gerçek, heý, diri bolmazmy? Saňa döneyin, ene! – diýip, Anuşirwan Altynjany gujaklady. – Yzymdan hökman geljegiňe, halas etjegiňe ynanýardym.

Adamlar begenip biri-birini gujaklaýardylar, biri-birini gutlaýardylar.

– Ýaşasyn Togrul beg!

– Ýaşasyn Ybraýym beg!

– Ýaşasyn Altynjan!

Ysgynsyzlykdan, keselden ýaňa hazzar aýak üstünde duran Ybraýym beg minnetdarlyk bildirmek üçin Altynjanyň ýanyna geldi:

– Altynjan, gel, bir zady öňünden gepleşeli: bu eden işiň hakda eşitse, Togrul saňa ýowuz jeza berer. Onuň saňa jeza berme-

zligi üçin men Çagry beg bilen Togrul bege: «Bundarlary men öldürdim, adamlary men halas etdim» diýjekdirin. Sen Togrula: «Men öýden çykman oturdym» diý. Gepleşdikmi, Altynjan?!

Altynjan syrly ýylgyrdy:

– Gepleşdik.

Ybraýym beg ýagdaýynyň agyrdygyna seretmezden ýolbaşçylygy öz üstüne aldy: aýgtyly hereket etdi: birnäçe adama bundarlaryň öten aňsamky pudarlap goýan etlerinden owkat edinmek üçin çişlik taýýarlamagy buýurdy. Başga bir topar adama bolsa gaznaly bundarlaryň, gulamlaryň jesetlerini depin etmegi tabşyrdy. Depin edilmedik diňe bir adamyň jesedidi, ol hem sahyp Kubat ibn Kuwaldy.

Onuň maslygyny Nyşapura ugratmagy makul bildiler. Janlary ýanan adamlar sahybyň jesediniň wejera edilen görnüşde Abul-Fazl Sura ugradylmagyny teklipe edýärdi, Altynjan sahybyň jesediniň nähili görnüşde iberilendigi bilen anyk gyzyklanmady. Onuň diňe bir bilýän zady bardy, ol hem sahybyň jesediniň Nyşapura ugradylmagy üçin ýedi sany atyň gerek bolanlygydy.

Seljuklularyň bu ýerde naharlanmak üçin duraslary gelemekdy, her kim Nusaýa tizden-tiz dolanmak isleýärdi.

Nusaýda olary sust garşyladylar.

Garşy alanlaryň arasynda Togrul beg-de, Musa beg-de, Çagry beg-de, Gurt beg-de, Hasan beg-de, Ýakut beg-de bardy. Olaryň ýüzlerinden gar ýagýardy.

Altynjan göz astyndan Togrul begiň her bir hereketini synlaýardy.

Olar Ybraýym begiň üstüne gygyrmak gygyrdylar.

Altynjan olaryň ýanyna dähedem-dessem ýöräp bardy:

– Ybraýym Ynançada günä ýok, baryna men günäkär.

Seljuk begleri Altynjandan bu söze garaşmadyk bolarly, çünki bu söze olar gaty geňirgendiler. Togrul beg ilkinji gezek hatynyna gazap bilen seretdi.

Musa beg töwelläçylyk etdi,

– Boljak iş boldy! Puşeymandan diňe zeled bar.

Musa beg karargähe tarap ýöräp ugrady.

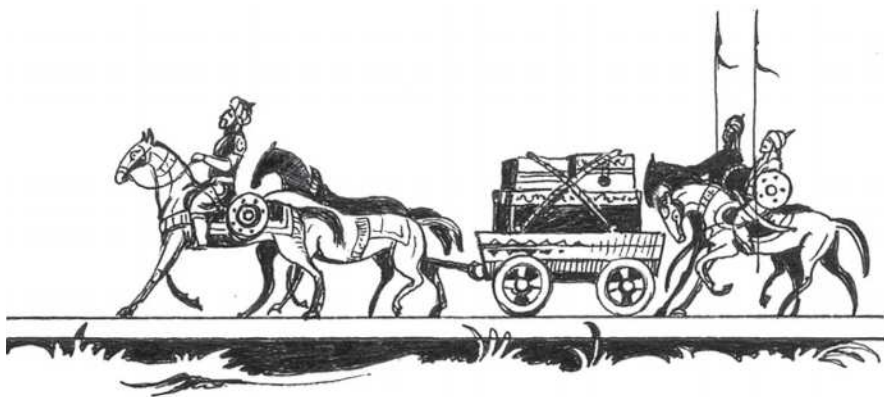
Seljuk begleri onuň yzyna düşdi.

Iň soňunda Anuşirwan bilen Ybraýym beg gitdi.

Altynjan ýeke galdy. Ol gidenleriň yzyndan birki ädim ätdi-de saklandy. Soňam haremine göwünli-göwünsiz gadam urdy. Onuň nazary üýşüp duran kyrk ýigidine, olaryň arasyndaky Ýylдыrym Sebzewar-da saklandy. Olar Altynjana sessiz duýgudaşlyk bildirip durdular.

Musa begiň yzyna düşüp karargähe baryan seljuk begleri durup, Altynjana geň galyp seretdiler.

Üçünji hekaýat

ÇYBYN ÇAKSA, PIL GORKAR

Nusaý söweşi

Soltan Masuda seljuklylardan köp mukdarda salgyt, paç ýygnaandygyny, munuň garaşylan netijäni bermändigini, olaryň öňki seljuklylar däldigini – uly güýje öwrülendiklerini, Parawda, Nusaýda soltanatyň bundar toparlaryny öldüren-diklerini habar berdiler.

Bu habary hyrçyny dişläp – gara gan edip diňlän soltan Masut özüniň seljuklylary Horasandan gaçyp gider ýaly etmek baradaky tilsiminiň başa barmandygyna biçak gaharlandy, öz bundarlaryny öldüren-dikleri üçin seljuklylary nädip jezalandyrmalydygy hakda ýörite geňeş geçirdi.

Geňeşe beýik hoja (wezir) Ahmet-i-Abd-as-Samat, resmi-namalar sahyby Bu Sahy Zuzani, hajyp Begdogdy, Bu Nasr Mişkan, Subaşı gatnaşdy. Geňeşde seljuklylaryň garşysyna uly goşun ibermek, olary derbi-dagyn etmek karar edildi. Soltan Masut goşuna ýolbaşçylyk etmegi iň ökde salarlaryň biri hajyp Begdogda tabşyrdy.

Begdogdynyň on baş münlük atly goşuny we köşgüň iki mün sany saýlama mufraty, jemi on ýedi mün atly goşun Meret aýynyň¹ başynda Nyşapurdan Nusaýa – Togrul begiň üstüne ugrady.

Goşun bilen kethuda² hökmünde hoja Hüseyin Aly Mykaýyl gitdi. Onuň ygtyýarynda köp mukdarda altyn-kümüş, her hili egin-eşik, top-top mata bardy. Hojanyň wezipesi goşunda gahrymançylyk görkezen mufraty, gulamy soltanyň adyndan sahylyk bilen sylaglamakdy. Hoja Hüseyin Aly Mykaýyl goşunyň arasynda bolup, gulamlara soltanyň bu ýörişe aýratyn ähmiýet berýändigini, söweşde tapawutlananlary sylaglamagy özüne tabşyrandygyny öwran-öwran nygtaýardy, mufratlaryň, gulamlaryň söweşe, ýeňşe bolan höweslerini artdyrmaga çalyşýardy.

* * *

Salar Begdogdynyň on ýedi mün gulamly goşun bilen gelyändigini, häzir haýsy ýerdedigini seljuk beglerine birsyhly habar berip durdular.

Togrul begde bary-yogy üç mün atly bardy. Üç mün atly bilen on ýedi mün atlynyň garşysyna çykmak hatarlydy, howpludy. Durmuş olary çuň oýlanmaga, ýagdaýdan düýpli çykalgalary tapmaga mejbur edýärdi. Soltana hoşamaý sözlerden dolduryp nama gönderenlerinde seljuklylarda ýeke-täk bir maksat bardy. Ol hem bu ýakyn döwürde soltan bilenem, başga bir topar bilenem söweşe girmezlikdi.

Isleg isleg bolýar, islegiň paşmasa, başga çykalga tapmaly bolarsyň-da!

Näme etmeli?

Gaçmag-a çykalga däl, çünki düýä müneniňden soň hataba bukulyp bolmaýar.

Diýmek, darkaş gurmaly.

Özem darkaşda ýeňmeli!

Ikinji ýol ýok!

* * *

Bagdat halyfy³ al-Kaýym Biýemryllah (1031–1071 ý.) kynyk beglerine öz ilçisini iberdi, olara uly üstünlikler, rowaçlyklar dileg etdi. «Eger hamdu-sena, sagadatlyk, döwletlilik isleýän bolsaňyz, meniň wesýetlerimi hem talaplarymy berk berjaý etmelisiňiz»

diýip. Halyf, ilkinji nobatda, halyfata hüşür-zekat, ondan hem daşgary her aýda köp mukdarda altyn-kümüş ugradyp durmaklaryny talap edýärdi. Şeýle hem her bir ätmek isleýän ädimleri hakda halyfaty habardar saklamagy, halyfatyň görkezmelerinden çykmažlygy talap edýärdi, halyfatyň talaplarynyň amal edilmedik ýagdaýynda Hudaýtagalanyň seljuklylardan ýüz öwürjekdigini, häzirki ýeten derejelerini diňe halyfatyň ýalkawy hem ýardamy bilen amal tapandygyny tekrarlaýardy.

Seljuklylar halyfyň ilçisine, adamlaryna öz aralaryndan orun-ojak berdiler. Olara her bir işlerinde, her bir tutumlarynda geňeş saldylar.

Ilçiniň ýigridengowrak ýardamçysy bardy. Ýardamçylaryň ählisi yetişiksiz gündediler. Sebäbi her gün diýen ýaly Bagdada çapar gidýärdi. Çaparlaryň günde iki gezek – ir ertir biriniň, namazşamdan soň hem ýene biriniň ugraýan wagtlary-da bolýardy. Aýda bir gezek Bagdada kerwen ugradylýardy. Onda kynyk begleriniň halypaga hem onuň ýakyn adamlaryna ýörite hedýe-engamlary gönderilýärdi.

Kynyk ýigitleri halypa, halypanyň ilçisine sygynýardylar, olaryň göwünlerinden turmaga çalyşýardylar, her bir işi, her bir ýörişi halypanyň ilçisiniň ak patasy bilen başlaýardylar.

Ilçiniň patasy bilen başlanan tutum, ýöriş, köplenç, oňuna bolýardy.

Çagrydyr Togrul halyfyň ilçisine aýratyn sarpa goýýardylar. Çünki ilçi olaryň hoşuna gelyän sözleri aýdýardy, olar: «Siziň ikinizem Allatagalanyň nazar salan bendeleri. Siziň arkaňyzda mömünler emini Kaýym halypanyň Allatagala mynajatlary birle beýik Allatagala dur. Nesip bolsa, Beýik Allatagalanyň şerefi birle siz bir kuwwatly döwletiň ýolbaşçysy bolarsyňyz. Biriňiz Basył şalygyny basyp alyp, ol ýerde öz şalygynyzy ýöretseňiz, ikinjiňiz Oguz ýurduna⁴ soltan bolarsyňyz. Siz köp-köp kapyrlary musulman edip ýalkanarsyňyz» diýýärdi. Bu sözler iki dogana ganat berýärdi. Olar ilçiniň sözlerini diňlemekden ýadamaýardylar. Allatagalanyň özlerine biçak üýtgeşik ýazgyt berendigi üçin olar çäksiz hoşnutdylar. Baş rekat namazyny yhlas bilen okaýardylar. Allatagala hoş geljek işleri köpräk bitirmäge çalyşýardylar.

Deň bolmadyk söweşde diňe harby tilsim bilen ýeňip bolýar. Tilsim ulanmaly!

Seljuklylar ulanjak harby tilsimlerini ýedi ölçäp bir kesdiler. Anyk bir pikirde, anyk bir tilsimde durdular.

Ulanylmalý tilsim gaty aýdyňdy: üç münň esgeri iki topara bölmeli. Birinji topar Begdogdyny garşylamaly we onuň bilen darkaş gurmaly. Ikinji topar bolsa baýlyk bilen soltan gulamlarynyň gözlerini güýdüşdirmeli: arabalarda her hili gymmatbaha zatlary goýup, gaçan bolmaly. Goý, Begdogdy: «Seljuklylar baýlyklaryny çöle alyp barýan ekenler. Olar bar baýlyklaryny alyp gaçmaga ýetişmändirler, biz wagtynda olaryň üstünden gelipdiris» diýip, pikir etsin.

Soltanyň goşuny «ýeňiş» gazanyp Nyşapura ugrar, şonda iki topar birleşip, esasy söweşe başlamaly: Nyşapura barýança kä o tarapyndan, kä bu tarapyndan duýdansyz hüjüm ede-edo ýedi münňlük goşunyň aňkasyny aşyryp, huguny çykaryp, soňuna çykmalý, olardaky ähli baýlygy almaly. Gaznalylar Nyşapura barýança bir hepde wagt gerek, şol bir hepdede seljuk begleri hem syrtlan bolmalý, hem gurt⁵ bolmalý.

Seljuklylar, ine, şu tilsimi makul tapyp gaznalylaryň garşysyna çykdylar.

Salar Begdogdy Nusayýa gazap donuny geýip, şöhrat atyna atlanyp geldi.

Nusayý galasynyň gündogarynda atlylaryny täzedo gözden geçirdi. Soňam gala ilçio ugratdy:

– Galadan ýeke-ýekeden çykyň! Ýaraglaryňzy galanyň derwezesiniň sol tarapyna taşlap, meniň ýanyma gelip, günäňizi boýun alyň, ýogsam ähliňizi uçdantutma gyraryn!

Ilçio gelip, galada dardan başaşak asylan bir gaznalý bunnaryndan başga hiç kimsäniň ýokdugyny habar berdi.

– Çaga-çugalaram, garry-gurtularam ýokmy?

– Yns-jyns ýok. – Ilçi şu sözi aýdyp gutaryp-gutarmanka goşunyň gündogar tarapyndan wagşyýana gykylyklar eşidildi:

– Seljuklylar!..

– Seljuklylar çozdy!

Başagaýlyk başlandy.

Gaznalylaryň ep-esli gulamy gaçdy, saý haşam goşun söweşe girdi.

Ir ertirden başlanan söweş günortana çenli dowam etdi.

Seljuklylardan köp adam pida boldy.

Galan iki ýüz-üç ýüz töweregi seljukly bolsa, Oguz çölüne sary gaçyp gitdi.

Salar gaçyp giden seljuklylaryň yzyndan kowgy ugratdy, seljuklylaryň ýekesinem diri galdyrman, uçdantutma gymmagy berkden-berk tabşyrdy.

Kowup baryan soltan gulamlary köp mukdardaky baýlygyň üstünden bardylar.

Arabalara mas ýüklenen baýlyklar gaty kändi.

– Seljuklylar bu baýlyklary gizlemek isläpdirler, ýöne çöle äkidip ýetişmändirler. Biz wagtynda gelipdiris – diýip, salar çak urdy.

Bu pikiri salaryň ýanyndaky ähli kişi makullady.

Ähli baýlyklary jemläň gaznalylar ýeňiş sazyny çaldylar, soltan Masut Gaznala fethnama ýolladylar, soňam dabara bilen ýola düşdüler, ýöne uzak gitmän saklandylar.

Ilki bilen-ä, ýeňşiň gazanylandygy mynasybetli soltan Masudyň gymmatbaha sowgatlaryny, in esasy-da, seljuklylardan olja alnan baýlyklary goşunyň arasynda paýlaşmaly, soňam ýeňiş toýuny toýlamaly.

Soltan Masut Gaznaly: «Maňa hums paýy⁶ gerek däl, ähli oljany gulamlaryň arasynda paýlaşyň» diýipdi.

Hoja Hüseyin Aly Mykaýyl-da, salar Begdogdy-da açgözlükden, gysgançlykdan daşda durup, gulamlara eçilmek eçildiler: uzynly günün dowamynda on ýedi mün gulama dabaraly ýagdaýda olja hem soltan sowgatlaryny paýladylar.

Her gulama dünýäniň baýlygy ýetdi.

Beýle baýlyk ön olara ýeke gezegem miýesser etmändi.

Hoja Hüseyin Aly Mykaýyl bilen salar Begdogdy oljalary, soltan sowgatlaryny paýlap bolanlaryndan soň nutuk sözlediler.

Olar gulamlara soltan Masudyň adyndan çäksiz minnetdarlyk bildirdiler hemem bu gün soltanyň adyndan gulamlara toý berilýändigini aýtdylar.

Toý toýlandy.

Baýlykda jady bar. Ol adamy дәlililik hetdine ýetirip bilýär. «Gyzyl görse, Hydyr azar» diýilýär. Elbetde, on ýedi müň gulamyň içinde Hydyry ýok, olar gyzyly, baýlygy görüp azmak azdylar. Ine, soltanyň adamlaram ummasyz oljanyň, baýlygyň üstünde öz aralarynda oňuşman, ýakalaşyp, ýumruklaşyp, biri-birini öldürip, baýlygyny alyp ugradylar.

* * *

Begdogdynyň goşunyň Nyşapurdan Nusaýa ugranyna iki hepde geçip-geçmänkä soltan Masuda salar Begdogdudan çapar geldi:

– Seljuklylar derbi-dagyn edildi! Siziň goşunyňyz görlüp-eşidilmedik ýeňiş gazandy!

Bu hoş habara gününü sanap garaşan soltan begendi. Haýdan-haý wezir-wekillerini, atly-abraýly adamlary çagyryp, ýeňiş toýuny toýlady. Toýda soltan uly nutuk sözledi. Hajyp Begdogdynyň harby ussatlygyny wasp etdi. Şahyrlar onuň şanyna goşgy düzdüler.

* * *

Nasyr beg birinji toparyň ýolbaşçysydy. Ol diýseň başarlaň, ugurtapyjy, mert, daýaw serkerdedi, gaznalylardan öçludi, çünki ol kakasy üçin ar algylydy.

Nasyr beg seljuklylaryň görnükli begi Muhsin bin Tagyň ogludy. 1006-njy ýylda soltan Mahmyt Gaznaly Sarahsyň ýolunda Muhsin bin Tagy⁷ öldürende ogly Nasyr ýedi-sekiz ýaşlaryndaky oglandy. Nasyr şol günden bäri gaznalylar bilen garpyşmak, kakasynyň aryny almak maksady bilen ýaşaýardy.

Egindeşleriniň köpüsi onuň gözsüz batyrlygyndan heder edýärdiler. Çagry beg onuň birinji topara serkerdelik etmegine garşy-da çykypdy. Ol:

– Goý, Nasyr ikinji topara serkerdelik etsin – diýipdi.

Nasyr beg ylalaşmandy, dyzmaçlyk edipdi. Şonda, onuň göwnüne degmezlik maksady bilen birinji topara ýolbaşçylyk etmegine razy bolupdylar.

Nasyr begiň ygtyýarynda müň sany atly bardy. Onuň wezipesi gaç-kow söweş tilsimi boýunça hereket etmekdi: garaşylan durka gaznalylaryň arka tarapyndan gelip, darkaşyp, biraz dowul döredeninden soň gaçmakdy we gaznalylary çöl etekde öňünden taýýar edilip goýlan harwar-harwar baýlyklaryň üstünden eltmekdi.

Ençe ýyllap kakasynyň aryny almagy ýüreginde besläp ýören Nasyr beg dowul döredip gaçmagy ýadyndan çykardy. «Öldüriň! Baryny öldüriň!» diýip, ol duşman leşgeriniň barha jümmüşine girdi.

Netijede, özi-de öldi, ýanyndaky müň atlynyň ýedi ýüzden gowragynyň-da ölümüne sebäp boldy. Galan atlylar gaçan bolup, öz önlerinde goýlan wezipäni amal etdiler.

Nasyr begiň wepaty seljuklylara çökder agyr urgy boldy. Olary galanyň demirgazyk tarapyndaky mazarlykda depin etdiler. Seljuklylar diňe bir öz wepat bolanlaryny däl, eýsem gaznaly gulamlardan wepat bolan iki müň gulamyň jesedini-de jaýladylar.

Merhum jaýlamak dâp-dessuryny amal edip, aýat-doga okanlaryndan soň, seljuk beglerine salar Begdogdynyň goşunynyň ýagdaýy hakda habar geldi.

– Gaznalylar başda ýeňiş toýuny toýladylar, indem oljalaryny paýlaşyp bilmän, biri-birini öldürýärler. Megerem, namazsama çenli olar biri-birini öldürip gutarsalar gerek.

Bu habary serinde aýlan Çagry beg Musa beg bilen Togrul bege ýüzlendi:

– Olaryň soňuna çykmagymyz üçin Hudaý bize gowy mümkinçilik döredip berýär: olary Nyşapura çenli kowalap, talap gitmek endişesinden halas edýär. Biz hut şu gün olaryň soňuna çykarys!

– Hүjüm etmeli pursadymyz geldi. Hudaýtagala biziň işimizi ýeňilleşdirdi – diýip, Ybraýym galkyjaklady.

– Biz olary gyran-ýran ederis! – diýip, Togrul beg Ybraýymy goldady.

– Bu babatda Sowmagydan sorap görelin!

Oturanlar Hasanyň bu pikirini makul bildiler, derrew bilgiji tapyp getirdiler, oňa gaznaly goşunynyň ýagdaýyny, öz mak-satlaryny düşündirdiler.

Sowmagy Asmana seredip uzak oturdy. Oturanlar garaş-makdan ýaňa, bez boldular. Sowmagy ahryl-ahyr ýerinden turdy.

– Bu gün jahana Müşderi ýyldyzy gözegçilik edýär. Müşderi ýyldyzy – ýeňiş ýyldyzy. Merhemetli Çagry beg, merhemetli Togrul beg, siziň ikiňiz hem sahypkyranlar. Siziň ikiňizem bu ýyldyzyň aşagynda doglanlar...

– Sen bize anyk jogap ber, biz çozsak, ýeňerismi? – diýip, Çagry beg Sowmagynyň ýanyna bardy.

– Siziň ýyldyzlaryňyz...

– Dur, dur, maňa anyk jogap ber. Biz häzir gaznalylaryň üstüne çozuş etsek, ýeňerismi ýa ýeňlerismi? Gaznalylar bizden san taýdan baş esseden-de köp.

– Ýyldyzlaryň berýän alamatlaryna görä, ýeňiş sahypkyra-nyňky!

– Maňa, ine, şu sözün lazym.

– Allatagalaga ýüz tutalyň, ondan ýeňiş dilälin! – diýip, Togrul beg ýanyndakylara ýüzlendi.

Bu pikiri ähli seljuklylar makul bildiler.

Togrul beg dagdan gelyän çäýiň kenarynda taýlesanyny öňüne namazlyk edinip, ikidyz oturdy. Seljuklylar Togrul begiň yzyndan hatara düzüldiler.

– Eý, Beýik Biribar! Size alkyşlar we hamd-senalar bolsun! Biz – Seljuk ibn Dukakyň neberesidiris. Bize ýaşamak mertebesini berendigiňiz üçin çäksiz hurgantdyrys. Gurhanda: «Eger minnetdarlyk bildirseňiz, men size eçilerin» diýen, «Dereje-leri boýunça birlerini beýlekilerden belende göterdik» diýen parasatlaryňyzyň amalyny bize eçilen, rowa bilen takdyrlaryňyzda görýäris. Siz bize mydama göterip biljek ýüklerimizi ýüklediňiz⁸. Eý, Perwerdigär! Biz size sadykatdyrys, yüreklerimiz diňe: «Alla, Alla!» diýip urýandyr. Biz diňe siziň hoşuňyza geljek so-gap işleri köp bitirmäge çalşyp ýaşaýarys. Bizi mundan beýlägem öz penanda aman hem mertebede saklamagyňy soraýarys. Bize

gaznaly soltan Masut köp-köp jebir-sütemler etdi. Ol siziň ajaýyp dünýäňizde rahat, hözirli dünýäňizde ýaşamaga mümkinçilik bermeyär, bize agyr salgytlar salýar. Biziň köp adamlarymyzy öldürdi. Biz ýeňşiň siziňkidigine magat düşüňäris we sizden häzirki başlamakçy bolýan darkaşymyzda ýeňşe ýar etmegiňizi uzur sorayarys!

* * *

Togrul beg her gezekdäki ýaly, bu gezegem goşunyň önüni çekdi. Söwer gyr atyny debsiläp, çirkin-çirkin gykylyklap, ýataganyny bulaylap, gaznaly gulamlary parçalap ugrady. Onda asyl gorky-ürki ýokdy, başa-baş söweşe biçak rüstemdi. Özem onuň ýadamasy-ýaltanmasy ýokdy, ýadandygyny ol köplenç darkaşdan soň duýýardy. Söweş wagty göhi gelyärdi. Onuň batyrgaýlyk bilen wagsyýana söweşişini görüp, duşmanyň haýýaty göçýärdi, elden-ayakdan galyp, aňsatja pida bolýardylar. Togrul begiň göwreside uludy. Garsydaşy bu äpet uly göwreli kişi bilen oýnunyň deň gelmejekdigine oňa gözi kaklyşan dessine akyl ýetirýärdi.

Bu gezek söweşe ähli seljuk begleri girdi.

Jylawdar goşunyň salary Çagry begdi.

Sag ganatda Togrul beg, sol ganatda Musa beg ogullary Hasan hem Ýakut bilen durýardy.

Altynjan bilen Anuşirwan ýiglewük bölüme serkerdelik etdi.

Bu söweş Altynjan hatynyň gatnaşýan ilkinji uly söweşidi. Ol gazaply, rehimsiz söweşdi. Onuň söweşe gatnaşmagyna Togrul beg başdarazy bolmandy. Şonda ol özüniň ýöne-möne söweşiji dældigini bege ýatlatmaly bolupdy. Wah, Togrul beg Altynjanyň söweşmäge ussatdygyny bilmesine bilýärdi, ýöne ony söweşe salman, goramakçy bolýardy.

– Ýiglewük bölümde söweşersiň – diýip, beg göwünli-göwünsizrazylyk berdi.

Altynjan söweşde bölümüň bölümden tapawudy ýokdur öýdüpdi, görüp otursa, bar eken. Ýiglewük bölümüň ikinji ady ökje eken. Bu bölümüň esasy işi serkerdäni hemem tугy yzdan howpsuzlandyrmak eken. Mundan-da başga duşmanyň esgerleriniň söweşde ileri-gaýrany tanaman söweş meýdanyndan ökje ogurlap ugranda önünden çykyp paýhynlamak eken.

Nusaý söweşinde hem ýiglewük bölümiň esgerleriniň işi ýeterlik boldy. Olar gaçyp gelyän gaznalylaryň önünden çykyp, ýeke-ýekeden paýhynladylar. Bu söweşde Altynjanyň göhi geldi. Şeýle bir çalasyňlyk bilen ýataganyny işletdi, gaty köp gaznalyňy pürreledi.

* * *

Soltan gulamlary nämä garaşsalar-da öz üstlerine çözülmägyna garaşmandylar. Olar bu mahal ýazylyp-ýaýrap ýeňiş toýuny toýlaýardylar ahyryn!

Hana, birtopar gyr atly bolsa, toý toýlap, aýdym aýdyp, çişlik iýip oturan gulamlaryň kellelerini eginlerinden pyzlandyryp düşürip ýör!

– Bu nädogry. Häzir hiç bir gaznalyňyň ynjalygyny bozmaly däl, azar bermäň! – diýip, dünýäden bihabar, badyhowa gulamlar nägilelik bildirdiler.

Mes gaznalylaryň nägileligine ähmiýet beren bolmady.

Görlüp oturylsa, ýagdaý erbet eken, nägile bolanyň bilen üýtgejek zat ýok eken!

Gözleriniň görýän zatlaryna ýeke gaznalyňyň hem eger-eger ynanasy gelmedi, ýöne islemeyän zatlaryna ynanmaly boldular.

On ýedi müň gulam başga düşdi.

Näme etjeklerini bilmän iki ýana elewräp ugradylar.

Baýlyk süýji, olja has süýji. Baýlykdan-da, oljadan-da jan süýji, janlarynyň didiwana münendigini aňan gaznalyklar oljadan-beýlekiden ellebizar geçip, ýeriň pesi bilen zyk gaçdylar.

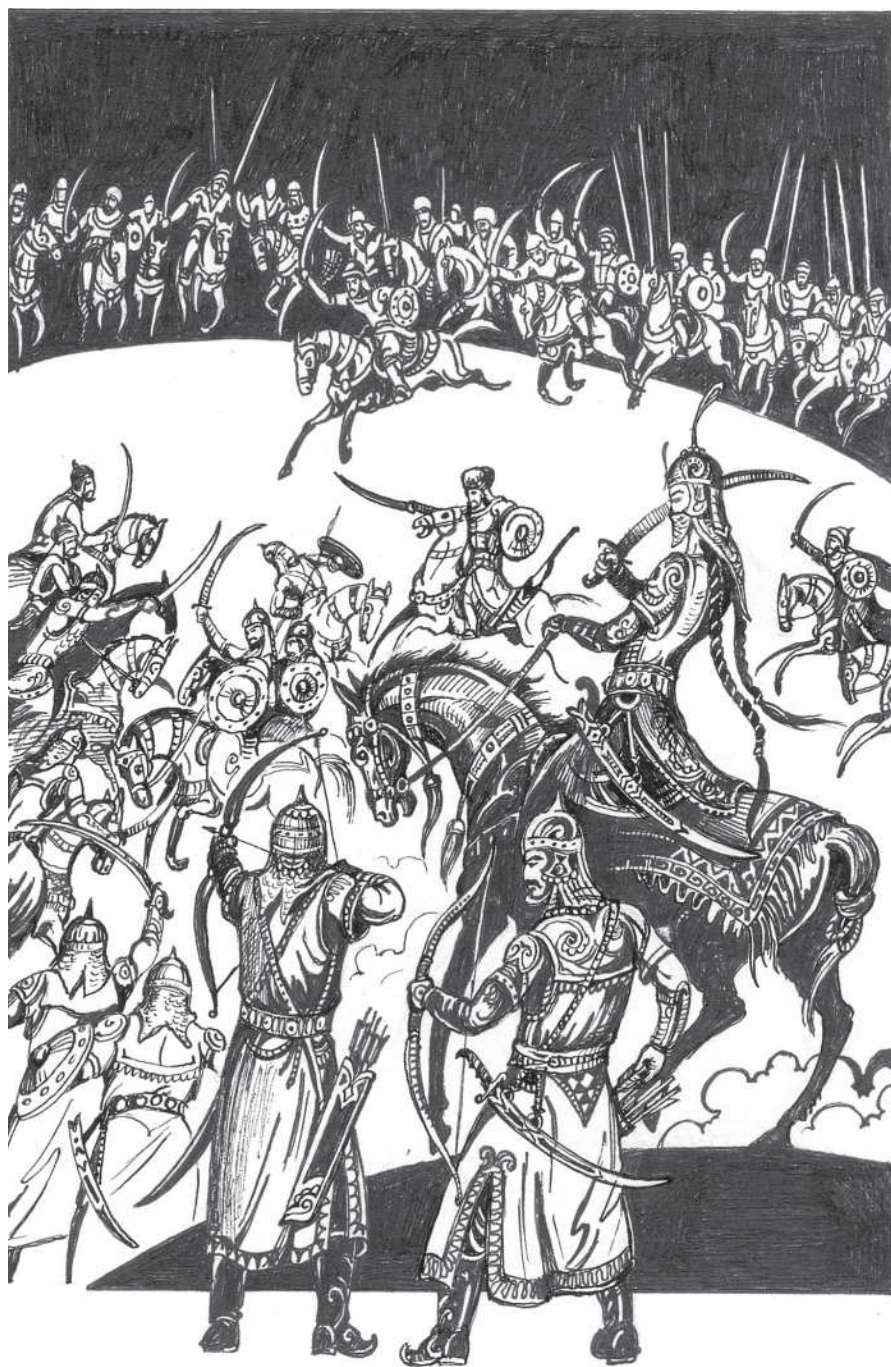
Seljuk ýigitleri aýak ýalaň, baş açyk gaçyp barýan soltan gulamlarynyň yzyndan ýetip gyrmak gyrdylar.

Begdogdy başarjaň, ugurtapyjy serkerdedi, ýöne onuň bir asgyn tarapy bardy. Ol hem edil Subaşy atly egindeşi ýaly, şerap içip mes bolmagy gowy görýänligidi, däli-diwana bolýanlygydy. Şerapmey içenden soň ol hakyt başga Begdogda öwrülýärdi. Onuň gözüne owadan hüýr-melekler görünýärdi⁹. Onsoň şol hüýr-melekler bilen kowalaşmaga, hemsöhbət bolmaga başlaýardy.

Uly ýeňiş gazanan Begdogdy Nusaýda içdi meýi, içdi meýi. Gyzyl däli, muhammar boldy. Onsoň: «Hana, bir owadan peri

bar!» diýip, öz gulamlarynyň yzyndan kowalap, olary tutup, bagryna oýkap, hyjuwyny gandyrmaga başlady. Gulam görgüli-ler oňa ýok diýip bilenokdylar.

Seljuklylary görende Begdogdy walalaýlap gygyrdy:

– Görüň-ä, görüň-ä, owadan periler geldi. Ahlisini maňa getirip berin! Olaryň ählijesi meniňki!

Salaryň çawuşlary ony alyp gaçjak bolýardylar, Begdogdy welin, çawuşlary depip-dişläp, olaryň elinden sypjak, «üýşüp gelen perileriň» – seljuklylaryň öňünden gujak açyp çykjak bolup dyzaýardy.

Herhal, çawuşlar salaryň ähli sütemine, patanaklamasyna, çem gelen ýerlerine urmasyna garamazdan ony gyrgynçylygyň içinden alyp çykmagy başardylar.

Kethuda hoja Hüseyin Aly Mykaýyl welin, ýesir düşdi. Kethudanyň wezipesi söweşde ýeňiş gazananlara heýde-baýrak gowşurmakdy. Bir tarapdan seredeniňde, hoja wezipesini ýerine ýetirdi: ýeňşi seljuk begleri gazandy. Şonuň üçin soltanyň sahylygy seljuk beglerine nesip etdi.

Begdogdy şol gününň ertesi özüne geldi. Bolan wakalar hakda eşidip ynanmady. Birki günläp tükge düşüp ýatdy. Soňam Gazna sary ýola düşdi. Gaznada şindem toý-baýram dowam edýärdi.

– Ýeňildik! On ýedi müň atly goşunymyz gyryldy. Ähli zatlarymyzy seljuklylar olja aldylar. Sanalgýja adam bilen men hazzar gaçyp gutuldym.

Soltan gözüniň görýän zadyna, gulagynyň eşidýän sözlerine hiç ynanyp bilmedi, ynanasy hem gelmedi.

Ol görýän zatlaryna münkür gelip, gözlerini ýumdy. Berk ýumdy. Onuň bolşy indi gözlerini açsa, hälki eşiden habarlary owalbaşky eşiden şatlykly habarlaryna öwrüläýjek ýalydy.

Haýp, öwrülmedi!

Nusaýyň etegindäki bolan zatlara salar Begdogdynyň özem şindem teý ynanyp bilenokdy. Ol gazanan ýeňşine biçak ynanyppy, begenipdi, biçak ruhlanyppy. Ýeňlen atlylardan özge atly bu jelegäýda başga bardyr öýdüp, ol eger-eher pikirem etmändi. Onuň gyran seljugy juda kändi ahryryn! Oňa: «Ähli seljukly gyryldy, tohumlyk galmady» diýdiler ahryryn! Ýedi yüz maslygy hut onuň özi ýeke-ýeke sanady ahryryn!

Begdogdynyň ömri söweş meýdanlarynda geçdi. Şol söweşlerde ýeňen gezeklerem az bolmandy, ýeňlen gezeklerem. Şol söweşlerde her hili tilsimler ulanylypdy, ýöne beýle ahwalata ol ýeke gezegem gabat gelmändi, eşitmändi hem!..

* * *

Bu ýeňiş Togrul beg bilen Çagry begiň ilkinji uly ýeňşidi.
Bu tilsim iki doganyň ilkinji harby tilsimidi.

Ele salnan oljalar uly bir oýtakda ýaýylyp ýatyrdy. Olary bir-iki günde tükelläbem tükeder ýaly dälidi. Soltan Masudyň söweşde ýeňiş gazananlara bermek üçin niýetläp ugradan halta-halta altyn dinarlary, gymmatbaha harytlary göreniň akylyny haýran edýärdi.

Bu baýlyklary görüp halyfyň ilçisi Nejah-as-Fazlyň tüýsi hakyt üýtgedi:

– Bir zada-da el degirmän! Bir zada-da el degirmän! Bu baýlyklar merhemetli halypanyň Perwerdigärden eden dilegleri bilen amal tapdy. Bu baýlyklar Perwerdigäriňki. «Ýeňiş diňe Allanyňkydyr». ¹⁰ Ilki bilen, bu baýlyklary Bagdada ugratmaly. Goý, bu baýlyklaryň näçesiniň size, aýratyn hem Musa bege, Togrul bege, Çagry bege degişli hums paýyny, esgerleriň paýlaryny kesgitläp bersin. Bu baýlyklardan her bir esgere ýetjekdigine men yşanýaryn. Ýöne sabyrly boluň. «Alla sabyr edýänler bilen mydama biledir». ¹¹ Allatagalanyň ýalkawy bolmasa, on ýedi saý haşamy üç mün esgeriň ýeňmejekdigi köre hasadyr, ýöne Allatagala islese, mümkin däl zatlary-da mümkin edýändir – diýip, pikirini çalt aýtmasa, bar baýlyk alnyp gidiläýjek ýaly, gözlerini petredip, agzyndan köpük syçradyp, çalt-çalt gürlledi.

– Çasyp ýatan ähli baýlyklary arabalara derhal ýükläň. Ýekesinem aljak bolaýmaň.

Nejah-as-Fazlyň bu hokgasyna ähli esgerler ör-gökden geldi.

– Eý, munuň nämeler samraýandygyny gulagy beri eşidýärmikä? Munuň-a baýlyk görerligi ýok eken. Geplemäge ýaltanyp ýören bedibagtyň sarnaýsyna bir serediň-ä!

– Ybraýym, Nejas-as-Fazl dogry aýdýar. Allatagalanyň ýalkawy bolmadyk bolsa, üç mün esger on ýedi mün gulamy beýle

aňsat ýeňmezdi. «Ýeňiş diňe Allanyňkydyr». Goý, halypanyň näme edesi gelse, şony etsin – diýip, Togrul beg Ybraýymy köşeşdirmäge çalyşdy.

– Ýekeje zadam gozgaman, ähli emlägi şu gün Bagdada ugratmaly – diýip, Nejas-as-Fazl ariziň ¹² üstüne gygyrdy, onuň elindäki zatlary kakyp aldy.

– Meniň oglanlarym – saýlama atylarym halypanyň ilçisini dört-baş günlük «ogurlap» guma äkidäýsinler? Oňa çenli oljalary paylaşyp, ýerbe-ýer edip ýetişeris? – diýip, Ybraýym Togrul bege ýüzlendi.

– Allatagala-ha saňa jahan şalygyny uzadýar, senem müň arabany baýlygyň gürrüňini edýärsiň! – diýip, Togrul beg Ybraýymy oňlamady.

Hasan beg beglere ýüzlendi:

– Bu söweşde dört-baş Rüstem Zallyk güýçli bir söweşijini görüp aňkarylyp galypdyryn. Aňkarylyp durkam tas kellämi pyzlandyrypdylar...

Hasan beg gürrüňiň haýsy söweşiji hakda gidýändigini soramaklaryna garasyp, sözüne dyngy berdi. Togrul beg gürrüňiň kim hakda gidýändigini bada-bat aňyp ýylgyrjaklady.

– O Rüstem Zalyň kimdigini näme üçin aýtmaýarsyň? – diýip, Çagry beg gyzyklandy.

– Kim bolar öýdýärsiňiz, Altynjan melike ol. Eý, Hudaý, garşydaş bolup öňünden çykar ýaly däl onuň. Togrul, öňünden çykan bolsaň, seniňem kelläni pyzlandyryp goýbererdi ol. Eý, ol säginmän, öňünden çykany ýeke kakuwynda tükgerdip göni gidip barýar. Boýnuma alayyn, men sag ganatda söweşen-de bol-sam, Altynjan melikeçe gaznalyny pürrelemändigimi bilýärin. Ýiglewük bölümi öň darkaşlarda oňly iş etmezdi, ýöne şu gezeg-ä bu bölüm ylgary bölümdenem, sag ganatdanam köp iş bitirdi.

– Togrul bege mynasyp hatyn! – diýip, Musa beg buýsançly aýtdy. – Goý, ýeňişlerimiz köp bolsun!

– Hany Altynjan?! – diýip, Togrul beg töweregine garan-jaklady.

Altynjan bu mahal Anuşirwanyň ýanyndady. Lukmanlar ýaş ýigidiň üç ýerinden düşen ýeňil ýara em edýärdiler.

- Oglum, juda agyrýarmy? – diýip, Altynjan odanyýardy.
- Kábäm, maňa hiç döwem çalmaz, nesip bolsa, ömri-deraz ýaşarys – diýip, Anuşirwan ýylgyrjaklady.
- Agzyňdan Hudaý eşitsin.
- Altyn gyz!..
- Bu sese Altynjan tisginip gitdi:
- Men bärde – diýip, ol syçrap ýerinden galdy.
- Sag-amanmyň?! – Sag, begim, sag!
- Görünmediň, ýüregim ýaryldy.
- Men sizi synlap, görüp otyryn.
- Anuşirwan, sen nähili?
- Birki sany gyltyz ýara düşdi, gorkuly zat ýok – diýip, Anuşirwan merdemsijogap berdi.
- Hany, ýörün onda, bitiren işlerimizi ýene bir gezek gözden geçireliň. Biz bu gün gaty uly iş bitirdik. Çybyn bolup, pili çakdyk, gorkuzdyk: soltanyň ýüregine gorky-wehim saldyk. Ine, biziň ikinji uly ýeňşimiz şu!
- Şirler-babyrlar diňe garynjalardan ýeňilýärler, gaçýarlar. Nesip bolsa gaznalylary bu ýerden hemişelik gaçyp gider ýaly ederis.
- Şeýle bolsun hernä, Anuşirwan jan – diýip, Togrul beg hoşter seretdi.

Dördünji hekayat

UMYT BAR ÝERINDE – BAGT BAR

1.

Togrul beg Ýazyr galasynda ¹ emirlik edýän Hasanyň myhmany boldy.

Hasan seljuk begleriniň hiç haýsyna meňzemeýän dünýewi bir ýigitdi, söweşmegi, teshyr etmegi halamaýardy. Ol ylym adamydy, okumysdy. Ýedi dil bilýärdi. Ýatkesdi. Köp-köp akylدارlaryň hadyslaryny, pähim-parasatlaryny, köp-köp şahyrlaryň goşgy-gazallaryny ýatdan bilýärdi.

Haýsy ýerde meýlis-oturylyşlyk bolsa, oňa hökman Hasan çagyrylýardy. Ol baran ýerini alayaz etmegi başaryardy. Joşup-joşup sygyr okaýardy. Eline haýsy saz guralyny alsa, oňa dil bitirýärdi. Ol asyl şadyýanlyk, aýdym-saz, suhangöýlük üçin dörän ýalydy. Eline ýatagan alyp söweşmegi welin, asla halamazdy.

Hasan Ýazyrda häkim-de bolsa, garyp ýaşayan eken. Ol Togrul beg gelende zyýapaty uludan ýapyp bilmedi. Nädip zyýapaty uludan ýapsyn! Ol el serip gelen her gedayä saçaýyndaky iň soňky kesemen töteğini berip goýberýär. Yüreginiň ýukadygyny eşiden mähelle bolsa, çar ýandan Hasanyň dergähine gelýärdi. Ol bolsa, her gün ençe gazan ataryp, sadaka berýärdi.

Togrul beg bu ýere Musa ýabgunyň towakgasy bilen gelipdi. Ol Hasana töwella-tagsyr etmekçidi, Ýazyry hem Dehistany

dolandyrmak işine yardım bermekçidi. Elbetde, Hasan ýeke dälde, onuň ýanynda inisi Ýakut-da bardy.

Ýakut ot ýalydy, hajyrawdy, işine çulumdy. Ýaňy on bir ýaşynda bolsa-da, islendik ölkä häkimlik etmegi başarjakdy. Özem ol Anadoly sebitlerine gitmek, ol ýerlerini teshyr etmek isleýärdi. Onda gorky-ürki diýen zat ýokdy. Paýhaslydy. Hakyky serkerdedi, Ýakut Hasanyň tarhandökerliginden juda nägiledi.

Togrul beg iki dogany bir ýerde saklamagyň biri-biri üçin zulumdygyna düşündi. Şonuň üçinem Ýakuty öz ýanyna aldy.

2.

Beg hareme girende aňynda müň bir pikiri bolýardy. Onuň şol pikirleri aňyndan belli bir derejede aýyrmagy, rahatlanmagy üçin biraz wagt gerekdi. Hut şonuň üçin Altynjan bege aýtmak isleýän sözlerini aýtmaga hiç mahal howlukmaýardy, adamsynyň rahatlanaryna – henek ataryna garaşardy. Çünki Togrul begiň henek atmagy rahatlanandygyny aňladýardy. Şondan soň ol Altynjanyň her bir sözünü ýürekden diňleýärdi, ýürekden jogap berýärdi.

Togrul beg ýatmazyndan öňürti gününü dowamynda bolup geçen wakalary aňynda pikir eleginden geçirýärdi, bu onuň ýaşlyk endigidi, bu endigi ömrüniň ahyryna çenli dowam edipdi. Özüniň oýlanmalaryna Altynjanyň goşulmagyny isleýän hem islemeýän pursatlary bolýardy. Bu gün Altynjanyň adamsyna ýetirmeli, aýtmaly örän möhüm habary bardy. Başga bir ýagdaý bolanda ol birki gün garaşa-da garaşardy, ýöne bu habary welin, tizden tiz bege ýetirmek isleýärdi.

Altynjan Paraw şäherindäki Parawbibi atly tebib gyz bilen tanyşdy, onuň tebipligine biçak syny oturdy, göwni ýetdi. Ikisiniň jyny-da alyşdy. Birki gününü içinde hakyt köne razdana öwürüldi, olar. Altynjan tebibden adamsynyň saglygyny – näme keseliniň barlygyny anyklap bermegini sorady. Tebib ylalaşdy. Indiki wezipe tebib bilen begi düşürmakdy, ýöne Togrul beg ertirden aňşama çenli işlidi, boş wagty ýokdy onuň.

Altynjan bege aňşam saglygyny barlatmak hakda aýtmakçydy, haýp, bolmady, şol gije Hasan uly meýlis gurady, gijäniň

ýaryna çenli aýdym aýdyp, saz çaldylar, soňam her kim oturan-oturan ýerinde uklady.

Togrul beg geçen gije haremine gelmekçidi, geljekdigini Altynjana ýañzydypdy hem. Ýöne namazşam galaga Musa ýabgu geldi.

Ýene daňdana çenli oturdylar, ýene her kim oturan-oturan ýerinde uklady.

Bu gün Toгрul beg haremine ilkagşam geldi.

Altynjan habaryny aýtmaga juda howlugýan-da bolsa, begiň düşeginiň biraz ýumşamagyna – ýazylyp-ýaýramagyna garaşdy.

– Görýän welin, seniň maňa aýtmak isleýän sözüň bar, seniň aňňy başga ýerde – diýip, beg mylaýym ýylgyrdy.

Altynjan begiň sözünü makullap, çala baş atdy.

– Aýtjak habaryň möhüm bolmaly.

– Dogry. Begim, dag eteginde Parawbibi atly güýçli tebib bar eken.

– Saňa derdiň bar diýýärm?

– Aý, ýok...

– Onda näme diýýär?

– Hökümdara bir duşaysam gowy boljak, oňa aýtjak habarym bar diýýär.

– Gabanmasaň duşalaryn.

– Ýok, gabanmaryn.

– Habaryny saňa aýdanda bolanokmysmy?

– Bilmedim...

– Bilýärsiň, ýöne, näme üçindir, aýtmaýarsyň.

– Ýüzbe-ýüz gürlleşseňiz, hem özüňiz, hem meniň üçin gowy boljak.

– Ine, indi maňa düşnükli, tebibiň aýtjak sözi sen hakda bolmaly. Dogrumy?

– Menem şeýle pikir edýärim.

– Men onuň bilen hökman duşuşaryn, Altynjan...

Togrul beg Parawbibi bilen duşuşmaga söz beren-de bolsa, wagty bilen duşuşmady. Altynjan parawbibili gürrüň begiň ýadyndan çykandyr öýtdi, ýöne ýadyndan çykman eken. Ol öz

adamlaryna Parawbibiniň maşgala durmuşy, dogan-garyndaşy hakda anyk maglumat ýygnamaklaryny tabşyrypdyr, anyk jogabam, maglumata bir hepdeläp garaşypdyr. Maglumat alanson beg mälük Hasana Parawbibini alyp gelmegi tabşyrdy.

Parawbibi uzyn boýly, inçe billi, saçlary döşünde seçelenip duran, owadan ulugyzdy. Onuň mähirden püre-pür ala gözleri adaty gözler däldi. Ol gözlerde nähilidir bir üýtgeşik jady bardy, gudrat bardy.

Togrul beg gaşynda duran ulugyzy birpaýyz synlady-da, oňa nähili mesele ýüze çyksa, Hasan emiriň ýanyna gelmegi maslahat berdi, emiriň ýardam etjekdigini ýañzytdy. Soňundan beg:

- Maňa aýtjak sözüň barmy? – diýip sorady.
- Rugsat berseňiz, men size käbir zatlary aýtmakçy.
- Üýtgeşik habaryň bardygyny aňýaryn.
- Merhemetli hökümdar, biz siziň şu ýere gelmegiňize ýedi

ýyl bäri garaşyp ýörüs.

- Ýedi ýyl bäri? – diýip, Ybraýym geňirgendi.
- Hawa, ýedi ýyl bäri. Onsoňam garaşýan ýeke men дәl.
- Başga kim garaşýar? – diýip, Ybraýym ýene gyzyklandy.
- Size Mänede şyh Abu Seýit Abylhaýyr² garaşýar. Siz ondan pata alsañyz, işleriňiz has rowaçlanar.

Gije düşünde erenler Togrul bege Abu Seýit Abylhaýyr hem Parawbibi bilen duşuşymalydygy hakda aýdypdylar. Parawbibiniň sözünden soň Togrul beg gören düşüniň ýönekeý düş дәldigine düşündi.

Ol Parawbibä minnetdarlyk bildirdi. Şunuň bilen aýdylmaly habar gutarandyr öýtdi. Gutarman eken. Aýdyljak esasy habar öňde eken, asyl! Parawbibi begi ýene haýran galdyrdy:

– Hökümdar, men size möhüm bir habar aýtmak isleýärim. Ol habary men Altynjan melikä aýtdym, ýöne, çakym çak bolsa, melike ol habary size aýtmandyr.

– O näme üçin aýtmandyr öýdýärsiňiz? Aýtdy. Meniň saglygym baradaky aladalaryňyz üçin sizi Taňry ýalkasyn!

Parawbibi syrly ýylgyrdy:

– Altynjan mundan bir hepde öňki aýdan buşlugymy size ýetirmändir.

– O nähili buşluk? – diýip, Togrul beg bir Altynjanyň, birem Parawbibiniň ýüzüne bakdy.

– Men, eý, hökümdar, gelniňiz Altynjan bilen tanyşdym. Onuň dört hepdelik hamyladardygyny size ýetirmek isledim...

Parawbibiniň bu habary Togrul begiň hem, ähli wezir-wekilleriniň hem garaşmadyk habary boldy.

Wezir-wekiller ýerli-ýerden Togrul begi gutladylar.

Peýkertuwak Altynjany taýly gezek gujaklady.

Togrul beg hoşal bolup, Parawbibä ýüzlendi:

– Sen meni hoş habaryň bilen begendirdiň. Hany, aýt, bu hoş habaryň üçin menden nähili engam isleýärsiň?

– Eý, hökümdar, meniň engam hantamaçylygym ýok, tebip hökmünde dünýä injek şazada babatda sizden bir zady towakga etmegi parz bilýärin.

– Aýt parzyňy!

– Eý, hökümdar, siziň dowamatyňyz dünýä injek şazada bilen baglanyşkly. Onuň sagja dünýä inmegi üçin şu günden başlap alada etmeli.

– Sen anyk hem düşnükli aýt. Men näme etmeli?

– Gelniňize küýsän zadyny iýdirmeli, küýsän ýerine alyp gitmeli. Göwnüne degmeli däl. Agyr ýük götertmeli däl.

– Soňkyň kyn bolaýmasa – diýip, Togrul beg hezil edip güldi. Ýanynda duranlar onuň gülküsine goşulyşdylar.

– Mirasdar size gerek.

– Sen bu zatlary näme üçin çintgeýärsiň? Täleýimizde bir ýaramazlyk ýokdur-da hernä?

– Ähli zat size bagly! Her hili näsazlyk bolaýanda-da, siziň ony sazlamagyň alajyny tapjakdygyňyza men ýsanýaryn.

– Maňa bagly bolsa, onuň bir alajy tapylar. – Togrul beg gapdalynda duran Altynjana ýüzlendi: – Altyn gyz, sen meni mydama haýran galdyrýarsyň. Hoş habary nädip bir hepdeläp menden ýaşyryn saklap bildiň? Näme üçin aýtmadyň?

– Men ony çala ýaňzytdym ahyryn! – Altynjan utanyp gyzardy.

– Wah, sen-ä oňardyň! Seniň munyň Sowmagynyň: «Men size «Zamahşar gijesinde» silterlenme boljagyny ýaňzytdym»

diýşine meňzeyär. Beýle habary ýañzytmaly däl! Sesiň ýetdiginden zowladyp, gygyryp aýtmaly! – Togrul beg töweregine garan-jaklady. Hazynadaryny tapyp, oňa tabşyryk berdi.

Hazynadar goja aýal maşgalanyň ýanyna barmagy, agzy-na dinar salmagy biraz gelşiksiz görüp ýaýdandy. Onuň ýaý-danyandygyny gören Togrul beg: «Haltajygy Altynjana ber, goý, ol seniň etmeli işiňi etsin» diýen terzde öndedi.

Altynjan içi dinarly düwünçeği alyp Parawbibiniň ýanyna bardy:

– Agzyňy aç, mähriban Parawbibi! Hoş habary aýdan altyn zybanyňy altyndan dolduraly!

Parawbibi patyşalaryň sylaglamak islän adamlarynyň agyz-laryna sygan gyzyly berýändigini eşidipdi, ýöne adamlaryň şeýle sylaglanyşlaryny oň görmändi.

Parawbibi Togrul bege bakyp, minnetdarlyk bilen baş egdi.

Altynjan geň galdy: baş sany dinar bilen Parawbibiniň agzy doldy. Zamahşarda Haldanyň agzy ýigrimi baş dinar bilenem dolmandy ahyrýn!..

3.

Seljuklylaryň Dehistany eýelemegi Gürgen welaýatynyň hä-kimi Bakalanjaryň dünýäsini çepbe çöwürpdi.

Dehistan onuň tabynlygyndady, bu gün bolsa, ol ýerde sel-juklylar häkimlik edýärdi.

Bakalanjar Ziyar şalygynyň şasyny öldürip, tagtyny eýeläp, soltan Masudyň uguny ýekeläp, oňa gyzyny gelinlik berip, ýaňy rahat durmuşa başlapdy. Ol seljuklylar bilen hem arany sazla-mak isleýärdi, ýöne anyk çykalga tapyp bilmän örtenýärdi.

Soňky günler saglyk ýagdaýynyň hem egbarlandygy üçin Pa-rawbibini hatyn edinmegi, şeýdip, bir okda iki towşan urmagy ýüregine düwüpdi: «Ony hatyn edinsem, saglygymy dikelderin, seljuklylar hem elimden häkimligimi aljak bolup durmazlar». Ol şu pikir bilen Togrul beg Parawdan gidensoň, ata atlandy.

Şa maksadyna ýetmek üçin ähli pyssy-pyjurlyklara taýýar adam, tagta-da özüni ösdürip-ýetişdiren, howandarlyk edip,

özüne wezir bellän iň ýakyn adamyny öldürip geçipdi. Öňünde maksat goýduňmy, şol maksadyňa her edip-hesip edip ýetmeli diýen pikire gulluk edýän Bakalanjar Parawbibi babatda inçe syýasat ýöretmegi makul bildi: Paraw şäherine hossar çykdy: uly sadaka berdi. Sadakada ýoksullara dinar paýlady, Parawbibi eçilmek eçildi. Üç yüz altmyş geýimlik mata, gymmatbaha şaý-sep engam berdi. Täze metjidiň gurluşygyna başlady. Birki aýdan soň Bakalanjar ýene Parawa geldi. Parawbibi öýlenmekçidigini aýtdy. Tebip bu pikire çürt-kesik garsy çykdy. Şeýle bolansoň, Bakalanjar güýje daýanmaly boldy.

Parawbibi gaçdy.

Bakalanjaryň gulamlary onuň yzyndan kowdy.

– Ölerin, ýöne saňa hatyn bolmaryn.

Bu söz Parawbibiniň iň soňky sözi boldy.

Ol daga bakan gaçdy. Yzyndan kowan elliden gowrak gulam ony ele salmak üçin öňe okduryldy.

Parawbibi daga dyrmaşyp barsyna çykalga gözledi. Ol Allatagala mynajat etdi:

– Eý, Biribar, meni özüne ýagşylyk eden adamy öldüren ganhoruň gujagyna girmeli etme!

Beýik Biribar Parawbibiniň mynajatyny eşitdi: dag elhenç güwledi, soňam göwsüni açdy. Parawbibi dagyň göwsüne girip gitdi.

Kowup gelýän gulamlar dagyň elhenç güwlemesine, birden iki bölünmegine, Parawbibiniň gürüm-jürüm bolmagyna akyl ýetirip bilmediler.

Şol ahwalatdan soň Parawbibiniň özi däl-de, ady ýaşamaga başlady.

Bu-da bir ýaşayyş!..

4.

...Şamälik seljuk begleriniň serhoş bolaryna, gije ukynyň süýjärene garaşypdy.

Ähli zat onuň isleýşi ýaly bolupdy.

«Erkek kişileri uçdantutma öldürmeli, aýallary öldürmeli däl» diýip, ol ýörite buýruk beripdi. Onuň bu buýrugy Altyn-

jany ele diri salmak üçindi, ýöne jesetleriň içinden Togrul begiň jesediniň tapylmazlygy, ýesir alnan aýallaryň arasynda Altynjanyň ýoklugy onuň barja umydyňy puja çykarypdy.

Sekiz müň adamyň öldürilmegi emiri birjik-de begendirmedi. Gaýtam, gynandyrdy. Rast, Togrul beg gaçan bolsa, onda onuň birmahal güýç toplan gelip, ar-hun almagy mümkin. Ine, bu pikir oňa otly köýnek geýdirýärdi, ol sekiz müň maslygy Togrul begiň kellesine çalyşmaga taýýardy. Muhammet Togrul begiň kellesini getirip beren gerçege ol özüniň ýigrimi müň esgeriniň kellesini kesip bermäge-de taýýardy. Ol pursatdan peýdalanyň, Altynjany zor bilen hatyn edinmändigine ökünýärdi.

Şamälik daňdan Zamaşsara baryp, Abdylmälik hany, hatyny Hajary, gapydany Mansury, atabeg Omary, ähli hyzmatkärlerini uçdantutma öldürdi, hanyň ogly Habyly bolsa, görene göz edip dardan asdy.

Şamälik şol «Zamaşsar gijesini» özüniň bagtynyň ymykly ýatan gijesi hasaplapdy.

Togrul beg bu gabahat habary Altynjandan ýaşyryn saklady, ýöne uzak saklap bilmedi.

Sebäbi Zamaşsardan çiltenler gaçyp geldi.

Olaryň gelmegi Zamaşsardaky gabahatlyklardan habar berýärdi.

Altynjan kyrk günläp matam tutdy. Ol kyrk birinji gün at çapysygyny ygılan etdi. Özem bu ýaryşa gatnaşmaga isleg bildirdi. Ol ýaryşda ýeňjegine ynanyýardy, çünki onuň bedewi saýdy, ýyndamdy.

Altynjan hiç wagt ruhdan, umytdan düşmändi, düşmegi halamaýardy hem. Ol umydyň bar ýerinde bagtyň bardygyna ynanyýardy. Umyt onuň bagt guşudy.

Umyt adama Wagty ýeňip geçmäge kömek berýär. Wagty bolsa diňe onuň bilen aýakdaş gidip, ondan galman, onuň bilen gapdallaşyp gidip ýeňip bolýar, şu hili herekete-de ýaşayş diýilýär. Togtamak, ýagny Wagtdan galmak ölümi aňladýar. Külli älem ýaşayşy ýaryşdyr. Her bir närse Wagtdan ýaryşýar. Ýaryşdan çykarmak üçin Wagtdan – Pelek elde baryny edýär. Wagtdan

bilen ýaryşdaky «gaç-ha-gaç», «kow-ha-kow» diriligiň aýdyň ýüze çykmasydyr. Adam kowýar, Wagt yzyndan ýetdirmezlik, ýaşaýs bedewiniň üstünden adamy ýoklugyň girdabyna taşlap goýbermek üçin işleýär. Bu ýaryşda togtamak diňe bir zady – ölümi aňladýar. Ynsan üçin ölüm – Wagt bile Giňişligiň biri-birinden aýrylyşmagydyr. Wagt adamy diňe Giňişligiň erkine berende, diri ynsan jansyz jesede öwrülýär. Ynsan üçin Wagt akmasyny goýýar.

Jan Wagtdadyr, Wagt bilendir. Wagtdan galmak jandan mahrum bolmakdyr. Adamyň dünýädäki diriligi Wagt mynasybetlidir. Wagt bolsa ýylgaý adamy öz egninden zyňyp aýryjak bolýar! Bu hakykat Wagty öz üstüne münen çapyksuvary ýere pylçajak bolup urunýan sarç bedewe meňzedýär.

Wagt sarçdyr, ony hiç mahal eldeki edip bolmaýar. Ol giriňe sygardanam has uly nägehandy. Onuň bilen darkaş gurup geçmek adam pahyryň maňlaýyna ýazylandyr.

Bu darkaşda adamyň in uly ýaragy – serişdesi bolsa umytdyr. Dünýäde hiç zat ýok, diňe umyt bar. Ahyretde hiç zat ýok, diňe iman bar. Umyt Wagtdan ýeňlenini, ýeňiljekdigini boýun almazlyk, ölümi ykrar etmezlik nyşanydyr. Umyt – geljege rugsatnamadyr. Şonuň üçinem dirilik hyjuwynyň in güýçli möwsümünde – ýaşlykda umyt kesgitli, aýdyň hem jedelsiz bolýar.

Adamyň umydyň elinden al – ol şobada üpperut garra döner, janly jesede öwrüler. Ýaşaýs, dirilik üçin bary-ýogy diňe ýekeje zat gerek bolsady, ol ýekeje zat diňe umyt bolup bilerdi.

Umyt ýaşaýs hyjuwynyň dyňzamasy, dirilik keýpiniň çagygydyr. Ol daşyndan seredeniňde, pessaýdyr, goh-galmagal-syzdyr, içden bakanyňda bolsa dyzmaçdyr.

Allatagalanyň önünde edilýän in soňky günä – umytsyzlyga düşmek, sebäbi ol adamzadyň in ýowuz duşmany bolan Pelekden ýeňleniňi boýun almakdyr.

Bagt diňe geljek zamanda bolanda, hakyky bagtdyr. Bagt – bagta umyt edip ýaşamakdyr. Bagt duýgusy, bagt düşünjesi häzirki zamana geçenden, ölümiň demini alyp ugraýar, onsoň şeýle bagtdan berçikmek duýgusy peýda bolýar. Şeýdip, onuň mazasy gaçýar hemem, ol dolulygyna sarp bolýar.

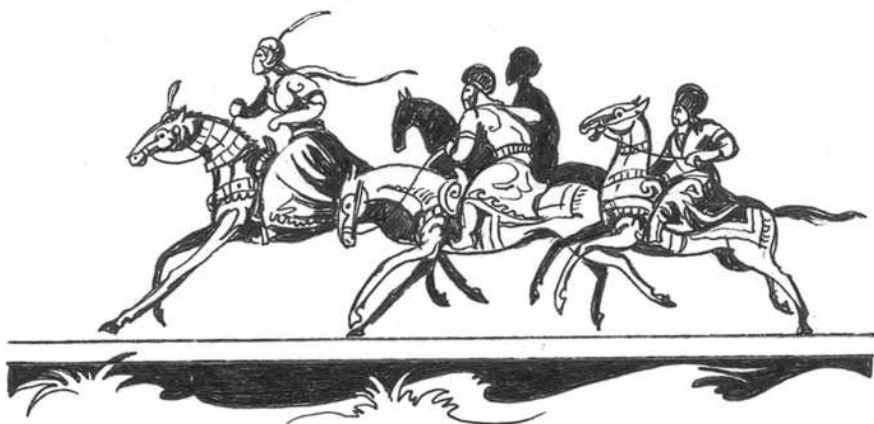

Umyt – üçe – geçmişe, heminzamana hemem geljege bölünýän bölekleyin Wagtyň girdabyndan çykyp, bölünmeýän, bitewi, çyn Wagta barmagyň ýoludyr. Şonuň üçinem umydyň zamany geljek zaman. Wagtyň beýleki iki zamanyna geçirip bolýan zatlar bagt dälidir, olar daşky görnüşi boýunça meňzeşdirler.

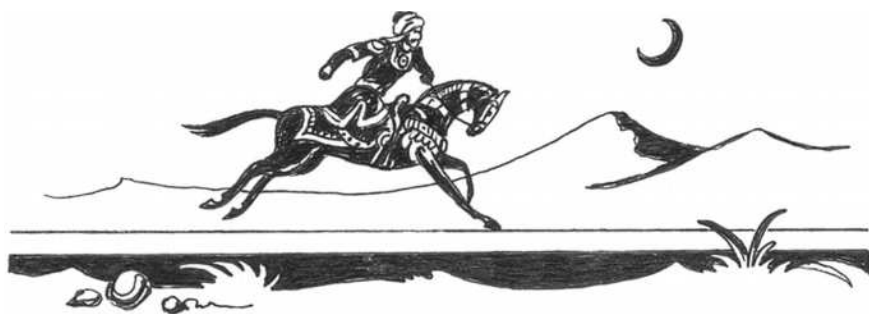
Umyt aty diňe bir şert berjaý bolanda – ynsany bakylyga gowşurandan soň, ölýär.

Seljuklylar umyt bedewine atlanyp, bagtly günlere ýetmäge okduryldylar.

Beýik Perwerdigär gowusyny etsin!

Bäşinji hekayät

DURMUŞY AKYL-PARASAT DÄL-DE, ÝAZGYT DOLANDYRÝAR

Togrul beg galagoply gijeler öz düşeginde däl-de, ýerde ýatardy. Aýratyn hem kimdir birinden habara garaşa ýa-da ýagy döküler öýtse, ýeri özüne çawuş, jandar edinerdi: ýeri diňläp atgaýtarym ¹ daşlykdaky çapuwdan näçe atyň gelyändigini anyklamagy başarýardy. Ol kä ýarygije garysyna galardy-da, haşymlara kimdir biriniň gelyändigini, ony göni öz ýanyna alyp barmalydygyny aýdyp, karargähine ugrardy.

Togrul beg turup gidensoň, Altynjan onuň ýatan ýerine baryp ýer diňläp görerdi. Başda uzakdaky at aýaklarynyň dükürdilerini eşitmek başartmadyk bolsa-da, birki ýylyň dowamynda diň salmaga ezberledi.

Bir gije Togrul beg ukudan oýanyp, hatynynyň ýer diňläp ýatandygyny gördi:

– Näme üçin ol ýerde ýatyrsyň? Sen ýaňyja-da meniň gapdalymda ýatyrdyň-a?

– Begim, doganyňyz Ybraýym beg gelyär, özem, näme üçindir, gaharly.

– Ýer diňlemegi haçan öwrenip ýörsüň? – diýip, Togrul beg geňirgendi. Altynjanyň gapdalyna gelip ýer diňledi. Uzak diňledi. Soňam garysyna galyp, hatynynyň ýüzüne seretdi, aýbogdaşyny gu-rap, esli salym oturdy. Egnine jüpbesini ýelbegeý atyp, daşaryk çykdy.

* * *

Altynjan daşary çykan adamsynyň yzyndan seretdi. Han-ha, Togrul beg nedimi Şirpenje Tapgaç bilen nämedir bir zat hak-da gürleşip, karargähe bakan ugrady.

Olaryň yzyndan bakyp duran Altynjanyň içerik giresi gelmedi, göwnüne, içerde howa ýetmeýän ýalydy. Ol Ybraýymyň gelerine garaşdy.

Biraz salymdan soň Ybraýym Altynjanyň sözüni hakykata öwürmäge howlугýan deýin, atyny çapdyryp geldi...

* * *

Togrul beg daňdan Ybraýym bilen nirädir bir ýere ugramak üçin ata atlandy. Şol mahal emir Mübärek Muhammet Togrul begiň gulagyna çawuş çakdy.

Togrul beg geň galyp seretdi, görse, hakykatdan hem Altynjan haremiň daş işiginde çugutdyryp otyrды.

Beg bir desse gül deýin bolup oturan hatynyna seredip, oňa nebsi agyrды, ony göterip içeri salды, düşekde ýatyrды.

– Men seniň beýdip, daşışıkde garaşyp kösenjegiňi bilmän-dirin – diýip, ol gelniniň ýüzünden sypady. – Men gelýänçäm düşekden galman ýat! Şazada rahatlyk gerek. – Beg Altynjanyň garnyny sypap, içki pikirini daşyna çykardy: – Ogul bolar!

– Menem şazada garaşýaryn, ýöne anygyny bir Alla bilýär.

– Ogul bolar, hökman ogul bolar. Men bu sözi çak edip däl, magat bilip aýdýaryn. Ene rehminde gyzzagaz düýrlenip ýatýar, oglanjyklar bolsa, Allatagalanyň eradasy bilen dik durýarlar. Gör, içindäki çagajyk uzyn bolup dur. Bu – ogul. Biz oglankak Dawut bilen kimiň gyzy, kimiň ogly boljakdygyny derrew kesgitlärdik. Haýsy hatynyň garny garpyz deýin tegelek-togalak bolsa, onda onuň gyz, eger garny wirek gawuny deýin insizden uzyn bolsa, onda onuň ogul dogurjakdygy diýip hasaplardy. Çaklamalarymyzda ýeke gezegem ýalňyşmandyk.

Altynjan Togrul begiň bu sözüni geň galyp diňledi. Begendi:

– Agzyňyzdan Hudaý eşitsin, hernä! Adyna näme dakarys?

– Ady taýýar onuň: Seljuk!

- Adyna mynasyp ogul bolsun, hernä!
- Adyna mynasyp bolar. Sen oňa ýunan, arap, pars dillerini öwredersiň.
- Öwrederin, ýöne atabegem-ä gerek bolar.
- Atabeg taparyn, arkaýyn bolay, özem gaty gowy atabeg taparyn.

* * *

Altynjan nirä gidilse, begiň ýany bilen gitmek isleýärdi, ýöne soňky günler şazadanyň rahatlygyny alada edip, beg ony uzak ýörişlere gidilende galada galdyryýardy.

Agzy bimaza günleri Altynjanyň yzgyty artypdy, hiç kime görnesi, hiç kim bilen gürleşesi gelmändi. Özem içerde uzak oturman daşaryk çykardy, gije-gündiz daşarda gezdi.

Her gün aw awlamak isledi. Togrul beg onuň ata köp münmezliligini talap etdi. «Münme» diýlensoň-a onuň atdan düşesi gelmedi.

Togrul beg Altynjanyň ähli kejrliklerine kaýyl geldi. Bir günem Altynjan Togrul begiň iň gowy görýän şahyn elgusuna işdä bildirdi.

Beg şahyny öz eli bilen öldürip, arassalap, közde kakmaç edip bişirip berdi.

Şahyny iýensoň, Altynjan rahatlanypdy.

– Enem göwresinde Dawut galanda barsy, men galanymda bolsa bürgüdi işdä saýlapdyr – diýip, Togrul beg Altynjana gürrüň berdi.

– Nesip bolsa, biziň Seljugymyz bihal adam bolmaz. Ol atasyna mynasyp beg bolar. Külli Oguz ýurduna patşalyk eder.

* * *

Togrul beg, göräymäge, göwnaýyk serkerde, degişmegem, gülüşmegem gowy görýär, hiç zat ýok ýerinden gülki tapmagy, adamlary gyzyl-gyran güldürmegi başaýar, hoş sözli: hiç kime aňsat-aňsat agyr söz, degnasyna deger ýaly söz aýtmaýar. Dogrusy, ol diňe bir göwnaýyk däl, eläçyk hem. Göwnüniň ýeten

adamyna ýanyndaky barja-ýokja dinarynam eçilýär goýberýär ol. Ýöne ol şeýle göwnaýyk, hoşamaý bolsa-da, ýylsaýyn bir ýagdaý äşgärleşýär: begiň diňe özi degişýär, diňe özi güldürýär, kynyk ýigitleriwelin, onuň bilen aňsat-aňsat degişmeýärler, degişmekden saklanýarlar. Olaryň beg bilen degişmeýändigleriniň aňyrsynda onuň gaharlanmagyndan heder edilýänligi däl, ýok, onda hökümdarlyk symmatynyň, hökümdarlyk güýjüniň agdyklyk edýändigini ýatýar. Onuň ýüzünde özüne hormat goýdurýan nuranalyk bar. Onda hakyky hökümdarlyk symmaty bar. Hökümdar bilen diňe bagty ýatan kişi henek atyşyp biler. Hökümdary diňe alasamsyklar güldürjek bolýandyr. Beg nirä barsa, adamlar özleri bilmezden salykatlanmak bilen bolýarlar. Nähilidir bir resmiligem döreýär. Onsoň adamlar özleri duýmazdan oňa ýaraýjak sözleri aýtmaga çalyşýarlar, oňa ýaranmak isleýärler.

Beýik Perwerdigär ähli kişini hökümdar saýlamaýar, hökümdar saýlan bendesine bolsa, aýratyn sypatlary, symmatlary eçilýär. Beýik Perwerdigär pire keramat; pygambere gudrat; hökümdara, serkerdebaşa bolsa gahrymançylyk görkezmek başarnygyny berýär. Allatagala Togrul bege gahrymançylyk, merdanalyk görkezmek başarnygyny beripdir, Farabynyň² «Hökümdar pygamber donuny geýen ylahy Eflatun bolmalydyr» diýmesine laýyk ol. Onuň boluşlary, edýän işleri köplere, köplenç, syrly görünýär.

Togrul begiň Eflatunyň arapça terjime edilen iki kitabyňyň³ baş sany ulama müň dinar töläp türkmençä terjime etdirmesine-de kynyk serkerdeleri tykyaşdylar. Ýüz dinara, gör, näçe ýatagan, näçe kösse ýasadyp boljak! Müň dinara müň gulam saklap boljak!

Togrul beg täze döräp gelýän türkmen şalygynyň janly alamydy. Şonuň üçinem onuň diňe bir ýüreginiň, kalbynyň, akyl-paýhasynyň däl, eýsem bedeniniň üstündenem täze şalygyň dogluş dowamaty özüne ýol gurup geçip barýardy. Bu keremli dowamatyň öňe çykaran gerçeği ýöne bir üýtgeşik adam bolman, eýsem, juda üýtgeşik, ýöne bir beýik bolman, eýse juda beýik kişi bolmalydy. Beýiklik – sygymlylyk gabarasydyr. Allatagala ynsanyň beýiklik derejesini kesgitläninde, megerem, esasy ölçeg edip şol sygymlylygy alýandyr. Eger ol bir oba üçin beýik

ynsany ýaratjak bolsa, onda bir obanyň ruhy gujurny, akyly çuňlugyny öz birligine sygdyryp bilýän kişini ýaradyr, ol bir millet üçin beýik beg gerek bolsa, onda bir adama şol milletiň gujur-gaýratyny jemläp berýär.

Ynsan özüne näçe sygdyryp bilýän bolsa, sonça-da beýikdir. Togrul diňe bir türkmeniň däl, eýsem tutuş yslam ymmatynyň gujury bilen gabz bolup biljek adamdy. Asmanyň beýikligi, her-näçe belentlik bolsa-da, olaryň baryny öz goýnuna sygdyryp bilýänligindedir. Ummanyň beýikligi juda köp dür-göwheri, janly-jemendäni öz göwsüne sygdyryp bilýänligindendir. Gowuzlyk, boşluk ölümiň alamatydyr. Sähel zat bilen derrew dolmaklyk bolsa pesligiň, ejizligiň görkezijisidir. Sähel suw bilen dolýan hana-dan beýik dere döremeyär. Sygymlylyk – beýiklikdir. Giňelip hem çuňalyp bilmeyän närseleriň dirilik mümkinçiligi çaklijedir.

Togrul begiň birbada hem ylma, hem danalyga, hem söweşjeňlige, hem beden saglygynyň berjaýyna ymtylmagy onuň özüne köp diriligi sygdyrmak hyjuwyndandy. Zenan giňelmese, täze ýaşayşy – çagany berip bilmez. Asman çuňalmasa, täze pelekleri berip bilmez. Külli ýaşayş köne ymtylmadan, bir kiçijik nokadyň daşyna giňelmeginden hem içine çuňalmagyndan peýda edendir. Togrul beg täzeden döreyän türkmen dünýäsiniň ähli çuňluk hem giňlik gujurny özüne sygdyran kişi. Onuň hyjuwlylygy hemem köpe topulmagy ol gujurlary daşa çykaryp, olar bilen bütin türkmen dünýäsini doldurmagyň ugrudy.

– Beýik Perwerdigär bize jahan şalygyny berendir. Agzybir bolsaňyz, ýedi yklym siziňki bolar, öňüňizde durup biljek güýç bolmaz. Agzyňyz alarsa welin, tumaýak galarsyňyz. Babaňyz Mykaýyl sagadatyňyz hem salawatyňyz üçin öz ömrüni size goýup gidendir. Siz babaňyzyň ýaşamadyk ýaşyny ýaşamalysyňyz, ýetmedik, telwas eden maksadyna ýetmelisiňiz – diýip, Seljuk beg birmahallar öwüt ederdi, Togrul beg atasy Seljuk begiň Alp Är Töňňe, Tonýukuk⁴, Bilge han⁵ Gün eždatlarymyz, şeýle hem iki jahangir dogan Atylla bilen Bleda⁶, olaryň gözeli gyz döwletlerini⁷ dyza çökerişleri hakydaky gürrüňlerini aýratyn hatyralaýardy.

Alp Är Tonga öldümi?
Yssyz Ajun galdymy,

Özlük öjün aldymy,
Imdi ýürek ýyrtylar⁸

– diýen mersiýeni Togrul beg oduň başynda jemlenilende köplenç aýdardy.

Ol Beýik Perwerdigäriň özüni telwas edýän maksadyna ýetirjekdigine düýrmegi bilen ynanyardy. Baş wagat namazyny yrman okaýardy. Ýanynda ulama adamlaryň bolmagyny iň uly hazyna hasaplaýardy. Olary diňleýärdi. Käbir ulamany bir hepdeläp, hiç ýerik çykman diňlärdi. «Hakyky dana adamy sabyr-takady bilen tanap bolýar» diýen pikire uýýardy. Dogrusy, onuň islegi soltan Mahmyt Gaznaly deýin aşa sowatly soltan bolmakdy. Arman, bolmasa bolmajak eken: herçent yhlas edip, ulamalaryň söhbetlerini diňlemäge başlasa, teshyrlyk, harby tilsim oýlanmalary, aladalary aňynda rüstemlik ederdi: ulamaha janygyp sözläp durandyr, begiň aňy bolsa haýsydyr bir galada teshyr eýläp ýörendir. Beg ukudan oýanan ýaly bolar, ýene ulamanyň söhbedini diňlemek üçin ünsüni jemlär, ýöne bu saram uzak wagat geçmänkä aňy ýene bir zada gider. Togrul beg ulamalary soltan Mahmyt deýin diňläp, hatyralap bilmeýändigine gynanýardy. Soňam öz-özünü köşeşdirýärdi: «Jibal ýurduny teshyr edip bolanymdan soň, bir ýylymy ulamalara bagyş etjek».

Beýik Taňrynyň: «Men bu gün diniňizi size kämil edip berdim, men nygmatlarymy size rysgal etdim, men size dinlerden yslam dinini mynasyp tapdym»⁹ diýen sözlerini öz ýanyndan köp gaýtalaýardy, özünde Farabynyň tekrarlaýan on iki sypatynyň¹⁰ bolmagy üçin çalyşýardy.

Ýyllar Seljuk begiň diýenleriniň hakdygyny, Farabynyň nygtaýan zatlarynyň zerurlykdygyny aýan edip baryardy. Her bir tutumda Seljuk agtyklary beýik Perwerdigärden yganat – tekge-goldaw tapýardylar.

Togrul beg Söbüktegininiň «Pentnamasyny»¹¹, Utbynyň¹² terjimehal kitabyny gaýtalap-gaýtalap okady. Diňe bir Utbynyň ýazanlary bilen çäklenmän, soltan Mahmydyň gullugynda duran ulamalaryň söhbetlerini-de diňledi.

Mahmyt Gaznalynyň Jeýhunynyň üstünden ýigrimi kurur¹³ dinar harç edip guran köprüsini¹⁴, urdu atly dil döretmegini¹⁵ Muhammet Togrul beg aýratyn hormatlaýardy. Soltan Mahmyt

– Farabynyň diýýän hakyky «pygamber doňuny geýen ylahy Eflatuny», özem ol beýik şahyr. Onuň ýazan gazallary diwany Unsurynyň gazallaryna gaýra dur diýdirýär.

Şahyrlary soltan Mahmyt ýaly arzylap biljek ikinji bir soltan hem bolmaz. Onuň köşgünde diňe şahyrlaryň sany ýüz elliden aňry bolupdy diýýärler. Gazna şäheri ulamalar, şahyrlar şäherine öwrülipdir. Soltan inň ýakyn hasaplan şahyry Unsuryny «Mälekil şugrasy» – «Şygry mülküniň şasy» hasaplap, onuň agramyna barabar gyzyl beripdir. Şeýle bolansoň Unsurynyň saçağyndaky gap-gaçlar diňe altyndan hem kümüşden bolupdyr. Soltan Mahmyt Zibeni şahyra hem bir pil ýüki kümüş pul (1 kurur dirhem) baýrak beripdir. Iş başaryan adamyň gadyryny bilmek beýiklikden nyşan.

Togrul begiň tabşyrygy boýunça hajyp Abdurahman Agajy ¹⁶ öz askudarlaryny, köplenç, Gazna ugradýar. Ol ýerden gelen şahyrlar, ulamalar Muhammet Toгрul bege Zabulistan ¹⁷ salygy, şasy, onuň neberesi, çaryýarlar oňsuksyzlygy ¹⁸, karmatlar ¹⁹, mezhepler, sopusylyk hakda gürrüň berýärdiler. Beg, herhal, ýolda haýsy hem bolsa bir zat hakda gyzykly rowaýat, söhbet diňläp gitmegi, şeýdip ýol kesmegi kada öwrüpdi. Ýol kesmekde göwnüniň ýeten ulamasyna, şahyryna dinar gaýgyrmazdy.

Altynjanyň göwnüne, ýanynda özi bolmasa, Toгрul beg çykgynsyz güne düşüp kösenäýjek ýalydy, adamsyna nebsi agyryýardy, ony durmuşda ýeke hasaplaýardy.

Hakykatdan hem Toгрul beg ýekedi, ýalňyzdy.

Ol juda ýalňyzdy.

Bürgütler, şirler mydama tenha-ýalňyzdyrlar.

Allatagala beýik edip ýaradan bendelerini-de tenha-ýalňyzlykda saklaýar!

Göräýmäge, Toгрul beg ýeke-ýalňyz dälди, onuň janyny ynanýan, ýegana nedimleri – razdanlary az dälди.

Toгрul begiň Dodurga Merwezi, Seyit Rawendi, Ärdeşir Magmarany, emir Uhjury, Hapban Endikäni, Ýyldyrym Sebzewar diýen meslekdeşleri, serkerdeleri bardy. Olar sowatly kişilerdi, arap, pars dillerini kämil bilýärdiler. Toгрul näme iş etmekçi bolsa, olar bilen maslahatlaşýardy.

Ejesiniň doganlary Peýkam bilen Bekdaş hem onuň iň ýakyn, ynamdar maslahatçylarydy.

Özünden on bir ýaş kiçi bolan Ybraýym ynal Togrulyň janyny ynanýan iň ýakyn adamydy, ony ýanyndan hiç mahal aýyрмаýardy.

Ybraýymyň bir üýtgeşik başarnygy bardy: ol juda ýatkeşdi. Bir gören adamyny, bir eşiden habaryny aňsat-aňsat ýadyndan çykarmaýardy.

Şeýle bolansoň, Togrul beg köplenç Ybraýymyň ýatkeşliginden peýdalanýardy.

Gylyçlaşmakda Ybraýym juda ökdedi. Söweş tilsimlerine-de ökdedi, gözsüz batyrdy. Aýylganç gygyryp giren söweşinde hökman ýeňiş gazanardy.

Togrul begiň janyny ynanýan adamlary kändi, dost-nedim hökmünde bile gezip ýören adamlary-da kändi. Ýöne şol kän kişileriň arasyndan dört kişi ýeganalygy bilen parhlanýardy.

Olaryň ilkinjisi Ýusup Bazyrganydy.

Ikinjisi, Mübärekdi.

Üçünjisi, Şirpenje Tabgaçdy.

Dördünjisi, Dürnazardy. Ol Ýagmyr başbuguň süýtdeş inisidi.

Ýusup Bazyrgany-da, Şirpenje Tabgaç-da, Mübärek-de begzada ogullarydy, olar Togrul bilen bir ýerde ösüp-ulalypdylar, çagalykdan bäri biri-birinden aýrylmaz razdandylar.

Togrul begiň başga-da iki sany çagalyk razdany bardy, olaryň biri Gutulmyşdy, ikinjisi Nasyrdy.

Gutulmyş – Arslan hanyň uly ogludy. Soltan Mahmyt Gaznaly Arslan hany ýüz otuz sany ýoldaşy (meslekdeş adamlary) bilen Hindistandaky Kelejar galasyna agöýli hökmünde ugradanda Gutulmyş hem olar bilen bile gidipdi, soňky gelip ýeten habarlara görä, ol kakasyny galadan alyp gaçypdyr, ýöne ýolda azaşyp ele düşüpdür. Şondan soň soltan Masut Arslan hany öldürripdir, Gutulmyşy bolsa zyndana atypdyr.

Togrul begiň ikinji dosty Nasyr Nusaý söweşinde wepat edipdi.

Şondan bäri Togrul beg her ýyl Nasyryň wepat eden günü matam tutýardy, Gurhan okadyp, sadaka berip, degsin edýärdi.

Togrul begiň razdanlary bilen gatnaşyklarynda bir aýratynlyk bardy. Ol aýratynlyk – bu baş kişiniň aralarynda Togrul begiň aýratyn hatyralanandygyndady, mydama olara baştutan bolanlygyndady.

Olar бүтин өмүрlerine Togrul begiň ýanynda, gullugynda boldular, sözünden çykmadylar, öz gezeginde, Togrul beg hem olaryň sözlerinden çykmady. Olar mydama, nirä gitse, bile gitdiler, bile naharlandylar.

Togrul begiň işleriniň rowaçlygynda dört kişiniň hyzmaty az bolmady. Soňky döwürler Togrul beg dört razdanyna-da ýüregini doly açmaýardy. Olar bilen degişýärdi, gülüşýärdi, ýöne onuň näme etmekçi bolýandygyny özünden başga hiç kim bilmeýärdi.

Togrul beg açylmak isleýärdi, şol bir wagtda-da içki örtelmelerini örtmek isleýärdi.

Ol içki pikirlerini birki gezek razdanlaryna – nedimlerine ynanyppy.

Üçünji kişi bilýän bolsa, oňa syr diýmek bolmaýan eken. Näme ýerde ýatsa-da, altyn bilen syr ýerde ýatmaýan eken. On-da-da patşanyň, begiň syry!

Adam patyşa bolsa-da, ýürekdeş, syrdaş küýsär eken.

– Näme üçin sen erkek däl? – diýip, Togrul beg käteler degişmä salyp, Altynjana ýüzlenerdi, aslynda welin, onuň gara çynydy. – Allatagala sen babatda ýalňyşlyk goýberipdir. Ýogsam bir hatynda üç zadyň – akylyň, görkünü hem baýlygyň jemlenmegi mümkin zat däl. Şu üç sypatly zenana öýlenmek islesen, onda üç gezek öýlenmeli, üç hatyn saklamaly...

Ýaşy geçdigiçe adamyň söhbetdeşi azaljak eken. Ýaşlykda gürrüň-gürrüňden uşlyp tapyp, teý tükenmezdi, indi dört razdany bilenem söhbedi süýjöp gidiberenok. Seljuk beg hem agtyklaryny daşyna üýşürüp köp-köp pent ederdi:

«Bize Beýik Biribaryň hamdu-senasy birle Gündogar deňzinden Günbatar deňzi aralygyna hökümdarlyk etmek ýazgytdyr²⁰. Beýik Biribaryň bu ýazgydynyň amaly üçin – Oguz ýurduny öz şalygymyza öwürýänçäk bize dync karamdyr. Durmuşy akyl-payhas dolandyryň däl, ýazgyt dolandyryandyr. Eger akyl-parasat dolandyryň bolsa, akyl-dar ulamalar itiniň art aýa-

gyndan suw içip ýörmezdiler, patyşa bolardylar. Akyldara har ýaşamak ýazgyt edilendir. Pählewan, batyr, gaýduwsyz beg patyşa bolmaga mynasypdyr. Emma Allatagala ýazgyt etmese, ol Allanyň ýalkan beginiň gullugynda durup ömrüni geçirer. Allatagala bendesini betbagt etmek islese, üç zada – çakyra, meýlise, şöhwete melul eder».

Togrul beg atasynyň bu sözleriniň hakdygyny durmuşda gördi: ähli zat Allatagalanyň ýazgydyna bagly eken. Birmahal Togrul begiň göwnüne Arslan ýabgu bütün ömrüne ýabgulyk edäýjek ýalydy. Ol batyrdy, pählewandy, gaýduwsyzdy, akyllydy, ugurtapyjydy, süýji dillidi. Onuň ömri armanly soňlanar diýseň, ynanar ýaly däl.

Allanyň edýän öwrümlerini bendesi edip bilmez, asyl aňyna-da getirip bilmez!

Togrul beg soltan bolmak isleýärdi. Ýöne onuň önünde Arslan ýabgu bardy. Ýusup bardy! Gutulmyş bardy!

Bu gün Allatagala ol gaýduwsyz seljuk gerçeklerini aradan aýyrdy-da, Togrul begi öňe çykardy.

Bu gün ol atasy Seljuk begiň, kakasy Mykaýyl begiň, agalary Arslan ýabgunyň, Ýusubyň asylly sypatlaryny özünde jemlemäge çalyşdy. Onuň etmeli işleri kän. Ol maksadyna ýetmek üçin Allatagaladan uzak ýaş, berk jan saglyk dileg edýärdi. Atasy Seljuk beg deýin ýüz ýedi ýaşamak miýesser edermikä? Seljuk begiň: «Uzak ýaşamagyň dört sany şerti bardyr. Şol dört şerti amal etseňiz, men siziň ýüz elli ýaşajagyňyza kepil geçip bilerin. Dört şertiň birinjisi, hepdede bir gün, iň gowusy, iki gün oraza tutmak; ikinji şert, aýda bir gezek içiňi arassalamak; üçünji şert, bahar hem güýz pasyllary ganyňy arassalamak-aldyrmak. Dördünji şert, göwnüňi gala tutmak. Şu dört şert amal edilse, adamyň ýanyna ne garrylyk geler, ne-de kesel» diýen sözlerini ýadyndan çykarmayardy, nähili ýagdaý bolanda-da, dört şerti amal etmäge çalyşýardy, saglygynyň aladasyny edýärdi.

* * *

Ybraýym Anuşirwany gowy görýärdi. Söweşe bile giderdiler.
– Anuşirwana özüm lala boljak. Dogrusyny aýtsaň-a, onuň eýýäm ýüňi ýetipdir. Muňa lalalyk gerek däl. Özi lala bolup bil-

jek gerçek bu. Altynjan, men saňa bir zat aýdaýyn. Ýene on-ýigirmi ýyldan soň meniň häzirki aýtjak zadymy ýatlarsyň hemem: «Tüweleme, Ybraýym weli adam eken, şu boljak ahwalatlary öňünden gören eken» diýersiň. Men aýdaýyn: Anuşirwanyň parlak geljegi bar. Oňa uly-uly derejeler, uly-uly ýeňişler garaşýar. Nesip bolsa, Anuşirwanyň musulman dünýäsine, ýedi yklyma hökümi ýörär. Anuşirwan – musulman ymmatynyň Anuşirwan Adyly²¹ bolar, enşa. Ine, men size welilik satýaryn. Ýene ýigirmi ýyldan Anuşirwan şeýlebir beýik adam bolar. Anuşirwan Adyldan hem beýik bolar. Onuň donunyň synyna el degren kişi özüni dünýädäki iň bagtly ynsan saýar. Muny size Ybraýym aýdýar. Muny size men – seljuklylaryň gyljy aýdýar. Seljuk atam maňa: «Köşegim, sen meniň ähli neberämiň hak howandary bolarsyň. Sen meniň neberämiň gyljy bolarsyň» diýipdi. Atam hak aýdan eken. Siz hem maňa: «Ybraýym – seljuklylaryň gyljy bolar» diýip Seljuk beg hak aýdan eken» diýersiňiz.

Altynjan Anuşirwanyň Ybraýym bilen özara gatnaşygyny keseden synlardy. Onuň diňe bir Ynal bilen däl, beýleki seljuk begleri bilen gatnaşygyny-da synlardy. Şonda ol Anuşirwanyň aýratyn hatyralanýandygyny duýýardy.

Anuşirwan alçakdy, alçaklygy bilen adamlaryň göwünlerini awlamagy başarardy.

Altynjan onuň bir häsiýetinden howatyrlandy: ol hem onuň adamlar bilen nahan, syrly gürrüňleri köp edýänligidi, oňa köp mukdarda hedýe-engamyň berilmegidi, näme üçin berilýändigini welin, beg takyk bilenokdy.

Anuşirwan günsaýyn baýaýardy. Ol dinarlarynyň köpüsini Altynjana getirip berýärdi. Altynjan onda gizlin pullaryň-da bardygyny aňýardy.

Adamlar Anuşirwana näme üçin lomaý-lomaý hedýe-engam berýärler?! Altynjan bu hakda köp gezek sorady, Anuşirwan ýeke gezegem anyk jogap bermedi.

Soňky günler Altynjan Anuşirwanyň syryny Ybraýym ynalyň üstünden anyklamaga çalyşdy: hedýe-engamlaryň näme üçin berilýändigini osmakladyp sorady, ýöne ynal her gezek anyk zat bilmeýändigini nygtady.

Ol Altynjanyň göwnünden turmak üçin köp alada edýärdi. «Melike, Togrul seniň gadyryňy bilenok. Seni depesinde göterse-de az oňa» diýip, janygýardy. Altynjan bu sözleri adamsynyň eşiðäýmeginden howatyr edip oda-köze düşerdi: «Goý, goý, onuň ýaly mojuk söz aýtma!» diýip, ol elewräbererdi. «Näme, men nädogry aýdýarynmy? Men hakykaty aýdýaryn» diýip, Ybraýym sözüni delillendirmäge başlardy. Altynjan şeýle ýagdaýda onuň gürrüňini ahyryna çenli diňlemän, turup gaýdardy.

«Altynjan melike, Abdylmälik hanyň Haldan diýen ferrasy bar, ol kepderi bilen habar gatnatmaga gaty ökde diýýärler. Özün bilýärsiň, seljuk begleriniň hersi bir ýerde. Dawut bege habar iberjek bolsaň, ýa Musa Ýabguwa habar ýetirjek bolsaň, käteler birnäçe günläp ýol sökmeli bolýar. Iň gowusy, Haldany çagyryp getireli. Goý, ol Togrul begiň berid waziretinde işlesin. Rugsat berseň, men şol kişiniň yzyndan adam ibereýin» diýip, Ybraýym beg bir gün Altynjana ýüzlendi.

Şol wagt Togrul beg peýda boldy.

– Näme mesele?

Ybraýym beg Haldan baradaky teklibini Togrul bege aýtdy, beg muňa garsy çykmady.

– Ol näme üçin seniň ýanyňa köp gelýär? – diýip, Togrul beg Altynjandan sorady.

Altynjan Togrul begiň bu sowaly ahyryl-ahyr berjekdigini bilýärdi, ýöne näme jogap berjegini bilmeýärdi.

– Men ondan Anuşirwan hakda soradym.

– Altyn gyz, sen daýyňy alada etme. Ol, tüweleme, gül ýalak ýigit. Dowzaha düşse-de, hor boljak däl ol.

– Dowzaha düşmesin-dä hernä.

– Elbetde, dowzaha düşmesin. Tüweleme, sen oňa gowy terbiýe beripsiň. Özem aşa sowatly, ýatkeş ýigit ol!

– Ybraýym ynal hem Anuşirwan hakda kän gowy sözleri aýtdy.

Togrul beg Altynjanyň Ybraýymy ýatlamagyny halamady:

– Ybraýym gül ýaly adam, söweşmäge ezber. Daýaw, dört adam bolup daşyna aýlananlarynda ol garsydaşlarynyň dördüsinem öldürmegi başardy. Hakyt gözüm bilen gördüm. Ony

duşmanyň bir çetinden goýberseň, ol duşmanlary palaç ýatyrany ýaly edip, paýhynlap, derrew aňyrsyna çykýar. Ýöne şeýle edermen bolsa-da, gybat etmegi gowy görýär, köpräk gürleýär. Çem geleniň gybatyny hem ediberýär. Onda aýdylmaly däl diýen düşünje ýok. Onuň akly elinde. Gaznaly soltany bilenok, ýogsam ol Ybraýyma gep berip, köp maglumatlary alyp biler. Ybraýymy işsiz oturtmaly däl. İşsiz bolsa inirdisi, gepi-sözi köpe-liberýär onuň.

Altynjan begiň bu sözlerine biçak geň galdy. Sebäbi beg Ybraýymy jandan-tenden ezizleýärdi. Ol hakda hiç wagt häzirkiki ýaly sözleri aýtmaýardy, ony mydama hoş sözler bilen mahabatlandyrýardy.

«Hudaýtagala maňa seni ýörite goldaw hökmünde eçilipdir, sen bolmadyk bolsaň, men juda kösenjek ekenim» diýip, Togrul begiň Ybraýyma aýdan sözünü Altynjan üç-dört gezek eşidipdi.

– Ybraýym ynaldan size ýamanlyk gelmez.

– Gelmez!..

Ybraýym bütün ömrüni Togrul beg bilen geçiripdi, mydama onuň ýanyndady, hyzmatyndady. Olaryň biri-birinden aýry zatlary ýokdy. Togrul özüniň her bir tutumyny Ybraýym bilen maslahatlaşýardy.

Altynjan adamsynyň özüni Ybraýymdan gabanýandygyny aňdy. Şonuň üçin hem Ybraýym ynaldan gaça durdy.

Ybraýym ynal welin, tekepbirlik bilen onuň ýanyna bardy. Şeýdibem Altynjany çykgynsyz agyr güne saldy.

Ybraýym soňky gezek Altynjanyň ýanyna gelip, Haldany getirdendigini, onuň işe başlandygyny, kepderileriniň aragatnaşyk üçin gaty peýdalydygyny nygtady. Ol ýaňy başlan sözünü aýdyp gutarmandy, sözünü aýdyp gutaranson, Altynjan ondan özüniň ýanyna gaýdyp gelmezligi telmirmekçidi.

Altynjan adamsynyň haybat bilen ýöräp gelýändigini gördi.

– Altynjan, ýör içerik!

Togrul beg aňsat-aňsat häzirkisi ýaly gaharlanmaýardy.

«Eý, Hudaý, onuň gaharyny getiren zat nämekä?» diýip, Altynjan içini geplelip, Togrul begiň yzyna düşdi.

Içeri girdiler.

Togrul beg gazap bilen Altynjana ýüzlendi:

– Düýn namazsam nirede bolduň?

Bu sowal Altynjan üçin garaşylmadyk sowal boldy. Ol düýnki bolan wakalary göz atuwyndan geçirmäge çalyşdy. «Beg haýsy zady bilmek isleýärkä?» diýip, ol içini gepletledi.

Ol düýn baş-alty ýerde boldy, baş-alty adam bilen duşuşdy.

Elbetde, Altynjan näme etmekçi bolsa, soltana aýdýardy, ýöne düýn soltanyň dergähinde adam köp bolansoň, ol: «Soňundan habardar ederin» diýen niýet bilen birki ýere bardy, birki kişi bilen gepleşdi, ýöne begiň halamajak ýekeje işi-de edilmedi.

– «Düýn nirede bolduň?» diýýäriň men saňa? Sen meniň aýagymyň aşagyny gazyp ugradyňmy indi?

– Kimdir biri siziň ýüregiňizi nähak çişiripdir.

– Nähakmy?

– Nähak, begim, nähak. Heý-de, men siziň garşyňyza bir iş ederinmi? Men özüňiň-de nähak iş etmegine ýol bermerin.

Togrul beg ýyrtyjy ýolbars bolup, Altynjanyň üstüne topuldy.

Altynjan özünden gitdi, begiň soňky urgularyny duýmady.

Togrul beg şol gün Humrana gitdi. Üç aýlap hatynyndan habar almady, bu Altynjana çekýän yzasyndan hem agyr urgy boldy.

Ýogsam onuň çep eli burkupdy.

Onuň dertleri biri-birinden ýowuzdy, agyrdy.

Iň agyry, iň ejirlisi başgady.

Togrul begiň adyna Seljuk dakmak islän çagasy düşüpdi.

Altynjan çagajygyň agysyny aglady.

Her gün gözyaş dökdi.

Ten agyrysy bir ýyl töweregi azar berse-de, Altynjan özüne teskin bolýardy. Döwlen iki gapyrgasyny kesip aýrsalaram razydy, esasy zat özüniň bigünädigine adamsynyň düşünmegidi. Kabyl bilen Anuşirwan şol agyr günler onuň ýanyndan aýrylman, göwünlik berdiler:

– Iň agyr zat – töhmet. Siz maňa töhmet atanyň kimdigini anyklap beriň – diýip, Altynjan olara birnäçe gezek aýtdy.

Megerem, Kabyl bilen Anuşirwan Togrul begiň ýüregini çişireniň kimdigini bilýän bolmaly, olar her gezek giň bolmagy ündemek bilen çäklendiler. Olaryň bu sözlerine Altynjanyň hasam gahary gelyärdi:

– Siz näme üçin maňa giň bolmagy ündeýärsiňiz? Siz näme üçin maňa töhmet atan adamyň kimdigini anyklamakçy bolmaýarsyňyz?

* * *

Kabyl bir gün Anuşirwanyň, kyrk çilteniň onbegileriniň öňüne düşüp, Altynjanyň ýanyna geldi.

Düşekde mejalsyz ýatan Altynjan olaryň möhüm bir habar bilen gelendiklerini aňyp, garysyna galdy, üst-başyny tertibe saldy, ol gelenleriň näme habar bilen gelendiklerini aňýardy. Şeýle-de bolsa, ilki olary diňlemegi, soňundan öz gelen netijesini mälim etmegi makul bildi. Şonuň üçin-de näme habaryňyz bolsa aýdyberiniň diýen terzde gaşynda duranlara seretdi.

– Altynjan, goşuňy ýygna! – diýip, Kabyl kesgin aýtdy.

– Näme üçin?

– Gideli.

– Nirä?

– Tapawudy ýok, bu ýerde-hä durarlyk galmady. Togrul saňa nähak sütem etdi, onuň üçin uzur hem soramady.

Anuşirwan Kabylyň sözünüň üstüni ýetirdi:

– Goý, uzur sorasyn!

– Ýok, ýok. Hatynyndan uzur soraýan äre men är diýmerin – diýip, Altynjan garşy çykdy. – Erkegiň maňlaýyna urmak, hatynyňka urulmak ýazylypdyr. «Ärim urdy» diýip gitmek aýyp bolar.

– Sen ýönekeý hatyn däl. Sen biziň ýüzümiziň tuwagy. Sen biziň mertebämiz. Begiň seni urmagy – bizi urmagy. Begiň seni urmagy – biziň mertebämizi masgaralamagy.

– Gideli, lalam – diýip, Anuşirwan seslendi.

– Men siziň pikiriňizi goldaýaryn, ýöne başga bir mesele bar.

– Ol nähili mesele? – diýip, Kabyl heşerlendi.

– Men ýeňlip gitmegi namys bilýärim. Ýeňilmegi halamaýaryn. Gitsek, diňe ýeňip gitmelidiris.

– Nädip?

– Nädip ýeňjekdigimi bilmeýäriň, diňe ýeňjekdigimi bil-
ýäriň. Urulmak – täzelik däl. Maňa ejir berýän zat ten awusy däl,
ýok, begiň maňa münkür bolmagy, ynanmazlyk etmegi maňa
ejir berýär. Eger häzir gitsem, bu ejir meni uzak ýaşatmaz. Men
bege özümiň päk, halal hatyndygymy subut etmeli, hökman
subut etmeli.

– Düşnükli, sen gitmek islemeýärsiň. Urulsaňam, çydamak
isleýärsiň.

– Kabyl, sen mydama gysyk gürrüň edýärsiň. Näme etmeli-
digimizi men size Togrul beg gelen güni aýdaryň, ýöne siz maňa
begiň ýüregini çişiren nejisini kimdigini anyklap beriň!..

* * *

Altynjan bir aýlap düşege baglandy, döwlen gapyrgalary
aňsat bitäýmedi.

Ol kyrk günden soň, daşary çykyp ugrady. Barybir, ysgyn-
syzlykdan ýaňa ýörese başy aýlanýardy.

Ol ýatmakdan ýaňa bez bolupdy, daşary çykasy, bedewli säh-
ra aýlanasy gelyärdi, şu maksat bilen ada ýöräp teblehana bardy.

Akgar (täze berlen at dor reňklidi, şeýle-de bolsa, Altynjan
ony «Akgar» diýip atlandyrypdy) eýesini görüp hokrandy.
Dogrudanam, Akgar Altynjany görüp begendi, birki gezek çar-
paýa galyp kişnedi.

– Eý, ganjyk! Saklan!

Altynjan ýeňsesinden çykan bu nätanyş sese ör-gökden
geldi. «Eý, Hudaý, bu näme boldugy? Kimkä maňa beýle ýüz-
lenmäge het edip bilýän?!»

Ses ikinji gezek ýaňlandy:

– Zzyňa öwrül, ganjyk! Men seni häzir öldürjek!

Altynjanyň yzyna öwrülesi, özüni öldürmek isleýän gan-
horyň ýüzüni göresi gelmedi, gozganman durdy.

– «Zzyňa öwrül!» diýýäriň men saňa!

– Maksadyň öldürmek bolsa, nämä dursuň? Eli ýaragsyz
hatyny ýeňsesinden gelip, namartlyk bilen öldürmäge ynsabyň
çatýan bolsa, sen erkek däl!

– Men namart däldeyin, men mertdeyin. Hut şonuň üçin hem men saňa: «Yzyňa öwrül!» diýýärim.

– Eli ýaragsyz hatyny öldürmegi özüne mertebe bilýän namarda men erkek hem diýmeýärim. Beýle kişiniň ýüzüni görme-gi ölüm-denem agyr jeza hasaplaýaryn.

– Gepleme! Men seniň sözüňe mätäç däl! Kelemäni öwür!

– Sen Togrul begiň hatynyny öldürmäge gorkaňokmy?

– Sen indi Togrul begiň hatyny däl! Bilmeyän bolsaň, bil, Togrul beg senden ýüz öwürdi. Ol indi seni görmek hem isle-meýär. Hut şonuň üçin ol köşge gelenok. Ol seniň bu ýerden gideriňe garaşýar.

– Seniň bu aýdýanlaryň pikirlenmegi başarmaýan gybat-keşleriň gybaty. Bilmeyän bolsaň, sen-de bil, Togrul hatyndan gaçyp ýören är däl!

– Bä, sen entegem özüňi Togrul begiň hatyny hasaplap ýörsün-ow?!

– Elbet! Men Togrul begiň hatyny! Özem ýeke-täk hatyny! Özem begiň ýüregi!

– Ýüregi bolýan bolsaň urmazdy, gapyrgalaryňy döwmezdi!

– Erkegiň urmasy – hatynyň mertebesidir.

– Gapyr, loly!

– Ine, bu sözün üçin hasap bermeli, jezaňy çekmeli bolarsyň. Sen maňa «Loly» diýip töhmet atdyň. Sen meniň lolulyk eden ýerimi gördüňmi ýa bu hakda eşitdiňmi?

– Gapyr, loly! Kellemäni öwür!

– «Loly» diýip töhmet atmadyk bolsaň, men seniň günäni geçsemem geçdim, ýöne indi men seniň günäni geçip biljek däl. Kelemäni seniň özüň öwür.

– Besdir, seniň bilen gepleşip oturjak däl men! Men sen-den arymy almakçy! Goý, soň meni öldürseler öldürsinler!

Kabylyň sesi eşidildi:

– Kuýaş, Kuýaş, saklan!

Anuşirwan gorkuly gygyrdy:

– Kuýaş, Kuýaş dogan, saklan!

Akgaýa gygyrdy:

– Kuýaş, edýäniň näme seniň?!

Ylgap gelyän adamlaryň aýak sesleri eşidildi.

– Ýa, Alla!

Bu Kuýaşyň iň soňky sözi boldy. Ol elindäki mizragyny öňüne tutup, Altynjana bakan batly ylgady. Onuň maksady ata seredip duran Altynjanyň içinden mizragyny parran geçirmekdi.

Altynjan «Zamahşar gijesi» Togrul begiň ýeňsesinde iki gözünüň bardygyna geň galypdy, ol şondan bári geçen döwür içinde ýeňsesinde iki göz edinmegi başaran bolmaly, yzyna öwrülmän Kuýaşyň her bir hereketini gördi, ajal bolup gelyän mizragyň öňünden sowulmaga, bilindäki hanjaryny Kuýaşyň jugdanyndan urmaga ýetişdi.

Kabyl dagy gelende boljak iş bolupdy.

Kuýaş bir wagsyýana gygyryp, ýykyldy:

– Dag arman! Dag arman!..

Altynjan gözlerini petredip ýatan on ýedi – on sekiz ýaşlaryndaky jahyla seretdi. Ol bu jahylyň ýanyndan ýaňyja geçip gaýdypdy. Jahyl oňa ýylgyryp salam-da beripdi. Özem ol ýeke däl, onuň ýanynda başga-da bir jahyl bardy. Hany, ol?!

Altynjan jahyllar bilen salamlaşan ýerine seretdi. Görse, Kuýaşyň ýanyndaky ikinji jahyl gaty-gaty ýöräp, Günbatara tarap gidip barýar.

– Saklaň şol oglany! Çyrlak, Ýatmaz, saklaň ony! – diýip, Altynjan oglana bakan elini uzatdy.

Kabyl dagy ýetip geldi.

Kuýaş eýýäm jan beripdi.

Hiç kimden ses çykmady:

– Kim bu? – diýip, Altynjan Kabyla ýatan jesedi görkezdi:

– Kuýaş!

– Janymy ýakma meniň! Adynyň Kuýaşdygyny eşitdim, ýöne munuň meni öldürjek bolandygynyň sebäbini bilmeýärim. Bu ýigit näme üçin meni öldürmekçi boldy? Onuň mende näme ary bar?

Altynjanyň bu sowalyňa hiç kim jogap berip bilmedi. Belki, Kuýaşyň ýanyndaky ýigit bilýändir?!

Gaçyp barýan jahyly tutup, Altynjanyň huzuryna getirdiler. Jahyl başyny dik tutup, gahar-gazap bilen bakyp durdy.

– Sen kim?! – diýip, Altynjan jahyla dikanlap bakdy.

- Sadyk Batman!
- Kuýaş näme üçin meni öldürjek boldy?
- Sadyk Batman göwünli-göwünsiz jogap berdi:
- Özünden soraň!
- Sen näme üçin meniň bilen gaharly gürleşýärsiň? Menden göwnüň galan ýeri barmy?!
- Edeniňi edip, indem utanman: «Menden göwnüň galan ýeri barmy?!» diýip soraýarmyň?
- Üstümde Alla bar, men seni öň nirede görenimi ýadyma sylp bilemok. Seniň göwnüňe-de degendirin öýdemok.
- Sen meniň babamy öldürdiň, babamy! Indem: «Seniň göwnüňe-de degendirin öýdemok» diýýärsiňmi?
- Babaň adyny aýt!
- Batman!
- Altynjan uludan demini aldy:
- Düşnükli, düşnükli. Kuýaşyň babasynyň ady hem Tahyr bolmaly!
- Eýse näme!
- Diýmek, ikiňiz ar almakçy bolupsyňyz-da?!
- Näme, binamyslyk edip, başymyzy aşak salyp gezibermeli ekenikmi?!
- Men saňa, Sadyk, hakykaty düşündireýin – diýip, Altynjan janykdy.
- Maňa düşündiriş gerek däl... Bu ýerde düşünip-düşünmez ýaly hiç zat ýok. Babamy Zamahşarda öldüreniň hakmy? Hak! Oguz han: «Myhman – ataňdan uly» diýipdir. Sen bolsa, ataňdan uly adamy – meniň mährinden ganmadyk babamy nähak öldürdiň.
- Diýmek, seniň maksadyň hem meni öldürmekmi?
- Men Togrul begiň hatyrasy üçin saňa hiç zat diýemok. Beg saňa talak berse, şol gün ýa arymy ýerine salaryn ýa-da Kuýaşyň gününe düşerin...

* * *

Askudar Altynjana Togrul begden bir bukja getirip berdi. Onuň içinde iki sany ýowşan baldagy bar eken. Altynjan

ýowşanlary öwran-öwran ysgady, ysgadygyça agysy tutdy. Ol aglamak aglady.

Iki günden soň Togrul beg geldi.

Ähli emeldarlar daşary çykyp, begi dabaraly garşylady.

Altynjan daşaryk çykmany, ýöne gabsadan jyklap, Togrul begiň gelşini, atdan düşüşini, adamlar bilen hal-ahwal sorasysyny – her bir hereketini ünsli synlady, begiň aram-aram hareme bakan seretmesinden onuň özüni agtarýandygyny aňdy.

Beg adamlaryň önüne düşüp karargähine bakan ugrady, ýöne uzak gitmän, haremine bakan gönükdi.

– Gelyär! – diýip, Altynjan pyşyrdady, näme etjegini bilmän doňan ýaly bolup durdy.

Işik şarka açyldy:

– Altyn gyz, halyň niçik?

Altynjan sesini çykarmady, duran ýerinden gozganjak hem bolmady.

Togrul beg içişikde durup, ahmyrly sözledi:

– Muhammet alayhyssalamyň hatyny Aýşa-da töhmet atypdyrlar²², saňa töhmet atylandygyny-da men soň bildim, haýp, giç bildim. Soň arkaýynçylykda gürleşeris, men seniň halyňdan habar almak üçin geldim. Kesek diňe miweli agaja atylýandyr. Näme üçin dymýarsyň? Nämedir bir zatlar aýt ahyryn.

Altynjan şindem doňan ýaly boldy durdy.

Togrul beg uludan demini aldy, Altynjana seredip, birmeý-dan durdy, goltugyndan bir düwünçek çykaryp, ojakbaşynyň üstünde goýdy-da, çykdy gitdi.

Altynjan özüni aşak goýberdi, sojap-sojap aglamaga başlady, agladygyça aglasy geldi.

Garaňky düşdi.

Wagt ýarygije boldy.

Ýöne Togrul beg gelmedi.

Daňdanlar uka gitdi.

Ol önüne seredilýändigini duýup, ukudan oýandy, gözünü ni ada açyp, töweregine garanjaklady, diňşirgendi, üstüne

ýorgan ýapylandygyny duýdy. Görse, başujunda Togrul beg aýbogdaşyny gurap, seredip otyr.

Adamsynyň seredip oturandygyny gören Altynjan birbada aljyrazy, damagy hykga doldy.

Togrul beg Altynjanyň ýüzüni emay bilen sypady, gözünden paýrap dökülýän gözyaşy üznüksiz syldy.

Bu mahal Altynjanyň kemligi tutupdy, agladygyça aglasy gelýärdi.

Togrul beg onuň elinden çekip gujagyna aldy, şeýlebir yhlas bilen gujklady:

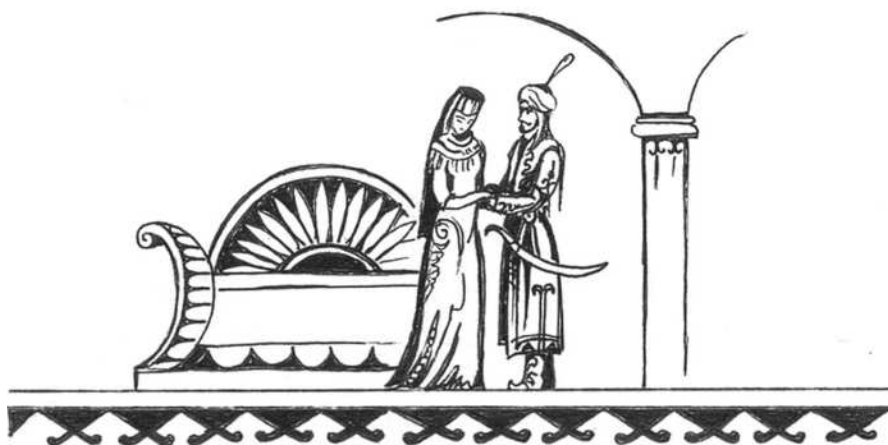
– Sen nika gijämiz meniň ýüregim bolmak isleýändigini aýdypdyň. Şonda men muny asla mümkin zat däl diýip hasap edipdim. Görüp otursam, mümkin eken. Indi, hakykatdan hem sen – meniň ýüregim. Indi sen meniň üçin öňki Altynjan däl, düýpgöter başga Altynjan. Men orta ýaşan adam, sen welin, entek ýaş. Ýaş hem bolsaň, maňa uly sapak berdiň. Indi hiç kim töhmet atyp meni ynandyryp bilmez, çünki ýüregi aldap bolmaýar.

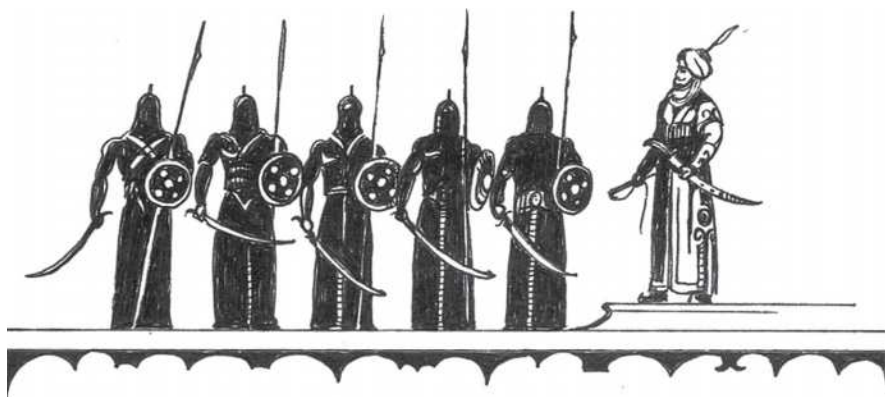
Altynjan mundan artyk hiç zat aýtma diýen terzde Togrul begiň agzyna elini ýetirdi.

Sebäbi ol bolup geçen ahwalaty öz maňlaýyndaky ýazgyt hasaplaýardy, Gurhandaky: «Alla ynsana diňe güýjüniň ýetjek möçberinde ýük ýüklär» diýen pähimine ynanýardy, Allanyň maňlaýyna ýazan ýazgydyny merdemsilik bilen çekmek isleýärdi, çekýärdi hem. Çünki ýasaýyş dowamatynyň baş manysy Allatagalanyň dünýäni ýaratmakda, öňünden biçen tutumynyň amala aşmagydyr. Öňden biçilip goýlan ol tutuma ýazgyt diýilýär. Ýazgyt şeýle alanyňda, adatdan daşary bir zadam, adam akylyna sygmajak bir zadam dälidir. Ýazgyt – bu Wagt hem Giňişlik arasyndaky üzülmez baglanyşyklardyr, bar bolany. Dün şü günü, şü gün ertiri, ertir birigüni... şertlendirip, kesgitläp gidip otyr. Arman, bu şertlendirmäniň ähli jikme-jiklikleri akylymyza sygmansoň, olary bölmek mümkin däl bolansoň, bize ýazgyt öz çykaran gorkuly hokgamyz ýa-da haýran galdyryjy geň-taňlyk bolup görünýär. Wagt bitewüdir, öňünden kesgitlenendir, çünki diňe öňden kesgitlenen zat bitewi bolup biler, ýazgyt bolsa şol bitewüligiň biziň paýymyza düşenje bölegidir.

Adamy ýazgyda ynanmak ýa-da ynanmazlyk däl-de, ýaşayş hyjuwy ýaşadýar. Bu hyjuwyň çeşmesi bolsa Alladandyr. Bu hyjuw ýazgydyň hökmürowanlygyny göz önünde tutulyp, sarp edilse, munuň özi akyl-parasatlylykdyr. Töwekgellik – ine, iň ýokary parasat. Töwekgellik özge barça närseden geçip, diňe Hudaýa bil baglamakdyr. Togrul begiň Altynjany urup, göwresindäki çagasyny düşürmegi ýazgytdy, sebäbi bu hereketiň uýy gaty aňyrlardan gaýdýardy. Bir hereket beýlekiniň esasynda döreýär, şýdip, dowamat höküm sürýär.

Altynjy hekaýat

IKINJI BASGANÇAK

Altynjan melike – nedim. Özem bu wezipäni Togrul beg kätibiniň üsti bilen resmileşdirdi, halyfýň wezirleriniň haky bilen deň hak – müň dinar hak belledi. Şeýle hem oňa dabaraly ýagdaýda hatyn unwany berildi. Seljuk zenanlarynyň içinde bu ada ilkinji gezek Altynjan mynasyp boldy.

Ol her gün bir eşik geýýärdi, ýöne ýörişe gidende diňe adamsynyň nika gijesindeki beren eşigini geýýärdi, bu eşigi ähli eşiginden eziz görýärdi, ony ýassygynyň aşagynda ezipläp, nahan saklaýardy.

Togrul beg Altynjan üçin ýöriş hem söweş eşigini tikdirdi. Bu eşik ata münmek, ýöremek üçin gabyldy. Eşigiň bir artykmaçlygy bardy, ol artykmaçlyk erkek kişileriň egin-eşikleriniň biçüwinde zenanlaryň geýýän gymmatbaha atlatz matasyndan tikilenligidi.

Altynjan altyn guşagyndan Tümen daýysyndan galan altyn saply hanjaryny asardy. Beg hatynynyň ýörişlerde hanjarly, ýaragly bolmagyny unasa-da, haremhanada hanjarly gezip ýörmegini unamandy. Şonuň üçin ol hatynyna şeýle diýdi:

– Öýde hanjar göterip ýörme. Batman neressäniň ogly baradaky howatryňy aňyňdan aýyr. Men onuň bilen gowy düşünişdim. Ol indi seniň ýakynyňa gelmez. Onsoňam men ony Balhana¹ amid edip ugratdym.

Altynjan bu sözden soň – hanjaryny haremhanada goýup, ilkinji gezek daşaryk çykanda, öwrenişmänligindenmi-nämemi, göwnüne, garaşylman durka begiň janyna kast ediläýjek ýaly boldy durdy.

Dogry, begi goraglap ýörmegiň zerurlygam ýokdy, çünki ony dört yüz adam goraýardy.

Beg ýörände üç hatar mufrat – haşam² öňden, üç hatar jandar sagdan-soldan, üç hatar satyr hem yzdan ýöreýärdi.

Begi goraýan satyrlar, jandarlar ynamdar, daýaw, türgen, batyr ýigitlerdi. Olar goraga alnanda wepaly hyzmat etjekdikleri barada Gurhandan ant içýärdiler.

Antyň bozulan ýerinde erkek kişiniň mertebesi gutarýardy.

Seljuk jemagatynda jandarlar, satyrlar, haşamlar, mufratlar çagalykdan ýörite bilim-tälim berlip ýetişdirilmäge başlandy. Olar öz ata-eneleriniň kimlerdigini, özleriniň nirede dünýä inendiklerini bilmeýärdiler. Ýabgulyk agyr söweşlerde ata-eneleri wepat eden ümbülmez ýetim çagalary haşamlyk üçin ýörite ýygnaýardy. Olary durmuşdan üzňelikde ýaşadýardylar, terbiýeleýärdiler. Olaryň hossary-da, arkadagy-da – Togrul begdi.

Haşamlaryň yhlaslylygyny Altynjan mundan bir ýyl öň görüpdi. Şonda bir obanyň adamlary bilen Togrul beg gürleşip durka köpçüligiň içinden eleşan eşikli bir juwanmert kişi begiň aýagyna ýykylyp tagzym etmek üçin öňe çykdy, ýöne jandarlar onuň maksadyna ters düşündiler: ony begiň janyna kast etmekçi bolandyr öýtdüler. Haşamlaryň iki sanysy wagşyýana gygyryp, eleşan görgüliniň üstüne towusdy, çem gelen yerinden hanjar urdy. Eleşanyň bedeninde hanjar sokulmadyk abat ýer galmady. Ony öldürmek üçin hanjaryň ýeke gezek jaýdar sokulmagy hem ýeterlik welin, haşamlaryň her biri ol eleşanyň endamyny eşigindenem baş-on esse eleşan etdiler. Haşamlar wagşylasypdylar: howandar-keramat hasaplap ýören begleriniň janyna kast ediljek bolunmagy olary gazap atyna atlandyrypdy.

Eleşanyň eleşan eşikleriniň arasyndan zogdurylyp gan akýardy.

Bu aýylganç görnüşiň şaýady bolan halaýygyň haýýady göçüpdi, olaryň içinde özünden gidenleri-de az däl di.

Şol görnüş Altynjanyň hem göz atuwyndan aýrylmaýardy.

Ol dogany Kabyla, çiltenlerine her gün hüsgär bolmagy sar-gaýardy.

* * *

Begiň goragynyň sahyby Peýkamdy. Ol Altynjany hala-maýardy, oňa göwni-de ýetmeýärdi. Görer göze welin, ýalym-ýu-lumdy: her gezek duşuşanda «Gelin, manlykmydyr? Hudaýtaga-la seni Togrul üçin ýaradypdyr. Siz biri-biriňize mynasyp jübüt. Näme gerek-ýaragyň bolsa, çekinmän aýtgyn, seniň möhümiňi hökman bitireris» diýerdi.

Altynjan hem öz gezeginde hoşamaýsyrardy:

«Hudaýa şükür, siziň barlygynyňyzda biz örän arkaýyn. Bir ze-rurlyk ýüze çyksa, hemaýatyňyzy gaýgyrmajakdygynyňyzy bilýärin. Siziň ýaly garyndaşlarynyň, siziň ýaly razdanlarynyň barlygy – Togrul begiň rowaçlygy!»

Altynjan içinden başga zat diýerdi. «Eý, garry ýigrenji, aýagyňy göre sokup otursyň. Pisiňi aşyryp, özüňi ýigrendirip ýörmän, galan ömrüňi agtyklaryň arasynda öýünde geçirseň bol-anokmy? Ölmek niýetiň ýokmy seniň?!»

Peýkam – ýaşynyň bir çene barandygyna seretmezden bady-howa, sögünjeň kişidi.

Altynjan Togrul beg ilkinji gezek düşünişmek üçin Zamah-şara baranda, Peýkam: «Gapyl, ganjyk!» diýip, Altynjana azgyry-lypdy. Şondan bäri Altynjan Peýkamy ýigrenýärdi.

Togrul begiň öz goragyny Peýkama ynanmasy Altynjan üçin düşnüksizdi. «Ol Dürnazar ýa Bekdaş ýaly düşbi, duýgur däl ahyryn!» diýip, içini gepledýärdi. Daşyndan welin, bege hiç zat aýtmaýardy.

Käteler Togrul beg:

– Altyn gyz, sen maňa ýüregiňi doly açmaýarsyň. Munyň nädogry. Seniň menden ýaşyryn pikiriň bolmaly däl – diýýärdi.
– Sen nämedir bir zada garaşýan ýaly.

Altynjan begiň duýgurlygyna haýranlar galardy. Hakykat-dan hem ol begiň ýanynda doly açylmaýardy, näme üçindigini özi-de bilmeyärdi.

Namazşamyň önüsyrazydy.

Goşun Tusuň ³ dört kerwe günbatar tarapyndady. Altynjan daşarda Kabyl bilen durdy.

Kabyl öwünýärdi. Şeýlebir göçgünli öwünýärdi welin, aýdýan zatlaryna häzir hakyt özem hezil edýärdi.

Altynjanyň ýanynda duran çiltenleriň serkerdesi Akgaýa bilen Çyrlak onuň diýýän zatlaryny diňläp duruşlaryna syrly ýylgyrýardylar. Kabyl ol ikisine ünsem berenokdy, onuň ünsi Altynjandady. Ol gürrüňi Altynjana berýärdi. Rast, ol ynanyarmy, Kabyl üçin ýeterlik şol! Altynjan hakykatdan hem Kabylyň başdan geçirmeleriniň hakdygyna ynanyardy, oňa guwanýardy.

Kabylyň gürrüňine görä, ol ýolbars ýalydy, önünden çykany öldürip gidip barýardy. Ol ýalan sözlemeyärdi, hakykaty aýdýardy. Aýdylýan hakykat – bitirlen iş şöhratlydy, şeýle bolanson, ol öwünme ýaly bolup eşidilýärdi.

Togrul beg Anuşirwan, Şirpenje Tabgaç, Abylkasym Buýany, serkerde Halaç daga nämedir bir zady janygyp düşündirýärdi.

Olaryň duran ýerlerinden ýigrimi-otuz ädim aňyrdan goşunyň hymalary başlanýardy. Esgerler öz aladalary bilen başagaýdylar. Olar begiň duran ýerine ýakynlaşmaýardylar.

Togrul beg dagy özara gürleşip himalara bakan dähedemdesemläp ugrady. Olar himalara o diýen ýakynlaşman yzy-na öwrüldiler. Serkerde Halaç sesini çykarman aýdylýan zatlary düýrmegi bilen diňleýärdi. Muhammet Toгрul beg bolsa oňa nämedir bir zady janygyp düşündirýärdi. Serkerde begiň aýdýan sözlerini baş atyp öwran-öwran makullaýardy, mahal-mahal hem ýüzüne gonýan siňekleri elini galgadyp kowýardy.

Jandarlar serkerdäniň elini galgadyp siňek kowmasyny kimi-dir birini çagyrmak diýip düşündiler. Şundan peýdalandymy ýa bu zatlara üns bermezden maksat tutdumy-nämemi, hymalaryň arasyndan ýeňil geýnen ýigrimi baş-otuz ýaşlaryndaky hortap, köselec gulam aýakýalaň, baş açyk halda Toгрul bege bakan ýylgyrjaklap gaty-gaty ýöräp ugrady. Gulam Altynjanyň inini jünbüşe saldy.

Altynjan Togrul bege bakan gönügen bu köselec gulamyň ýüzi gülüp dursa-da, içinde tüweleý gopýandygyny onuň tebsiräp duran dodaklaryndan aňdy, onuň her bir ädimini, her bir hereketini mukytlyk bilen yzarlady, uly howpuň abanyandygyny on iki süňni bilen syzyp, özi bilmezden begiň öňüne galkan bolmak üçin ylgamaga başladı.

Köselec gulam sag elini donunyň içine sokanda onda bet matlabyň bardygyna Altynjanda birjik-de şübhe galmady, ol çirkin gygyryp, bege bakan ok bolup atyldy.

Gulam Altynjanyň wagsyýana gygyryp, begiň öňüne galkan bolmak üçin gelyändigini görüp aljyrady: ät galmazlyk üçin howlukdy. Begiň on-on iki ädim ýakynyna gelende çala sägindi-de, bege bakan ak saply hanjary bat bilen atdy. Altynjan özüni begiň üstüne oklady.

Altynjanyň badyna Togrul beg ýykyldy.

Hanjar yzda duran Halaç serkerdäniň döşüne çümdi.

Atan hanjarynyň bege degmändigine jany ýanan gulam goltugyndan ikinji hanjaryny çykaryp, begiň üstüne topuldy.

Altynjan Togrul begiň bilindäki hanjary çakganlyk bilen sogrup aldy-da, gulama bakan wazyrdadyp atyp goýberdi.

Hanjar köselec gulamyň boýnuna çümdi. Ol sähel säginip boýnuna çümen hanjary batly sogurdy, boýnundan akýan gany seçeläp, ylgawyny dowam etdirdi. Uzak ylgap bilmän, entirekläp ýykyldy.

Köselec gulama biraz salymdan güýç geldi, hokurdap ýerinden galdy. Şol wagt Kabyl ýetişip gelip, köselec gulamyň depeşinden şesperini inderip, kelleçanagyny paçak-paçak etdi.

Togrul beg garysyna galyp, Altynjanyň hanjar zyňşyny, köselec gulamyň üstüne ýaraly ýolbars ýaly bolup topulyşyny görüp, aňk boldy.

Şirpenje Tabgaç bilen Anuşirwan Togrul begiň ýerden turmagyna tekge berdi.

Sähel salymyň içinde bolup geçen ahwalata ynanar ýaly däl-di. Hiç kim bu ahwalatyň täsirinden çykyp bilenokdy.

Ähli kişi doňan ýaly bolup sarsman durdy.

– Begim, size hiç zad-a bolan däldir? – diýip, Anuşirwan saňňyl-saňňyl etdi, begiň üst-başynyň tozanyny kakşydyrды, oňa Kabyl-da ýardam berdi.

– Ýok, maňa bolan zat ýok.

Özüni dürsän Togrul beg töweregine garanjaklady. Onuň nazary Altynjanda saklandy. Beg oňa näme diýjegini bilmeyän ýaly, birpaýyz dymdy, başyny aşak saldy. Soň ýene töweregine garanjaklady. Nazary ýene Altynjanda saklandy:

– Sen meniň askudarymy nädäýdiň?

Altynjan nämä garaşsa-da, begden bu söze garaşmandy. Ol bege geň galyp seretdi.

Kabyl öz uýasyny hasam geň galdyrdy:

– Altynjan ýalňysdy, size kast ediljek bolunýandyr öýtdi, hökümdarym, ýöne siziň ýakynyňyza guş gelse, ganatyndan, ýagy gelse, kellesinden mahrum bolar. Men size howp abanmagyna ýol bermerin. Siz meniň doganymyň günäsini geçiň, hökümdarym! Askudara men: «Beg ýanyna çagyryança garaş!» diýip buýrupdym. Olam garaşdy. Askudar ýanyňyza gelmekçi bolanda Altynjan ony tanamady. Onuň Altynjany öldürmek üçin atan hanjary-da Halajyň bagtyny ýatyrdy.

Halajyň ölümi bege agyr degdi. Ol serkerdä ertirden bärei etmeli işlerini birin-birin düşündiripdi. Indi ol düşündirişleriň boş geçdigi bolýar.

Serkerde Halaç ýaly ýigitleri ýetişdirmek aňsatmy näme? Onuň ýaly edermen, ugurtapyjy serkerdeler seýrek dogulýar. Ýöne çawyp gelen hanjar garaşman durkaň ömür tanapyňy üzäýýär. Ol hanjary Allatagalanyň saňa sary haçan gönderjegi belli däl...

Herhal, bolup geçen bu ahwalat goşunyň arasynda serkerde Halajyň janyna kast edildi diýlip ýaýradylsa ýerlikli boljak. Goý, gulamlar Togrul begiň, onuň hatyny Altynjanyň janyna kast edip boljakdygy barada pikirem etmesinler!

– Halaç batyr, gaýduwsyz serkerdedi. Ol gäwürleriň, karmatlaryň, zyndyklaryň⁴, şerigat ýoluny bozýanlaryň üstüne ýolbars-babyr bolup topulardy. Ýöne Halajyň öz duşmanlary bardy. Bekdaş bilen Dürnazar birki gezek oňa hüşgär bolmagy tabşyrypdyr, ýöne Halaç geleň etmändir. Ol duşmanlary barada bize habar bermedi. Olar bilen özi haklaşmakçy boldy. Bizi habardar etmänden soň, biz Halajyň ýagylarynyň näme etjegini bilmän, ät galdyk. Halajyň duşmany üç aýlap zyndan galman, amatly pursada garaşyp gezipdir. Her bir serkerdäniň Togrul

begden ýaşyryn zady bolmaly dälidir. Her bir serkerde Togrul begiň ganatynyň aşagynda berk goragda bolmalydyr. Halaçly ýagdaý indi gaýtalanmaly dälidir.

Togrul begiň bu sözleri esgerleriň arasynda öwran-öwran sözme-söz gaýtalandy.

Altynjan begiň sözünden soň göwünli-göwünsiz haremine girdi. Haremde onuň ýüregi agzyndan çykyp baryardy: özüniň ýalňyşandygyna teý ynanyp bilenokdy.

Altynjan begiň diýen sözlerini içine sygdyryp bilmän, gaharyna titir-titir edýärdi, öwran-öwran hyrçyny dişleýärdi.

Altynjanyň bolşy özüni öldürjege meňzeýärdi.

Ol hanjaryny emäý bilen sypady, töweregine garanjaklady.

Onuň göwnüne ähli zatlaryň manysy gaçypdy.

Hana, sandyk-sandyk eşikler!

Hana, gymmatbaha şaý-sepler!

Olaryň bary indi Altynjana gerek däl. Ol öň egin-eşiklerine buýsanardy, gymmatbaha şaý-seplerine-de buýsanardy. Nika gijesinde Togrul begiň beren erkek eşigine-de buýsanardy. Indi ol zatlaryň gyzygy gaçdy.

Altynjan şu güne çenli ömründenrazydy, ýöne indi ömrüň nämesindenrazy boljak?

«Men ölsem, Kabyl bilen Anuşirwan Muhammet Togrul begi terk ederlermikä?! Belki, galarlar, bege gulluk ederler? Anuşirwan-a eder. Sebäp ol köşgi, soltanaty janyndan eziz görýär. Ýöne olary beg saklamaz, kowup goýberer. Ýa beg olary: «Meniň merhum hatynymyň doganlary» diýip hatyralarmyka? Hatynyny hatyralamadyk är onuň dogan-garyndaşynyny-da hatyralamaz. Meniň çiltenlerimiň günü nähili bolarka? Olaryň günü kyn-a bolar...»

Togrul gadyr bilenok!

Altynjan bolmasa, ol nähili ýaşar?

Ony öldürerler.

Altynjan bolmasa, ony uzak ýaşatmazlar: Sadyk tetelliler ýeke dälidirler.

Haremiň daşarsynda kimdir biriniň ardynjyramasy eşidildi.

Begmikä?

Daşardaky ardynjyran kişi Togrul begiň gelýändigini habar

berýän bolaýmasyn?! Ýok, begiň gelýändigini üç gezek ýuwaşja ardynjyramak bilen habar berilýär.

Daşardaky kişi iki gezek ardynjyrady.

Iki gezek ardynjyramak – bu Altynjanyň daşaryk çykmalydygynyň alamaty. Altynjan çykmalydygyny bilse-de, gurt bolup ýatyrdy.

Altynjan oňa üns bermedi, ýatan ýerinden gozganmadam.

Daşardaky kişi zol-zol ardynjyrady.

Barybir, Altynjan daşaryk çykmady.

Gapy açyldy.

Altynjan göwünli-göwünsiz gapa seretdi.

– Altynjan!

Altynjan Kabyly gözleri bilen dalady:

– Nä ýüzüňe geldiň?

– Ýüzüme näme bolupdyr meniň?

– Utançsyz!..

– Sen hakykatdan hem ýalňyşdyň, Altynjan. Sen hiç bir zadyň aňrysyna seretjek bolmaýarsyň. Sen mydama gyssanmaç. Batman bilen Tahyr neresseleri-de nähak öldüripdiň. Bu gün bolsa askudary nähak öldürdiň.

– Gözüme görünme!

– Saňa beglerbegi garaşýar!

– Näme?

– Togrul beg seni puta⁵ çagyýar!

Daşışikden Togrul begiň sesi eşidildi.

– Altynjan, bärlik gel!

Altynjan ep-esli salymdan soň daşaryk çykdy.

Togrul beg putadan iki-üç arşyn çemesi ara daşlykda durdy. Ol duran ýerinden puta bilen aralygy ädimläp ölçemäge başlady. On-on baş ädim ädip saklandy.

– Altynjan, hälki hanjar atyşyň şindem göz atuwymdan aýrylanok. Şol ussatlygyny ýene görkez maňa.

– Hökümdarym, ýaşkak işimiz puta oýnamakdy. Nyşana atmakda Zamahşarda meniň önüme geçip bilýän ýokdy. Altynjan hem menden köp zat öwrenipdi şonda – diýip, Kabyl göçgünli gürlledi.

Ol ýene köp zatlary aýtjakdy welin, Anuşirwan gürlleme diýen tarzda onuň böwrüne hürseklede. Soňam howlukmaç gürlledi:

– Nyşana urmakda, begim, size taý geljek ýok. Men siziň ussatlyklaryňyzy darkaşlarda görüp ýörün ahyrn.

– Dogry, darkaşlarda görüp ýörüs.

Açyk meýdanda dikilen agaçdan nyşana urmak – puta üçin palawkädi asylypdyr.

Bir haşym begiň duran ýerine kiçeňräk sandyk getirdi. Sandygyň içi durşuna hanjardy.

Beg wezir-wekilleri Abylkasym Buýany, Ahmet Dehistany, Ýusup Bazyrwany, Dürnazar, Peykam, Bekdaş, Şirpenje Tabgaç, Magmarany, Mübärek, Ýyldyrym Sebzewar dagy bilen durdy.

Emir Uhjyry, Kabyl hem Anuşirwan dagy bolsa, bir ýerde durman iki ýana gaýmalayardy. Olar begiň hoşuna gelmäge çalyşýardylar.

Togrul beg Altynjan gelensoň haşymyň saklap duran sandygyndan her eline bir hanjary aldy-da, olary ýeke-ýekeden puta – palawkädä atdy.

Iki hanjar palawkädä biri-birine ýanaşyk çümdi.

– Aperin! Aperin! – diýip, Anuşirwan ibn Tümen gygyrdy.

Togrul beg ýylgyrjaklap Altynjana ýüzlendi:

– Ýaňy aňk etdiň, başarnygyňy, hany, ýene görkez, Altynjan!

Altynjana begiň bolşy – sözleri gaty düşnüksizdi. Togrul beg hakykaty bilýär. Bilmeyän bolsa: «Häлки hanjar atyşyň şindem göz atuwymdan aýrylanok», «Ýaňy aňk etdiň, başarnygyňy, hany, ýene görkez» diýmez?! Rast, ökdelik görkezilip, aňk edilen bolsa, şol wagt minnetdarlyk bildiräýmeli eken-dä! Begiň bu sözleri Altynjana belli bir derejede teselli beren-de bolsa, ony doly kanagatlandyrmady, rahatlandyrmady. Ol özüniň aşa ökdeligini Togrul begiň gözüne bazyrdadyp basmak isledi: şu isleg bilen ýuwaşja ýöräp, elinde içi hanjarly sandyk saklap duran haşymyň ýanyna bardy, hanjarlary ýeke-ýekeden saldarlap gördi.

Altynjanyň aňynda bu mahal diňe bir pikir hökümdarlyk edýärdi. Ol hem Togrul bege göz görkezmek pikiridi, tygzyňmakda özüniň begden ökdedigini aýan etmek isleýärdi, elbetde, hökümdardan ökdedigini görkezejek bolmagyň öz betbagtlygyňa bakan ädim ätmekdigi hakda Hajar hatyn, gör, näçe gezekler oňa janygyp-janygyp aýdypdy. Barybir, bu mahal özüniň yöne-möne hatyn däldigini, hut öz äriden ökdedigini her edip-hesip edip görene göz etmek hyjuwy öwç alyp, öz er-

kine goýanokdy. «Eger ökdeligim meniň etmişim bolýan bolsa, goý, meni soňundan öldüräýsin, ýöne özümiň ökdedigimi subut etmäge pursat döredenü üçin, men ondan minnetdar bolmaly. Men häzir maksadyma ýeterin. Özümiň ondan ökdedigimi subut ederin. Soň ölerin. Herhal, men maksadyma ýetip ölerin. Maksadyňa ýetip ölmek – bu Allatagalanyň ýalkawy. «Isle kynçylykdyr çykgynsyz ýagdaýa düş, isle-de hazynaly bol, höküm sür, barybir, bu başgünlük dünýäden gidersiň»⁶ Eý, Biribar, iň soňky gezek ärimden rüstemdigimi aýan etmäge pursat ber!»

Altynjan masgara bolmazlygy, goldamagyny, göz görkezme-gine goldaw bermegini Perwerdigärden pyşyrdap dileg etdi.

– Altynjan, pyşyrdap kim bilen gürleşýärsiň? – diýip, Togrul beg Altynjana gep gatdy.

Ol pyşyrdamasyny goýdy.

Daýsý Tümen beg göz atuwynda janlandy. Eline ýatagan alan ilkinji günlerinde Altynjana Tümen beg ýörite pent edipdi: «Eliňe ýatagan alyp, söweşmäge başlanyňda aňyňdan ähli pikiriňi-zikiriňi zyňyp taşlamaly, bar ünsüňi söweşe bermeli. Garsydaşyň her bir hereketini, näme etjek bolýandygyny gözün bilen däl, ýüregiň bilen görmegi başarmaly. Ine, şuny oňarsaň, ýeňiş ýylgaý seniňki bolar!» Bu pikiri Altynjana ömründe köp kişiler aýdypdy, Togrul beg hem aýdypdy.

Altynjan juda bir kösenmezden aňyndaky pikirleri aýryp taşlamagy başaryardy. Ol ýene aňyndaky pikirlerden saplanmak üçin gözlerini çalaja süzdü. «Altynjan, sen bege göz görkezmeli!» diýip, ol içinden baş-alty gezek gaýtalady. Hanjarly eline seretdi.

Ol ynam bilen nyşana atmaga girişdi.

Birinji gezek atdy.

Ikinji gezek atdy.

Perwerdigär Altynjany her gezek goldady: onuň zyňan sekiz hanjary islän yerinden çümdi. Olaryň biri Togrul begiň atan iki hanjarynyň arasyna çümdi, galany bolsa şol iki hanjaryň daşyna halkalaýyn aýlandy.

– Aperin! Aperin! Nähili takyklyk! – diýip, Abylkasym Buýany dillendi, bir nyşana, bireme bege seretdi. Onuň bu sözünü duranlaryň köpüsi goldady, Altynjanyň halamaýan Peýkamyda goldady, ýöne Kabyl bilen Anuşirwan seslerini çykarmady.

– Anuşirwan, Kabyl, siz hiç zat aýtmak islänžokmy? – diýip, Altynjan çikjerip sorady.

– Melike, çoh takyk urduňyz! Aperin size! – diýip, ähli kişiden aýry duran emir Hapban Endikäni ýalym-ýulum etdi.

– Men Kabyl bilen Anuşirwanyň pikirini bilmek isleýärin.

– Gowy, gowy! – diýip, Kabyl zoraýakdan aýtdy.

– Anuşirwan, sen näme diýjek?!

– Gowy! – diýip, Anuşirwan ysgynsyzja seslendi.

Togrul beg sesini çykarmady: şondan soň Altynjan ýene haremne dolandy, içerik giren ýerinde aşak çökdi, bir çugdam bolup, başyny aşak salyp oturdy. Togrul beg içerik girende, aňk-taňk bolan dek gözlerini petredip yerinden galdy.

– Altynjan, men bu gün atam Seljuk begiň asfury hanjaryny saňa hedýe berýärin.

Altynjan Togrul begiň uzadan asfury ýakutdan saply hanjaryny ör-gökden gelip aldy.

Beg hanjary näme üçin berýär?

Bu Seljuk begden galan miras ahyryn!

Seljuk beg ölmeziniň öň ýany hanjary ähli neberesini ýyg-nap dabaraly ýagdaýda Togrul bege beripdi:

«Bu hanjar maňa daýymyl-wagt rowaçlyk getirdi, daýymyl-wagt ýeňiş getirdi. Men saňa uly umyt baglaýaryn. Pederlerimizden galan şu mukaddes asfury hanjary saňa gowşurýaryn. Goý, bu hanjar saňa daýymyl-wagt ýeňiş getirsin!» diýip, Seljuk beg Togrul bege rowaçlyk patasyny beripdi. Şondan bäri Togrul beg asfury hanjary ýanyndan aýranokdy.

Bu gün şol mukaddes hasaplanýan hanjaryň Altynjana gowşurylmagy – bu Togrul begiň aş-a uly ynamynyň, aş-a uly mertebesiniň alamaty! Muňa kim düşünmese-de Altynjan düşünyärdi.

Altynjan näme etjegini bilmän esli salym dymdy.

– Jöwşenimi ⁷ çykarmaga ýardam berjekmi?!

Begiň eşiklerini geýindirýän, tikýän, haýsy gün haýsy eşik geýse, gowy boljagyny maslahat berýän ýörite hünärmenleri bardy. Altynjan olary halamazdy, dogrusy, olary begden gabanardy. Olaryň begiň geýinmegine ýardam bermegine döz gelse-de, çykarynmagyna welin, hiç döz gelip bilmezdi. Togrul begi ýalaňaç halda özünden başga ýeke kesini hem görmegini islemeyärdi.

Togrul beg geýinmäge gaty uly üns berýärdi. Jamedaryň⁸ sahyplygynda otuz-kyrk adam onuň diňe geým-gejimi, geýnip ile çykmagy bilen meşguldý. Ol içki eşikde hiç kime görünmezlige çalyşýardy. Sähel salymlyk daşaryk çykyp gelmek üçin hem ol hökman howlukman geýnerdi.

* * *

Togrul begiň Seljuk begden galan asfury ýakutdan saply hanjary – döwletliligiň, mertebäniň hem-de hökümdarlygyň alamatydy. Bu alamatyň Altynjan melikä bagyş edilmegi döwletiň geljekki ykbalynyň şonuň bilen bilelikde çözüljekdigini aňladýardy. Bu aňlatmanyň hatda Togrul beg üçin aňasty bir närise bolan bolmagy-da ähtimaldy. Belki-de beýle däl, beg özüniň näme edýändigini gaty oňat bilip, hereket edendir. Haýsy biri bolanda-da, wakanyň düýpli alamaty – manysy hem ähmiýeti göze görnüp durdy. Ýaşayş dowamaty iki ugur boýunça bolup geçýärdi – ýaşayşyň ýüzündäki adatylyk hem-de onuň düýbündäki, teýindäki, çuňlugyndaky alamatlyk. Adaty ýaşayş gutaryp, adamyň hem halkyň durmuşynda aýratyn döwür başlananda, iki hili närise köpelyär: bir-ä, durmuşyň duýulyşy, kabul edilişi täsin howalylyga eýe bolýar, birem alamaty zatlar ýygjamlaşýar. Birinjisi ýaşayş hyjuwynyň Asman giňligine tarap, ikinjisi bolsa onuň Zemin çuňlugyna baka joş urmasydyr. Şeýle pursatlar adam ömründe, şeýle döwürler halkyň taryhynda seýrek bolýar. Munuň özi ýaşayş ummanynyň girdabyndaky akymalaryň ugrunyň we tizliginiň ummany ýüzleýligindäki akymalaryň ugry hem tizligi bilen gabat gelmegidir. Bu gabatlaşykdan ýaşayş many, dünýä maza tapynýar. Togrul begiň hatyny babatdaky bu göze gözəl görüňän hereketi diňe baryýogy gözellig däl. Ol türkmeniň geljekki beýik ykbalynyň çuňlugyndan gelyän tejelli.

* * *

Togrul beg uzynly gün adam kabul edýärdi. Onuň ýanyna gelyän adamlaryň yzy üzülmeýärdi: iş salyşýan adamlarynyň sany, hökümdarlyk edýän ýerleriniň çägi günsaýyn artyp gidip otyrdy.

Ol her gije ähli kişiden soň ýatardy.

Ýatanda-da uzak ýatmazdy. Bir görseň, ýaňy uka giden ýalydyr, ýöne biraz salymdan soň mirşepleriň arasynda aýlanyp, olara gözegçilik edip ýörendir ýa-da niredendir bir ýerden gelen çapar bilen gürleşip durandyr. Togrul beg çaparlary – gije-gündiziň haýsy wagty gelse-de, parhy ýok: «Bimahal geldiň» diýmän, kabul edýärdi, habaryny alýardy.

Beg gije uklap bilmedik bolsa-da, daňdan ähli kişiden öň aýak üstündedi. Hyzmatkärler, diňe hyzmatkärler däl, Altynjan hem köplenç begden ir oýanmaga çalyşýardylar, ýöne olar, barybir, begden ir turmagy başarmaýardylar.

Onuň uzynly gün, köplenç uzynly gije aýak üstündedigine, dynç almaýandygyna Altynjanyň nebsi agyrýardy, ýöne beg näçe köp işlese-de, gijelerine oňly uklamasa-da, özünde ýadawlyk duýmazdy.

Az uky bilen oňnut etmegi başaryan Togrul begiň käteler aýy ukusyna gidäymesem bardy. Onuň aýy ukusy birki hepde-läp, käteler kyrk günläp dowam ederdi.

Dynç alýan günleri ol hareminden eger-eger çykmazdy. Nähili möhüm iş ýüze çyksa-da, geleň etmezdi. Altynjandan özge ýeke kişi bilenem gürleşmezdi. Altynjanyňam başgalar bilen gürleşmegini islemezdi.

Beg dynç almalaryny iki görnüşe bölýärdi: uly uky hem kiçi uky.

Onuň uly ukusy kyrk güne çekse, kiçi ukusy bir hepde töwe-regi dowam ederdi.

Begiň uklamasy-da, oýanmasy-da ýeňildi. Islän pursady uklamagy, islän pursady oýanmagy başaryardy.

Altynjan beg uly uka gidende ýatmakdan ýaňa ýadardy.

Togrul begde üýtgeşik bir başarnyk bardy: ol edil Mäne baba deýin, adamlaryň näme pikir edýändigini duýýardy, takyk bilýärdi.

Altynjan ýatmakdan ýaňa ýadandygy hakda oýlandy welin, Togrul beg bürgüt bolup onuň üstüne gerildi...

* * *

Olaryň ümleri, jynlary alyşýardy. Biri-birine sözsüz düşünişýärdiler. Özem bile bolanlarynda wagtlary bedew ata atlanan dek gaty çalt geçýärdi.

Beg käteler açylýardy. Ol:

– Zenanlar – pelegiň tagamy, manysy. Zenanlar – pelegiň gyzygy. Eger sen bolmasaň, kyrk günläp ýatybam bolmaz. Yanynda hatynyň bolsa, islendik işiň rowaç tapýar. Sen meniň rowaçlygym – diýip, Altynjanyň uzyn şamar saçlaryny öz boýuna dolardy.

Bu begiň lezzet alýan zadydy.

Altynjan bolsa begiň murtundan ýolmagy gowy görýärdi.

Ýolmak hem ýoldurmak iki tarapa-da lezzetlidi.

Göräýmäge, murtdan ýolmakda güler ýaly hiç zat ýokdy.

Ýöne är-aýal üçin beýle däl.

Olar gözlerini ýaşardyp gülşerdiler.

– Ýol, ýol! – diýip, beg buýrar.

– Ýok, ýok, gerek däl. Birden, öňki ýaly, burnuňyz ganaýmasyn.

– Ganamaz, ýoluber.

– Ýekejesinimi?

– Ýok, ikisini ýol!

– Aý, gerek däl!

– Men saňa buýurýaryn! Ýol!

– Agyrrar!

– Goý, agyrsyn!

– Agyrmasyn!

– Barybir ýol!..

* * *

Togrul beg Altynjana seredip uzak oturdy.

– Nämä üçin seredýärsiňiz, begim?

– Eý, Altynjan! Allatagala saňa erkek kişiniň edermenligini, pähimini, hatynlaryň owadanlygyny, näzikligini beripdir. Soltan Mahmyt Ýusup atly bir aşa görmegeý oglany ýanynda saklapdyr,

oňa seredip, kalbyna giňlik, rövşenlik tapypdyr, oňa seredip mylaýymlaşypdyr, gaharly bolsa köşeşipdir, oňa seredip tutan tutumy ýylgaý oňuna bolupdyr, ýeňiş gazanypdyr. Soltan Mahmydyň, biler bolsaň, şol aşa görmegeý Yusup atly jahyly meniň üçin, Altyn gyz, sen! Seniň mübärek jemalyňy görüp saba bilen başlan tutumymyň şow tapmadyk ýekeje saparam ýok. Sen meniň asfury hanjarym! Meniň ýeňişlerimiň tumary – sen! – Togrul beg hatynyny birmeýdan synlap oturansoň, hyrçyny dişläp, başyny ýaýkady: – Ýaşamak – söweşmek. Bu söweşde seniňki has kyn...

– Ýok, maňa kyn zat ýok.

– Häzir sen hakykaty aýtmaýarsyň. Sen meni biynjalyk etmezlige çalyşýarsyň.

– Siziň näme diýmekçi bolýandygynyza düşünmeýärin.

– Sen meniň hatynym hökmünde köp zatlara özüňiň hukuklydygyny, özüňiň naçar hatyn däldigini, beýik şahsdygyny subut etdiň. Boýun alasymyň gelmeýän zatlarymy sen bile ýaşan bäs ýylymyzyň içinde ýüzüme basyp, boýun aldyrdyň. Sen şu gün meniň dünýäme diňe bir hatynym hökmünde däl, eýsem, nedimim, iň ýakyn maslahatçym hökmünde girdiň, özüni ykrar etdirdiň. Sen meniň ýüregim! Indi öňünde ikinji basgançak – iň kyn basgançak dur: sen indi özüňi meniň köşgümde – salamlygymda ykrar etdirmeli.

– «Ikinji basgançak» diýdiňizmi?

– Hawa, indi seniň öňünde ikinji basgançak dur. Göräýmäge, begiň hatynynda hiç hili alada bolmajak ýaly, ýöne bu beýle däl. Köşkdäkileriň biri saňa görüplik eder, ikinjisi, bahyllyk, üçünjisi, günüňi bulamakdan lezzet gözlär. Wezir-wekilleriň aýallaram saňa ýaranjaňlyk edýän, seni gowy görýän ýalydyr, ýöne olaryň aňlaryndaky pikirler ötlemlerdir. Sen indi wezir-wekillere, olaryň hatynlaryna özüňiň mynasyp ýerde oturandygyny, her bir zady görýändigini, ýamanlyk edilen ýagdaýda ýagşylyga garaşmaly däldigini subut etmeli. Boş gürrüňler bilen ýüregimi çişirip, çagajygymyzyň ölümüne sebäp boluşlary ýadymdan çykanok meniň, çykaram öýdemok.

Altynjan biygtyýar dillendi:

– Kimdi şol?

Togrul beg birsellem dymdy:

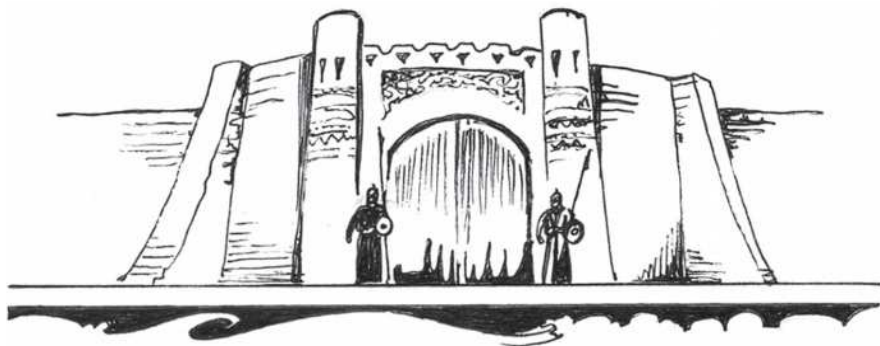
– Geçeniň geçdigi bolsun, köne saman sowurmaly.
 – Men onuň kimdigini aňýaryn.
 – Kim?
 – Ýyldyrym Sebzewar bolmaly ol!
 – Ýok, ýok, ol däl! Sebzewar meniň şatlygym, gülkim. Ol degişýär, ýöne gybat etmeýär. Men oňa baş barmagym ýaly belet.
 – Şol, şol! Onuň bar maksady meniň şowsuzlygym. Onuň dilini kesmeli, dilini!

– Altyn gyz, sen maňa yşan, nähak töhmet erbet zat! Dogry aýdýarsyň, Ýyldyrym Sebzewar biraz köpräk gepleýär, ýöne ol saňa, maňa juda wepadar. Men ony kän gezekler synagdan geçirdim. Sen giň bol! Geçeni geçdi bil! Biziň günümüz gowy. Mundan beýlägem gowy bolar. Men öz maksadymy saňa gürrüň berdim ahýryn! Nesip bolsa, göwnümüzdäki ýaly bolar, Reýde⁹ ýaşarys. «Adamlara peýdaly zat bolsa, onuň dünýäde galjakdygy»¹⁰, ýöne ýere aýdylmandyr. Biziň bitiren işlerimiz baky galar. Men saňa uly umyt baglaýaryn, Altyn gyz!

– Men düýrmegim bilen rowaçlyk isleýärin.
 – Men bilýärin, Altyn gyz. Men seni indi bu gün tanamaly däl-ä! Ýöne käbir zatlarda ahmyrym bar.
 – Ahmyr geljege güýç berýär.
 – Şol güýç özümize garşy bolmasyn!

Iki göreç biri-birini ezizledi, olar biri-birine sözsüz düşündiler.

Ýürekler bir bolanda söz gerek däl eken. Söz ýürekler biri-birinden daşlaşandan soň dörän bolmaly.

Ýedinji hekaýat

GYLYÇ ÝA KEPEN DÄBI

Soltan Masut Nusaýdaky masgaracylykly ýeňlişden soň, Sgaçyp gider ýaly etmek üçin agyrdan-agyr salgyt salandygyna, seljuk begleriniň islegini kanagatlandyrmandygyna – düşleg bermändigine ökünmek ökündi, gulamlarynyň, wezirwekilleriniň, serkerdeleriniň bu ýeňlişden soň ýüreklerinde seljuklylardan gorkynyň galandygyna göz ýetirdi. Gorky bilen ýeňiş gazanyp bolmaz, ýöne gorkyny nädip aýyrmaly?!

Gaznaly gulamlar bu söweşe juda uly umyt baglapdylar, çünki soltan darkaşa gatnaşan, darkaşda tapawutlanan her bir gulamy sahylyk bilen sylaglamak hakda ýörite perman beripdi. Şol perman esasynda goşunyň gapdaly bilen üç ýüz araba ýüküň – altynyň, her hili gymmatbaha baýlyklaryň alnyp barylýandygyny, şol arabalardaky baýlyklarda özleriniňem paýlarynyň bardygyny gulamlar bilip-görüp durdylar ahyryn. Şol baýlyklara eýe bolmak hyjuwy bilenem olar Nusaýda gaýduwsyz söweşpdiler, ýeňsem gazanypdylar, ýöne darkaşdan soň, ýaraglaryny beýlede goýup, ýaňy arzyly sylaglaryna gowşan pursatlary seljuk esgerleri üstlerine ýaz çabgasy bolup, ýok, ýok, has takygy, Ezraýyl bolup dökülipdi. Soltanyň gulamlary oljalaryny ýerde goýup, ýaraglaryny ele almaga-da ýetişip bilmediler. Gulamlaryň arasynda arzyly

ýeňişden soň dynç almak maksady bilen ýaňy uka batanlary-da bardy. Olaryň şol ukulary baky uka öwrülipdi.

Üstüne Ezraýyl abanyp geliberse, adam görgüli nätsin?! Ol gaçmak bilen bolýar. Seljuk atlylaram gaznaly gulamlara gaçma-gy ýeke-täk çykalga hökmünde zol-zol ýatladýardylar.

Gaznaly gulamlar baş-başa, jan-jana bolup gaçdylar. Seljuk atlylary bolsa, gaçyp barýan görgülileri ýeke-ýekeden pürrelediler!

Nusaý söweşindäki masgaraçylyk soltan Masudy endiretdi, gijelerine rahat uklap bilmedi.

Seljuklylar bilen bellisini bilmeli!

Uly goşun jemläp, olary düýt-müýt etmeli!

Haşar ýygnamaly!

Nusaýda gorkan soltan gulamlary seljuk esgerleri bilen ikinji gezek ýüzbe-ýüz söweşmäge gujur-gaýrat taparmykalar? Soltan üçin iň erbet ýeri, «Seljuk esgerleri ýeňilmezek. Çünki olaryň arkasynda Allatagala dur» diýen hopukdyryjy myş-myşlar jik-jiki ýaly ondan-oňa bökýärdi: dilden dile geçýärdi. Soltan bu «myş-myşyň» seljuk begleri tarapyndan ýörite ýaýradylýandygyny bilýärdi, ýöne ol «myş-myşlaryň» nädip önüni aljagyny bilmeýärdi.

Bu günem, ine, Çagry begdir Togrul begiň adyndan ýazylan haty soltana getirip gowşurdylar. Hatda seljuk begleriniň uruş islemeýändikleri, gaýtam, soltana wepalylyk bilen hyzmat etmekçilikleri nygtalýardy: «Eý, mülk we döwlet eýesi bolan Alla, Sen islän kişiňe mülk berýärsiň we islän kişiňden ony gaýtaryp alýarsyň. Sen islän kişiňi eziz, güýçli, islän kişiňi bolsa har-zelil edýärsiň. Ähli ýagşylyk ýalňyz seniň eliňdedir. Sen ähli zady başaryarsyň». ¹

Togrul begiň gönderen hatyny okan soltan Masut seljuk begleriniň haýbat bilen gorkuzyp bolmajakdygyna düşündi. Haty baş diwanynda maslahata goýdy. Onda seljuk begleriniň hatda soralyşy esasynda üç bege: Togrul bege, Çagry bege we Musa bege üç welaýatyň berlendigini ykrar etmek makul bilindi. Üç welaýaty seljuklara soltan Mahmyt ykta beripdi, ýöne ony ogly soltan Masut ykrar etmän ýördi. Bu gün üç bege üç welaýatyň berlendigini ykrar etmek ýeke-täk dogry çykalga hasaplandy. Şeýdip, ýamandan boýnuňy satyn almak islediler. Soltanyň külah menşurlaryny

² Bu Nasr Mişkan taýýarlady. Şol külah menşurlar boýunça:

Nusaý welaýaty – Togrul bege;

Dehistan welaýaty – Çagry bege;
Farawa welaýaty – Musa bege berildi.³

Her welaýat boýunça aýratyn perman, şeýle hem her bege aýratyn beglik dony, tug taýýarlanyldy.

Soltanyň Sini atly wekili Nusaýa ýörite geldi. Togrul bege, Çagry bege, Musa bege üç welaýatyň resmi taýdan berilýändigini hakdaky kulah menşurlaryny ýörite gowşurdy. Perman esasynda üç seljuk begi soltanlygyň raýatlygyna kabul edildi. Şeýle hem olara daýhan⁴ unwany berildi.

Daýhan unwanyny alan begleriň özlerine berlen welaýatlar-da doly ygtyýarly adamlardygy şalyk tarapyndan resmileşdirildi. Sini üç bege öz welaýatларында ýüze çykan meseleleri isleýişleriçe çözmäge doly ygtyýar berilýändigini gaýtalap-gaýtalap aýtdy.

Ol üç daýhana – bege soltanyň aýdan başga-da bir pikirini mälim etdi: soltan seljuklylara Jeyhunýň kenarlaryna göçüp bar-maklaryny maslahat berýär; ol ýerlerde seljuklylara bu ýerlerdä-kiden has amatly mümkinçilikleri, şertleri döredip berip biljek. Sini welaýat daýhanlarynyň her birine aýratynlykda birmeňzeş iki şahly lat, ýagny telpek, aýratyn eşik, bedew at, eýer, guşak, şeýle hem egin-eşik tikdirip geýmek üçin otuz görnüşli mata gowşurdy. Ýöne üç seljuk begi özlerine berlen egin-eşikleri, iki şahly laty, permany soltanyň wekiliniň gözüniň önünde oda ýakdylar⁵.

– Soltan Mahmytdan özüne mynasyp är nesil galmady. Ogly Masut nanýagy. Ol keýpi-sapadan – şöwhetden başga hiç bir zady bilmeýär. Goý, ol Gaznada keýpi-sapada ýaşabersin. Beýik babasynyň hatyrasy üçin biz ony öldürmeris, tagtdan-da düşürmeris, Gazna ýöriş hem etmeris. Ýöne indi Horasany ýadyndan çykarsyn. Çünki Horasan biziňki! – diýip, Togrul beg Sini wekile aýtdy.

Bu habary soltana doly aýtmaga Sininiň gaýraty çatmady, ýöne ol bolan wakalaryň gylyny gysartman beýik hoja Ahmet-i-Abd-as-Samada ýetirdi.

Sininiň habary ýetirilmedik hem bolsa, soltan seljuk begleriniň edýän ähli işlerinden habarlydy, çünki Horasan sahyp beriddinden hem sahyp diwanyndan oňa günde-günaşa ýowuzdan-ýowuz habarlar gelip durdy. Ähli zada ygtyýary ýetýän soltanyň seljuk beglerine ygtyýary ýetenokdy. Köşkde hem şolardan başga gürrüň

ýokdy. Muňa onuň jany ýanýardy. Gijelerine ýatman, çykalga gözleýärdi, Hajy Mälige⁶ öwrülen seljuk beglerini ýok edip biljek kişä soltanlygynyň gylla ýaryny bermäge razydy.

* * *

428-nji hijri ýylyň muharrem aýynda⁷ soltan Masudyň diwanyna seljuk beglerinden ilçiler geldi. Seljuk ilçileriniň biri ön samanly şalygynyň köşgünde işläň buharaly ulama Seyit Rawenedidi, ikinjisi bolsa Togrul begiň nedimi emir Mübärekdü.

Iki ilçini ilki weziriň diwanyna eltdiler. Olary beýik hoja (wezir) Ahmet-i-Abl-as-Samat kabul etdi.

Seljuk ilçileriniň getiren hatynda Çagry beg bilen Togrul begiň serdarlygyndaky seljuk jemagatlarynyň Horasandaky akynlarda elleriniň ýokdugy, ol akynlary başga toparlaryň edýändigleri, özleriniň parahatçylykly, ylalasykly, agzybir durmuşyň tarapdarydyklary, şeýle durmuş ugrunda göreşýändigleri, bu işlegiň amala aşmagynda soltana ýakyn ýardamçy bolmak isleýändigleri, ýöne bu işlegleriniň amaly üçin özlerinde hiç hili şertiň ýokdugy, ýagny soltanyň özlerine beren ykta ýerleriniň juda azlyk hem darlyk edýändig, şonuň üçinem özlerine Merw, Sarahs welaýatlarynyň berilmeginiň zerurdygy, mundanda başga, özleriniň ygtybarly ýardamçy-goragçy bolmaklary üçin käbir zatlaryň ýola goýulmalydygy: ilki bilen, soltanyň öz sahyp beridlerini, sahyp kazysyny, sahyp diwanyny Etege ugratmagynyň, olaryň ilatdan salgyt-mal bistegany ýygnap bermekleriniň möhümdigi, ýygnaýan salgytlaryň hasabyna özleriniň Horasandaky topalaňçylary sebitden kowup çykarjakdyklary aýdylýardy⁸. Hatyň soňunda soltanyň hajyby Sübaşynyň Nyşapurda we Hyratda goşun jemleýändig, eger şol goşun seljuklularyň üstüne çozmak maksady bilen jemlenýän bolsa, onda özleriniň mejbury ýagdaýda goranmaly boljakdyklary, ol goşuny kül-peýekun etjekdikleri, bu masgaraçylykly ýeňlişiň soltanlygyň abraýyny has-da pese düşürjekdigi, soltanlygyň düşjek wejere gününe özleriniň gynanjakdyklary, bu duýduryşyň boş duýduryş dälidigi, diňe päk niýetli, dostana duýduryşdygy sypaýyçylykly ýañzydylýardy.

– Kimmiş olar maňa akyl-duýdurys berer ýaly? – diýip, soltan Masut gazaplandy.

Seljuk beglerine geregi-de soldy...

* * *

Seljuk begleri soltanyň goşuny bilen entek-entekler açyk darkaşa girmezlik, diňe gaçyp söweşmek – türkmeniň gadymy ur-gaç harby tilsimini ulanmak, howsala salmak hakda öz aralarynda ylalaşypdylar.

Olaryň Horasanda abraýynyň hem däsiriniň artýandygyna jany ýanýan soltan Masut seljuklylary ýok etjekdigine açyk göz ýetirse, bir günem durjak däl-di, gitjek-di, tüýdüm-tüýdüm etmekçidi, bu maksadyna ýetmegi üçin ol hiç bir zatdan hem gaýtjak däl-di, ýöne onuň ýeňse ynamy azdy, il arasynda soltanlyk üçin döş gerjek adamlaryň köp dældigini bilýärdi. Welaýatlaryň raýisleri, amidleri diňe öz bähbitleri bilen başagaýdylar. Duza gaçan hem duz boljak eken. Soltan keýpi-sapany, agyr-agyr meýlisleri gowy görensoň, welaýatlaryň dikmeleri-de onuň ýoluny tutýardylar, günde-günaşa meýlis gurýardylar, hanafy mezhebine daýanyp, serhoşlykdan aňsat-aňsat açylmaýardylar⁹. Ýarym ýalaňaç zenanlara rakys oýnadyp, aýdym aýtdyryp, göwünlerini hoşlaýardylar. Soltanyň permanlaryny ýerine ýetirmäge olarda wagtda ýokdy, höwes-de.

Seljuklylar bilen söweşip ýeňiş gazanjagyna ynamy berk bolmandan soň, soltan ýeňiş gazanjak ýerine – Hindistana ýörişe ugrady.

Ol Hindistana gidensoň wezirler we döwlet işgärleri özara geňeşdiler: «Seljuklylara gelen etmezlik – Horasanda olaryň işleriniň rowaç almagyna, köp güýç toplamagyna, berkemegine mümkinçilik döretmek. Olar Horasana ýylsaýyn berk ornaşýarlar, güýçlenýärler. Birki ýyl towuklaryna tok diýilmese, olar has hem güýçlenerler, biziň üstümüzden öz hökümdarlyklaryny gurarlar. Bu sähel üsügi bar adam üçin düşnükli. Olar tiz wagtdan Horasanyň ähli ýerini eýelärler, soň biziň aýaga galmagymyz peýdasyz bolar. Seljuklylar Horasany doly eýelänlerinden soň, Gazna ýöriş ederler. Şol wagtda olary saklamaga

biziň küşdümüz ejiz geler. Häzirkimiz ýaly işsiz oturmagymyzy, aýdym-saz, keýpi-sapa bilen wagtymyzy geçirmegimizi häzirlilikçe bes edip, seljuk kellagyrysny aradan gutarnykly aýyrmasak, er-tirki gün bize masgaraçylykly ölüm garaşýar».

Wezir-wekiller pikirlerini Hindistandan uly ýeňiş, uly olja bilen dolanan soltana aýtdylar.

Wah, görgüli!

Hindistana gitse, seljuk kellagyrysny – meselesi öz-özünden çözüläýjek, öz-özünden aradan aýrylaýjak ýalydy, ýöne ol öz-özünden çözümedi, soltanyň bagryny iýýän gurt boldy.

* * *

Seljuk jemagatlarynyň önki eden weýrançylyklary az görülen deýin, soltana Gyzyň başbuguň, Ýagmyr başbuguň Reý şäherinde edýän talaňçylyklaryny habar berdiler.

Soltan Reýdäki bozgaklaryň soňuna çykmak üçin öz hajby Subaşyny «Yrak oguzlary» diýlip tanalýan seljuk başbuglary Gyzyň hem Ýagmyryň jemagatlarynyň üstüne ugratdy. Merdajy atly uly emirini hem hajbynyň ýanyna goşdy.

Subaşy Reýde garşydaş tapmady, ol ýerde seljuk jemagaty ýokdy. Sebäbi Gyzyň bilen Ýagmyr bir ýerde uzak durmaýardylar.

* * *

Subaşy Hyratda, Nyşapurda dynç alyp, Çagry begiň üstüne – Merwe ýöriş etdi. Üç günde Merwe ýetdi.

Subaşynyň goşuny ýadawdy.

Çagry beg olaryň ýadawlygyndan peýdalanjak bolmady, önünden çykmady. Salyr Gazan usulyny ulandy: şäheri boşadyp, çöle çekildi.

Hajyp Çagry begiň yzyndan kowup ugrady.

Çagrynyň maksady-da hajbyň gulamlary bilen gaça söweş etmekdi. Onuň esgerleri Merwiň töwerek-daşyna beletdiler. Sonuň üçin olar hajbyň goşunynyň garaşmadyk yerinden zompa çykyp, hüjüm edip, her gezek köp adamy öldürýärdiler, köp mukdarda olja edinýärdiler.

Seljuklylar üçin çomry ýaşayşynda ýaşamak mümkin däl. Sebäbi gaznaly gulamlar obama-oba aýlanyp ýördüler. Olarda rehim-şepagat ýokdy, in soňky kesemen tötegiňe çenli eliňden gaňryp alýardylar, egniňdäki eşiğiňe çenli «salgyt» diýip, «paç» diýip sypyrýardylar. Şeýle bolansoň seljuklylaryň öýüdir rozysy atyň üstündedi. Ýorgan-düşegi, iýip-içjek owkady atyň ganjy-gasyndady.

Parahat ýaşayş ýokdy.

Ýaşamak welin gerekdi.

Gürrüň on-on baş adam hakda gidenokdy, ähli kynyk neberesi, jemagatlary hakda gidýärdi.

Gürrüň Horasandaky ähli türkmenler hakda gidýärdi.

Näme etmeli?

Nirä gitmeli?!

Elbetde, nirädir bir ýere gidip bolar. Nirä?! Ähli barjak ýerleriň gaznaly soltanlygyna tabyn, diýmek, sen nirä barsaňam, soltanyň rahat ýaşatmajakdygy görnüp dur.

Ýeke-täk bir ýol bar.

Ol ýol – Oguz hanyň gylyç ýa kepen ýoly!

Oguz han bu däbi pederlerine ýöne ýere ýol-resim edip galdyrmadyr. Bu resim maksadyňa gowşurýar.

Gylyç ýa kepen ýoly näme?

Ol dogan-garyndaşlaryň bilen hoşlaşmak, hatynlaryňa talak berip, ölümiňi boýun almak, mydama täretli bolmak, egin-eşiklerini çykaryp on alty gary biýze çolanmak hemem eliňe gylyç alyp: «Ýa Alla!» diýip, duşmanyň üstüne topulmak, ýa ölmek ýa-da ýeňmek!

Gylyç ýa kepen ýoly şu!

Ilki bilen-ä, soňundan ýapmasy kyn düşjek gapyňy açmaly däl. Rast, gapa el uzatdyňmy, ony açmagy-da, ýapmagy-da başar. Oguz ýurduny eýelemek – ony soltan Masutdan almak üçin eliňe gylyç aldyňmy, orta ýolda böwrüňe diň salma! Ýa al, ýa öl! Türk-mende: «Gaýtmyşym» diýen zat önem bolan däl, häzirem ýok, soňam bolmasa gerek! «Gaýtmyşym» edýän türkmen däl!

Ölen şehit bolar, ölen ýerinde depin ederler. Depin etmek üçin ýuwmak hökman däl, çünki ol öňden täretli. Kepene çolan-

mak hökman däl, çünki egninde on alty gary biýzi – kepeni bar.

Oguz hanyň gylyç ýa kepen resimi – ýa ýeňmeli, ýa ölmeli diýildigi bolýar.

Bu pikir soňky döwür köp gaýtalanýardy.

Bu seljuk beglerine makul görnen ýeke-täk pikirdi.

Şu babatda geňesmek üçin ähli seljuk begleri, ähli seljuk başbuglary Merwiň etegine geldi. Gelenleriň arasynda musulmanlaryň göz-guwanjy, görnükli akylдар Abu Seyit Abyl-haýr hem bardy.

Parawly Parawbibiniň maslahatyndan soň, Çagry beg bilen Togrul beg Abu Seyidiň dergähine barypdylar.

Abu Seyit Parawbibiniň sözlerini gaýtalapdy:

– Men size ýedi ýyl bäri garaşyp otyryn.

Belli pir seljuk beglerini ganatlandyrdy: gaznalylara garşy baş göterse, seljuklylaryň hökman ýeňiş gazanjakdyklaryny, öz döwletlerini döretjekdiklerini, söweşlerde Allanyň ýaran boljakdygyny gaty ynandyryjylykly aýtdy.

Pir Togrul begiň hatyny Altynjany ýanyna çagyrdy, oňa aýratyn pata berdi. Ýakut daşlaryndan edilen monjugy engam etdi. Ol: – Monjugy dakyn! – diýdi.

Altynjan monjugy dakynandan soň, pir ýene aýat okady, ýagşy dilegler etdi. Soňundan oňa gyzgylt taýlesan engam etdi. Altynjan çoh-çoh minnetdarlyk bildirip, taýlesany egnine atdy.

Bu gün pir pata bermek üçin Merwe Mähheden ýörite gelipdi.

* * *

Geňese Çagry beg kethudalyk etdi:

– Doganlar, gaznalylardan ýaňa bize gün ýok. Biz adam ýaly ýaşamak isleýäris, ýöne olar bizi bilgesleşýinden agyr güne salýarlar, agyr salgyt salýarlar. Olaryň bize salýan salgydyny Balh welaýaty üç ýylda berýär. Gaznalylaryň maksady düşnükli, bizi gyrmak, ýok etmek! Biz kysmata kaýyl bolup, başlarymyzy çapgy agajyna goýmalymy?..

Çagry begiň sözünü böldüler, seljuklylar ýerli-ýerden gygyryşdylar:

– Gylyç ýa kepen!
– Gylyç ýa kepen!
Togrul beg ýerinden turdy:

– Gylyç ýa kepen!
Musa beg ýerinden turdy:

– Gylyç!
Ähli seljukly Musa begiň sözünü gaýtalady.

– Gylyç!

– Gylyç!

– Gylyç!

Geňeş uzaga çekmedi. Gaznalylaryň eden-etdiligidinden ýaňa janlary ýanyp duran seljuklylar ölümlerini boýun alypdylar, garpysmak, ar almak isleýärdiler. Sebäbi bu ýere ýygananlaryň arasynda gaznalylardan zulum görmedigi ýokdy. Olaryň biriniň atasy, beýlekisiniň agasy, ýene biriniň inisi, başga biriniň ogly gaznalylaryň pidasy bolupdy.

Gaznalylar Muhsin Taky öldürdiler.

Ysraýyl Arslan hany öldürdiler. Onuň ýanyndaky ýüz elli ýoldaşyny öldürdiler.

Zamahşarda sekiz müňe golaý seljukly öldürildi!

Barat Alçak öldürildi!

Güneş öldürildi!

Sibir öldürildi!

Nasyr öldürildi!

Nusaýyň eteginde gor, nijema seljuklyny öldürdiler.

Seljugyň gül ýaly ýigitleriniň bir müňe golaýy Sarahs ýolunda gaznalylaryň elinden wepat boldy...

Seljuklylar gaznalylardan kân-kân sütem gördüler.

Seljuklylar sebäpli Altynjanyň hossarlary Abdylmälik han bilen Hajar hatyn wagşylyk bilen öldürildi.

Altynjanyň dogany Habyl dardan asyp öldürildi!

Zamahşaryň ilatynyň tas ýarysy öldürildi.

Abdylmälik hanyň öýündäki hyzmatkärler uçdantutma gyryldy.

Altynjanyň akgyzy Gülyüzli, daýzasy Şaýürek öldürildi...

Seljuklylaryň aýaga galmaly, mundan buýanky ýaşayşynyň kepili üçin göreşmeli müddeti geldi.

Murgabyň kenaryna haýsy maksat bilen jemlenilişendigini bu ýerdäkileriň ählisi bilýärdi. Olaryň aňynda ýeke-täk bir pikir bardy: ol hem ähli kişiler bilen jem bolup, kasam etmek – gylç ýa kepen resimine girmek, pir Abu Seyidiň rowaçlyk patasyny almak.

Abu Seyidiň rowaçlyk patasyny berjekdigi seljuklylaryň ynamlaryna ynam goşýardy.

Seljuklylar Merwden iki mil daşlykda, Murgabyň kenarynda jemlenişipdiler.

Alabahar paslydy, çeti-çerkezleriň aşaklarynda gyrtýçdyr ýuwa ýaňy ýeriň ýüzüne düşek bolup ugrapdy.

Bu ýere gelen adamlar köpdi, olaryň aňrysyna-bärisine göz ýeter ýaly däl di.

Adamlaryň hersi bir iş bilen başagaýdy. Olar topar-topar bolup ornaşypdylar. Kim atyna iým berýärdi, kim ot ýakmak bilen gümrady, telpeklerini, peşlerini ýassyk edinip ýatanlaram, üşüşip naharlanýanlaram köpdi.

On-on baş sany adam bolsa, toparyň içinde aýlanyp, gelenleri hasaba alyp ýördi.

Garaňky düşmegi bilen uludan ýakylýan otlaryň sany artdy.

Adamlar oduň daşyndan aýlanyp, Perwerdigäre mynajat aýdýardylar:

– Ýa Hu, medet ber!

– Ýa Hu, ýeňiş ber!

– Ýa Hu, enaýat eýle!

Bu mynajatlar birsydyrgyn gaýtalandy.

Dolan Aý dogansoň ortada ýanýan ody has-da ulaltdylar.

Üç müňden gowrak kişi ellerini Aýa uzadyp, başky mynajatlaryny gaýtalady:

– Ýa Hu, medet ber!

– Ýa Hu, ýeňiş ber!

– Ýa Hu, enaýat eýle!

Bu gije sähetli gijedi.

Bu gije mynajatlaryň, islegleriň wysala gowuşýan gijesidi.

Gün – Hudaý!

Aý – Hudaýyň jübüti!

Aý – hökümdarlyk.

Aý – goşun, güýç.

Dolan Aý – hökümdarlyga, rowaçlyga ýolaçýar, ugrukdyrýar.

Müneçjim Sowmagynyň aýtmagyna görä, şu günki dilegiň wysal tapmagy bilen seljuklylaryň uly mertebä ýetmegi ähtimaldy.

Seljuklylar oduň daşyndan aýlanyp, bir oda, birem Aýa ellerini uzadyp mynjat edýärdiler, özlerine medet, mertebe, soltan Masutdan rüstem gelmekde kuwwat bermegini dileýärdiler.

Elleri golçaly sakylar, şerapdarlar bolsa seljuklylaryň arasy-na aýlanyp, olaryň jamlaryna meý guýup berýärdiler.

Wagt geçip durdy.

Wagt daňdana sandy.

Uklajak bolýan ýokdy.

Birden hereket togtady.

Üç beg – Çagry beg, Musa beg, Togrul beg öňe saýlandy.

Olar batly ses bilen gygyrmaga başladylar:

– Ýa Hu, gylyç ýa kepen!

– Ýa Hu, gylyç ýa kepen!

– Ýa Hu, gylyç ýa kepen!

Ähli kynyk ýigitleri üç seljuk beginiň sözünü gygyryp gaýtalady:

– Ýa Hu, gylyç ýa kepen!

– Ýa Hu, gylyç ýa kepen!

– Ýa Hu, gylyç ýa kepen!

Üç seljuk begi ýene batly gygyrdy:

– Ýa Hu, Gaýa neberesinden rüstem gelmäge medet ber!

– Ýa Hu, Gaýa neberesinden rüstem gelmäge medet ber!

– Ýa Hu, gylyç!

– Ýa Hu, Horasana hökümdarlyk etmäge medet ber!

Kynyk ýigitleri üç seljuk beginiň aýdan sözlerini üç mertebe gaýtaladylar.

Togrul beg, Çagry beg, Musa beg egnindäki eşiklerini çykaryp, lowlap ýanyp duran oda taşlady. Çuw-ýalaňaç bolan seljuk begleri Murgap derýasyna bakan gönükdiler.

Maksat – tämizlenmekdi, täretli bolmakdy.

Suw buz ýaly sowukdy, ýöne «Suw sowuk eken» diýýän ýokdy.

Üç seljuk begi derýada tämizlenip kenara çykdy.

Olaryň her birine on alty gary biýz mata berildi. Olar biýz mata – öz kepenliklerine dolanyp, oduň başyna bardylar.

Oduň başynda belent mertebeli Abu Seýit Abylhaýyr bardy. Ol ýanyna gelip duran üç seljuk begini ýeke-ýekeden gujaklady. Olara hoşamaý sözlerini gysganmady. Şondan soň tämizlenmek gezegi esgerlere ýetdi. Esgerler nyzama düzülip, ýeke-ýekeden Murgap derýasyna girip ugradylar.

Olar derýa girip tämizlenýärdiler.

Suwdan çykanlarynda bolsa, olara on alty gary biýz – kepen berilýärdi.

Her esgeriň suwa düşüp tämizlenmegi, on alty gary biýz mata dolanmagy bilen jahan mazaly ýagtyldy.

Abu Seýit Abylhaýyryň ýaşynyň segsene ser urandygy – garrandygy duýulýardy: eli hasalydy. Boýy biraz hökgeren, uzyn ak sakgally, inçesagt gojanyň elinden tutup, öz bedewine mündürdiler.

Allama ýüzüni kybla – Kábä tutup durdy. Onuň atyny jylawdarlar saklaýardy.

Akyldaryň önünde üç seljuk begi – Musa ýabgu, Çagry beg, Togrul beg ikidyz bolup oturdy. Her bir seljuk beginiň bir elinde ýaý, beýleki elinde bolsa gylç bardy.

Her bir hereket üç sany nagaranyň sazlaşykly kakylmagy bilen dabaralandyrylýardy. Akyldaryň ata münmegi, Kábä bakyp durmasy, onuň önüne ak pata almak üçin üç seljuk beginiň ýeke-ýekeden gelip, ikidyz oturmagy, olaryň ellerine gylç bilen ýaý bermegi nagaranyň düňňürdileriniň astynda geçdi. Nagaralaryň kakylmagy gylç ýa kepen resiminiň geçirilişine dabaralyk, resmlik, mukaddeslik berýärdi.

Akyldar Abu Seýit seljuk beglerine rowaçlyk patasyny¹⁰ berdi, soň atdan düşdi, her seljuk begini täzedan gujaklady.

Seljuk begleri görnükli akyldaryň önünde tagzym etdiler, öz minnetdarlygyny bildirdiler, ellerini Asmana serip gygyrdylar:

– Ýa Hu, medet!

– Ýa Hu, medet!

– Ýa Hu, medet!

Abu Seýit Abylhaýyryň patasyndan soň, dünýä göýä ýalkym, tejelli çaylan ýaly boldy, diňe bir üç seljuk beginde däl, üç müňden gowrak esgerde-de güýç-gaýrat goşalandy.

Patadan soň, diňe bir üç seljuk beginde – Musa begde, Çagry begde, Togrul begde däl, üç müňden gowrak esgerde gaznaly goşunyny ýeňjekdiklerine ynam goşalandy.

Abu Seýit geljegi önünden orasan görýän pir ahbetin!

Abu Seýidiň patasyndan soň, heý, işiň rowaç almazmy?!

Onuň her bir aýdan sözi amal alýar!

Ol aýtsa – Hak aýdýar!

Esgerler biri-birine buýsançly bakdylar.

Olar üç seljuk beginiň sözünü üç mertebe gaýtaladylar:

– Ýa Hu, medet!

– Ýa Hu, medet!

– Ýa Hu, medet!

Togrul beg ýanyna getirilen atyna böküp mündi, ýatagyny bulaýlap, daş-töweregindäkilere ýüzlendi:

– Byradarlar!

Birpaýyz dym-dyrslyk boldy.

Bu dym-dyrslyk ýöne bir dym-dyrslyk däl eken, ol esgerleriň batly gygyrmak üçin howany uludan demlerine soran pursady eken:

– Gylyç!

– Gylyç!

– Gylyç!

Bu seljuk begleriniň Aý hem Gün hezretlerine bakyp eden kasamlarydy.

Kasamdan soň, Togrul beg gysgaça nutuk sözledi:

– Byradarlar! Bize sütem edildi. Biz öz mertebämizi, namysymyzy goramak üçin ata çykdyk. Zulumhor mat bolar, biz maksadymyza ýeteris. Gaznalyly Horasandan kowup çykaryp, özümiziň döwletimizi dörederis. «Mümkin, siziň halamaýan zadyňyz siziň bähbidiňizdir»¹¹. Biziň döwletimiz dünýäde iň adyl döwlet bolar. Biziň döwletimizde gurt bilen

goýun bir güzerden suw içer. Biziň döwletimiz garyp-gasarlara howandar çykýan, olary goraýan, adam şekilli ýaşamagy üçin aladalanýan döwlet bolar. Biziň döwletimizde hökümdaryň gapysy halk üçin gije-gündiz açyk bolar. Biziň döwletimizde adamlar bolçulykda ýaşarlar, parahat ýaşarlar. Alkyş alyp, so-gap gazanarys. Bu gün külli musulmanyň göz-guwanjy, allama Abu Seyit gelip, bize rowaçlyk patasyny berdi. Biz allamamyzyň ýüzüni ýere salmarys. «Şübhesiz Alla tarapynda bolanlar üstün bolarlar»¹², biz üstün bolarys.

* * *

Günüň dogup gelyän çagynda Abu Seyit Abylhaýyryň pata bermegi bilen seljuklylaryň durmuşynda täze döwür başlandy.

Şondan soň seljuk begleriniň durmuşynda düýpli özgerişlikler bolup geçip ugrady.

Olar anyk karara geldiler: oglan-uşaklaryň, haremhananyň gaznalylara ýesir düşmezligi üçin önünden aladasyny etmeli – olary söweş boljak ýerden uzak mekana äkitmeli, in ygtybarlysy, Oguz çölünde gizlenmeli!

Altynjan bu tutumy aňlaýardy, ýöne ol özüniň, hareminiň Oguz çölüne ugradylmagyndan ätiýaç edýärdi. Muhammet Togrul beg geňeşleriň birinden soň, Altynjanyň eşitmekden gorkup ýören sözünü aýtdy:

– Altynjan, soltanyň goşuny biziňkiden dört-baş esse artyk. Bu deň bolmadyk söweşleriň birinde meniň şehit bolmagym mümkin. Süňňüm bir zatlary syzýar meniň... Gylyç ýa kepen resimi boýunça men saňa talak bermeli. Sebäbi entek biziň çagamyz ýok. Meniňem saňa talak beresim gelenok, ýanymda bolmagyňy isleýärin, ýöne maksat jandan ileri. Herhal, men saňa talak bermeli bolaryn.

– Meni öldüriň, ýöne öz ýanyňyzdan aýyrmaň, begim. Men siziň diri ýeriňizde diri, öli ýeriňizde öli bolmak isleýärin. Maňa başga ýaşaýyş gerek däl.

– Altynjan, maňa dogry düşün, men seni hatyndygyň üçin guma ugratmakçy bolamok, ýok, men seni şirin janym-

dan hem eziz görýändigim üçin goramakçy – ugratmakçy bolýaryn. Düşünýärsiňmi? Meniň bu dünýäde senden başga ýüregime ýakynym ýok. Seniň ornuňy tutup biljek hatyn-da ýok. Düşünýärsiňmi? Sen meniň ýeke-täгим, ýüregim! Sen meniň üçin ähli zat! Sen meniň şu dünýämiň manysy! Saňa bir zat bolsa, – Hudaý saklasyn! – men çekip-çydap bilmerin. Saňa derek söweşjekler tapylar, ýöne seniň ornuňy tutup biljek hatyn, adam bu dünýäde tapylmaz! Geregem däl! Seni goramak meniň borjum! Sen guma git! Ol ýerde ýaşajyk gyzlardan özüňe kyrk sany keniz taýýarla! Atabeg mekdebimizde ýaşlara sapak ber!

Altynjan başky sözlerini gaýtalady:

– Meni öldüriň, ýöne meni öz ýanyňyzdan aýyrmaň!

Muhammet Togrul beg dymdy, diýmek, ol hatynynyň galmagyna razy boldy.

Altynjanyň Togrul begden aýratyn bir howatyr edýän zady bardy. Ol hem begiň söweşe çykanda başyna tuwulga¹³, egnine çaraýnadyr¹⁴ sowut geýmeýänligidi: «Gara başym gerek bolsa, Perwerdigär hernäçe gorasam hem aparar, ýogsam hem özi gorar» diýip, ol Altynjanyň özelenmelerine jogap berýärdi. Togrul beg Taňrynyň her bir han göteren kişisine baş peşgeşi berýändigine¹⁵ ynanyrdy. Şu ynam hem oňa güýç berýärdi.

– Allatagala bil baglasaňyzam baglaň welin, özüňizdenem biraz alada bolsun. Ähli keşigiňizi Allatagala çekdirjek bolýarsyňyz. Daşdan seretseň, «Bu kişä jan gerek däl bolarly» diýen pikir döreyär. Şeýle pikir Allatagalada-da döräýmesin.

– Dul galmakdan gorkýarsyňmy?

– Gorkýaryn.

Hasan beg Altynjanyň sözlerini goldady.

– Melike dogry aýdýar...

– Baş söweşe girenimde geýerin, häzirki maksat – göç – diýip, Togrul beg jogap berdi.

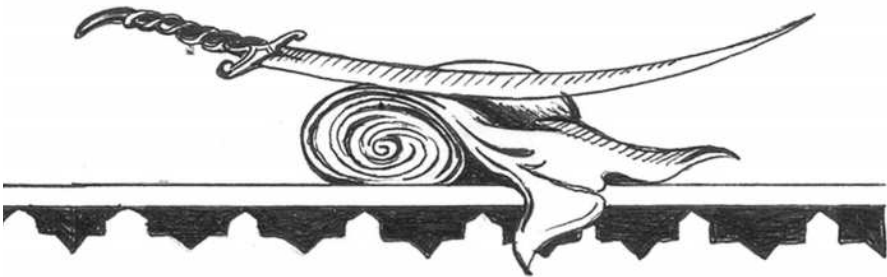
Göç üç günläp dowam etdi. Altynjan seljuk begleriniň haremhanasynyň, oğlan-uşaklarynyň Oguz çölüne çekilmegine ýardam berdi.

Özi Togrul begiň ýanynda galdy.

Seljuk türkmenleriniň Oguz hanyň gylyç ýa kepen däbi-ne eýermekleri milletiň alaçsyzlygynyň, ýagny ejizliginiň däl-de, güýjüniň, içki ýaşayş mümkinçilikleriniň herekete girip başlandygynyň alamatydy. Diňe ruhy hem beden taýdan güýçli halk üçin ömür bilen ölüm deňleşip biler. Erkinlik diňe bir ýaşayşsa, dirilige bolan ymtylma däldir. Erkinlik ölüme gorkusyz garap bilmekdir. Ruhy taýdan iň azat adamlar ölüme dözümlü, ölümden rüstem bolup bilýär. Seljuklaryň bolşundaky çykyşsyzlyk diňe daşky, aldawçy alamatdy. Gylyç ýa kepen däbi milletiň juda güýçlüliginiň ýüze çykmasydy. Ölümden gorkýan adamlar güýçli hasaplanyp bilinmez. Beýik maksatlaryň, uly tutumlaryň önünde ölüm hiç zat bolup galýar. Ynanç ölümi gorkusyz, howpsuz bir närsä öwürýär, ýogsa diňe ynsan däl, ähli janly-jemende üçinem ölümden gorkuly, ölümden uly betbagtlyk ýok ahryryn. Bu – tebigatyň, ýaşayşyň adatylygynyň kanuny. Bu ýowuz kanundan diňe beýik ruhy maksatly adamlar ýokary galyp bilýär. Şonda halkyň ikinji bir göteriji ruhy şahsy bite-wilikde kemala gelýär. Onsoň milletiň önünde hiç bir zat durup bilmeyär. Şonda önündäki päsgelçilik derýasy kiçijik ýaba öwrülýär. Bu güýç-kuwwat asmandan gelýär. Asman güýjüniň önünde zemin böwedi joşup gelýän siliň ýolundaky kesege çalym edýär...

DÜŞÜNDİRİŞLER

Birinji hekaýat

1. **Perrende** – guşlar, uçýan ähli janly-jandarlar. Derrende – ýyrtyjy, wagsy haýwanlar.

2. **Ibn Esir. Kämil taryh.** Türkmenistanyň milli medeniýet «Miras» merkezi. 1 jilt. A., 2005.

3. **Tabarystan** – palta ýurdy diýen manyny berýär. Bu adyň gelip çykyşy bilen baglanyşykly rowaýat bar. Tabarystanyň häzirki ady Mazenderan.

4. **Falak al-ma aly Manuçihr** – 1012 – 1029 ýyllar aralygynda, ogly Anuşirwan 1029 – 1049-njy ýyllar aralygynda şalyk edýär. Anuşirwan meşhur «Kowusnama» kitabyny döreden Key-Kowusyň atasydyr. Key-Kowus 1041-nji ýylda seljuklylaryň gelme-gi bilen Gazna gaçýar, soltan Maududyň nedimi bolup işleýär.

5. Baýhaky Masut soltany Amul şäherinde garşy alan ilatyň sanynyň 500 – 600 müňe ýetendigini ýazýar. Megerem, bu san aşa artdyrylan san bolsa gerek. (Amul atly iki sany şäher bolupdyr. Biri häzirki gürrüňini edýän Amul şäherimiz – Mazenderan welaýatynyň baş şäheri. Bu şäher tüwi we her hili datly ir-iýmişleri bilen şöhratlanypdyr. Ikinji Amul Türkmenabat şäheridir).

6. **Ibn Hordadbeh.** «Kitab al-Mesalik wa-l-memalik». MITT. Tom 1. L. – M. 1937.

7. **Ibn Esir. Kämil taryh.** TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

8. **Ibn Hordadbeh.** «Kitab al-Mesalik wa-l-memalik». MITT. Tom 1. L. – M. 1937.

9. **Ibn Hordadbeh.** «Kitab al-Mesalik wa-l-memalik». MITT. Tom 1. L. – M. 1937.

10. **Bundar (masył)** – salgyt ýygnaýan gullukçy, amil – paç ýygnaýjy.

11. **Tahyrlylar** – 821-873-nji ýyllarda Horasanda hökümdarlyk eden şalyk.

12. Ibn Hordadbeh. «Kitab al-Mesalik wa-l-memalik». MITT. Tom 1. L.M. 1937.

13. **Sadakat (birlik sany sadaka)** – bu ýerde raýatlaryň hojaýynlaryna – ýer eýelerine berýän tölegleri göz önünde tutulýar.

14. **Haraç** – esasy ýer salgydy. Bu salgyt boýunça ýerden alynýan hasylyň üçden birinden üçden ikisine çenli aralykda tabşyrmaly.

Hüşür – hasylyň ondan biri görnüşindäki ýer salgydy.

15. **Rusum-i-marai** – öri meýdanlary üçin salgyt.

Awariz – adatdan daşary ýagdaýda ýygnaýan pul.

Alaf – çaparlar, harby çindäkiler we goşun üçin ýygnaýan azyk harytlary we ulag iýmiti. Seret: Nyzamylmülk. «Syýasatnama». Ruh. A., 1998.

Kisam – paý, bölek. Adatdan daşary salgytlaryň bir görnüşi.

«**Taufir**» – I.P.Petruşewskiniň kesgitlemesi boýunça «salgyt ýygnaýjylaryň adamlardan bellenen möçberden artyk tölemäge mejbur edip ýygnaýan salgytlary, şeýle hem goşmaça tölegler netijesinde jemlenen pul».

«**Hukuky maragy**» – öri meýdanlaryny peýdalananlardan alynýan salgyt. Bu salgyt, esasan, çarwalara degişli bolupdyr.

Töleg – gaýry dinliniň geýmini tapawutlandyran nyşan. Orta asyrlarda gaýry dinliler musulman döwletlerinde musulman geýimlerini ýa-da donuny geýmäge borçly bolupdyrlar.

Jizýe – musulman dällere salynýan salgyt.

«**Ähli zimmet**» – yslam ýurtlarynyň çäklerinde ýaşaýan, jan başyna salgyt tölemäge borçly gaýry dinli paç töleýjiler: isäýler, jöhitler, otparazlar. Şu tölegi töländikleri üçin gaýry dinliler musulman häkimiýetiniň goldawyndan peýdalanydylar. Abre – syýahatçylary goramak we derýadan geçirmek üçin alynýan salgyt.

16. **Diwany ysrafy memleket** – seljuk döwletinde ýokary derňew-barlag guramasy. Bu guramanyň esasy wezipesi gelyän pullara we salgyt hasaplaryna gözegçilik etmekden we olary barlamakdan ybarat bolupdyr.

17. **Diwany-amal** – salgyt ýygnaýanlaryň üstünden garaýan edara. Bu ýerde işleýän emeldarlar amyl diýlip atlandyrylypdyr.

18. «**Hukuk wa rusumi diwani**» – bu adalga diwanyň peýdasyna tölenýän salgytlaryň jemi diýen manyny hem aňladýar.

19. **Nal baha** – diwan işgärleriniň we salgyt ýygnaýjylaryň-bundarlaryň, adatça, öz işlerini ýerine ýetirýän wagtlary atlarynyň uzak ýol geçýändigleri, şol zerarly atlaryň nallarynyň sürülýändigini üçin salynýan salgyt.

20. **Pilmahmyt** – Soltan Mahmyt Gaznalynyň il arasyndaky ýörgünli ady. Bu at soltanyň göwresiniň uly bolandygy, mydama pilde ýöriş edendigi, ýörişde pil münendigi üçin galan bolsun gerek.

21. **Hepbe** – bir dirhemiň kyrk sekizden bir bölegi. Hepbesiz diýen söz türkmenlerde häzir hem ulanylýar. Hepbesiz – hiç zat gazanmaga ukypsyz diýen manyny aňladýar.

22. **Sowmagy** – Çagry begiň müneçjimi: Ibn Esir Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

Üçünji hekaýat

1. Tarih-i-Baýhaky. 585. MITT, tom I, M.-L., 1935.

2. **Kethuda** – goşunyň maliýe we hojalyk işleriniň müdiri şeýle atlandyrylýar (Baýhaky). «Kethuda» sözi başda uly jemagatyň ýolbaşçysy manysynda ulanylypdyr. Wagtyň geçmegi bilen kethuda oba ýolbaşçysyna – obanyň suw ulgamyna, tertipdüzgünine, ýer eýeçiligine gözegçilik edýän adama aýdylypdyr, gullar hem kethudalaryň garamagynda bolupdyr.

3. **Bagdat halyfy** – 749–1258-nji ýyllar aralygynda musulman döwletleriň arasynda sünni mezhebini ýöredýär. Ol Abul Apbas Abdylla bin Apbas bin Abdylmuttalyp tarapyndan esaslandyrylýar. Abdylmuttalyp – Muhammet pygamberiň kakasynyň doganydyr. Ol hijreden 3 ýyl öň Mekgede dünýä inýär, elmydama pygamberiň ýanynda bolupdyr, 68-nji hijri ýylynda wepat edýär. Oňa ylmynyň çuňlugy üçin «Ymmatyň syýasy» diýip at goýlupdyr. Ol emewi halypalygyna garşy öz halypalygyny döredýär. Bagdatda

döredilen bu halypalyk 809-816-njy ýyllar aralygynda Mansur tarapyndan Merwden dolandyrylýar, ýagny halypalyk Merwde bolýar.

4. **Oguz ýurdy** – Oguz ýurdunyň serhetleri hakda 984-nji ýylda näbelli awtor tarapyndan ýazlan «Hudud el-älem», ýagny «Älemleriň serhedi» atly meşhur arap taryhy kitapda şeýle diýilýär: «Başga bir çöl gündogarda Merw serhetleriniň gyrasynda Jeyhuna inen çöldür. Bu çöl Bawert, Nusay, Paraw, Dehistan bilen Etil sebitine çenli uzalyp, Hazar deňzine bitişer. Bu çölün günbatary Etil derýasy, demirgazygy Jeyhun, Horezm deňzi bilen Bulgar serhedine çenli aralyk Oguz ýurdudyr. Ady Horezm ýada Oguz çölüdür. Bu çöldäki çägeler Balh serhedinden başlap, Jeyhunynyň günortasyna, Horezm deňziniň aşagyna çenli uzalýar».

5. **Gurt oýny** – garaşman durka çar tarapdan duşmanyň üstüne çozup, köp gyrgynçylyk edip, duşman garşylyk görkez-mäge girişmäňkä gürüm-jürüm bolmak.

6. **Hums paty** – oljanyň patyşa degişli başdan bir bölegi.

7. **Muhsin bin Tak** – seljuklylaryň görnükli serkerdeleriniň biri. Soltan Mahmyt Gaznalynyň kätibi Nasr Muhammet bin Abdyljepbar Utbynyň «Soltan Mahmyt Gaznalynyň taryhy» atly meşhur kitabynda Muhsin bin Tak hakda anyk maglumatlar berilýär. Şol maglumatlara görä, 1006-njy ýylda soltan Mahmyt Gaznalynyň Multanyň patyşasy Dawut bin Nasr bin Şyh Hamydy we onuň nesilsalygyny, şeýle hem karmatylary ýok etmek maksady bilen Gaznadan gidenliginden peýdalanyňp, garahanly hökümdar Ilekhan Sübaşy Tegini Horasana gönderýär. Bu habary eşiden soltan yzyna dolanýar, Sarahsnyň ýolunda onuň önüni seljuk emiri Muhsin bin Tak kesýär. Gazaply söweş bolýar. Söweşde seljuk emiri ele düşýär, soltan ony iki parça edip öldürýär. Onuň baş müň atlydan ybarat goşuny soltanyň tarapy-na geçýär we onuň hyzmatynda durýar.

8. Gurhan. Ikinji süräniň 286-njy aýaty.

9. Tarih-i-Bayhaky. MITT, tom 1. M.-L., 1935.

10. Gurhanyň üçünji «Ymranyň öýi» süresiniň 126-njy aýaty.

11. Gurhanyň ikinji «Sygyr» süresiniň 249-njy aýaty.

12. **Ariz** – goşunyň azyk we maliýe üpjünçiligini gurnaýan ýörite toparyň ýolbaşçysy.

Dördünji hekaýat

1. **Ýazyr galasy** – Abulgazy «Türkmenleriň şejere daragty» diýen kitabynda ýazyrlaryň Durun sebitlerinde ýaşandyklaryny ýazýar. A.Tumanskiý Abulgazydan şeýle bir mysal getirýär: «Ýazyrlar Durun sebitlerinde ýaşadylar. Şonuň üçinem Durunyň öňki ady Ýazyr ýurdy diýlip atlandyrylýar. Ýazyrlaryň bir bölegi Durunyň ýakynyndaky dagyň eteginde ekerançylyk bilen meşgullanypdyrlar. Häzirki döwürde şol ýerde ekerançylyk bilen meşgullanýan ýazyrlara garadaşly diýilýär». «Durun» diýen adyň XIV asyrdan dörändigini ýazýar. Durundaky gala ilki başda Oguz han eýýamynda Tak (Gün) gala diýlip atlandyrylypdyr, yslamyň gelmegi bilen eždatlarymyzyň otparazçylyk bilen baglanyşykly ýer-ýurt atlarynyň galabasy üýtgäpdir.

Muhammet şanyň ejesi Türkän hatynyň Ýazyr galasynyň basylyp alynmagyna aýratyn üns bermesiniň sebäbi ýazyr türkmenleriniň hany Hindu han bilen garyndaşlyk gatnaşygynyň bolandygy bilen esaslandyrylýar (Nesewi).

2. **Abu Seyit Abylhaýyr** – Abu Seyit Abylhaýyr (7.XII.967 – 12.01.1049 ý.). Abu Seyit Mäne baba ady bilen meşhurdyr. Bu ulamanyň aramgähi Kaka etrabyň Mäne obasynda ýerleşýär.

Bäşinji hekaýat

1. **At gaýtarym** – üç kilometr töweregi uzaklyk.

2. **Abu Nasr Faraby** (874–950 ý.) – «El-Medine El-Fazyla» atly eserinde patyşanyň, döwlet ýolbaşçysynyň pähimli, paýhasly, şeýle-de «pygamber donuny geýen ylahy Eflatun» bolmalydygyny nygtaýar. Faraby bu pikirini şeýle esaslandyrýar: eger döwlet ýolbaşçysy ylymly, bilimli, adalatly we päk ahlakly bolsa, onda raýat, ýurt ruhbelentligi bolar. Eger döwlet ýolbaşçysy erbet, nadan, adalatsyz we zalym bolsa, raýatlar erbet ýaşarlar, ruhpes bolarlar.

3. Eflatunyň (Platonyň) arapça terjime edilen «Döwlet» we «Syýasat» kitaplary.

4. **Tonýukuk** – Günbatarly alymlar Tonýukuky Germaniýany döreden Bismarka meňzedýärler. Ol Hytaýyň içeri we daşary syýasatyny gowy bilipdir. Bilge hanyň weziri.

5. **Bilge han** – 716–734-nji ýyllar aralygynda dogany Kulte-gin bilen şalygy bile dolandyrýar. Bilge – hökümdar, Kultegin – goşun serkerdesi bolýar.

6. **Atylla** (434–453 ý.) – görnükli hun hökümdary. Atylla on bir ýyllap, dogany Bleda wepat edýänçä onuň bilen bilelikde hökümdarlyk edýär.

7. **Gözel gyz döwletleri** – Ýewropa döwletleri. Ýewropa – gyzyn ady.

8. Goşgynyň manysy: Alp Är Töňňe öldi, dünýä eýesiz galdy. Indi onuň döwleti we döwri ýadymyza düşüp, ýüreklerimiz ler-zana gelýär.

9. Gurhanyň «Manda» süresiniň 3-nji aýaty.

10. **On iki sypat** – Farabynyň hökümdara hökman mahsus bolmaly hasaplaýan sypatlary şu aşakdakylardan ybarat: 1.Sagdyn bolmaly; 2.Dogabitdi ýiti zehinli bolmaly; 3.Ýatkeş bolmaly; 4.Parasatly we öndengörüji bolmaly; 5.Dilewar bolmaly, ýagny pikirlerini aýdyň we ýeňil düşündirmegi başarmaly; 6.Öwretme-ni we öwrenmegi gowy görmeli, goldamaly; 7.Çendenäşe köp iýmekden, içmekden, şöhwetden, her hili humarly oýunlardan daşda durmaly; 8.Dogruçyl we hakykatçyl ynsanlary söýmeli; kezzaplary we ýalançylary ýigrenmeli; 9.Jomart we sahy bol-maly; 10.Pula we beýleki dünýä nygmatlaryna göz gyzdymaly däl; 11.Mydama adalatyň tarapynda bolmaly, zulумы ýigrenip, zalymlara garşy çykmaly; 12.Gaýratly we erkli bolmaly. Eger bir zadyň hakykatdygyna göz ýetirse, bu meselede berk durmaly, hiç hili gowşaklyga we ruhupeslige ýol bermeli däl.

11. **Pentnama** – Söbüktegininiň ogly soltan Mahmyt Gazna-la beren pendii. Göwrüm taýdan uly bolmadyk bu Pentnama esgerleriň, begzadalaryň arasynda biçak meşhur, ýörgünli bo-lupdyr. Köp adamlar Pentnamany ýat tutupdyrlar.

12. **Utby Abu Nasr Muhammet bin Abdyljepbar** – «Soltan Mahmyt Gaznalynyň taryhy» atly meşhur kitabyň ýazary. Utby soltan Mahmyt Gaznalynyň debiri. Ol soltan Mahmyt Gaznaly-dan on ýyl öň – 1020-nji ýylda aradan çykýar. Şol sebäpli kitapda diňe 1020-nji ýyla çenli wakalar beýan edilyär. Soltan Mahmyt

Gaznalynyň soňky taryhy Baýhakynyň kitabynda beýan edilýär. Çünki Baýhaky Utby aradan çykandan soň gönüden-göni soltan Mahmyt Gaznalynyň, ol aradan çykandan soň bolsa, soltan Masut Gaznaly ibn Mahmyt ibn Söbüktegininiň debiri bolup işleýär we olaryň ömür ýoly hakda kitap ýazýar. Soltan Mahmyt Gaznaly hakda öz döwründe ýazylan kitap köpdür.

13. **Kurur** – million.

14. Soltan Mahmyt Gaznaly 1013-nji ýylda 20 kurur dinar harçlap Jeýhun derýasynyň üstünden köpri gurýar, bu köp wagtlap saklanýar.

15. **Goşun dili** – Soltan Mahmyt Gaznaly 1027-nji ýylda öz goşunynda dürli halklaryň we halkyýetleriň wekilleri gulluk edensoň, olaryň özara düşünişmekleri üçin arap, pars, türkmen dilleriniň esasynda täze dil – urdu dilini döredýär. Soltan bu babatda diňe bir perman bermek bilen çäklenmän, şol diliň döremegine gönüden-göni ýolbaşçylyk edýär, döredýär. Häzirki döwürde urdu dili – Pakystanyň döwlet dilidir.

16. **El-Agajy** – türkmen sözi bolup, patyşadan ýurduň ýaşullaryna, ýurduň ýaşullaryndan patyşaga gelen hat-petekleri gatnadyjylary, ýagny soltanlaryň ýörite hajyplary manysyndadyr. (Mürze Muhammet Kazwyny. Gahar makal hatyýalary. 130 s.) Muhammet ibn Aly ibn Süleýman Rawendi. Göwünleriň rahady – şatlyklaryň ganaty.

17. Zabulystan (Jabulystan) – Seýistan (Sejestan) bilen Hindistan aralygyndaky uly welaýat. Bu welaýatyň uly şäheri, merkezi Gazna şäheridir. Gazna sebitleri. Soltan Mahmyt Gaznalynyň şalygynyň atlandyrylyşy.

18. **Çaryýarlar oňsuksyzlygy** – Hezreti Abu Bekr (632–634 ý.), hezreti Omar (634–644 ý.), hezreti Osman (644–652 ý.), hezreti Aly (656–661 ý.) – ilkinji halyflardyr. Bu dört çaryýarlardan soň, Emenileriň halyflygy başlanýar. Ol 661-nji ýyldan 750-nji ýyllar aralygynda dowam edýär, jemi 14 halyf bolýar. Emenilerden soň Ablasylaryň halyflygy başlanýar. Bu halyflyk 750-nji ýyldan – 1924-nji ýyla – Osman türkmenleriniň soltanlygy agdarylyp, ýerine Türkiýe Respublikasy döreýänçä dowam edýär. Mongollaryň abbasylary ýok etmekleri netijesinde halyflyk Müsür türkmen

memluklarynyň eline geçýär we ol 1261-1516-njy ýyllara çenli dowam edýär. 1516-njy ýylda Osman soltanlygynyň soltany Ýowuz Selim Müsür türkmenlerini özüne tabyn edýär we halyflygy Stambula geçirýär. Netijede türkmenler Stambuldan dünýä musulmanlaryna halyflyk – baştutanlyk etmäge başlaýar. Has takygy, 1055-nji ýylda Seljuk döwletiniň soltany Muhammet Togrul beg Bagdada girip, Büweýh döwletini ýok edeninden 1924-nji ýyla çenli 870 ýyla golaý wagtlap türkmenler dünýä musulmanlarynyň din gyljy, ýolbaşçysy bolup geldiler.

19. Karmatçylyk (karmat – ogryn, seykin basyp ýöreýär diýen manyny aňladýar) – IX asyrdan Alynky Aziýada we Merkezi Aziýada feodal gurluşyň garşysyna dörän şaýylaryň bir akymy. Karmatlar özlərini Ymam Ysmaýlyň (762-nji ýylda aradan çykan) ýoluny dowam etdirijiler hasaplapdyrlar. Şeýle bolansoň, karmatlary ysmaýylçylar diýip hem atlandyrypdyrlar. Ysmaýylçylar ýerlerde feodal baýlaryň döremegine garşy çykypdyrlar. Olar oba jemagatlarynda ýerleriň adamlaryň arasynda baýlygyna-garyplygyna seretmesizden deň paýlanmagyny, ähli zatda deňligiň bolmagyny talap edipdirler. Bu talap garyp-gasarlaryň göwünlerinden turupdyr. Şeýle bolansoň olar karmatlara duýgudaşlyk bildirip, olaryň toparlaryna goşulypdyrlar. Karmatlaryň ýolbaşçylygynda köp ýerlerde ýerli feodallar durupdyr, olar garyp-gasyrlaryň köplügini öz bähbitleri üçin peýdalanyppdyrlar. Ýerli feodallar döwlete garşy durup, özləri üçin ýeňillikleri gazanmaga çalşypdyrlar. Karmatlary Müsüriň fatymy halyflygy goldapdyr we olara ýolbaşçylyk edipdir. Bagdat halyflygy karmatlary berk ýazgarypdyr we olara garşy göreşipdir. X asyrdan karmatlar ogryn iş alyp barypdyrlar. Soltan Mahmyt Gaznaly karmatlary rehimsizlik bilen jezalandyrypdyr. Togrul soltan hem karmatlara – ysmaýylçylara garşy berk göreşýär, ýöne olary doly ýok edip bilmeýär. Ysmaýylçylar görnükli döwlet ýolbaşçylaryny gapylykda öldürmek bilen meşgullanýarlar, ysmaýylçylary – karmatlary XIII asyrdan doly ýok eden Çingiz handyr.

20. Bu pikir Kerimeddin Mahmyt Aksaraýlynyň «Musameret ul ahbar» (habarlaryň mejlisi) kitabynda nygtalýar.

21. Anuşirwan (Nowşirwan) – sasanylar hanedanlygynyň 21-nji patyşasy. Onuň hakyky ady Hysrowdyr, Anuşirwan la-

kamydyr. Araplar oňa Kesra diýýärler. Ol 531-nji ýylda patyşa bolýar. Bu patyşa adalatlylygyň simwoly hökmünde suratlandyrylýar. Gündogar hronologlary onuň adyny «adyl» epiteti bilen tutýarlar. Ol kakasynyň şalygy döwründe dörän mezdekileri köp gyrýar, olaryň soňuna çykýar. Ol 579-njy ýylda aradan çykýar.

22. Gürriň Gurhanyň ýigrimi dördünji «Nur» süresiniň 11-nji aýatynyň döremegine sebäp bolan waka hakda barýar:

«Pygamber alayhyssalam sahabalary bilen bile bir gazawatdan gelyärkä, Medinä golaýlaşanlarynda, garaňky gijede esgerlere biraz aram-dynç almak üçin rugsat berýär. Şonda Pygamber alayhyssalam bilen bile gazawata çykan jübtihalaly Aýsa – Alla ondan razy bolsun! – hajat üçin çykyp, esgerlerden uzaga gidýär we gaýdyp gelende, kerweniň ýola düşenini görýär. Şol wagt, endige görä, kerweniň zynda galan närseleri ýygnamak üçin goýlan bir sahaba gelip, Aýsany görýär we ony tanap, düýä mündürüp, özi pyýada ýöräp ony kerweniň zyndan ýetirýär. Muny gören käbir münkür kimseler Aýsany betnam edişip, dürli myşmyşlar ýaýradýarlar. Muny eşidip, Pygamber alayhyssalam hem, Aýsanyň atasy Ebubekir Syddyk hem, başga musulmanlar hem örän gamgyn bolýarlar.

Aradan bir aý geçenden soň Aýsanyň päkligi anyklanýar we bu myşmyşlaryň töhmetdigi äşgär bolýar».

Altynjy hekaýat

1. «**Balhan** – Abywerdiň arkasynda ýerleşýän bir şäher». Ýakut Hamawy. Ýurtlaryň sözlügi (Türkmen obalary). «Mujem albuldan. 1-nji jilt. 479 s.

2. **Haşam** – ýurduň patyşasynyň howpsuzlygyny goraýan saýlama topar, goşun, janpena, şatyr, jandar. Haşam sözi käbir taryhy çeşmelerde haşym görnüşinde alynýar. Haşam, haşym şol bir manyny aňladýan düşünjelerdir. Taryhy çeşmelerde ulanylýan haşar sözi haşam, haşym sözleri bilen manydaş däldir. Haşar – ilatdan gyssagly ýagdaýda ýygnalan adamlaryň toparyna aýdylýar. Haşar sözi türkmen dilinde häzir hem ulanylýar. Goşun, köplenç, haşar usulynda hakynatutma adamlardan düzülipdir.

Adamlar gazanç etmek maksady bilen söweşipdirler. Mufrat – köşk nökeri. Nyzamylmülk. «Syýasatnama». Ruh. A., 1998.

3. **Tus** – Maşat şäheriniň golaýyndaky şäher. Häzir ol şäherden diňe haraba yzlary galypdyr.

4. **Zyndyk** – zyndyk sözi Mazdagyň yzyna eýerijileriň ady bolupdyr. Ol at Awestanyň tefsiri bolan «Zend» kitabynyň adyndan gelip çykypdyr. Mazdak öz çykaran mezhebini zerdeşt we mani mezheplerine düzedişler girizmek esasynda döredipdir. Syýasy dilde we mezhep dilinde zyndyk döwletiň we ruhanylaryň garşysyna çykan adamlara dakylpdyr, şeýle at bilen garşydaşyň ýok etmek bellibir derejede aňsat bolupdyr.

5. **Putä** – türgenleşmek hem-de göwün açmak üçin nyşana ok we hanjar atyşmak.

6. A.Firdöwsi. «Şanama». 456 sah., 24 setir.

7. **Jöwşen** – simden ýasalan gadymy uruş geýimi, sowut, demir don.

8. **Jamedar** – soltanyň egin-eşikleri boýunça – tikmek, saklamak, geýindirmek, serenjam bermek boýunça müdir.

9. **Reý** – bu şäheriň harabalary häzirki wagtda Tähran şäherinden sekiz kilometr günortada, Tähran şäheri bilen Şaabdylazym şäheriniň aralygynda galypdyr. Reýiň ady Awestada «Rakay» ýa-da «Raga», Töwratda «Rajys» şekilinde gabat gelýär. Ýunanlylar oňa «Raga» ýa-da «Ragaýy» diýipdirler. Ahemenliler döwründe ol «Rajis» atlandyrylypdyr. Miladydan 150 ýyl owal Parfiýa şalygyny döreden Ärsagyň paýtagtlarynyň biri bolupdyr. Reýi XIII asyrdan mongollar ýumrupdyr.

10. Gurhanyň 13-nji «Gök gümmürdisi» («Rad») süresiniň 17-nji aýaty.

Ýedinji hekaýat

1. Gurhan. «Imranyň öýi» süresi, 26-njy aýat.

2. **Kulah menşur** – Perman.

3. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

4. **Dehkan (dah han)** – bu söz maly-mülki bolan gurdy mülkdar adamy aňladýar. Emma her döwürde ol täze mana, täze öwüşgine eýe bolupdyr. Häzirki döwürde ol dayhan, eke-

rançy manysyna eýe. Daýhan sözköki «dah han» diýen iki sözden ybarat. Gadymy döwürlerde pederlerimiz dahlar diýlip atlandyrylypdyr.

5. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

6. **Hajy Mälik** – jähennemiň garawulynyň ady (seret: Gurhanyň 43-nji süresiniň 74-nji aýaty).

7. 428-nji ýylynyň muharrem aýy – 1036-njy ýylyň Alp Arslan aýy.

8. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

9. Mezhepleriň içinde diňe hanafy mezhebi şerap içmegi günä hasaplamaýar.

10. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005. Abu Seyit Abylhaýryň (Mäne babanyň) seljuklylara ak pata berendigi hakdaky maglumat taryhy kitaplaryň tas ählisinde diýen ýaly gaýtalanýar.

11. Gurhan. 2-nji süräniň 216-njy aýaty.

12. Gurhan. 5-nji süräniň 56-njy aýaty.

13. **Tuwulga** – söweşde başa geýilýän bürünçden edilen başgap.

14. **Çaraýna** – söweşde ok geçmezligi üçin gursakdan we arkadan asylýan ýasy gural. Ol dört bölek metaldan ybarat bolup, sowuda dakylýar.

15. **Baş peşgeş** – Göktaňrynyň han göteren kişisine baş zat berýändiginiň hakda Ýusup Has Hajyp Balasagunlynyň «Bilimnama» eserinde aýdylýar. Taňry tarapyn berilýän baş peşgeş şu aşakylardan ybarat: 1. Gut – hökümdarlyk. 2. Ýarlyk – buýruk. 3. Ülüg – ykbal. 4. Küç – güýç. 5. Paýhas.

MAZMUNY

Şöhratly türkmen taryhynyň çeper keşbi	3
--	---

BIRINJI KITAP. GELEJEK

Birinji hekaýat. Balyň bal bolsa, siňek Bagdatdan geler	17
Ikinji hekaýat. Sowan demir egrelmez.	60
Üçünji hekaýat. Köp pikir astynda ajal bar.	104
Dördünji hekaýat. Aga gara tiz ýokar.	115
Bäşinji hekaýat. Üç şert.	125
Altynjy hekaýat. Ýakynyň ýolan sakgaly bitmez.	137
Ýedinji hekaýat. Deň etse – duş eder.	158
Sekinji hekaýat. Durmuş – gizlenpeçek: gizlenýän – zenan, agtarýan – erkek kişi.	166
Dokuzynjy hekaýat. Derwezata – Seyhun derýasy bilen Anadoly aralygy.	196
Onunjy hekaýat. Burun ýüzden düşmez.	232
On birinji hekaýat. Urgynyň güýjüni urýan däl-de, urulýan bilýär.	240
On ikinji hekaýat. Nesibä zowal ýokdur.	261
On üçünji hekaýat. Depegen syrtyny süsegen ýyrtar.	281
On dördünji hekaýat. Şol gijäni «Zamahşar gijesi» diýip atlandyrdylar.	296
Düşündirişler.	314

IKINJI KITAP. HEMINZAMAN

Birinji hekaýat. Ülker düşse, gys bolar.	328
Ikinji hekaýat. Gorkynyň gözi kör.	343
Üçünji hekaýat. Çybyn çaksa, pil gorkar.	352
Dördünji hekaýat. Umyt bar ýerinde – bagt bar.	367
Bäşinji hekaýat. Durmuşy akyly-parasat däl-de, ýazgyt dolandyrýar.	377
Altynjy hekaýat. Ikinji basgançak.	400
Ýedinji hekaýat. Gylyç ýa kepen däbi.	417
Düşündirişler.	434

Edebi-çeper neşir

Ödäýew Osman

ALTYNJAN HATYN

Roman

Birinji jilt

Redaktorlar
Teh.redaktory
Suratçy

*B. Orazdurdyýewa, B. Annabayewa
O. Nurýagdyýewa
D. Akyýew*

A – 63045

Çap etməğe rugsat edildi .2012.

Ölcegi 60x90 $\frac{1}{16}$. Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi 28,0.
Şertli reňkli ottiski 112, 25. Hasap-neşir listi 26,47. Çap listi 28,0.
Sargyt № 2346. Sany .

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000, Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744004, Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.